

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Shopping i Stockholm

Helsing, My; Ilmakunnas, Johanna

DOI:
[10.33819/kriterium.46](https://doi.org/10.33819/kriterium.46)

Published: 01/01/2023

Document Version
Final published version

Document License
CC BY-NC-ND

[Link to publication](#)

Please cite the original version:
Helsing, M., & Ilmakunnas, J. (Eds.) (2023). Shopping i Stockholm: Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850. Stockholmia förlag. <https://doi.org/10.33819/kriterium.46>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

A historical painting of a street scene in Stockholm, 1700-1850. The scene is set on a dirt street with a large, multi-story building in the background. In the foreground, a woman in a long, light-colored dress and a man in a dark coat and top hat walk together, holding hands. A small child in a purple dress walks beside them, and a white dog is on the left. To the right, a man in a blue cap sits at a table under a red awning, and a woman in a green dress stands nearby. The painting is rendered in a soft, painterly style with visible brushstrokes.

Shopping i Stockholm

Sociala praktiker
på gatunivå, 1700–1850

MY HELLSING &
JOHANNA ILMAKUNNAS
(RED.)

Shopping *i Stockholm*

Sociala praktiker
på gatunivå, 1700–1850

Boken är utgiven med bidrag från Berit Wallenbergs stiftelse.

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Det innebär att minst två externa och oberoende sakkunniga har granskat manus och att Kriterium därefter godkänt boken för publicering. Kriterium drivs på initiativ av svenska lärosäten och har som mål att värna den vetenskapliga bokens ställning och stärka dess position i förhållande till andra vetenskapliga publiceringsformer. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via www.kriterium.se.
ISSN 2002-2131 Kriterium (online)
DOI: <https://doi.org/10.33819/kriterium.46>

CC BY-NC-ND Creative Commons Attribution
– Icke kommersiell – Inga bearbetningar

Monografier utgivna av Stockholms stad 274

© 2023 Författarna och Stockholmia – forskning och förlag

OMSLAGSBILD N. B. (signatur), Arsenalsgatan mot Jakobs torg, 1795.
Stadsmuseet i Stockholm SSM 21435. Bilden är beskuren.
GRAFISK FORM KSB Design/Kristina Schollin-Borg
VETENSKAPLIG REDAKTÖR Annika Sandén
KORREKTUR Margaretha Schön

REPRO OCH TRYCK Italgraf Media AB, 2023
TYPSNITT Abril, Benton och Frutiger
PAPPER 120 g Amber Graphics

ISBN 978-91-7031-347-9 (tryck)
ISBN 978-91-7031-370-7 (pdf)
ISSN 0282-5899

Förteckning över samtliga monografier finns på
www.stockholmia.stockholm.se

Innehåll

Shopping, vardagslivets prisma	5
MY HELLSING OCH JOHANNA ILMAKUNNAS	
Shoppingturer och shoppingupplevelser med Märta Helena Reenstierna vid sekelskiftet 1800	31
PERNILLA RASMUSSEN	
Shopping som socialt kitt vid det svenska hovet från sent 1700-tal till tidigt 1800-tal	67
MY HELLSING	
Hårvårdsmarknaden, hårmodet och möjligheten att göra val, 1770–1850 ..	97
LEIF RUNEFELT	
Annonsering och försäljning av mode- och skönhetsvaror, 1770–1850	121
CAROLINA BROWN	
Försäljning av utländska modevaror under 1700-talets sista decennier ...	153
ANNA KNUTSSON	
Sidenkramhandelns utveckling, 1700–1740	187
HÅKAN JAKOBSSON	
Nipper och nyttigt smide i 1700-talets metallvaruhandel	233
MÅNS JANSSON	
Skådespelarna och den iscensättande konsumtionen kring sekelskiftet 1800	263
MARIE STEINRUD	
Ett aristokratiskt 1700-talshushåll som konsument under ett räkenskapsår	299
JOHANNA ILMAKUNNAS	
Grevinnorna Spens konsumtion under ett föränderligt 1700-tal	333
GÖRAN ULVÄNG OCH GUDRUN ANDERSSON	
Redaktörernas tack	371
Författarpresentationer	372
Personregister	376

*Shopping,
vardagslivets prisma*

MY HELLSING OCH JOHANNA ILMAKUNNAS

”**H**ANDLADE JULKLAPPAR, inga af så högt värde just men desto fler till antalet så att det steg till artige pengar nog” skrev Carl Henrik Robsahm från Täby i sin dagbok den 22 december 1836. Danföredan-föredan fylldes butikerna av julklappshandlande stockholmare. Man vimlade, träffade på bekanta, intog uppenbarligen en och annan starkdryck på något av stadens många utskänkningsställen. Robsahm stod punktligt men förgäves och väntade på sitt resesällskap Holmgren för att åka tillbaka till sin gård Gribbylund. När Holmgren så småningom dök upp hade han inte gjort några av sina planerade inköp i form av kaffe, risgryn eller peppar. Dagboken behövde inte precisera att han sannolikt hade tappat bort tiden på någon näringsinrättning i staden mellan broarna. ”Antalet på Juhlklapparne utgjorde mellan 3 och 400de, och det är mängden av Paketer som gör Ungdomen Storögd”, noterade Robsahm på julafton och framhävde indirekt sitt goda husbondskap. Han hade bestämt reglerna för julklappsöppningen – ingen fick öppna något förrän alla paket hade fördelats ”wilket wäl en smula wäldför tålmodet men låter Fantasien måla sig gyldene förhoppningar”.¹

Vanan att ge julklapp och således handla eller tillverka dem hade blivit allt vanligare inom högreståndsmiljöer under andra hälften av 1700-talet. Drygt femtio år tidigare än Robsahm och Holmgren gjorde sina inköp, 22 december 1784, mötte den franske ambassadsekreteraren Pierre de Gausson självaste Gustaf III i en butik. Kungen valde en mängd småsaker för att fagna sitt hov. Liksom Robsahm talade Gustaf III blygsamt om sina förvärv: ”Han frågade vad jag tyckte om hans inköp [...] ’De är inte alltför vackra’, påstod han”. Men Gausson försäkrade kungen ”att det är givaren som avgör presentens skönhet och pris”.²

Denna antologi analyserar shopping som företeelse och upplevelse från början av 1700-talet till 1800-talets första hälft, en period då shopping blev ett betydelsefullt fenomen i europeiska storstäder. Med Stockholm som fallstudie skildrar boken utvecklingen av särskilda affärsstråk, handlares och hantverkares arbetsvillkor och sociala status samt marknadsföringens argument och former. Primärt fokus är shopping av varor som inte behövdes för livets direkta nödort

utan som formade livsstilsideal. Emellertid kommer boken att problematisera en uppdelning mellan behov, nöje, lyx och nödvändighet. Boken belyser hur shopping formade identiteter grundade på social status, genus och personlighet hos olika grupper av konsumenter, från skådespelare till prinsessor. Handlaren på den här tiden var även ofta producent, och han eller hon sålde inte bara föremål utan förhoppningar och drömmar.

Stagnationens knapphet och modernitetens överflöd – en förenklad historia

Konsumtionshistoria som forskningsfält föddes ur föreställningen om det långa 1700-talet som en brytningstid. Upplysningens och revolutionernas sekel har skildrats som tröskeln till ett modernt samhälle i politiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt hänseende. Globala flöden av människor och tankar stimulerade intellektuell förkovran. Tekniska framsteg, förbättrad infrastruktur och läs- och skrivfärdigheter bidrog till upplösningen av ståndssamhället och liberaliseringen av näringslivet. Personer som kunde dra fördel av handelns och de finansiella systemens utveckling samlade stora förmögenheter. 1700-talet innebar emellertid ett ökat välstånd för bredare lager av Europas befolkning. Med ökad köpkraft och möjligheter till rörlighet fanns utrymme och drivkraft för individer att uttrycka sin identitet och personlighet genom föremål och tjänster de förvärvade och omgav sig med.³

Enligt en etablerad utvecklingslinje har historiker, statsvetare och ekonomer beskrivit Stockholm som en stagnerande stad under perioden 1700–1850. Tillväxtkurvan stod still, invånarantalet höll sig omkring 70 000 invånare, dödligheten var hög och de sanitära förhållandena undermåliga för alla sociala skikt. Juridiska regleringar hämmade ett dynamiskt näringsliv och indirekt en förbättrad levnadsstandard.⁴ I mitten av 1800-talet avskaffades skrän och gillen, vilket stimulerade näringslivet och ekonomin.⁵ Detta avspeglas i det sena 1800-talets moderna stenstad med nya stadsdelar och förtätning av befintlig bebyggelse. Från denna tid finns också flera välkända exempel på kommersiell arkitektur i

◀ Föregående uppslag. Kuvertväska i broderat siden, 1800-tal. Stockholms stadsmuseum.

1 Liljewall & Robsahm 2017, s. 294–295.

2 ”il me demanda comment je trouvois ses achats c etoient de petites bagatelles. cela n’est pas trop beau dit-il. Ce quoi je repondis c’est la main qui en fait la beauté et le prix”, Pierre-Jean-François, chevalier de Gausson, Journal, 22 december 1784, Mémoires et documents, Suède, Archives des affaires étrangères, La Courneuve, vol. 19.

3 Se t.ex. Kwass 2022; Trentmann 2016; Ryckbosch 2015; Trentmann 2012; De Vries 2008; Roche 1997; Brewer & Porter 1993.

4 Eggeby & Nyberg 2002; Nilsson 2002.

5 Att denna förändring hade en relativ praktisk betydelse framhålls av Lindberg 2001.

Arsenalsgatan mot Jakobs torg 1795. I bildens mitt flanerar ett högreståndspår med barn och hund förbi ett enklare stånd där en väklädd kvinna stannat för att shoppa. Till höger Kungsträdgården med sin omgivande mur, port och vaktstuga som avskilde parken. Stockholms stadsmuseum.

Stockholm, som Norrbrobasaren, den täckta passagen vid Kornhamnstorg eller Nordiska Kompaniet (som först låg vid Stureplan och sedan på Hamngatan) – de två senare är fortfarande i bruk.⁶

Stagnation är emellertid ett nationalekonomiskt begrepp och ett mått på tillväxt, inte på dynamiken i sociala relationer eller nöjesutbud. Orsakssambandens giltighet kan alltså kritiseras på en rad punkter. Är det överhuvudtaget motiverat att tala om en linjär utveckling från förmodernitet och varubrist före 1850, till modernitet och varuöverflöd de senaste århundradena? Istället för att på

⁶ Husz 2004; Eggeby & Nyberg 2002; Eriksson 1990.

ett förenklat sätt ställa förmodernt mot modernt, produktion mot konsumtion, en privat sfär mot en offentlig, kvinnligt konsumentbeteende mot manligt, de bredare folklagrens knapphet mot hovens överdådiga konsumtion, bidrar mångfaldigandet av perspektiv och källunderlag inom nyaste forskningen till en komplexare bild av europeiska städers kommersiella framväxt.⁷

Anläggningen av nya stadsdelar är *ett* sätt att mäta hur en stad växer, men förbättring och förvandling av bostäder skedde kontinuerligt under 1700-talet i form av ombyggnader.⁸ Dessa och andra mönster i stadslivet är förvisso svåra att belägga och förklara eftersom källorna ofta är knapphändiga. Vi vet egentligen mycket lite om näringslivet i Stockholm före slutet av 1800-talet, eftersom spåren av det har försvunnit. Men istället för att *anta* att Stockholm stagnerade, kommer denna bok att dyka ned bland de dokument som faktiskt står oss till buds för att ta reda på mer om shoppingens hur, var och varför under det långa 1700-talet.

Den nyansering vi här efterfrågar kan göras med stöd av en ständigt växande flora av vetenskapliga arbeten som visar variationen inom produktion, handel, konsumtion och shopping beroende på den historiska period, geografiska område och sociala grupp som studeras. Historiker har fokuserat på konsumtion, lyx och shopping i synnerhet i Storbritannien, men också i viss mån i Nederländerna, Frankrike och Tyskland.⁹ Även röster ur samtida källor från 1700- och 1800-talen, till exempel ur reseskildringar, har gärna betonat Londons vitalitet och Paris estetiska förfining. Utvecklingen i dessa metropoler har framhållits som modeller som man hållit mot andra europeiska städers kommersiella efterblivenhet.¹⁰ Tidigare studier om Stockholms kommersiella liv har – i den

⁷ Se t.ex. Knutsson 2023; Wassholm & Östman 2021; Runefelt 2015; Lesger & Furnée 2014; Mitchell 2014; Ulväng G, Lilja & Murhem 2013; Ulväng M 2012; Benson & Ugolini 2006.

⁸ Lindgren & Tagesson 2022.

⁹ Dyer 2022; Rappaport 2022; Van Damme 2022; Overkamp 2021; Lesger 2020; Schmidt-Funke 2019; Stobart & Howards 2019; Smith & Finn 2018; Ilmakunnas & Stobart 2017; Grewe & Hofmeester 2016; McNeil & Riello 2016; Stobart & Rothery 2016; Fennetaux, Junqua & Vasset 2015; Simonton, Kaartinen & Montenach 2015; Stobart & Blondé 2014; Coquery 2011; Stobart & Van Damme 2010; Vickery 2009; Stobart, Hann & Morgan 2007; Benson & Ugolini 2006; Styles & Vickery 2006; Berg 2005; Berg 2004; Berg & Eger 2003.

¹⁰ Lesger 2022; se även Furnée & Lesger 2014.

mån ämnet överhuvudtaget har behandlats – främst förknippat ”shopping” med den värld av varuhus, industriell tillverkning, marknadsföring, konkurrens och varuöverflöd som utvecklades först vid den tid då begreppet shopping infördes i svenskan, nämligen 1871.¹¹ Denna bok vill emellertid ladda begreppet med nya associationer och närma oss konsumtionssamhällets framväxt utifrån andra perspektiv. Därmed vill vi förändra bilden av varutillgång och handel som ett plötsligt genombrott, präglad av en något snäv, i grunden anglosaxisk modell om modernitet, till att studera shoppingens utveckling som en följd av gradvisa förändringar på gatunivå, i människors vardag.

Shopping: att historisera ett begrepp

Denna antologi skildrar invånare i Stockholm som köpte, sålde och framställde varor från tidigt 1700-tal till 1850-talet. Bidragen utgår från det analytiska begreppet shopping som vi definierar som en social praktik grundad i nöje, socialt umgänge eller behov med fokus på inköp som ofta (men långt ifrån alltid) skedde via en butik. Författarna undersöker olika fenomen och sektorer som har sin respektive inneboende logik av kontinuitet och förändring. Kapitlen är emellertid inte ordnade efter någon kronologisk utveckling, vilket är ett medvetet val. De tidsmässiga ramarna 1700-tal till 1850-tal har avgjorts av studiernas periodisering, inte efter en föreställning om att denna tidsgräns nödvändigtvis skulle ha inneburit några särskilda omvälvningar i shoppingens praktiker. Snarare karakteriseras perioden av kontinuitet i handels- och shoppingpraktiker.¹² Vi har inte heller delat upp bidragen i försäljning respektive inköp, för samtliga undersökningar belägger båda och inte sällan är dessa överlappande. Vi betraktar shopping som ett möte mellan tillverkare, försäljare och kund, men problematiserar också dessa begrepp ur ett historiskt perspektiv. Utifrån en noggrann läsning av samtida källor, med begreppet shopping som analytiskt verktyg, kan boken därmed ge perspektiv på dagens kommersiella tendenser. Vi hoppas att studien inspirerar till förnyade diskussioner om vad som har varit typiskt eller innovativt för en viss epok, som butikens roll och shopping per ombud, i ett bredare landskap av konsumtionsmöjligheter.

11 SAOB; se även Arnberg 2019; Arnberg & Husz 2021; Arnberg & Husz 2018; Husz 2004.

12 Jfr Lesger 2022.

Vi använder begreppet shopping istället för ”handla”, ”göra inköp” eller ”gå ett ärende” för att det rymmer rikare dimensioner av social karaktär, såsom nöje, upplevelse, tillfälle till socialt umgänge eller till och med en aktivitet som inte förutsatte att något köptes. Tyskans ”einkaufen”, svenskans ”att handla” eller franskans ”faire les courses” beskriver en vardaglig sysselsättning relaterad till hushållets överlevnad i form av livsmedel eller nyttiga varor. Det engelska begreppet shopping innebär förutom att göra inköp även aspekten av att beskåda, röra och bli förtrogen med utbud och kvalitet. Boken ger företräde åt begreppet shopping framför konsumtion (som är fältets övergripande beteckning) just för att betona aktörers verkamma handlingar och den sociala praktik som begreppet rymmer.¹³ Ordet konsumtion betyder förbrukning och vi menar att det ger fokus på *vad* som konsumeras snarare än hur eller varför. Bidragen i denna antologi synliggör istället den dynamiska relationen mellan producent, konsument och föremål som innebar att skapa, ändra, förädla och sätta samman varor till en personlig helhet. Att betrakta i synnerhet kvinnors agerande ur perspektiv som lägger vikt vid deras kunskaper bidrar till att ifrågasätta en som vi uppfattar kvardröjande stereotyp bild av en kvinna som förbrukar de pengar som mannen intjänat.¹⁴ Varken män eller kvinnor var passiva konsumenter i en försäljares händer, de formade och omformade föremålen efter sina behov och önskemål.¹⁵

13 Jfr Dyer 2022; Kwass 2022, s. 75–98; Van Damme 2022.

14 Kowaleski-Wallace 1996; Vickery 1998.

15 Se t.ex. Dyer 2021; Burman & Fennetaux 2020; Dyer & Wigston Smith 2020; Stobart & Rothery 2016; Rasmussen 2015.

Läsning av samtida litteratur spred sociala praktiker. Under förespeglning att de granskar bokföringen kurtiserar bodbetjänten dottern till den förmögna innehavaren av en tygbutik. Gravyr ur romanen *Les Contemporaines, ou Aventures des plus jolies femmes de l'Âge présent, 1780-tal*. Bibliothèque nationale de France.

Genom att utgå från det moderna begreppet shopping och undersöka det på detta mångfacetterade sätt, synliggör bidragen flera sociala praktiker i relation till handeln med varor och tjänster som inte framkommer om vi hade utgått från dåtidens begrepp och därmed tillhörande arkivserier. Handeln under denna period organiserades i skrän och gillen, förbundna med juridiskt stipulerade inskränkningar och rättigheter, och det är dessa arkiv som ofta har präglat tidigare studiers perspektiv på konsumtion.¹⁶ Dessa institutionella perspektiv rymmer dock en begränsad del av stadens handel. Tidigare forskning har visat att statens intressen varken omfattade alla varor eller sociala grupper under perioden 1700–1850. Kvinnor i allmänhet undantogs från privilegiet om de inte var änkor som fortsatte sina mäns verksamhet, liksom flera branscher och produkter, exempelvis sömnad av enkla klädesplagg, galanterivaror och nipper samt citroner.¹⁷

I denna antologi undersöker vi sammanfattningsvis shopping som ett kollektivt projekt där forskare från olika discipliner och teoretiska traditioner kompletterar varandras kunskap och perspektiv. Det har varit värdefullt att göra det i form av en antologi, eftersom den som vill undersöka 1700-talets shopping måste utvinna sparsam information från skilda arkiv och källtyper som historiskt dokumenterades för andra syften. Författarna har utifrån sin kompetens och intressen kunnat utnyttja en bred palett av källor: räkenskaper, bouppteckningar, konkurshandlingar, korrespondens i form av brev och så kallade biljetter, reseberättelser, dagböcker, rapporter och skrivelser, byggnadsritningar, mantalslängder, bevarade föremål, tullprotokoll, handels societeters arkiv, annonser, vägvisare och vardagstryck.

Antologins författare har gemensamt velat besvara följande frågor: Fanns det särskilda shoppingstråk i staden? Vad var egentligen 1700- och 1800-talets Stockholm för slags stad i detta avseende? Hur fick konsumenterna kunskap om varor? Hur såg marknadsföringen ut och vilken roll spelade den? Vem i ett hushåll fattade beslut om inköp? Vem befattade sig med vilka varor och vem gjorde inköpen? Betalades varorna eller tjänsterna med likvida medel eller handlade konsumenten på kredit? En springande analytisk punkt har varit att ta sig an shopping i Stockholm på ett sätt som gör resultaten jämförbara

16 Se t.ex. Nyberg & Wachenfeldt 2015; Lindgren, Nyberg & Jakobsson 2012; Aldman 2008.

17 Ling 2016; Du Rietz 2013; Vainio-Korhonen 2000.

med andra europeiska städer. Det görs möjligt genom att infoga våra resultat i ett omfattande nät av tidigare studier om konsumtion, sociala praktiker, materiell kultur och urbana strukturer under 1700- och 1800-talen. Dessa studier har ibland Stockholm som sin empiriska grund, men lika ofta andra städer i Norden, Europa och världen.

Stockholm som europeisk shoppingstad

Aktuell internationell forskning har visat hur shopping under 1700-talet utvecklades till en kommersiellt genomtänkt upplevelse för de högre skikten av samhället,¹⁸ mot vilken till exempel turisten bedömde en stads förtjänster.¹⁹ Idealet för en västerländsk huvudstad vid 1700-talets slut var att ha en livlig kommers, skyltfönster med synliga varor, välklädda och välbärgade män och kvinnor gående till fots eller i ståtliga rullande ekipage på belysta gator. Det lades stora resurser på stadskärnorna vid den här tiden för att skapa rum för de högre sociala skiktens umgänge. Utbudet av nöjen som caféer, teatrar och dansanläggningar utvecklades till urbana institutioner som bidrog till stadens anseende och attraktivitet. Trånga medeltida gränder öppnades upp mot behagliga grönområden. Bredare gator gjorde stadskärnorna mer framkomliga med vagn, trottoarer gjorde det möjligt att spatsera i eleganta kläder till fots i staden utan att smutsas ned av lera och skräp. Gatubelysning gjorde staden möjlig att navigera under den mörka delen av dygnet, vilket ju var särskilt betydelsefullt för klimatförhållandena i norra Europa med dess långa vintrar.²⁰

Tidigare forskning om andra städer i Europa har undersökt samverkan mellan shoppingens utveckling och städernas politiska eller kulturella förutsättningar och sociala struktur.²¹ 1700-talets affärsstråk har beskrivits som små, lokaliserade till några angränsande kvarter eller till delar av en gata. Sedan medeltiden har vissa typer av verksamheter samlats i särskilda delar av euro-

18 Dyer 2022; Rappaport 2022; Van Damme 2022; Lesger 2020.

19 Se t.ex. Sweet 2012.

20 Synowiecki 2021; Artukka 2018; Furnée & Lesger 2014; Greig 2013; Loir & Turcot 2011; se även Stadin 2023.

21 Lesger & Furnée 2014; Coquery 2011; Stobart 2008; Stobart, Hann & Morgan 2007; Wischermann & Shore 2010.

På 1830-talet uppfördes en basar på Norrbro, Stockholms förnämsta stenbro. Den avbildas på dessa litografier från var sitt håll med ett par decenniers mellanrum. Den svartvita litografen av Johan Henric Strömer visar Gustaf Adolfs torg i bakgrunden, på färglitografen av Carl Johan Billmark syns Stockholms slott och Storkyrkans torn i fonden. Norrrobasaren följde en europeisk tradition med handel på broar där många passerade. Stenlagda trottoarer och gaslyktor gjorde platsen till ett attraktivt affärsstråk för 1800-talets högre skikt. Basaren revs i samband med uppförandet av Riksdagshuset på Helgeandsholmen vid sekelskiftet 1900.

Stockholms stadsmuseum.

peiska städer, så även i Stockholm.²² Från 1700-talet, med ett större utbud av varor och fler grupper som hade råd att handla, koncentrerades affärsverksamheter i allt högre grad kring ett fåtal behagliga och estetiskt tilltalande kvarter i stadens centrum där man kunde kombinera näringsställen med en tilltalande presentation av varor.²³ Skälet till att kommersen samlades på ett ställe var givetvis att ge handlarna ömsesidig draghjälp och locka till spontana inköp. Men det berodde också på familjestrukturer och utnyttjande av kompetens för att tillverka och sälja.

Stadsdelen Norrmalm i Stockholm skulle få gradvis större betydelse i takt med att stadens administrativa och ekonomiska tyngdpunkt försköts. Denna förflyttning norrut i Stockholms innerstad har varit en gradvis utveckling

22 Murhem & Ulväng 2017; Lesger 2022.

23 Furnée & Lesger 2014; Coquery 2011; Stobart, Hann & Morgan 2007.

från 1600-talet till 1900-talet, beroende på flera faktorer: utvecklingen av den politiska administrationen, infrastruktur (från sjötrafik till järnväg) och medvetna satsningar på vissa kvarter från statsmakt och stadsplanerare.²⁴ Fram till 1700-talet var den politiska administrationen i praktiken synonym med kungamakten. Många statliga institutioner inrymdes i eller i direkt anslutning till Stockholms slott, i hjärtat av Stadsholmen. Från slutet av 1800-talet har den statliga administrationen brett ut sig i stadskärnan och på nedre Norrmalm. Med början vid sekelskiftet 1800 fick denna del av staden en förnämre prägel med exklusiva bostäder och nöjesstråk. En ny opera byggdes på Norrmalmstorg 1782; som förbindelse mellan torget och Kungliga slottet anlades Stockholms första stenbro (Norrbro). Regeringsgatan, Drottninggatan och Norrmalmstorg förekommer från denna period som shoppingadresser för en

24 Om 1600-talets omgestaltning av Stockholm, se Bedoire 2023; Forssberg 2011.

exklusivare kommers. Från 1840-talet flyttade Stockholms nöjesscen ytterligare norrut, till Brunkebergstorg, där det första egentliga hotellet för resande byggdes. Området vid Hötorget blev betydelsefullt för kommers och nöjesliv, en turist- och handelsprägel av dessa kvarter som stärktes ytterligare när Centralstationen anlades 1871.²⁵

En betydelsefull insikt från de senaste årens arkeologiska utgrävningar i Stockholm är den stora variationen i stadskärnans ekonomiska och sociala strukturer. Att till exempel beteckna hela Södermalm som ett fattigt område och stadskärnan – Stadsholmen och de södra delarna av Norrmalm – som välbärgade har visat sig endast delvis motsvara förhållandena under tidigmodern tid. I området kring Slussen och Södra Stadshuset låg flera stadspalats, bostäder för välbärgade köpmän och diplomater, och bedrevs intensiv handel med exklusiva varor. Men det var koncentrerat till huvudgatorna Götgatan och Hornsgatan och området i Slussens omedelbara närhet. Precis intill låg trånga bakgator med en annan social profil.²⁶

I 1700-talets Stockholm låg alltså förnäma stenhus och kåkbebyggelse sida vid sida. Ägare till ett stenhus hade ofta mindre bemedlade inneboende. Den sociala strukturen bestämdes inte bara av ståndstillhörighet utan också av ålder och familjesituation. En gift borgare i trettioårsåldern med affärsverksamhet och ett utfallet arv från sina föräldrar kunde vara mycket besutten, medan en adlig änka trots sin höga rang kunde leva på undantag. Fashionabla kontra överkomliga bostäder hade mindre med läge i fråga om stadsdel att göra än om bostadens skick och situation. Läget vid ett torg eller huvudgata gav ljus, rymd och framkomlighet och betingade ett högre pris.²⁷ Denna boende- och kvartersstruktur påverkade helt säkert shoppingens uppkomst och utveckling: kapitlen i antologin visar att shopping skedde på flera olika ställen i Stockholm, men vidare studier behövs för att kunna urskilja tydligare orsakssamband.²⁸

25 Hayen 2007; Petersens & Bedoire 1985. För skildringar av vardagen i Stockholms stadsrum under den period som antologin rymmer, se t.ex. Osvald 2022; Hellsing 2017; Sennefeldt 2011.

26 Carlsson & Lindblom 2020.

27 Ilmakunnas 2014; Ågren 2007, s. 151–168.

28 Jfr Coquery 2011 som i sitt grundliga utforskande av Paris shopping urskiljer olika typer av varor och handel i skilda kvarter. Se även Furnée & Lesger 2014 för europeiska jämförelser.

För att förstå Stockholms betydelse ur ett shoppingperspektiv behöver vi även jämföra utvecklingen på andra ställen i det svenska riket vid samma tid. I studier om 1700-talets näringsliv har Göteborg fått stor uppmärksamhet i tidigare forskning. Med sitt lämpliga geografiska läge för utrikeshandel och utvecklingen av de Ostindiska kompanierna tycks staden ha utmanat Stockholms ställning under 1700-talet. Men även om Ostindiska kompaniet grundades av handelsmän med säte i Göteborg fattades de politiska beslut som företaget var beroende av i Stockholm. De köpmän som blev framgångsrika genom fjärrhandeln bodde och verkade både i Stockholm och i Göteborg.²⁹ Åbo, rikets näst största stad till 1809 med en köpkraftig befolkning, gynnades av att både vara relativt nära Stockholm och att ha status som stapelstad. Viborg hade också livliga handelskontakter över Östersjön. Det korta avståndet till den växande storstaden St. Petersburg erbjöd rika möjligheter till lyxshopping och vardaglig konsumtion för stadens förmögna borgerskap.³⁰ Huvudstaden Stockholm hade dock fortsatt fördel av att vara rikets centrum, gynnad av maktavare och med en resursstark kundkrets som hade behov av att manifesteras status och tillgångar. Fram till början av 1800-talets provinsiella förluster i Napoleonkrigen låg huvudstaden Stockholm dessutom centralt placerad i riket, mellan det egentliga Sverige (dagens Sverige), den östra rikshalvan och provinserna runt Östersjön.

29 Hodacs 2016; se även Andersson 2016.

30 T.ex. Artukka 2021; Ijäs 2015.

Shopping som möte, relation och tidsfördriv

Bidragen i denna antologi följer en tematisk uppdelning i shoppingens ”hur”, ”var” och ”varför” efter kapitlens skilda tyngdpunkter, som dock inte bör betraktas som skrivna i sten. Efter att ha haft förmånen att arbeta med kapitlen tillsammans har vi funnit en mångfald möjliga synergier som vi inbjuder läsaren att upptäcka och fortsätta utforska, eftersom bidragen kan läsas och kombineras på en mängd olika sätt.

Bokens fyra inledande bidrag förmedlar tillsammans en översiktlig bild av shopping som möjlighet och social praktik, det vill säga shoppingens ”hur”. Här behandlas shoppingen som möte, relation och tidsfördriv, hur konsumenter gick till väga för sina inköp och hur utbudet presenterades och utvecklades.

Pernilla Rasmussen skildrar Märta Helena Reenstiernas shoppingturer efter mode- och skönhetsvaror. Utifrån fru Reenstiernas dagbok analyserar kapitlet hur köp- och beställningsprocesser för garderobsrelaterade inköp såg ut och relationen till olika handlare utvecklades. Rasmussen belyser de ekonomiska förutsättningar och sociala relationer och nätverk som fru Reenstiernas modekonsumtion byggde på. Kapitlet framhåller shopping som ett tidsfördriv, väl integrerat med vänskaper, sociala åtaganden och ansvar. Rasmussen visar att butiken var ett ställe där man umgicks med vänner och bekanta. Märta Helena Reenstiernas skildringar av shoppingturer i sin dagbok räknade upp namn på handlande, vänner och bekanta om vartannat. Vad som var ett inköp eller ett besök i ett sällskapligt ärende som blev en shoppingtur, är med andra ord svårt att urskilja. När det handlade om ett enkelt ärende var det mer arbetsekonomiskt för Märta Helena Reenstierna att skicka en dräng till staden i stället för att själv avstå från de många sysslorna hon hade att utföra på Årsta gård.

My Hellsings bidrag om hovet vill komplettera en ofta förmedlad bild av 1700-talets kungliga omgivning som arena för ouppnåelig glans och prakt. I stället har hon valt att skildra de vardagsnära shoppingpraktiker som synliggör hovhushållets organisation och funktioner. Bevarad korrespondens visar hur shoppingärenden fördelades mellan familjemedlemmar, vänner och tjänstefolk i mellanställning som tillsammans gick hovhushållets ärenden. Kapitlet diskuterar vem som betroddes med vilken typ av shoppingärende och varför, och illustrerar därmed shoppingens olika dimensioner. Helsing menar att det var skillnad på att välja och att skaffa. Att skapa tillsammans, att dela varor och kunskap om shopping skapade samhörighet mellan sociala likar. Men att göra själva inköpet var inte socialt meningsfullt, och därför kunde det delegeras till tjänstefolket.

Leif Runefelt skildrar konsumtionssamhällets framväxt via hårvårdsmarknaden i Stockholm från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. I början av denna period dominerade perukanvändningen, en kostsam och långsiktig investering och en efterfrågan som tillgodosågs av ett fåtal offentligt auktoriserade handlare i staden. Under 1800-talet ökade konkurrensen om kunderna med hjälp av annonser. Försäljningen inom hårvårdsmarknaden riktade nu in sig på ett stort urval av olika produkter för hårfrysning som pomada och löshår. Kapitlets centrala tes är att individens valmöjlighet var en central motor i utvecklingen av Stockholm till en modern shoppingstad. Perukbruket hade ingen förutsättning att bli ”modernt”, menar Runefelt, till skillnad från 1800-talets mer lättillgängliga hårmode.

Carolina Brown beskriver Stockholms expanderande scen för accessoarer och skönhetsprodukter under 1700-talets sista decennier. Via porträtt, annonser och gravyrer fokuserar kapitlet på modets visuella representationer i hem, bodar och boklådor. Browns bidrag skildrar den tilltagande och allt billigare produktionen av gravyrer, tidningspress och fickalmanackor som stimulerade intresset och kunskapen om mode och skönhet, vilket gjorde shopping till ett vanligt tidsfördriv för allt bredare lager av befolkningen. Hon beskriver en förändrad modescen som både märktes i nipperboden och i boklådor. Gravyrer med mode-motiv såldes som lösa blad eller trycktes i almanackor. Flödet av bilder, förpackningar och annonser stimulerade efterfrågan och försäljning och demokratiserade tillgången till en moderiktig klädsel med internationella förtecken – samma motiv och bilder som i andra europeiska städer cirkulerade i Stockholm och gav en teoretisk möjlighet till liknande håruppsättningar, klänningsarrangemang och smink.

På Norrbrobasarens södra hörn inrättade Adolf Bonnier en boklåda, träffpunkt för dåtidens litterära och nyhetstörstande kretsar. På denna akvarell av Carl Johan Alfred Skogman från 1846 syns butikens stora skyltfönster där böcker och grafiska blad visades för förbipasserande potentiella kunder. Stockholms stadsmuseum.

Var plats för sin sak: affärsstråk och butiker

Följande tre bidrag fördjupar vår förståelse för handelns geografiska strukturer och butikens utformning. Här betonas shoppingens ”var någonstans”. På 1700-talet låg Stockholms kommersiella centrum på Stadsholmen (nuvarande Gamla Stan), i synnerhet i dess västra delar. Stockholms första exklusiva shoppingstråk låg vid Mynttorget, i närheten av det politiskt sjudande Riddarhuset, ett stenkast från Kungliga slottet och i nära anslutning till Norrbro, den enda förbindelsen mellan Stadsholmen och Norrmalm där den södergående trafiken passerade genom huvudstaden. Det finns inga avbildningar i form av illustrationer av butiker från 1700-talet på motsvarande sätt som för engelska butiker vid samma tid. Vad som var ett ställe för försäljning och tillverkning var flytande – för ofta var dessa processer beroende av varandra. Handlaren och hantverkarens utrymmen

Tryckaren Henry Kingsburys lätt karikerade vy *A Milliner's Shop* visar högreståndspersoner med iögonfallande huvudbonader och muffar. Det grafiska bladet åskådliggör att shopping hade etablerats som umgängesform och som begrepp i 1700-talets England, vilket ännu inte var fallet i Sverige. Lewis Walpole Library

för arbete och hem var ofta desamma, även om utrymmena separerades fysiskt eller temporärt under olika delar av dygnet.

Anna Knutsson beskriver några modehandlars öden i det så kallade Rosenadlerska palatset vid Mynttorget, ett exempel på en kommersiellt attraktiv plats som fick ett sådant betydelsefullt renommé att det överlevde en specifik handlare. Knutsson fokuserar på handelsregleringars tillämpning och gråzoner utifrån tre modehandlare under 1700-talets sista decennier. Johan Abraham Théel, en respektabel handlare med en traditionell borgerlig karriärbana och goda kontakter som dömdes för smuggling och gjorde konkurs, kunde ändå fortsätta som handlare. Susanna Pauli som varken hade burskap eller medborgarskap och dessutom var kvinna, hade en blomstrande verksamhet så länge som hon åtnjöt kungligt beskydd. Samtidigt som Gustaf III dikterade importen av stoff och produkter uppmuntrade han hovet att shoppa parisiska modevaror som smugglats in på olaglig väg av Marcellin Robert. Ett exklusivt hovklientel kunde ge stora inkomster, men tillvaron var prekär för handlare med en så specifik kundkrets.

Håkan Jakobsson redogör för sidenkramhandeln under 1700-talets första hälft och relationen med de nya sidenmanufakturerna som initierades med statligt stöd under denna period. Genom en djupdykning framförallt i mantalslängder hos flera generationer sidenkramhandlare beskriver han de geografiska kluster på Stadsholmen (Gamla Stan) där sidenkramhandlarfamiljer bodde och verkade. Kapitlets slutsats är att yttre ekonomiska och politiska förändringar inte påverkade lika

Sedan medeltiden och in på 1800-talet skedde den största delen av handeln i städerna småskaligt. Kringvandrande försäljare och försäljerskor bjöd ut sina varor från korgar. Fasta butiker i särskilda kvarter blev mer representativa för det kommersiella landskapet från 1700-talet. Målning av Pehr Hilleström. Nordiska museet.

mycket nedläggning och nyetableringar av handelsbodas som familjernas livscyklar. Håkan Jakobsson framhåller, vid sidan av giftermål och generationsväxling av typen far till son, bodpersonalen som en underutnyttjad nyckel till att förstå hur kunskapsöverföring skedde och affärsverksamheten utvecklades i 1700-talets Stockholm.

I följande kapitel beskriver Måns Jansson metallnärings handelspraktiker i Stockholm, såväl i kvalitet, pris och kundkrets, utifrån en mångfald av källor. Metallvaror var av mycket skilda slag: det handlade om shopping av utensilier till fackmän som knivar och filar, och mer nöjesbetonade varor som etuin, bestick och prydnadsarbeten. Skillnaderna fanns mellan handlare, inom varje bod och mellan stadskärnans affärsstråk och utspridda enklare bodar där närheten till kunderna var central. Kapitlet beskriver hur inköp kombinerades med förvisning av varor, vilket stimulerade kunskapsutbyte och tekniskt kunnande i en expansiv och dynamisk bransch. Inom metallnärings var nyfikenhet och handelsprotektionism – inriktad mot importerad lyx och fuskartiklar – i ständig förhandling.

All shopping i Stockholm var inte synonym med en förnäm livsstil och modetrender. Måns Jansson framhåller skillnaden mellan den exklusiva kommers som skedde i stadens centrala delar, där närheten till flera butiker kunde stimulera till spontana inköp, och de behovsstyrda inköp som skedde i närheten av personers hem och verksamhet. Rörlighet var en statusmarkör, förunnad den som hade tid och råd att skicka någon annan att shoppa, eller som kunde göra sig ledig att shoppa medan någon annan utförde arbetet i hushållet.

Förhoppningar, anspråk och fördärv – shopping genom livet

Bokens tre avslutande kapitel fördjupar sig i shoppingens ”varför”. De behov och drivkrafter som stod bakom shopping och konsumtion analyseras här utifrån tre olika gruppers perspektiv: social ställning, verksamhetsfält och position i hushållet. Kapitlen belyser även hur man fick ett inflöde av resurser för att konsumera och huruvida det gjordes kontant eller per kredit, och med vilken betalningsfrist.

Marie Steinrud skildrar fem kvinnliga och fem manliga skådespelare i Stockholm vid sekelskiftet 1800, vars konsumtion går särskilt väl att följa eftersom de gjorde personlig konkurs. Via ansökningarna om konkurs illustreras rela-

tionerna mellan borgenär och gäldenär. Kapitlet belyser hur konkursen lika mycket handlade om en förlust av tillit som ekonomisk ruin. Steinrud skildrar även skådespelarprofessionens särskilda livsvillkor och förutsättningar: shoppingen var nödvändig för deras karriär, men utan att social ställning och inkomster garanterade de medel som behövdes. Resultaten blir därmed betecknande inte bara för enskilda öden utan för samhällets normer och förväntningar kopplade till konsumtion och genus.

Johanna Ilmakunnas analyserar i sitt kapitel hur shoppingpraktiker och konsumtion formades av de olika stegen i en persons, ett äkta pars, en familjs och ett hushålls livscykel. Den grevliga familjen Wachtmeister-von Fersens räkenskaper öppnar ett fönster till vardagens praktiker, valmöjligheter och ståndsmässig konsumtion i mitten av 1700-talet. Ilmakunnas visar att personliga egenskaper, genus, ålder och ställning i hushållet påverkade shoppingpraktiker samt de varor och tjänster som köptes. Utöver den grevliga familjens medlemmar och deras shopping beaktar hon även tjänstefolkets möjligheter att handla. Ett viktigt resultat av hennes undersökning är att shoppingmönster inte var binära enligt en uppdelning i män och kvinnor utan var avhängig position i hushållet, ålder, civilstånd och plats i syskonskaran. Ilmakunnas kapitel och det följande speglar varandra i så måtto att de båda skildrar högadliga familjer med flera gårdar och dessas utväxling mellan stad och landsbygd. Ilmakunnas utgångspunkt är det urbana livet, Ulvängs och Anderssons det rurala.

Hantverkare, handelsmän och försäljerskor besökte oftast högreståndskunder i deras hem, där det fanns bättre ljus och utrymme än i deras lokaler. Sådan shopping i hemmet skedde vanligen på förmiddagarna. Målning av Pehr Hilleström 1776. Nordiska museet

Göran Ulväng och Gudrun Andersson analyserar shoppingmönster under 1700-talet utifrån den grevliga familjen Spens räkenskaper. Med sjuttio års mellanrum illustrerar kapitlet livsstilsförändringar inom samhällets högsta skikt. Genom de privata hushållsräkenskaper som fördes av grevinnorna på godset märks en utveckling från en övervägande hushållning in natura, som inte gav samma spår i bokföringen, till en ökad hantering av kontanta medel mot slutet av 1700-talet, med större inkomster och utgifter. Kapitlet visar att statusmanifestation via konsumtion kunde göras på ett mer varierat och sofistikerat sätt i slutet av 1700-talet eftersom shoppingutbudet var större än tidigare. Under denna period förbättrades infrastrukturen i riket avsevärt, vilket påverkade Stockholm genom att mindre städer i dess närhet fick ett uppsving. Den förbättrade infrastrukturen (till lands) integrerade även stad och land i Mälardalen i högre grad, vilket påverkade transporterna mellan slottet Salnecke och Uppsala. I ett större perspektiv medförde detta sannolikt att livsstil och shoppingmönster blev mer lika mellan stad och land. Medlemmarna av familjen Spens, som på 1720-talet hade behövt åka till Stockholm för att handla tyger och kryddor, kunde vid sekelskiftet 1800 förse sig i det närbelägna Uppsala. Dock fortsatte familjen även på 1790-talet att införskaffa mer ovanliga och lyxbetonade varor som eau de cologne i huvudstaden.

De sista tre kapitlen visar en väsentlig slutsats för denna antologi, nämligen att ekonomiska medel inte nödvändigtvis avgjorde möjlighet och behov att shoppa och konsumera utan att det handlade om att befästa och investera i sociala relationer. Shoppingen var många gånger framåtsyftande, en satsning för framtida utdelning i form av socialt anseende. En avgörande beståndsdel för konsumtion i alla sociala skikt var krediter, och kreditvärdigheten var socialt betingad. Att uppträda som om man hade status eller ekonomiska medel underlättade krediter, krediter hos handlare ökade anseendet eftersom det visade på inflytande – som i sin tur gav möjlighet till kredit hos andra handlare. Skådespelaren lät sy upp kläder att bära på scen, hovmannen bekostade en fest för att öka sin popularitet, adelsfamiljen köpte möbler till en bostad i Uppsala där sönerna skulle få sin utbildning för att gynna släktens anseende för framtida generationer. Genom att handla gjorde individen anspråk på en position i samhället, för sig och de sina.

Källor och litteratur

TRYCKTA KÄLLOR

Liljewall, Britt & Robsahm, Carl Henric, 2017. *Vackra dagboken: Carl Henric Robsahms anteckningar från 1830-talet*. Stockholm: Stockholmia förlag.

FORSKNINGSLITTERATUR

Aldman, Lili-Annè, 2008. *En merkantilistisk början. Stockholms textila import 1720–1738*. Uppsala: Uppsala universitet.

Andersson, Magnus, 2016. *Den europeiska varu- och kreditmarknaden under 1700-talet. Handel och sjöfart med Göteborg som utgångspunkt*. Möklinta: Gidlunds.

Arnberg, Klara, 2018. ”Beyond Mrs Consumer. Competing Femininities in Swedish Advertising Trade Publications, 1900–1939”, *Scandinavian Economic History Review* 66(2).

Arnberg, Klara & Husz, Orsi, 2021. ”Far i fönstret. Kommersiell konstruktion av kön och den nya mannen i 1930-talets skyltfönster”, Karin Carlsson & Rebecka Lennartsson (red.), *Bakom stadens kulisser. Genus och gränser i Stockholm 1800–2000*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Arnberg, Klara & Husz, Orsi, 2018. ”From the Great Department Store With Love. Window Display and the Transfer of Commercial Knowledge in Early Twentieth-Century Sweden”, *History of Retailing and Consumption* 4(2).

Artukka, Topi, 2021. *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisena näyttämönä 1810-luvulla*. Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.

Artukka, Topi, 2018. ”Konstruktionen av ett urbant sällskapsliv. Åbo Societetshus som centrum för societeten i början av 1800-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103(3).

Bedoire, Fredric, 2023. *Stormaktstidens Norrmalm. Folk, hus och gator*. Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld.

Benson, John & Ugolini, Laura (eds), 2006. *Cultures of Selling. Perspectives on Consumption and Society Since 1700*. Aldershot: Ashgate.

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Berg, Maxine, 2004. ”In Pursuit of Luxury. Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century”, *Past & Present* 182(1).

Berg, Maxine & Eger, Elizabeth (eds), 2003. *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. Basingstoke: Palgrave.

Brewer, John & Porter, Roy (eds), 1993. *Consumption and the World of Goods*. London: Routledge.

Burman, Barbara & Fennetaux, Ariane, 2020. *The Pocket: A Hidden History of Women's Lives, 1660–1900*. New Haven: Yale University Press.

Carlsson, Michél & Lindblom, Cecilia, 2020. ... *En uttrampad nedkippad sko, min gud, en fruntimmers-sula hon vandrat i Gröna gången: arkeologisk dokumentation av försvarsverk och*

saluhandeln vid Södra Slussplan på Södermalm: Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Upplands Väsby: Arkeologikonsult.

Coquery, Natacha, 2011. *Tenir boutique à Paris au XVIIIe siècle. Luxe et demi-luxe*. Paris: CTHS.

de Vries, Jan, 2008. *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.

Du Rietz, Anita, 2013. *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*. Stockholm: Diagolos.

Dyer, Serena, 2022. *Shopping and the Senses, 1800–1970. A Sensory History of Retail and Consumption*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Dyer, Serena, 2021. *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena & Wigston Smith, Chloe (eds), 2020. *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Eggeby, Eva & Nyberg, Klas 2002. "Stad i stagnation 1720–1850". Nilsson, Lars (red.), *Staden på vattnet. Del 1, 1252–1850, 185–276*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Fennetaux, Ariane, Junqua, Amélie & Vasset, Sophie (eds), 2015. *The Afterlife of Used Things. Recycling in the Long Eighteenth Century*. London: Routledge.

Forsberg, Linnea, 2001. *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Furnée, Jan Hein & Lesger, Clé (eds), 2014. *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Greig, Hannah, 2013. *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*. Oxford: Oxford University Press.

Grewe, Bernd-Stefan & Hofmeester, Karin (eds), 2016. *Luxury in Global Perspective. Objects and Practices, 1600–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hayen, Mats, 2007. *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Hellsing, My, 2017. "Politiskt sällskapsliv i Stockholm 1770–1800". I Knut Dørum & Trond Bjerkås (red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Oslo: Scandinavian Academic Press.

Hodacs, Hanna, 2016. *Silk and Tea in the North. Scandinavian Trade and the Market for Asian Goods in Eighteenth-Century Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Husz, Orsi, 2004. *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*. Hedemora: Gidlunds.

Ijäs, Ulla, 2015. "Favourites of Fortune. The Luxury Consumption of the Hackmans of Vyborg, 1790–1825". I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (eds), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. London: Routledge.

Ilmakunnas, Johanna, 2014. "Högadeln bor i staden. Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 32(68).

Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon (eds), 2017. *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Knutsson, Anna, 2023. *Shadow Economies in the Globalising world. Smuggling in Scandinavia, 1766–1806*. London & New York: Routledge.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth, 1996. *Consuming Subjects. Women, Shopping, and Business in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press.

Kwass, Michael, 2022. *The Consumer Revolution, 1650–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lesger, Clé, 2022. "Spaces and Places". I Ilja Van Damme (ed.), *A Cultural History of Shopping in the Age of Enlightenment*. London: Bloomsbury Academic.

Lesger, Clé 2020. *Shopping Spaces and the Urban Landscape in Early Modern Amsterdam, 1550–1850*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Lindberg, Erik, 2001. *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*. Uppsala: Uppsala universitet.

Lindgren, Dag & Tagesson, Göran, 2022. "Spaces for Comfort, Seclusion and Privacy in a Swedish Eighteenth-Century Town". I Sari Nauman & Helle Vogt (eds), *Private/Public in 18th-Century Scandinavia*. London: Bloomsbury Academic.

Lindgren, Håkan, Nyberg, Klas & Jakobsson, Håkan (red.), 2012. *Borgerskap och grosshandels societet i Stockholm*. Stockholm: Informationsförlaget.

Ling, Sofia, 2016. *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia.

Loir, Christophe & Turcot, Laurent (dir.), 2011. *La promenade au tournant des XVIIIe et XIXe siècles. Belgique, France, Angleterre*. Bryssel: Éditions de l'Université de Bruxelles.

McNeil, Peter & Riello, Giorgio, 2016. *Luxury. A Rich History*. Oxford: Oxford University Press.

Mitchell, Ian, 2014. *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850. Narratives of Consumption*. Farnham: Ashgate.

Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2017. "To Buy a Plate: Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm During the Eighteenth Century". I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds.) *A Taste for Luxury in Early Modern Europe: Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Nilsson, Lars (red.), 2002. *Staden på vattnet. Del 1, 1252–1850*. Stockholm: Stockholmia.

Nyberg, Klas & von Wachenfeldt, Paula (red.), 2015. *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Stockholm: Carlssons.

Osvald, Tobias, 2022. *Stadens gränsplatser. Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835*. Uppsala: Uppsala universitet.

Overkamp, Anne Sophie, 2021. "Polite Practices of Acquisition. How German Elites Shopped for Clothes, 1770–1820", *History of Retailing and Consumption* 7(3), s. 277–292.

Petersens, Lennart af & Bedoire, Fredric, 1985. *Från Klara till City. Stockholms innerstad i förvandling*. Stockholm: LiberFörlag.

Rasmussen, Pernilla, ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790-1830”. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (4).

Sennefelt Karin, 2011. *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia.

Rasmussen, Pernilla, ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790-1830”. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (4).

Rappaport, Erika (red.), 2022. *A Cultural History of Shopping in the Age of Revolution and Empire*. London: Bloomsbury Academic.

Roche, Daniel, 1997. *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle)*. Paris: Fayard.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Ryckbosch, Wouter, 2015. ”Early Modern Consumption History. Current Challenges and Future Perspectives”, *BMHN – Low Countries Historical Review* 130(1), s. 57–84.

Schmidt-Funke, Julia (red.), 2019. *Materielle Kultur und Konsum in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau Verlag.

Simonton, Deborah, Kaartinen, Marjo & Montenach, Anne (eds), 2015. *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. London: Routledge.

Smith, Kate & Finn, Margot (eds), 2018. *East India Company at Home, 1757–1857*. London: University College London Press.

Smith, Woodruff, 2002. *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800*. London: Routledge.

Stadin, Kekke, 2023. *Promenerandets historia. Från kungligt framträdande till folknöje*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Stobart, Jon, 2008. ”Selling (through) Politeness. Advertising Provincial Shops in Eighteenth-Century England”, *Cultural and Social History* 5(3), s. 309–328.

Stobart, Jon & Blondé, Bruno (eds), 2014. *Selling Textiles in the Long Eighteenth Century. Comparative Perspectives from Western Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Stobart, Jon, Hann, Andrew & Morgan, Victoria, 2007. *Spaces of Consumption. Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680–1830*. London: Routledge.

Stobart, Jon & Howard, Vicki (eds), 2020. *The Routledge Companion to the History of Retailing*. London: Routledge.

Stobart, Jon & Rothery, Mark, 2016. *Consumption and the Country House*. Oxford: Oxford University Press.

Stobart, Jon & Van Damme, Ilja (eds), 2010. *Modernity and the Second-Hand Trade. European Consumption Cultures and Practices, 1700–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Styles, John & Vickery, Amanda (eds), 2006. *Gender, Taste and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. New Haven: Yale University Press.

Sweet, Rosemary, 2012. *Cities and the Grand Tour. The British in Italy, c.1690–1820*. Cambridge: Cambridge University Press.

Synowiecki, Jan, 2021. *Paris en ses jardins. Nature et culture urbaines au XVIIIe siècle* Seyssel: Champ Vallon.

Trentmann, Frank, 2016. *Empire of Things. How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*. London: Allen Lane.

Trentmann, Frank (ed.), 2012. *The Oxford Handbook of the History of Consumption*. Oxford: Oxford University Press.

Ulväng, Göran, Lilja, Kristina & Murhem, Sofia, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlund.

Ulväng, Marie, 2012. *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Möklinta: Gidlund.

Vainio-Korhonen, Kirsi, 2000. ”Handicrafts as Professions and Sources of Income in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Turku (Åbo). A Gender Viewpoint to Economic History”, *Scandinavian Economic History Review* 48(1), s. 40–63.

Van Damme, Ilja (ed.), 2022. *A Cultural History of Shopping in the Age of Enlightenment*. London: Bloomsbury Academic.

Vickery, Amanda, 2009. *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Wassholm, Johanna & Östman, Ann-Catrin (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag.

Wischermann, Clemens & Shore, Elliott (eds), 2000. *Advertising and the European City. Historical Perspectives*. London: Routledge.

Ågren, Karin, 2007. *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. Uppsala: Uppsala universitet.

Åström, Anna-Maria, 2010/2011. ”Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet”, *Finskt museum* 117, s. 6–28.

*Shoppingturer och
shoppingupplevelser med
Märta Helena Reenstierna
vid sekelskiftet 1800*

AV PERNILLA RASMUSSEN

”VAD HAR HÖNS, MORÖTTER och tobaksplantor med plymförsedda sidenkoaffyrer, krispiga vita linongsklänningar och frasande kulörta sidenband i Stockholms butiker och nöjesliv att göra? Ganska mycket visar det sig när vi följer med Märta Helena Reenstierna på shoppingturer decennierna runt sekelskiftet 1800 för att se hur en herrgårdsfru i medelåldern organiserade, upplevde och beskrev sin konsumtion av modevaror. Med Märta Helena Reenstiernas dagbok som exempel vill jag belysa modets villkor och betydelser i vardagliga kulturella och sociala praktiker och ge inblick i konsumtionsmönstren; hur en enskild ståndsperson med närhet till huvudstadens utbud shoppade för att upprätthålla ett moderiktigt yttre. Dagboken kastar också ett ovanligt ljus över den heterogena grupp av handlare och tillverkare som tillhandahöll de modevaror Märta Helena Reenstierna efterfrågade, samt ger en bild av sortiment, verksamheternas varaktighet och det sociala liv som omgärdade affärsrörelserna.

Modevaror har framhållits som en motor i den starka kommersiella utvecklingen under 1700-talet och modeuttryck blev ett allt allmännare inslag i stadsbilden.¹ De berättar både om förhållningssätt till ekonomiska resurser och om föreställningar om mode. Kläder, tyger, spetsar, accessoarer och skor var ofta det som adliga personer spenderade mest pengar på.² Stockholms textila näringar och kvinnors försörjningsmöjligheter har tidigare studerats, men att komma åt det ofta temporära arbetet inom modetillverkningen är svårt och få studier har belyst shopping och interaktionen mellan stadens handlande, tillverkare och kunder. Handeln fyllde emellertid en viktig social funktion för att skapa nätverk och markera sociala gränser. I relationerna mellan handlare och kund fanns också en ömsesidighet där aktörerna förstärkte varandras positioner och modekapital.³

Genom Märta Helena Reenstiernas shoppingturer framträder den materiella kulturens betydelse utöver den livsuppehållande nyttan. Kläderna var avgörande för hur en person uppfattades och blev bemött och de avspeglade komplexa och djupt rotade föreställningar om personliga egenskaper och samhällsorganisation.

1 Exempelvis Hellsing 2017; Crowston 2013; Ulväng 2012; Ilmakunnas 2012; Vainio-Korhonen 2011; Coquery 2004; Lemire 1997; Roche 1996, Brewer & Porter 1993; Vickery 1993, 1998; McKendrick 1982.

2 Ilmakunnas 2012, s. 218, 240; Jones 2004.

3 Murhem & Ulväng 2017, s. 201; Ling 2016; Ilmakunnas 2012; Nyberg 2010; Wottle 2010; Berry 2002, s. 386–389; Andersson 2010, s. 114; Hayen 2007; Stobart 2007, s. 10; Bladh 1991.

Drottninggatan, Stockholm. Elias Martin 1808. Finlands nationalgalleri, konstmuseet Sinebrychoff.

Mode uppfattades som reserverat för de högre stånden, men när kläder användes som medel för sociala ambitioner hade de också samhällsförändrande potential.⁴ Inom adeln fanns höga förväntningar på ståndsmässig och fashionabel livsstil. God smak och personliga val bland ett växande varuutbud har lyfts fram som allt viktigare komponenter. Avvikelser innebar degradering. Rang var dock inte liktydigt med ekonomiska medel och få hade högadelns resurser och kreditvärdighet.⁵ Som herrgårdsfru levde Märta Helena Reenstierna i ett övre samhällsskikt. Hon hade ekonomiska möjligheter till konsumtion, men att hålla garderoben modern och ståndsmässig krävde kunskap och medveten strategi. Här var mode-, shopping- och återbrukskompetenser ett slags kapital och modevaror en alternativ valuta, så väl symboliskt som reellt.⁶ Praktisk textil kunskap och skicklighet samt förståelse för den materiella världen som överbyggade gapet mellan produktion

4 Helmius 2011, s. 69; Lemire 1997, s. 6.

5 Ilmakunnas 2012, s. 11, 19–20; Rasmussen 2010, s. 45–48; Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 5; Coquery 2004, s. 72; Vickery 1998, s. 183–185.

6 Rasmussen 2016.

och konsumtion, har av historikern Serena Dyer sammanfattats som materiell läskunnighet, och var avgörande för modehandelns aktörer.⁷

Forskningen har uppmärksammat en betydande koppling mellan handel, umgänge, nöjesliv och städernas utformning i det sena 1700-talet.⁸ Shopping, inkluderande så väl handel som sociala kringaktiviteter, ansågs vara en passande, respektabel fritidssysselsättning med potential att förstärka individens kulturella och sociala kapital.⁹ Sociabilitet, respektabilitet och hövlighet är begrepp som förklarar sociala koder och strukturer bakom tidigmoderna förhållningssätt till uppförande, konsumtion och umgänge bland ståndspersoner och sammanfattar sättet att ständigt visa, upprätthålla och förstärka positioner och makt genom sociala nätverk och materiell kultur.¹⁰ Historikern Susan E. Whyman har visat att nätverken av personer ur olika samhällsgrupper – såväl eliter som andra – kan kopplas till 1700-talets samhällsförändringar och framväxande urbana värden där personliga relationer, gränsöverskridanden mellan klasser, stad och land samt kommersiella perspektiv trädde i förgrunden.¹¹

Det sena 1700-talet har pekats ut som en brytningstid för konsumtionskulturen och synen på konsumenten, sättet att konsumera och vilka varor som efterfrågades. Historikern Daniel Roche framhåller ett skifte mellan två konkurrerande tänkesätt om klädsel och social status som destabiliserade den gamla, hierarkiska ordningen med social igenkänning. Den traditionella klädseln baserad på ståndstillhörighet utmanades av modernare förhållningssätt där ekonomiska tillgångar och den enskildes upparbetade eller önskade status bidrog till att modevaror blev tillgängliga för allt fler.¹² Samtidigt växte det under 1700-talets andra hälft fram en allmän föreställning om att mode var något irrationellt och kvinnligt.¹³

Flera forskare har uppmärksammat förändringar i efterfrågan under 1700-talet, där äldre tidens värdefulla statusföremål och ostentativa lyxkonsumtion, med

7 Dyer 2020, s. 108, 114.

8 Furnée & Lesger 2014; Smith 2012; Stobart, Hann & Morgan 2007; Hayen 2007, Berry 2002; Walsh 1995.

9 Dyer 2022, s. 3; Smith 2012; Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 7, 17, 160–161, 191; Whyman 1999, s. 89.

10 Ilmakunnas 2012, s. 206; Sandén 2005, s. 45–48; Vendborg Pedersen 2005, s. 22; Berry 2002; Smith 2002; Vickery 1998, s. 13, 196, 202.

11 Whyman 1999, s. 4, 13, 18.

12 Roche 1996, s. 4–7, 55–57.

13 Helmius 2011, 75–76; Jones 2004, 4, 9.

syfte att skilja ut eliten, valdes bort till förmån för nya tidens mer spridda lyx – mindre hållbara mode- och livsstilsvaror med lågt materiellt värde men med högt symboliskt kapital.¹⁴ Andra menar att den äldre sortens lyxvaror fyllde en fortsatt viktig funktion som ståndsmarkörer och som objekt med höga affektionsvärden.¹⁵ Smycken, guld- och juvelinfattade miniatyrporträtt, snusdosor, promenadkäppar och broderier är exempel på modeaccessoarer kännetecknande för adeln som Märta Helena Reenstierna återkommande refererar till. Intresset för kostsamma, lättburna ståndsmarkörer anses dessutom ha ökat med ett mer socialt diversifierat stadsliv i slutet av 1700-talet, då modevaror fick större spridning. Personligt utformade objekt har tolkats som adelns sätt att behålla sitt exklusiva grepp om lyxkonsumtionen, ett förhållningssätt inte minst viktigt för lägre skikt inom adeln som fick kämpa för sin ställning.¹⁶

Märta Helena Reenstiernas dagbok låter oss uppleva Stockholm som shoppingstad ur ett personligt perspektiv. Dagboksanteckningarna ger ögonblicksbilder färgade av sinnesstämningen och det nyss upplevda.¹⁷ I undersökningen ser jag närmare på hennes shoppingvanor och handelskontakter 1793–1812 för varor och tjänster rörande hennes egen garderob; när, var, hur, av vem och ibland varför inköpen gjordes. Fokus ligger på lättare modevaror, tyger, material och accessoarer och dyrbarare smycken från stadens handlare och tillverkare, snarare än klänningar och skor från skräddare, sömmerskor och skomakare. I undersökningen identifierar jag några av de handlare och tillverkare som Märta Helena Reenstierna hade kontakt med. Fokus ligger på ett urval personer som kan följas över tid och vars sortiment eller tillverkning med relevans för hennes modekonsumtion exemplifieras.

Undersökningen ger vidare en övergripande bild av hur köp- och beställningsprocesserna kunde se ut, de ekonomiska förutsättningar och sociala nätverk som hennes modekonsumtion vilade på samt hur hon inspirerades till köp. Avslutningsvis diskuteras upplevelser av shopping och förhållandet mellan shopping som sysselsättning och sällskapslivets sociala relationer. Undersökningen är ett slags etnografiskt fältarbete i det förgångna som kommer nära en enskild persons dagliga rutiner där mode som föreställning tog materiell form.¹⁸

14 De Vries 2008, s. 44; Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 11; Coquery 2004, s. 72; Roche 1996, s. 86–117; McCracken 1990, s. 1, 13, 21, 29, 37–40; McKendrick 1982.

15 MacArthur 2015, s. 125–126, 132.

16 MacArthur 2016, s. 131, 137; McCracken 1990, s. 16–22.

17 Stobart & Rothery 2016; Chatenet-Calyste 2015; Whyman 1999; Vickery 1998, 2009.

18 Lennartsson 2010.

Märta Helena Reenstierna som modekonsument

Märta Helena Reenstierna kom från Småland till Stockholm där hon som tjugovåring 1775 gifte sig med den tjugo år äldre ryttmästaren Christian Henrik von Schnell och bosatte sig i herrgårdsbyggnaden på Årsta gård.¹⁹ Av åtta barn överlevde endast Hans Abraham barnaåren. Året efter makens död 1811 omkom sonen i en drunkningsolycka.²⁰ Märta Helena Reenstiernas omfattande dagboks-material med dagliga anteckningar, skrivna 1793–1839 är en flitigt använd källa och fördjupade undersökningar har gjorts på flera teman.²¹

Dagboksnoteringarna gör det möjligt att följa förlopp över tid och rekonstruera förhållningssätt till kläder, textil och mode. Den här undersökningen kompletterar mina tidigare studier av Reenstiernas garderob med fokus på tillverkning och återbruk.²² Årstas läge strax söder om Stockholm gjorde att hon dagligen kunde ta del av stadens kommersiella och sociala utbud; samtidigt var basen livet på en större herrgård med central position i sin socken. Porträttet av Märta Helena Reenstierna visar hur hon ville bli sedd, modernt friserad med vacker blå sidenklänning och konstgjorda blommor. Att uppträda som adelsdam i sällskapslivet krävde en moderiktig, smakfull och ståndsmässig klädsel, något som dagboken ger många exempel på:

*Klockan 2 hitkom en Madam, som kammade mig, och hade jag en af fru Hallén länt Guldkedja samt 3 törnrosor och 2 rader perlor på Hufvudet. För öfrigt min långsläpiga hvita klädning med couleurt broderade Sidensarge ärmar och blåhvita Sidensarge band nedomkring. Min nya hvita flors Charle, hvit charlette med röd och grön borde och fransar samt den nya granna Solfjedern.*²³

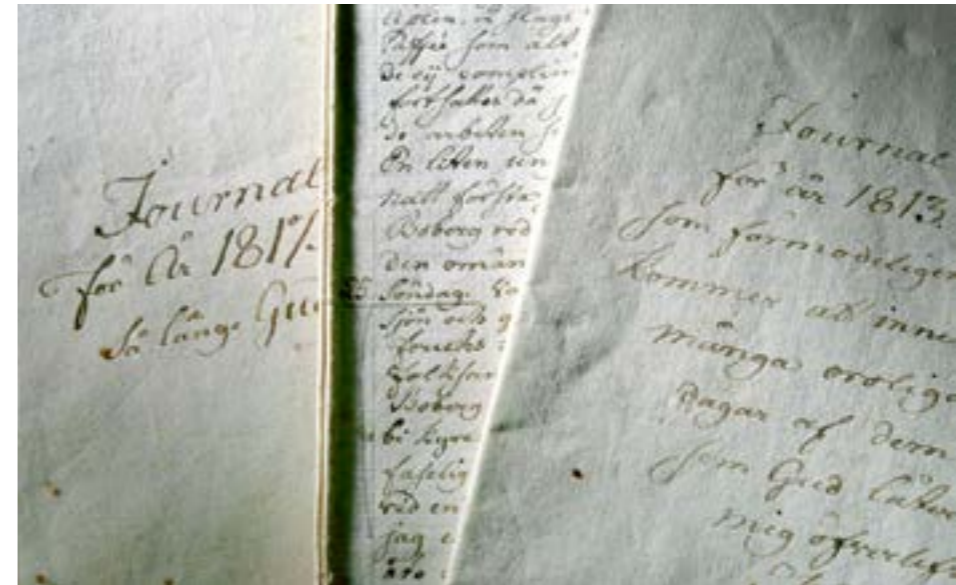
19 Reenstierna 1993, s. 21.

20 Reenstierna 1993, s. 16–23, 35.

21 T.ex. Karlsson 2017; Söderlind 2014; Eriksson 2010; Bladh 2007; Keinänen 2003; Rönn 1998.

22 Rasmussen 2016; Rasmussen 2010, s. 106–125. För denna undersökning har den maskinskrivna avskriften av dagboken använts, tillgänglig genom Nordiska museets bibliotek och digitala arkiv (fortsättningsvis MHR och datum), tillsammans med det publicerade urvalet i Reenstierna 1993.

23 MHR 4 oktober 1808. Jfr Ilmakunnas 2012, s. 11, 18–20, 217; Vainio-Korhonen 2011, s. 144.

Märta Helena Reenstiernas dagbok. Anteckningar förda mellan 1793 och 1839. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

Arbetet med klädseln startade med planering och inköp. Dagar i förväg tog hon fram det som skulle bäras, när hon kom hem bytte hon om till mer vardagliga kläder, tvättade, lagade och sorterade in.²⁴ ”Sedan jag bortlagt den i går nyttjade paruren [den eleganta modeklädseln], tillagade jag prässylta av 3ne Svinhufvuden”, är ett citat som väl sammanfattar hennes livssituation där herrgårdsfrun tog aktiv del i hushållsarbetet på det sätt som historikern Eva Helen Ulvros har framhållit var vanligt vid denna tid.²⁵ Detta ger en annan bild av tidens modekonsument än tidens debatter som främst placerade mode i urbana miljöer präglade av konsumtion till skillnad från den produktion som utmärkte det rurala. Historikern Mikael Alm har också poängterat att ett intresse för mode i sig uppfattades som oförenligt med att vara en produktiv och nyttig samhällsindivid.²⁶

Turer till staden, ibland flera gånger i veckan, ingick i vardagslivets rytm. Vägen gick genom porten vid Hornstull eller om vintern över Årstaviken via Tan-

24 MHR 22 mars 1795, 17 december 1800, 12 maj 1818.

25 MHR 13 december 1798. Ulvros 1996, s. 66f, 76, 188f; Vickery 1993.

26 Alm 2022, s. 70–71.

to.²⁷ Ärendena tog henne ”vida omkring” och ett ekipage som väckte beundran i stadsmiljön var en inte oväsentlig del av behållningen.²⁸ Nogsamma noteringar om val av vagn eller släde och hur kusk och välklädda drängar bak på vagnen såg ut visar dess betydelse för Märta Helena Reenstiernas självuppfattning. Likväl var resan tröttande på dåliga vägar i en vagn som ”skakade mig öm och bullrade på gatan som åskan”.²⁹ Att äga vagn, hålla hästar och kusk manifesterade social ställning och ekonomiska möjligheter.³⁰ Det fanns en logisk koppling mellan ett ståndsmässigt ekipage och shopping av modevaror.

Dagboksnoteringarna ger en bild av hur dagens timmar disponerades. Vintervägen över Årstavikens is var kortare och trots kyla och mörker kunde en stor mängd ärenden uträttas.³¹ Den 20 januari 1798 var det blåst och snö i luften.

*Klockan efter 3 for jag till Staden uti rätt många ärender hos flerehanda slags folk, Jouvelerare, Guldsmed, Bokbindare, Skomakare, Skräddare, Kryddkrämare, Vinhandlare, Jernkrämare och Portraitmålare, inalles hade jag 14 ärender hos differenta borgersmän, men var ändock så lycklig att få allt uträttadt, att jag klockan 1/2 till 8 kom hem frusen om näsa, händer och fötter.*³²

Shopping har beskrivits som en aktivitet som krävde en rad särskilda kompetenser både i relation till val av varor och till handelns sociala aspekter och som på grund av detta inte lättvindigt kunde överlätas till hushållets anställda.³³ Om vädret var för dåligt och om varor bara skulle hämtas kunde Märta Helena Reenstierna i undantagsfall skicka en dräng, annars uträttade hon som regel själv sina ärenden.³⁴ Avfärden gick ofta efter klockan tre och ärendena tog hela efter-

middagen.³⁵ Om sommaren kunde avfärden gå senare, och besök ändå hinnas med hos modisten ”Mad:lle Bauman, hos linväfware, Skomakare, Gördelmakare och hos Guldgraveur Fyrvall hämtade min Urkedja. Slutligen var jag hos Hr Västerstråle att byta en ring”.³⁶ Handlare och hantverkare förväntades ta emot kunder sent. Guldsmeden Stefan Västerstråle höll marknadsboden öppen till klockan 7 på kvällen.³⁷ Dispositionen av dagen skilde sig från den som beskrivits från brittiska förhållanden, där kvinnor använde förmiddagen till shopping och eftermiddagen till visiter.³⁸ Detta noterades också av utländska besökare i Stockholm som med förvåning fann bodarna stängda tidigare på dagen.³⁹

Bilden av 1700-talets Stockholm har ofta målats i dystra färger, som en stagnerad, fattig stad med stora sociala problem och betydande hinder för handeln.⁴⁰ De förbättringar av stadsmiljön, med gatubeläggning, belysning och bättre renhållning som framhållits som avgörande för den kommersiella utvecklingen i Västeuropas städer hade inte nått Stockholm.⁴¹ Märta Helena Reenstierna kommenterade endast undantagsvis sina upplevelser av stadsmiljön, exempelvis när hon klagade över renhållningen. Hon gjorde ofta resorna till stan på egen hand eller med kusken som enda sällskap.⁴² Möten avtalades ibland med sonen eller sonens informator Sven Kindberg och sällskap i bodarna kunde hon få av vännerna i staden eller någon av deras mamseller.⁴³ Liksom hennes relativa ekonomiska självständighet kan denna fria rörlighet utan manligt sällskap vara uttryck för den temporära, delvisa emancipationen för Stockholms kvinnor 1750–1850 som konstaterats av tidigare forskning. De frekventa resorna till staden, möjliggjorda av korta avstånd och god kommuni-

27 MHR 23 december 1793.

28 MHR 25 november 1797, 8 augusti 1805.

29 MHR 10 juli 1800.

30 MHR 10 juli 1800, 5 oktober 1802, 3 januari 1803, 29 juni 1806. Whyman 1999, s. 100.

31 MHR 23 december 1793, 11 februari 1797, 25 november 1797, 23 december 1797, 30 december 1797, 20 januari 1798, 18 december 1800, 5 mars 1800.

32 MHR 20 januari 1798, se även 18 december 1800, 5 mars 1800.

33 Mitchell 2022, s. 31.

34 MHR 16 oktober 1799, 20 oktober 1801, 6 maj 1803, 12 aug 1803, 26 november 1803, 24 december 1803, 28 juni 1809.

35 MHR 11 februari 1797, 6 november 1795, 11 januari 1797, 20 januari 1798, 23 januari 1800, 20 september 1800, 17 juni 1809.

36 MHR 26 juli 1796.

37 MHR 5 juli 1793, 5 november 1809. Jfr Hayen 2007, s. 130–134.

38 Smith 2012; Berry 2002, s. 380.

39 Brooke 1823, 34–35.

40 Hayen 2007, s. 49, 77; Eggeby & Nyberg 2002, s. 187.

41 Furnée & Lesger 2014, s. 5, Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 190–191; Berry 2002, s. 382.

42 MHR 25 november 1797, 23 december 1797, 10 juli 1800, 3 januari 1803, 24 oktober 1808, 3 februari 1810. Ekero 2010: 94, Berry 2002, s. 380.

43 MHR 15 juni 1809.

kation, visar också att 1700-talets kommersiella Stockholm, trots tullstängsel och skarp byråkratisk åtskillnad, kunde samverka med den omgivande landsbygden.⁴⁴

Hos textilhandlare och tillverkare av modevaror

Det var ett myller av handlare, hantverkare, fruar, mamseller, fabriker, ”judiske och christne salubodar” och marknadsstånd, som Märta Helena Reenstierna besökte för att handla textilier, modevaror och smycken. Många fanns på Stadsholmen, nuvarande Gamla Stan, andra längre ut på Norrmalm och Kungsholmen. I jakt på material, sybehör och detaljer till kläder och hattar kunde många bodar behöva besökas, ibland fanns inget ”som passade”. Bland bodarnas kunder fanns alltså de som bara tittade och utvärderade utbudet, men inget köpte.⁴⁵ Modekonsumtionen krävde stora nätverk av kontakter. Märta Helena Reenstierna byggde upp relationer som gjorde att hon föredrog särskilda handlande för vissa varor, konsumtionspraktiker nog så identitetsskapande som de inköpta varorna. Hon handlade till sig själv, köpte presenter och utträttade återkommande ärenden åt släktingar i Småland.⁴⁶ Detta speglar huvudstadens utbud i relation till den brist på konsumtionsvaror som ståndspersoner i den svenska landsorten upplevde i början av 1800-talet.⁴⁷ Hon ombesörjde även inköp till sonen och maken. När sonens uniformer skulle beställas var det en hel samling andra bodar och hantverkare som konsulterades än de Märta Helena Reenstierna vanligen besökte.⁴⁸ Trots denna manligt kodade miljö, uttryckte hon ingen osäkerhet på det sätt hon ibland gjorde gällande nyförvärv till sin egen garderob. Man kan tänka sig praktiska förklaringar som sonens ungdom, makens ålderdom, eller personligt kontrollbehov. Genom sin familj var hon väl förtrogen med militärens krav på uniformer, medan de nya modeidealerna för kvinnor var svårare att följa med i. Enligt brittisk forskning framhölls shopping i sig som en särskild kvinnlig kompetens, en inställning som också kunde vara en förklaring.⁴⁹ I Stockholms bodar var dock på 1810-talet

44 Hayen 2007, s. 224; Bladh 1991. Jfr Stobart m.fl. 2007, s. 4.

45 MHR 29 augusti 1805, 19 november 1802, 20 februari 1795, 26 maj 1807, 27 april 1810, 14 november 1801. Jfr Stobart 2014, s. 28; Smith 2012; Walsh 1995, s. 172.

46 MHR 26 april 1793, 26 december 1798, 5 januari 1799.

47 Rasmussen 2010, s. 63-65.

48 MHR 26 mars 1802, 27 mars 1802, 30 mars 1802, 31 mars 1802.

49 Mitchell 2022, s. 32; Berry 2002; Vickery 1998, s. 164-168; Jfr Husz 1999, s. 46.

riksdagsmannen Johan Ulric Winberg ofta på jakt efter modevaror, hattar, klänningstyger, kängor och löslockar beställda av Karlshamns damer.⁵⁰ Kön tycks sålunda inte alltid varit en strukturerande princip i stadens handel.

Under 1700-talet utvecklade brittiska och franska handlande exklusiva butiker till platser för nöje, njutning och umgänge som uppmuntrade kunder att dröja kvar, beundra varorna, känna, drömma och prova.⁵¹ Adelsdamen Anna Johanna Grill jämförde 1788 med häpnad Stockholms enklare bodar med det rikhaltiga utbudet av väl exponerade, lockande modevaror i London.⁵² Märta Helena Reenstierna gjorde inköp och beställningar i Stockholm där utbudet var henne tillfyllest. Hennes estetiska omdömen gav dock uttryck för liknande måttstockar för sin shoppingupplevelse när Johan Fogelgrens lärftsbod vid Järntorget omtalades som ”vacker”.⁵³

Marknaden för textila varor och tjänster engagerade många aktörer som sökte sin utkomst, allt från manufakturister med fabriksstillverkning till sömmerskor med tillfälliga beställningar och liten hushållsekonomi. De modevaror Märta Helena Reenstierna efterfrågade tillgodosågs delvis av dessa, men också av aktörer inom andra hantverksområden. Stockholms textila minuthandel styrdes av detaljerade regelverk baserade på privilegier och gränsdragningar mellan verksamheter. Samtidigt fanns i slutet av seklet porösa gränser mellan tillverkning och handel och mindre aktörer i gränslandet för vad som var lagligt.⁵⁴

Siden- och klädeskramhandlare förde inhemska, manufakturstillverkade tyger och trikåvaror samt tillåtna importvaror. De sålde även viss konfektion och halvfabrikat.⁵⁵ Märta Helena Reenstierna var återkommande kund i Johan Abraham Théels exklusiva siden- och kramhandel i Rosenadlerska huset på Mynttorget 4, vars verksamhet behandlas ingående av Anna Knutsson i denna antologi.⁵⁶ Åren

50 Ulvros 1998, s. 93-94, 101.

51 Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 16, 151-152; Coquery 2004, s. 77-79; Walsh 1995, s. 157, 168; Berry 2002, s. 387.

52 Grill 1997, s. 46; Jfr Furnée & Lesger 2014, s. 1, 10.

53 MHR 14 november 1801.

54 Wottle 2010, 120-122; Jfr Furnée & Lesger 2014, s. 7-8, 11-12.

55 Nyberg 2010, s. 60-61; Wottle 2010, s. 120.

56 MHR 6 augusti 1793, 17 juni 1794, 12 november 1794, 24 november 1794, 9 februari 1795, 21 februari 1795, 23 november 1795, 14 mars 1796, 25 oktober 1796, 28 juli 1800, 15 augusti 1800, 18 december 1800, 16 maj 1801, 1 juni 1801, 31 augusti

Miniatyrporträtt på ring, Jacob Henric Rönngrén, 1796. Porträttet visar Märta Helena Reenstierna iklädd ”blå tafts klädning med spets Halsrimsa och en Törnros bouquet”, friserad med ”bouclerat hår” av hårfrisörskan Gran och med en ”guirland af Fleurs eternelles, vir gies mir nicht och gröna blader” tillverkad av ”Blomstergudinnan” Mamsell Bauman. Nordiska museet.

1793 till 1808 köpte hon tyger här till sina egna kläder; taft, cattun och nettelduk till klänningar och kjolar och tyger för ändringar av befintliga plagg.⁵⁷ Tyginköpen gick, enligt påbuden i 1794 års överflödsförordning, i gråskalans färger. Boden förde även ylletyger till ytterkläder.⁵⁸ Det sista större inköpet sommaren 1808 var ”11 ½ aln Cattun till en Räck”.⁵⁹ Den färdiga klänningen lämnades sedan av skraddaren Anders Lundqvist i Théels bod. Märta Helena Reenstierna bytte genast till det nya. Boden hade således utrymme att klä om i, kanske med spegel. ”Denna habit var rätt snygg”, konstaterar hon.⁶⁰

Johan Abraham Théels sidenkramhandel var även välsorterad med material till huvudbonader och färdiga accessoarer.⁶¹ Märta Helena Reenstierna köpte vita handskar, svart florshalsduk, en stor grå silkessjal och en ”ganska stor och vacker vit Silkes Charle med violetta och bruna blommor, men den var grufvelig dyr, ty den kostade 15 RDr”.⁶² Billigare var en broscherad netteldukshalsduk för 5 RDr och en vit florshuva för 1 RDr. Till maken köptes ”Silkes patent strumpor” och en ”Gulrosig Ostindisk halsduk”.⁶³ Märta Helena Reenstiernas noteringar indikerar inte att hon var personligt bekant med Johan Abraham Théel eller någon fru Théel. Firman räknade de kungliga bland sina betydande kunder.⁶⁴ Märta Helena Reenstiernas korta krediter talar för en svag personlig kontakt, samtidigt var det rätt bod att handla i och köpen viktiga för hennes självbild. Hon noterade alltid exakt vad som köptes i Théels bod, medan inköp i andra bodar kunde vara mera otydliga. Om boden drevs vidare efter handlarens död 1811 framgår inte av dag-

1801, 21 december 1801, 7 juni 1802, 16 augusti 1802, 5 maj 1803, 6 maj 1803, 30 juli 1803, 12 augusti 1803, 8 maj 1804, 26 maj 1804, 22 juni 1804, 4 mars 1805, 17 februari 1806, 16 maj 1806, 28 maj 1806, 15 augusti 1808, 26 augusti 1808.

57 MHR 8 juni 1793, 10 juni 1793, 6 augusti 1793, 12 november 1794, 21 februari 1795, 25 oktober 1796, 12 augusti 1803, 25 oktober 1796, 12 augusti 1803, 14 mars 1796, 17 februari 1806.

58 MHR 21 februari 1795, 16 maj 1806.

59 MHR 15 augusti 1808.

60 MHR 26 augusti 1808.

61 MHR 9 februari 1795, 31 augusti 1801, 26 maj 1804.

62 MHR 6 augusti 1793, 17 juni 1794, 6 maj 1803.

63 MHR 15 augusti 1800, 17 februari 1806.

64 Ekstrand 1991, s. 107.

boken, men hon handlade vid några senare tillfällen klänningstyger hos Théels tidigare kompanjon Carl Fredrick Hasselqvist.⁶⁵

I slutet av 1700-talet ökade skillnaden mellan modetyger för män och kvinnor, vilket avspeglas i Stockholms bodar. Johan Abraham Théel förde tyger av bomull, ull och siden lämpliga för kvinnor. Tyngre ylletyger och kläde till byxor eller uniform åt sonen inköptes i stället hos kramhandlare Vilhelm Schwartz.⁶⁶ Några gånger köpte Märta Helena Reenstierna tyger direkt av någon nyanländ sjökaptan, troligen för att kringgå handelshindren, få tillgång till särskilda utländska varor eller handla till lägre pris.⁶⁷

Lärftsbodar sålde linne- och bomullsvaror, färdigsydda enkla plagg och produkter från stadens kattuntryckerier.⁶⁸ I lärftskramhandlare Johan Fogelgrens bod vid Järntorget ”köpte jag mig cattun till en tröja”.⁶⁹ Linne till makens kalsonger köptes i staden, medan skjorttyger beställdes från väverska eller linvävare.⁷⁰ Linnevaror hade inte fullt ut blivit del av en organiserad handel. Tyger köptes också i de fabriksbodar som manufakturerna tilläts ha, till exempel i ”Götheborgska cattuns magasinet”.⁷¹ Här ser man hur 1700-talets industripolitik fortsatt påverkade konsumtionen i huvudstaden.

Nipper- och modehandlarna hörde till det halvreglerade område där många av de som försåg stadens kvinnor med moderiktiga kläder, huvudbonader och accessoarer befann sig. Nipperbodarnas modevaror – sybehör, kragar, spetsar, fransar, mössor och enklare smycken – skulle enligt handelstillstånden vara av egen eller inrikes tillverkning och låg utanför de borgerliga privilegierna.⁷² Flera av handlarna tycks dock ha etablerat en stabil verksamhet med god bäring. I Frans Poudrets nipperbod var Märta Helena Reenstierna återkommande kund under 1800-talets för-

65 MHR 5 maj 1803, 15 juni 1809, 2 oktober 1811, 13 februari 1815.

66 MHR 13 december 1798. Se även 26 mars 1802, 30 mars 1802.

67 MHR 12 februari 1802. Se även 13 februari 1802, 5 mars 1802, 16 april 1802, 20 december 1811, 12 augusti 1812. Jfr Hayen 2007, s. 164.

68 MHR 30 mars 1802, 7 juni 1802, 3 januari 1803. Nyberg 2010, s. 61; Wottle 2010, s. 122–123.

69 MHR 28 september 1797. Se även 14 november 1801, 1 september 1803.

70 MHR 8 juni 1796, 31 maj 1804.

71 MHR 1 september 1803. Se även MHR 18 december 1805. Nyberg 2010, s. 60; Wottle 2010, s. 121.

72 Wottle 2010, s. 124.

sta decennium. Här köptes konstgjorda blommor, svart flor till sjal och ”en alldeles kunglig solfjäder”.⁷³ Mer sporadiskt besöktes mamsell Dahlmanssons bod vid Mynttorget, vilken sålde färdigmonterade hattar samt tillverkade och lagade solfjädrar.⁷⁴ Enklare huvudbonader satte Märta Helena Reenstierna själv upp, men för komplicerade koaffyrer lämnades material till en modemakerska.⁷⁵ Gränsen mellan nipperhandel och modistverksamhet tycks flytande och hon ansåg sig behöva anlita flera tillverkare. Noteringarna visar att kvinnor med olika sociala och ekonomiska förutsättningar och grad av etablering och kontinuitet var verksamma som modister vilket speglar kvinnors ekonomiska realiteter och sömnadsarbete som väg till respektabel utkomst.⁷⁶

I slutet av 1790-talet besökte Märta Helena Reenstierna återkommande nipperhandlerskan och modemakerskan fru Öbergs bod. Verksamheten tycks främst ha bestått i uppsättning av huvudbonader, men hon annonserade även om parfym.⁷⁷ Öberg hade börjat sin bana som hårfrisörskan. Hon hade friserat Märta Helena Reenstierna på bröllopsdagen den 6 juni 1775 och fortsatt kamma henne vid speciella tillfällen.⁷⁸ Hösten 1801 beställdes hos Öberg två nya koaffyrer: ”min nya svarta Sidensarge coëfure, som var rikt besatt med Stråperlor” och en ”coëfure som var af blå stråperlor och Faillegult Sidensarge”.⁷⁹ Varor och pris var till belåtenhet, men detta var de sista beställningarna.

Hattstofferarhustrun Anna Margareta Geringius tog under samma period också emot beställningar på koaffyrer.⁸⁰ Hon var gift med hattstofferaren Anders Geringius och paret var båda verksamma i huvudbonadsbranschen. Carolina Pihlgren tillhörde i stället stadens ogifta, oförsörjda kvinnor ur borgerskapet. Hon var styvdotter till Carl Michael Bellmans syster Maria Elisabeth och ofta

73 MHR 18 december 1800, 11 september 1804, 26 maj 1807, 7 augusti 1807, 20 januari 1808.

74 MHR 22 juli 1797, 12 oktober 1799, 16 maj 1801, 12 oktober 1799, 19 september 1799.

75 MHR 19 september 1799, 31 augusti 1801, 2 april 1800, 18 september 1800, 23 maj 1801, 25 september 1801

76 Lemire 1997, s. 4.

77 MHR 19 september 1799, 27 september 1799, 30 september 1799, 10 juli 1800, 24 september 1800, 18 december 1800, 31 augusti 1801, 10 juli 1800, 21 september 1799. Dagligt Allehanda 26 november 1798.

78 MHR 18 september 1794, även 11 mars 1794. Om bröllopet se 6 september 1809.

79 MHR 17 september 1801, 20 oktober 1801.

80 MHR 23 oktober 1797, 27 oktober 1797, 16 maj 1801, 16 maj 1801.

sedd gäst på Årsta.⁸¹ När Märta Helena Reenstierna började anlita henne 1793 bodde hon hos sin nygifta syster.⁸² Efter föräldrarnas död var inkomster säkert välkomna, och Märta Helena Reenstierna beställde exempelvis en ”hvit Sidensarge coëfure med paille band och en guirlande af Fleurs éternelles” och ”en ny blå Sidensarge coëfure, i form av en Husar Mössa”.⁸³ Sista beställningen gjordes i augusti 1802, samma år som Carolina Pihlgren gifte sig.⁸⁴

”Blomstergudinnan”, som en Mamsell Bauman kallades, tycks ha skapat en stabilare verksamhet som specialist på konstgjorda blommor, men vad det förefaller utan bod.⁸⁵ Baumans ”guirland af Fleurs éternelles, vir gies mir nicht och gröna blader” förevisades 1796 på porträttet av Märta Helena Reenstierna målat av Jacob Henric Rönngren.⁸⁶ Konstgjorda blommor framstår som en nödvändighetsvara som hon trotsade den kallaste vinter för.⁸⁷ Många modister behärskade inte konsten, utan blommor krävde särskild kompetens.

En annan kategori modister var mössmakerskorna. Under perioden 1803 till 1809 lämnade Märta Helena Reenstierna återkommande material till mössmakerskan Hedvig Ulrika Hjulström, tillika föreståndarinna på Kungsholms fattighus.⁸⁸ Möjligen tog Hjulström hjälp av de boende på fattighuset i tillverkningen. I februari 1805 figurerade en ”ny mössmakerska” i fru Billmark, som bland annat levererade

*en ny hatt eller snarare en Casque af Rödt krusflor, hvarpå den i går hemkomna blomman sattes. Denne Coëfure var rätt grann, men utom blomman och 3 qv: flor, som jag lämnadt, kostade tillägget 1 RDr 18 β: och arbetslönen 24 β.*⁸⁹

81 MHR 9 januari 1793, 17 maj 1793, 18 juni 1793, 28 juni 1793, 3 feb 1794, 18 juli 1794.

82 MHR 28 november 1793.

83 MHR 27 november 1797, 30 december 1797. Se även 15 december 1797, 15 februari 1796, 19 februari 1796, 15 november 1797, 15 december 1797, 25 november 1797.

84 MHR 14 augusti 1802.

85 MHR 26 juli 1796, 1 augusti 1796, 15 november 1797, 22 januari 1799, 5 mars 1800, 18 mars 1800, 7 juni 1800, 18 december 1800, 16 maj 1801, 19 november 1802, 21 juni 1804, 18 december 1805, 26 maj 1807, 30 juni 1807, 3 september 1807.

86 MHR 1 augusti 1796, 17 oktober 1796.

87 MHR 18 december 1800.

88 MHR 5 maj 1803, 5 juli 1804, 15 december 1804. Möjligen även 28 aug 1800, 23 september 1801, 18 januari 1803, 27 januari 1803, 31 december 1804, 27 april 1807, 27 maj 1807, 27 april 1807, 28 juni 1809, 29 juni 1809.

89 MHR 15 augusti 1807, se även 1 februari 1805, 7 augusti 1807.

Noteringarna visar att arbetslönen endast var en bråkdel av materialkostnaden samt att gränsdragningen mellan benämningarna hatt och koaffyr var oklar. Hattar verkar likväl ha tillhört en annan varukategori som i högre grad än koaffyrer köptes färdiga.⁹⁰ I nipperbodrar kunde man välja bland färdiga hattar.⁹¹ Märta Helena Reenstierna köpte exempelvis en ”Egalitets Mössa” inspirerad av franska revolutionen.⁹² Någon gång köptes hattar på marknaden.⁹³ Lundbergs bandbod hade hattar i sortimentet, bland annat köptes en ”nymodig chefter hatt åt mig, som med gredelin och gula levantin band kostade 5. Riksdaler”.⁹⁴ För att ge plats till nya hattar gav Märta Helena Reenstierna bort gamla.⁹⁵

Adelsdamen och änkan Martha Hedvig Wrangel af Fall var tillsammans med hemmadöttrarna Inga Christina och Hedvig Carolina verksamma som brodöser och räknade kungligheter till kundkretsen. De ingick i umgänget på Årsta och hos dem beställde Märta Helena Reenstierna under 1790-talet broderier utförda i populär tambur- och schattersöm på halsdukar, bindmössor, västar, klänningar och plånböcker.⁹⁶ Märta Helena Reenstierna lämnade material och följde sedan arbetsprocessen.⁹⁷ Det kan vara svårt att utläsa om besöken hos fröknarna var av affärs- mässig eller vänskaplig karaktär, ibland kombinerades besöken med promenad till Kungsträdgården eller nöjespalatset Vauxhallen.⁹⁸ Broderiarbete var en av få passande inkomstkällor för adliga kvinnor, då det uppfattades som en naturlig del av deras liv snarare än som ett deklasserande förvärvsarbete.⁹⁹ Att blanda samman professionella och privata kontakter genom visiter och promenader kunde dölja de ekonomiska transaktionerna. Sedan en av systrarna 1799 gift sig upphörde Märta Helena

90 MHR 18 juni 1812, 24 juni 1812.

91 MHR 27 april 1810, 16 maj 1801, 16 juli 1805.

92 MHR 23 augusti 1793, 14 november 1793. Se även 12 juli 1799, 16 maj 1801.

93 MHR 11 oktober 1799.

94 MHR 6 juni 1808. Se även 8 augusti 1805, 27 april 1807.

95 MHR 24 april 1802.

96 MHR 17 mars 1793, 22 maj 1793, 22 juni 1793, 23 augusti 1793, 7 december 1793, 14 december 1793, 24 december 1793, 9 oktober 1794.

97 MHR 12 augusti 1793, se även 22 maj 1793.

98 MHR 18 augusti 1796, se även t.ex. 15 november 1797, 15 december 1797, 23 december 1797.

99 Ilmakunnas 2016, s. 313; Rasmussen 2010, s. 95–96.

Reenstiernas beställningar och umgänge.¹⁰⁰ Vid samma tid utvecklades verksamheten till en professionell broderiateljé. Perioden 1798 till 1810 var systrarna Wrangel Krigskollegiums huvudleverantör av nytillverkade broderade fanor och standar.¹⁰¹

I en likande situation befann sig Maria Lovisa Stjernhoff, även hon systerdotter till Carl Mikael Bellman. 1807–1810 utförde hon broderiarbeten avsedda för Märta Helena Reenstiernas kläder. ”Jag köpte prima lärft samt Sidensarge till ärmar och lämnade det, samt tyg till Skor åt fröken Stjernhoff att brodera.”¹⁰² Efter Märta Helena Reenstiernas ritning broderade hon mönster på en sjal av trådflor till midsommaraftonen 1810.¹⁰³

Kontakten med fru Hultner i Mäster Samuelsgård upprättade Märta Helena Reenstierna våren 1805, och den varade under 1810-talet.¹⁰⁴ Fru Hultner broderade mönster på parasoller, sjalar, halsdukar, kragar och kjolar.¹⁰⁵ Ett större projekt var en linongsklänning med bårder av tambursöm, klumpsöm och genombrytningar sydd vintern 1806–1807. Märta Helena Reenstierna sydde banden för tygvädernas uppsättning i broderibågen och ritade mönstret innan det lämnades till fru Hultner i oktober.¹⁰⁶ Först

100 MHR 5 mars 1800, 18 mars 1800, 23 februari 1802, 7 juni 1800.

101 Tornqvist 2003, s. 12.

102 MHR 9 september 1807, se även 7 december 1807.

103 MHR 15 maj 1810.

104 MHR 18 juni 1805. Se även 4 juli 1805, 4 november 1805, 20 november 1805, 18 december 1805, 28 januari 1806, 27 september 1806, 7 februari 1806, 25 september 1807, 15 juli 1808.

105 MHR 8 augusti 1805, 6 november 1805, 29 mars 1806, 14 januari 1806, 11 december 1806.

106 MHR 24 oktober 1806, 25 oktober 1806, 26 oktober 1806, 27 oktober 1806.

Klänning av tunt bomullstygg, linong, med broderad bård med klumpsöm och infälld knypplad spets, ca. 1805–1810. Foto Viveca Ohlsson, Kulturen.

i januari var broderiet färdigt.¹⁰⁷ Kjol och underklänning sydde Märta Helena Reenstierna själv, klänningslivet syddes av skräddaren Anders Lundqvist.¹⁰⁸ Broderierna var förhållandevis kostsamma både hos fru Hultner och Maria Lovisa Stjernhoff. ”Dyr men vacker”, konstaterade Märta Helena Reenstierna som för broderiet på linongsklänningen ”fick ge 9. RDr 8 fl. och kostade endast Borden kring Linons kjorteln 5. RDr 24 fl.”¹⁰⁹ Kostnaden kan jämföras med att Årstas äppelskörd 1804 totalt gett femtiosju riksdaler eller de två riksdaler damskräddaren Erik Molin fick för sömnaden av en jacka.¹¹⁰ Broderiet till en parasoll kostade sex riksdaler.¹¹¹ Kanske utgick lite av betalningen för parasollen i den potatis som levererades till fru Hultner hösten 1805.¹¹²

Långsamhetens shopping, impulsiva beslut och ekonomiska överväganden

Shopping kan förknippas med kundens val bland varor tillverkade för en anonym marknad, där en del av shoppingpraktiken innebär att kunden bedömer om varan passar in i de personliga behoven och preferenserna som vid tillfället är för handen. Shoppingaktiviteten – titta, undersöka varor i olika butiker, bedöma utbud och kvalitet och göra val – kan ta tid, men objekten i sig är redan givna. Många mode- och beklädnadsvaror tillverkades emellertid på beställning. Processen från tanke till färdig produkt kunde vara lång och arbetsam, men möjliggjorde personliga föremål utformade i samarbete mellan beställaren och tillverkarna.¹¹³ Solfjädrar och parasoller exempelvis involverade flera handlare, hantverkare med specialkompetenser och nätverk av bekanta som tipsade om kontakter. Ärendena blev många och konsumtionsmönster och shoppingupplevelser påverkades av det jag vill benämna *långsamhetens shopping* där kunden planerade en längre process. Ett enskilt modeobjekt genererade en rad shoppingssituationer över tid, för att slutligen uppnå den önskade modevaran.

107 MHR 11 december 1806, 22 januari 1807.

108 MHR 3 januari 1807, 31 januari 1807, 2 februari 1807.

109 MHR 3 januari 1807, 2 februari 1807.

110 MHR 7 juni 1801, 29 september 1804.

111 MHR 8 augusti 1805.

112 MHR 4 november 1805.

113 Dyer 2020, s. 100; Rasmussen 2010, s. 122–124.

I likhet med den högdliga Charlotta Sparre var Märta Helena Reenstierna uppmärksam på sin materiella omgivning. Tingens material, praktiska och estetiska utformning och detaljer hade betydelse. Till kontakter i Paris skickade Charlotta Sparre detaljerade beskrivningar och skisser på allt från handarbetsaxar till juveler.¹¹⁴ Även Märta Helena Reenstierna formgav och beskrev utförandet till sina beställningar.¹¹⁵ En solfjäder av vit taft med silverdetaljer broderades av mamsell Lönngren efter hennes utförliga beskrivning med namn, vapen, devis, blommor och silverpaljetter. Beskrivningen finns bevarad på en lapp som häftats in i dagboken.¹¹⁶ Dagboken ger många liknande exempel på hur dyrare statusobjekt manifesterade hennes egen person, börd och position som härskarinna på Årsta med porträttmedaljonger, som bars som smycken och vapen och monogram på vagn, ostindisk servis, porslinskrukor i trädgården, samt den ”dyra granna Sypung” som dinglade från handleden och plånboken av ljusgrön sidensatin, båda med broderade vapen och deviser.¹¹⁷

Ett annat exempel på långsamhetens shopping är beställningen av en ny parasoll sommaren 1805, på vilken fru Hultner broderade schattersöm på en aln vitt sidensarge efter Märta Helena Reenstiernas skiss.¹¹⁸ Broderiet lämnades till parasollmakaren Nils Backmansson och samma eftermiddag hämtades frans och tofsar hos snörmakaren Stefan Kettscher.¹¹⁹ En vecka senare lämnades parasollen vidare till juveleraren Eric Jonas Hallén för att få knopp med infattad rubin.¹²⁰ Projektet som påbörjades i slutet på juni var först färdigt i mitten av augusti. När hon första gången använde den dyra, broderade, juvelbesatta sidenparasollen med fransar och tofsar ingick den i en moderiktig helhet och alla beundrande blickar noterades noga. ”Jag hade min fina hvita klädning och invigde för första gången min nya broderade Parasoll som alla admirerade så väl som min stora hvita silkes Charle.¹²¹

Beställningarna gör att man kan tala om en utdragen shoppingupplevelse i flera led. Känsorna inför ett köp växlade över tid i förhandlingar om nödvändigheten i

114 Ilmakunnas 2012, s. 205, 212.

115 MHR 26 maj 1804, 30 september 1804, 17 juni 1804, 15 maj 1810.

116 MHR 26 maj 1804, 13 juni 1804, 22 juni 1804.

117 MHR 3 november 1794, 16 juni 1799, 18 juli 1799, 13 mars 1800, 26 maj 1804; Eriks-son 2010, s. 71, 92, bild IX; Reenstierna 1993, s. 55.

118 MHR 27 juni 1805.

119 MHR 4 juli 1805, 27 juni 1805, 8 augusti 1805.

120 MHR 17 augusti 1805.

121 MHR 18 augusti 1805.

spänningen mellan nytta, behov och njutning. Jag får intrycket att broderiskissen till parasollen tillkom i en kreativ, lustfylld stund. Kanske hade hon bestämt att skaffa sig en ny dagen innan, då hon förlagt sin gamla, gröna parasoll?¹²² Dagen därpå satt hon och skissade och tänkte på hur fint broderiet skulle bli. ”Jag ritade i dag ett mönster, hvilket jag tror skulle bli grant att sy efter med couleurs på vitt Siden-sarge till en liten Parasoll.”¹²³ Entusiasmen höll i sig när broderiet beställdes.¹²⁴ När broderiet en månad senare var klart gjorde sig de ekonomiska realiteterna påminda i det höga priset. Trots det köpte hon samma dag också en vit stormhatt hos fru Lundberg. Båda motiverades nu av nödvändigheten att skydda sig mot solen.¹²⁵ När Märta Helena Reenstierna sedan noterade omgivningens beundran var köpet värt besvär och kostnader.¹²⁶ Att känna sig fin, sedd och positivt uppmärksam gav en särskild personlig bekräftelse som modevarorna i hög grad bidrog till.

Märta Helena Reenstiernas konsumtion var jämnt fördelad över året, även om hon gärna hade ny hatt och klänning till 1 maj och midsommar.¹²⁷ Jag har tidigare visat hur inköpen var en del av en genomtänkt garderobsstrategi där nyförvärv innebar långsiktiga investeringar.¹²⁸ Särskilda händelser kunde emellertid medföra fler inköp under kortare period, ibland med mindre eftertanke. Historikern Orsi Husz framhåller att forskningen beskrivit konsumtion i termer av två motsatta förhållningssätt; hedonistisk – irrationell, passiv, slösaktig och njutningslysten, eller rationell – genomtänkt, aktiv, sparsam och effektiv. Idealtyperna inkluderar könskodning och värdering. Den förra har förknippats med 1800-talets masskultur, medan den senare hållits för typisk ett tidigmodernt synsätt. På liknande sätt som Husz problematiserar dikotomiseringen av kvinnor och män som hedonistiska eller rationella konsumenter visar Märta Helena Reenstiernas konsumtionsmönster hur hedonistiska och rationella förhållningssätt blandades och att även hedonistiskt färgad konsumtion kunde rymma aktivitet, kreativitet och kompetens.¹²⁹

122 MHR 26 juni 1805.

123 MHR 27 juni 1805.

124 MHR 4 juli 1805.

125 MHR 8 augusti 1805.

126 MHR 18 augusti 1805.

127 MHR 24 juni 1800, 1 maj 1801, 24 juni 1807, 1 maj 1809, 15 maj 1810, 24 juni 1812.

128 Rasmussen 2016.

129 Husz 1999, s. 36–37, 44.

I juni 1809 rådde yra inför kung Karl XIII:s och drottning Hedvig Elisabeth Charlottas kröning. Den 15 juni var Märta Helena Reenstierna i bodar tillsammans med aktuarien Daniel Fredrik Rylanders mamsell. Juveleraren Olof Carlström hade de kungliga kronorna till beskådan. Upplevelsen av besöket gick långt utöver det som relaterade till den egna konsumtionen, på ett sätt som kan associeras till de exponeringar av konstobjekt i Paris exklusiva butiker som historikern Natacha Coquery beskriver.¹³⁰ Kanske inspirerade guldet och ädelstenarna för sedan besöktes juveleraren Nils Carlén ”att köpa en kam med Guld och mycket små ägta pärlor, men var genast ångerköpt för mina 40 RDr”.¹³¹ Två dagar senare återvände hon olycklig till Carlén för att byta varan, men köpte till slut en annan kam som var lika dyr.¹³² Hos mössmakerskan Hedvig Ulrika Hjulström hämtades den 28 juni ”den till kröningen begärda Turban, på hvilken jag fästade min Guldkam och en artificielle kjörsbärs blomqvist” som bars på kröningsdagen.¹³³ Besparingar gjordes i stället på den ”korta Cambridgsklädnigen”.¹³⁴ Dagen före lade hon fram allt som behövdes och den 29 juni åkte hon välekiperad till stan för kröningsfestligheterna.¹³⁵

Guldkammen visar att Märta Helena Reenstiernas konsumtion inte alltid var så genomtänkt. Inköpen inför kröningen kan tolkas som ett sätt att bli del av kröningsfestligheterna. På liknande

130 Coquery 2004, s. 78.

131 MHR 15 juni 1809.

132 MHR 17 juni 1809, 23 juni 1809.

133 MHR 28 juni 1809.

134 MHR 26 juni 1809. Se även 17 juni 1809.

135 MHR 29 juni 1809.

Franska modeillustrationer spred modenyheterna och mycket känns igen från Märta Helena Reenstiernas garderob. Långsläpig, vit bomullsklänning med röd bård. Moderiktig hög hatt med röda band och konstgjord blomma, handskar och grön parasoll med frans. Le Mois, 1799–1800, no 16, Philibert-Louis Debucourt, Rijksmuseum.

T.v. Damhatt, toque,
av vit yllecåpe med
band av prickigt guld-
tyg och flor, ca 1810.
Foto Birgit Brånvall,
Nordiska museet.

T.h. Insidan av broderad
plånbok av rött siden.
Har tillhört Märta
Helena Reenstierna.
Foto Mats Landin,
Nordiska museet.

sätt förberedde hon sig för både glädje och sorg genom modekonsumtion. Detta gjorde shoppingupplevelsen mera utdragen och nära sammanlänkad med de sociala sammanhangen. Genom nya modevaror materialiserades förväntningarna. Förberedelserna, där shopping, påklädande och frisering ingick, blev del av upplevelsens helhet. Inbjudningar till bröllop föranledde beställningar. Nipperhandlerskan fru Öberg levererade en "casque af hvitt Sidensarge, med orange band och perlor [...] till morgondagens högtidelighet".¹³⁶ De återkommande noteringarna om koaffyrer avspeglar även hur viktiga huvudbonaderna var i tidens mode. En gammal klänning gick bra, men koaffyren skulle vara ny.¹³⁷

Hattar, konstgjorda blommor och lätta bomullstyger med jämförelsevis kort livslängd kan med historikern Jan de Vries terminologi som nämndes ovan räknas till de typer av 1700-talets nya lyx- och modevaror som är möjliga att förstå som kulturella markörer, vars symboliska betydelser baserade på smak och estetik var viktigare än deras materiella egenskaper och värden.¹³⁸ Märta Helena

136 MHR 21 september 1799, 22 september 1799. Se även 5 april 1800, 6 april 1800.

137 MHR 2 april 1800, 3 juli 1809.

138 De Vries 2018; Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 10; Coquery 2004, s. 72.

Reenstierna fortsatte samtidigt konsumera den gamla sortens dyra, ostentativa lyxvaror som markerade rang och börd. Att äldre och nyare förhållningssätt smälte samman i samma objekt ger dagboken dessutom återkommande exempel på i exklusiva juvelbesatta parasoller, broderade solfjädrar med graverade silverställ och flimsiga sidenkoaffyrer dekorerade med guld och pärlor.

Modets växlingar gjorde nyanskaffningar nödvändiga. Längtan efter det nya och vackra som inte var livsnödvändigt men kunde glädja, balanserades mot ifrågasättanden om slöseri och fåfänga. De ekonomiska övervägandena påverkade shoppingupplevelsen med glädje, stolthet, lättnad eller ruelse.¹³⁹ Trots att Årsta var en förhållandevis stor gård gick ekonomin runt med små marginaler.¹⁴⁰ von Schnells hörde till den del av adeln som fick kämpa för en ståndsmässig livsstil. Makarna hade delvis skild ekonomi och Märta Helena Reenstiernas köpkraft för modevaror utgjordes huvudsakligen av egna inkomster från hönshus, frukt- och köksträdgård som hon själv ansvarade för.¹⁴¹ Mindre belopp sparades för inköp av pälsmuffar, paraplyer och plymer.¹⁴² Dagboken vittnar dock återkommande om direkta samband i tid mellan inkomst och utgift.¹⁴³

När Märta Helena Reenstierna bestämt sig för en vara gällde det att komma överens om priset. Ibland tyckte hon att en vara blivit för dyr, men hon berättar inte om något prutande i bodarna.¹⁴⁴ Hon hanterade personligen sina pengar och betalningen skedde ofta omgående kontant med medhavda sedlar och mynt, möjligen förvarade i en broderad plånbok.¹⁴⁵ Ibland handlade hon på kredit, hos vissa handlare på årsbasis, men skulder störde sinnesfriden.¹⁴⁶ Familjers villkor kunde snabbt försämrats och gäldstugan var ett hot även för minde skulder, något som framgår av Marie Steinruds artikel i denna antologi.¹⁴⁷ Förtjänst från trädgårdsprodukter sålda i stan kunde genast täcka en kredit. Den 30 juli 1803 skriver hon lättad,

139 Exempelvis MHR 12 september 1797.

140 Bladh 2007, s. 55–57; Årstadagboken 1993, s. 16–18.

141 Söderlind 2014; Keinänen 2003; Eriksson 2010, s. 58.

142 MHR 11 oktober 1793, 25 september 1793, 27 oktober 1797, 26 november 1803.

143 MHR 10 oktober 1804, 1 maj 1806.

144 Berry 2002, s. 390–391; Whyman 1999, s. 92.

145 MHR 7 december 1793, 24 december 1793, 15 augusti 1795.

146 MHR 22 januari 1799.

147 MHR 2 april 1794. Eriksson 2010, s. 80, 82, 192; Rasmussen 2010, s.101–102.

Pehr Hilleström, ca 1790. Två kvinnor vid sybågen beskådar gravyrer som underlag till broderier. Nationalmuseum.

*fingo vi i dag penningarne för vår Fjel-Tobak från Kungl: Sectereraren Fredricsson, då jag till min största glädje nu kunde efter parolle betala Handelsman Théel för min hvita silkes Charle som köptes den 6. Maij.*¹⁴⁸

Skulden uppgick till femton riksdaler.¹⁴⁹ När inkomsterna väl kom fanns således färdiga hål att stoppa dem i.

Shopping och det sociala livet

Dagboken vittnar om nära koppling mellan konsumtion, visitkultur och sällskapsliv, liknande den sociabilitet som framhållits som typisk för brittiska adelskvinnors liv under 1700-talet.¹⁵⁰ Märta Helena Reenstierna skapade långvariga ekonomiska och sociala band till handlande och tillverkare i stan, liknande de hon hade med skräddare och sömmerskor.¹⁵¹ Enligt historikern Helen Berry var butiken en tilltalande plats för både ekonomiska transaktioner och social samvaro där butiksinnehavarens värdskap var nog så viktig som säljandet.¹⁵² Även i Stockholms bodar tycks viljan att knyta kontakter varit stark och ömsesidig. Detta kan förklara varför anteckningarna ibland är diffusa om vad som köptes, eller att Märta Helena Reenstierna tycks göra sig ärenden på svaga grunder.

Historikern Gudrun Andersson menar att en förutsättning för att förstå handelns funktion är att uppmärksamma dess betydelse i det sociala spelet med markeringar av sociala gränser.¹⁵³ Relationerna med handlande och tillverkare kunde gå långt utöver de affärsmässiga. I dagbokens uppräknings av ärenden blandas namn på handlande, tillverkare, vänner och bekanta. Möjligen ansågs en uppdelning mellan handel och umgänge irrelevant, även om Märta Helena Reenstierna själv så klart kände till ärendenas karaktär. Upp till fjorton ärenden på en eftermiddag visar på en herrgårdsfrus omfattande ansvarsområde. Det kan spegla en praktisk konsekvens av bodarnas varuutbud. Historikern Claire Walsh betonar särskilt olika handlares förmåga att förmedla expertkunskap om kvalite-

¹⁴⁸ MHR 30 juli 1803.

¹⁴⁹ MHR 6 maj 1803.

¹⁵⁰ Stobart 2014, s. 29; Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 160; Whyman 1999, s. 92.

¹⁵¹ Rasmussen 2010, s. 118–122.

¹⁵² Berry 2002, s. 386–389; Jfr Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 156–158.

¹⁵³ Andersson 2010, s. 114; Jfr Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 10.

ter hos varorna.¹⁵⁴ En annan dimension utgjorde sociabiliteten. Återkommande besök och omnämmanden av många bodar visade att man var känd hos många butiksinnehavare och, liksom uppräknningar av gäster på kalasen, framställs ett stort kontaktnät.¹⁵⁵ Detta löper som en röd tråd genom dagboken fylld med namn på både hög och låg. Mängden butiker och handlande hade således ett egenvärde centralt för det kulturella och sociala kapitalet, långt utöver handelns praktiska organisation. Att Märta Helena Reenstierna for till stan mitt i vintern handlade således inte bara om dåligt planerade inköp, utan om behov av att underhålla kontakterna i det ständiga arbetet med att befästa sociala positioner.¹⁵⁶

I det sena 1700-talets Stockholm fanns, liksom i andra europeiska städer, en inarbetad visitkultur med tätt umgänge.¹⁵⁷ Märta Helena Reenstierna skiljde inte på konsumtion och umgänge genom sitt ordval, utan beskrev turerna till stan som ”ärenden”. Ärendena förgylldes av spontana möten på gatan, i marknader och bodar och innehöll talrika visiter med pratstund och förfriskningar.¹⁵⁸ Besöken i staden motsvarades av en ström av bekanta till Årsta på kontravisit. Visiterarna var sociabilitetens ryggrad, del av nöjeslivet, men också markörer för en förfinad livsstil tillsammans med ekipage, språkbruk, manér och kläder. Till detta kan läggas shopping i eleganta bodar, vars belägenhet i stadsmiljön torde ha spelat roll, där både handlandet i rätt butiker och bärandet av modevarorna hade betydelse.¹⁵⁹ Shoppingen tillgodosåg dock inte bara Reenstiernas egna behov, utan påverkade många av de handlande och tillverkare hon anlidade både ekonomiskt och statusmässigt.¹⁶⁰ Relationerna hade stor spännvidd, en del kan tolkas som professionella där särskild skicklighet efterfrågades, andra liknade välgörenhet.¹⁶¹

I undersökningen av Märta Helena Reenstiernas dagbok framkommer generellt mera jämlika förhållanden mellan henne själv och hennes handelskontakter,

154 Walsh 1995, s. 171.

155 Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 166.

156 Jfr Vendborg Pedersen 2005, s. 22; Karlsson 2017, s. 59–63.

157 Eriksson 2010: 94–95; Whyman 1999, s. 92.

158 MHR 10 juli 1800, 14 november 1801.

159 Karlsson 2017, s. 59–63; Murhem & Ulväng 2017; Ilmakunnas 2012, s. 201; Whyman 1999, s. 91. Jfr Roche 1996, s. 279–312, Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 13.

160 Ilmakunnas 2012, s. 201.

161 MHR 14 november 1799, 9 september 1800, 19 augusti 1800. Keinänen 2003, s. 167.

än de bråddjupa skillnader mellan aristokrater och handlare som historikern Clare Haru Crowston visat från Paris.¹⁶² Märta Helena Reenstierna kom från en adlig familj med militära karriärer och positioner vid hovet, men de nära vännerna var ämbetsmän och stadens handlande borgerskap. Hon var ofta gäst hos guldsmed Stefan Vesterstråle, handlaren Joseph Mazza och i möbelhandlare Johan Lundbergs stora borgarhus. Flera hovjuvelerare ingick också i umgänget. Detta var fabrikörer, hantverkare och köpmän i vars bodar hon dessutom var flitig kund.¹⁶³ Shopping, visiter, sällskap i bodarna, modespridning, praktiska råd, rekommendationer och handarbeten sammanflätades som delar av fritidssysselsättning, nöje- och sällskapsliv och ståndsmarkörer. Fashionabla vanor och förfinade rörelsemönster utgjorde tillsammans med dyrbara, personligt utformade ting i garderoben en meningsbärande helhet. Förmågan att göra smakfulla val bland ett varierat varuutbud, baserad på materiell läskunnighet, blev en viktig kompetens som tog form i modeobjekt.¹⁶⁴ Vid sociala tillfällen sattes modekompetens och konsumtionsval på prov och utfallet utvärderades i dagboken.¹⁶⁵

I flera av Märta Helena Reenstiernas nära vänskapsrelationer var handel och mode betydande komponenter. Hon utvecklade en nära kontakt med hovjuveleraren Eric Jonas Hallén med fru. Eric Jonas Hallén omnämns först i juni 1805 när en urkedja behöver lagas,¹⁶⁶ men under hösten blev umgänget tätt och banden stärktes när Märta Helena Reenstierna och hennes son Hans Abraham stod dopfaddrar till Halléns första barn.¹⁶⁷ Fru Hallén gjorde henne sällskap i bodarna och när hon var osäker på modets fodringar sydde fru Hallén ”moderna hvita ärmar uti min ena Svarta Taftsklädnad, den jag i morgon ärnar bruka, därtill köpte jag Sidensarge, flor, blonder, band och silke”.¹⁶⁸ Märta Helena Reenstierna åkte till stan bara för att låna nipper eller få ett råd: ”jag for landsvägen till Stan

162 Crowston 2013, s. 10–11.

163 Keinänen 2003, s. 157; Reenstierna 1993, s. 16, 26, 28.

164 Ilmakunnas 2012, s. 18–19, 129–130, 139; Smith 2002, s. 81; Walsh 1995, s. 158.

165 MHR 1 maj 1809. Se även 1 maj 1801.

166 MHR 13 juni 1805.

167 MHR 19 oktober 1805, 22 oktober 1805, 23 oktober 1805. 1 februari 1806 bar Hans Abraham den lille pojken till graven. 17 februari 1806, 9 mars 1806, 5 april 1806, 20 juni 1806, 20 augusti 1806, 1 september 1806, 19 januari 1807, 21 maj 1807, 18 juni 1807, 22 juli 1808, 15 november 1808.

168 MHR 18 juli 1806. Se även 5 september 1806.

och var endast hos Hallén för att rådfråga om min coéfure kunde uti sällskap nyttjas. En liten ändring omtalades”.¹⁶⁹

Grannfrun Brita Christina Schoerbing, på Årsta holmar, gift med kungliga sekreteraren Johan Fredrik Schoerbing invigde Märta Helena Reenstierna i senaste modet som en del av umgänget. De hjälptes åt att sätta upp koaffyrer och turbaner och hårfrisörskan Gran kom och friserade dem båda.¹⁷⁰ Vid visiter berättades modenyheter och ”man roade sig åt Damernas moder, dem fru Schoerbing vid ett calas i Söndags fått se”.¹⁷¹ Kvinnorna åkte till stan och gick ”i många bodar och se på grannlåter”.¹⁷² Några inköp gjordes, men främst tycks det varit ett nöje att ha sällskap och titta på vackra varor.

Märta Helena Reenstierna umgicks flitigt med möbelhandlare Johan Lundberg med fru Christina Maria Lundberg på visiter, utflykter och besök i Vauxhallen.¹⁷³ Lundbergs hade det gott ställt, ändå hjälpte frun Märta Helena Reenstierna med koaffyrer.¹⁷⁴ Var det en väntjänst snarare än en förtjänstmöjlighet? Lundberg gav moderåd och besöken i stadens bodar var talrika.¹⁷⁵ Tillsammans besökte de den exklusiva fruntimmerskräddaren Erik Molin som räknade drottningarna till sina kunder, för att lämna tyg och ta mått till en spencer – ett ytterplagg av sista skriket.¹⁷⁶ Kontakten skedde på fru Lundbergs rekommendation, bara personer från rätt kretsar kunde påräkna förtroendet att lämna beställningar. Trots att Märta Helena Reenstierna formellt stod högre i rang var det borgarfrun som stod för introduktionen.¹⁷⁷ Om kunskap är makt var det snarast Märta Helena Reenstierna som var i underläge när borgarfruarna var mera insatta än hon i modet.

169 MHR 5 januari 1807. Se även 4 oktober 1808.

170 MHR 24 oktober 1800, 9 april 1797.

171 MHR 24 mars 1807.

172 MHR 26 maj 1807, 10 maj 1808.

173 MHR 10 januari 1793, 21 oktober 1798.

174 MHR 19 december 1793, 30 april 1794, 26 augusti 1798, 29 augusti 1798, 2 september 1798, 8 september 1798.

175 T.ex. MHR 16 maj 1801.

176 MHR 1 juni 1801. Se även 22 maj 1801, 26 november 1803.

177 Rasmussen 2010, s. 108–112; Jfr Crowston 2013, s. 9; Ilmakunnaas 2012, s. 211–212.

Shoppingupplevelser i brytningstid

I likhet med tidigare forskning om adliga kvinnors konsumtion vittnar Märta Helena Reenstiernas dagbok om en kompetent konsument som själv valde hur, när och inte minst vad hon skulle köpa utifrån personliga preferenser. Det tidigmoderna modesystemet krävde ett aktivt förhållningssätt och färdigheter som kan tolkas som identitetsskapande. Märta Helena Reenstierna höll sig informerad om modeutvecklingen i omgivningen och besatt en materiell läskunnighet, den textila hantverksskicklighet och kreativitet som krävdes för att göra nyförvärv till garderoben, initiera, skissa, köpa material till, lägga beställningar och bedöma andras arbete. Under shoppingturerna fördjupades den taktiska kunskapen i kontakten med nya varor.¹⁷⁸ Med noggranna dagboksanteckningar och annan dokumentation höll Märta Helena Reenstierna ordning på arbetsinsatser, beställningar och värderade modevarors sociala utfall. Inköpen skedde ofta med en övergripande garderobsstrategi i åtanke där återbruk var en central komponent, likväl föll hon ibland för frestelsen i oplanerade inköp.

Shoppingupplevelsen innehöll den identitetsbyggande tillfredsställelse som materiella resultat av eget hantverksutövande och val baserade på materiell läskunnighet kan ge. Exklusiva modevaror tillkom ofta under en längre tid i ett slags långsamhetens shopping och ett flytande samarbete mellan beställare och tillverkare. Likt familjen Spens, som presenteras i Gudrun Andersson och Göran Ulvängs artikel i denna antologi, visade Märta Helena Reenstierna ett stort engagemang i familjens konsumtion med ansvar både för klädinköp till sig själv, maken och sonen. Hon behärskade därmed flera olika handelsområden. Detta kan delvis vara en avspeglning av att konsumtion uppfattades som en särskilt kvinnlig kompetens, men visar samtidigt konsumtionsmönster som i hög grad var rationella och kunskapsbaserade.

Märta Helena Reenstierna levde i en brytningstid där begynnande industrialisering och inslag av moderna konsumtionsmönster och marknadsekonomiskt tänkande samexisterade med en tidigmodern ekonomi baserad på naturhushållning och sparsamhet i kombination med konsumtion ämnad att manifesteras ständstillhörighet både med uppseendeväckande lyxvaror och moderna småsaker.¹⁷⁹ Under undersökningsperiodens arton år skedde inga noterbara förändringar.

178 Smith 2012; Coquery 2004; Walsh 1995.

179 Runefelt 2015, s. 9–10.

ar i hennes konsumtionsmönster. Intresset för kläder och accessoarer var starkt, livslångt och i samklang med en hennes allmänna strävan att vara i takt med sin tid. Möjligen blev hon med tiden osäkrare på modets fordringar och rådfrågade yngre bekanta, men önskan att uppträda moderiktigt var oförändrad genom livet.

Modeintresset och förmågan att upprätthålla en moderiktig garderob över tid som konsument, producent och allt där emellan, kan betraktas som en del av Märta Helena Reenstiernas roll som herrgårdsfru. Utrymmet för modekonsumtion var i hög grad beroende av hennes egna inkomster från fjäderfän, köks- och fruktträdgård och tobaksodlingar där hon själv ledde och deltog i arbetet. Modevaror betalades kontant, men ibland med gårdens varor. Att modekonsumtionen i så hög grad utgick från det egna arbetet nyanserar bilden från tidigare forskning som betonat adliga kvinnors ekonomiska avhängighet och att deras konsumtionsbeslut främst skulle avspegla de manliga familjemedlemmarnas ekonomiska förmåga och sociala position.¹⁸⁰ Märta Helena Reenstiernas restriktiva syn på krediter visar en annan inställning till ekonomiska realiteter, handlande och tillverkare än den som tidigare uppmärksammats från adelns konsumtion i europeiska storstäder.¹⁸¹

Undersökningens exempel på handelskontakter har kunnat sorteras in i den uppdelning av Stockholms textilhandlare som tidigare forskning beskrivit, men ger en bredare bild av diversifieringen av den handel och tillverkning av moderlaterade varor som låg i gränslandet för den reglerande handeln, liksom den porösa gränsen mellan produktion och konsumtion.¹⁸² I Stockholm fanns ett brett spektrum av kvinnor som fick utkomst genom sömnad. Dagboken ger inblick i deras textila skicklighet och modekompetens, arbetsvillkor, ekonomiska och familjemässiga omständigheter och verksamheternas varaktighet. Sociabilitetens och respektabilitetens betydelse är framträdande och intrycket är att Märta Helena Reenstierna var inställd på att bygga stabila och långvariga relationer, samtidigt som många olika personer anlitas parallellt för liknande tillverkning. Vikten av goda och många relationer framträder även i kontakt med stadens väletablerade butiksinnehavare. Springet i många bodar för att köpa tyger och tillbehör till klädseln kan, liksom i tidigare forskning, förklaras praktiskt av handlarnas diversifierade sortiment, sam-

180 Stobart & Rothery 2016, s. 143, 153, 157; Stobart 2014, s. 27–28; Stobart, Hann & Morgan 2007, s. 165; Vickery 2009, s.106–128, Vickery 1998, s. 183–194.

181 Chatenet-Calyste 2015; Crowston 2013; Coquery 2004.

182 Nyberg 2010.

tidigt hade de många kontakterna i sig ett egenvärde både för kund och handlare. De visade förmågan att upprätthålla ett stort nätverk, byggt på ömsesidig tillit och personligt rykte, samt möjlighet att handla rätt saker från rätt bod som en del av en modekompetens central för ett ståndsmässigt framträdande.¹⁸³

Föreställningar om mode, att se och bli sedd samt förmåga att tillägna sig nyheter och ny kunskap för att visa god smak, var drivkrafter bakom Märta Helena Reenstiernas konsumtion och i vissa fall umgänge. Att adelns livsstil vilade på sociala relationer, hierarkier och nätverk löper som ett starkt underliggande tema genom dagboksanteckningarna. Modekonsumtionen blev ett kvitto på Märta Helena Reenstiernas samhällsställning och sociala förmåga och ett sätt att både bygga och manifesteras ett socialt kapital. Resorna till staden och valen av varor gav också bekräftelse på ett personligt plan där noterade beundrande blickar skänkte glädje och inspirerade till vidare konsumtion. Konsumtionspraktikerna och sällskapslivet hade många gemensamma drag och i ärendena till stan blandades shopping, visiter, umgänge och nöjesliv på ett sätt som kan göra det svårt att skilja dem åt. I Märta Helena Reenstiernas närmaste vänkrets fanns också de hon handlade med och beställde modevaror av. Kommersiella relationer kunde växa fram ur tidigare bekantskaper, hon blev också med tiden nära personligt bekant med flera handlande och hantverkare. Mode, både som idé och vara, framträder som en viktig komponent i umgänge och shoppingupplevelser.

Märta Helena Reenstiernas konsumtion uppvisar kontinuerliga förhandlingar utifrån mode och stånd. Shopping av modevaror och att gå från bod till bod i jakt på varor som motsvarade förväntningarna blev del av en nöjesupplevelse där både gamla och nya tidens lyxvaror spelade roll. Dagboken ger dessutom återkommande exempel på varor där äldre och nyare förhållningssätt smälte samman i samma objekt. För den nya tidens lyxvaror var Märta Helena Reenstierna ofta beroende av de borgerliga kvinnornas råd och kontakter, medan den gamla tidens lyxvaror framhöll henne själv och hennes förnäma tillhörighet till sin adliga familj. Dagbokens bild av shopping och umgänge kan förstås i ljuset av tendenser i det sociala livet, även konstaterade av brittiska historiker, där adelns exklusiva position eroderade allt mera i slutet av 1700-talet för att övertas av städernas övre borgerskap och deras förmåga att leva upp till urbana ideal och materiell livsstil där mode spelade en viktig roll.

183 Mitchell 2022, s. 38, 41.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Märta Helena Reenstierna, dagböcker 1793–1839. Maskinskrivna avskrifter. *Nordiska museets bibliotek* (MHR).

TRYCKTA KÄLLOR

Brooke, Arthur de Capell, 1823. *Travels through Sweden, Norway and Finnmark, to the North Cape: in the summer of 1820*. London: Rodwell and Martin.

Dagligt Allehanda, 26 november 1798.

Grill, Anna Johanna, 1997. *Resedagbok från England, 1788*. Stockholm: Atlantis.

Reenstierna, Märta Helena, 1993. *Årstadagboken: journaler från åren 1793–1839, del 1 1793–1812*. Utg. genom Sigurd Erixon m.fl., 4., oförändr. uppl. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.

FORSKNINGSLITTERATUR

Andersson, Gudrun, 2010. "Handel – det sociala spelet". I Gudrun Andersson & Klas Nyberg (red.). *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, s. 141–145, Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 42.

Berry, Helen, 2002. "Polite Consumption: Shopping in Eighteenth-Century England". *Transactions of the RHS*, 12.

Bladh, Christine, 1991. *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*. Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.

Bladh, Christine, 2007. "Årstafruns dagbok. Märta Helena Reenstiernas liv 1813–1825". I Lars Nilsson (red.), *Stockholms Lilja. Stadshistoriska studier tillägnade professorerna i Stockholms historia Sven Lilja*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Brewer, John & Porter, Roy, 1993. *Consumption and the World of Goods*. London & New York: Routledge.

Brooke, Arthur de Capell, 1823. *Travels through Sweden, Norway and Finnmark, to the North Cape: in the summer of 1820*. London: Rodwell and Martin.

Chatenet-Calyste, Aurélie, 2015. "A Feminine Luxury in Paris. Marie-Fortunée d'Este, Princesse de Conti (1731–1803)". I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (eds.). *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. London & New York: Routledge.

Coquery, Natacha, 2004. "The Language of Success. Marketing and Distributing Semi-Luxury Goods in Eighteenth-century Paris". *Journal of Design History*, 17(1).

Crowston, Clare Haru, 2013. *Credit, Fashion, Sex. Economies of Regard in Old Regime France*. Durham & London: Duke University Press.

De Vries, Jan, 2008. *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dyer, Serena, 2020. "Stitching and Shopping. The Material Literacy of the Consumer". I Serena Dyer & Chloe Wigston Smith (eds.) *Material literacy in eighteenth century Britain. A nation of makers*. London: Bloomsbury Visual Art.

Dyer, Serena, 2022. "Introduction". I Serena Dyer (ed.) *Shopping and the Senses, 1800–1970: a sensory history of retail and consumption*. Cham: Palgrave Macmillan.

Eggeby, Eva & Nyberg, Klas, 2002. "Stad i stagnation". I Lars Nilsson & Göran Dahlbäck (red.) *Staden på vattnet del 1. 1252–1850*. Stockholm: Stockholmia.

Eriksson, Kristina Ekerö, 2010. *Årstafruns dolda dagböcker*. Stockholm: Norstedts

Ekstrand, Gudrun, 1991. *Kröningsdräkter*. Stockholm: Carlssons.

Furnée, Jan Hein & Lesger, Clé, 2014. "Shopping streets and Cultures from a Long-Term and Transnational Perspective. An Introduction". I Jan Hein Furnée & Clé Lesger (eds.) *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hayen, Mats, 2007. *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Helsing, My, 2017. "We had a row on the politics of the day': Gender & Political Sociability of the Elites in Stockholm, c. 1770–1800". I Deborah Simonton (ed.) *Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience*. London: Routledge.

Helmius, Agneta, 2011. "Mode och moral. Begär och hushållning i svenska 1700-talspublikationer". *Tidskrift för genusvetenskap*, 1.

Husz, Orsi, 1999. "Drömmar och kompetens. Kvinnor och det tidiga 1900-talets varuhus". *Tidskrift för genusvetenskap*, 4.

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm: Atlantis.

Ilmakunnas, Johanna, 2016. "Embroidering Women and Turning Men. Handiwork, Gender and Emotions in Sweden and Finland, c. 1720–1820". *Scandinavian Journal of History*, 41(3).

Jones, Jennifer, 2004. *Sexing la mode. Gender, Fashion and Commercial Culture in Old Regime France*. Oxford: Berg.

Karlsson, Jessica, 2017. "'God! Let Me Not Waste a Moment of This Year'. An Intersectional Perspective on the Practices of Time-Use in Gentry Women's Households in Sweden, 1793–1839". I Mikael Alm (red.) *Performing herself. Everyday Practices and the Making of Gender in Early Modern Sweden*. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 53.

Keinänen, Merja, 2003. "När husmodern själv lägger sin hand vid sysslorna. Reflektioner kring Märta Helena Reenstiernas husmoderskap på Årsta gård 1793–1812". I Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.) *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 42.

Lennartsson, Rebecka, 2010. "Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm. Etnologi, historia och metod". *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*.

Lemire, Beverly, 1997. *Dress, Culture and Commerce. The English Clothing trade before the Factory, 1660–1800*. Basingstoke: Macmillan.

Ling, Sofia, 2016. *Konsten att försörja sig: kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia.

MacArthur, Rosie, 2015. "Kinship, Remembrance and Luxury Goods in the Eighteenth Century, a study of the Hanbury Family of Kelmarch". *History of Retailing and Consumption*, 1(2).

McCracken, Grant David, 1990. *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Indianapolis: Indianapolis University Press.

McKendrick, Niel, 1982. "The consumer revolution of eighteenth-century England." I Niel McKendrick, John Brewer & John Herold Plumb (eds.), *The Birth of a Consumer Society. Commercialization of Eighteenth-Century England*. London: Hutchinson.

Mitchell, Ian, 2022. "Practices and Process." I Ilja Van Damme (ed.) *A cultural history of shopping in the age of enlightenment*. London: Bloomsbury Academic.

Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2017. "To Buy a Plate: Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm During the Eighteenth Century." I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds.) *A Taste for Luxury in Early Modern Europe: Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Nyberg, Klas 2010. "Stockholms handlande borgerskap och manufakturister" I Klas Nyberg (red.) *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Rasmussen, Pernilla, 2010. *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Rasmussen, Pernilla, 2016. "Recycling a Fashionable Wardrobe in the Long Eighteenth Century in Sweden". *History of Retailing and Consumption* 2(3).

Roche, Daniel, 1996. *The Culture of Clothing. Dress and Fashion in the Ancien Regime*. Cambridge: Cambridge University Press.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet och förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Rönn, Sara, 1998. *Årstafrun och hennes böcker*. Uppsala: Universitet, Avdelningen för litteratursociologi.

Sandén, Annika, 2005. *Stadsgemenskapens resurser och villkor. Samhällsyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620*. Linköping: Linköpings universitet.

Smith, Woodruff D., 2002. *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800*. New York: Routledge.

Smith, Kate, 2012. "Sensing Design and Workmanship: The Haptic Skills of Shoppers in Eighteenth-Century London". *Journal of Design History*, 25(1).

Stobart, Jon, Hann, Andrew & Morgan, Victoria, 2007. *Spaces of Consumption. Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680–1830*. New York: Routledge.

Stobart, Jon, 2014. "The Shopping Streets of Provincial England, 1650–1840". I Jan Hein Furnée & Clé Lesger (eds.) *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Stobart, Jon & Rothery, Mark, 2016. *Consumption and the Country House*. Oxford: Oxford University Press.

Söderlind, Ulrica, 2014. "Årstafruns dagböcker. Godsekonomi mellan marknad och självhushållning". *RIG: Kulturhistorisk tidskrift*, 97(2).

Törnqvist, Leif, 2003. "Männen och kvinnorna som broderade". I *Krigets prakt. Konsthantverk i krig och fred: 24 maj 2003 – 4 jan 2004*. Stockholm: Armémuseum i samarbete med Livrustkammaren.

Ulvros, Eva Helen, 1996. *Fruar och mamseller. Kvinnor i sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. Lund: Historiska media.

Ulväng, Marie, 2012. *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Möklinta: Gidlund.

Walsh, Claire, 1995. "Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London". *Journal of Design History*, 8(3).

Vainio-Korhonen, Kirsi, 2011. *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Vendborg Pedersen, Mikkel, 2005. *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700–1850*. Københavns Universitet: Museum Tusulanums Forlag.

Whyman, Susan E., 1999. *Sociability and Power in Late Stuart England. The Cultural Worlds of the Verneys 1660–1720*. New York: Oxford University Press.

Vickery, Amanda, 1993. "Women and the World of Goods. A Lancashire Consumer and her Possessions, 1751–1781". I Johan Brewer & Roy Porter (eds.) *Consumption and the World of Goods*. London & York: Routledge.

Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. New Haven & London: Yale University Press.

Wottle, Martin, 2010. "Detaljhandel med kläder och tyger, 1734–1834" I Klas Nyberg (red.) *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

*Shopping som socialt kitt
vid det svenska hovet
från sent 1700-tal
till tidigt 1800-tal*

AV MY HELLSING

”KAN NI ÄVEN SÄNDA MÖSSAN som grevinnan Divov har förfärdigat åt er? Jag ska visa den för fru Norström [sömmerska] som kommer hit nu på förmiddagen”, skrev hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotte till sin väninna Sophie von Fersen i en biljett, dåtidens textmeddelanden som via tjänstefolket rörde sig mellan damernas våningar i Stockholms slott.¹ Elisabeth Divov tillbringade ett par år vid det svenska hovet med sin make som det ryska hovets representant. Hon hade investerat tid och möda i en present till hertiginnans väninna och hovdam och nu ville den kungliga damen ha en likadan. Grevinnan Divovs mössa till Sophie von Fersen är ett exempel på små föremål att bära som synliga vänskapsbevis, typiskt för det sena 1700-talets högreståndskretsar. Hovets damer och herrar ägnade sig åt finare sömnad, men i många fall, som här, engagerades hertiginnans sömmerska för att bistå i arbetet.

Detta kapitel visar att inköp vid hovet handlade om att bygga relationer och göra de samhällseliga hierarkierna synliga. Kapitlet har inspirerats av studier som analyserar de flytande gränserna mellan skaparkraft och konsumtion genom att betrakta 1700-talets sociala relationer utifrån ett vardagligt perspektiv, där föremålens meningsskapande för individen står i fokus.² Undersökningen ansluter till tidigare studier som har visat hur kunskap om var föremål, inredning, böcker och andra tidsfördriv skulle uppbringas, placeras och brukas var nödvändigt i en förnäm livsstil och ett väsentligt medel för social distinktion.³ I likhet med andra forskare visar jag shopping i högreståndsmiljöer som ett kollektivt åtagande, där bekantskapskretsar hjälpte varandra att införskaffa och sprida kunskap om varor och shoppade tillsammans som ett tidsfördriv.⁴ Flera forskare har särskilt studerat hur färdigheter utvecklades genom praktisk träning och förfinades genom livet, ett fenomen som har betecknats som ”materiell läskunnighet”.⁵

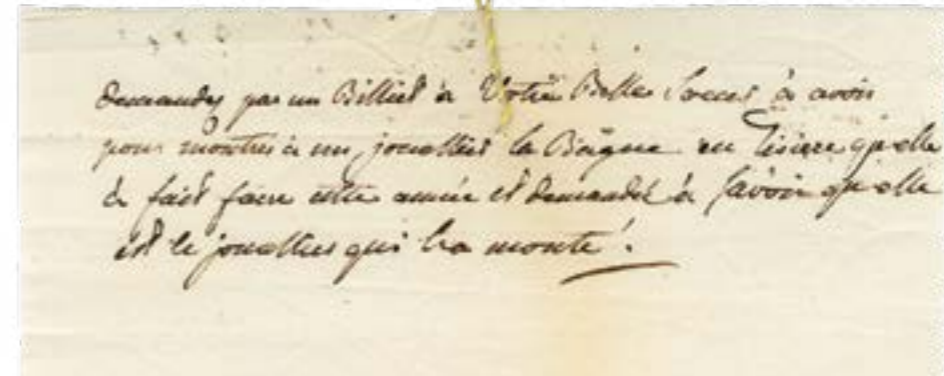
1 ”Voulez-vous aussi m’envoyée le bonnet que mademoiselle Dibof a fait pour vous. Je le montrerais à madame Norström qui vient ici ce matin”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, biljett 1793, Smärre enskilda arkiv, Stafsundsarkivet, RA, vol. 15.

2 Burman & Fennetaux 2019; Holloway 2019; Beaudry 2006.

3 Ilmakunnas & Stobart 2017; Smith 2014; Ilmakunnas 2012; Vickery 2009; Styles & Vickery 2006.

4 Se till exempel Overkamp 2021; Sundelin 2013; Hartigan O’Connor 2009.

5 Dyer & Wigston Smith 2020; Dyer 2020. Se även Smith 2012.

Biljetter, ett vardagligt brev som skickades med kort varsel och med bud, har varit en ovärderlig källa till denna studie. Detta är originalet till biljetten som analyseras på s. 76. Riksarkivet Marieberg.

Följande analys av hovets shoppingpraktiker har möjliggjorts genom den rika dokumentation som hertiginnan, senare drottning Charlotte (1759–1818), har tillhandahållit om sitt liv. Hedvig Elisabeth Charlotte⁶ föddes som prinsessa i Eutin 1759 och giftes som femtonåring bort med hertig Karl av Södermanland, yngre bror till Gustav III. Paret bodde i var sin våning i Stockholms slotts östra länga, på andra respektive tredje våningen ovanför Logården. Under sommarhalvåret flyttade de till egendomen Rosersberg i Sigtuna, några timmars färd från Stockholm. De brukade också bo som gäster hos kungaparet på Drottningholm, vanligen några veckor på sensommaren. Vid sekelskiftet 1800 påbörjade hertigparet en större omgestaltning av Rosersberg och tillbringade alltmer tid här, även på vintern. Efter Gustav IV Adolfs avsättning 1809 blev hertig Karl regent och Charlotte drottning fram till båda makarnas död 1818. Hertigparet fick inga egna barn som överlevde utan adopterade så småningom två medelålders män som blev kronprinsar. Den senare, Karl (XIV) Johan, grundade en ny kunglig dynasti i Sverige. Fram till 1809, bortsett från förmyndartiden 1792–1796, fyllde hertigparet emellertid en undanskymd politisk roll. Hertigparet hade större delen av sitt liv begränsade ekonomiska medel, vilket var vanligt för furstliga par som utgjorde sidolinjer till tronen. Det var tillgången till statskassan som möjliggjorde ekonomiskt vidlyftigare projekt och som gav dylika utgifter politisk legitimitet.⁷ Kapitlet rör sig tematiskt mellan perioder då hertiginnan-drottningen hade olika politiska roller.

6 Jag använder genomgående de internationella namnformer på kvinnorna som de själva använde sinsemellan, se även Hellsing 2015, s. 21–22.

7 Se vidare Hellsing 2017, s. 150–153.

Undersökningen bygger på Hedvig Elisabeth Charlottes korrespondens i form av brev och biljetter, egenhändiga räkenskaper, inkomna fakturor och artefakter. Källorna dokumenterade aktiviteter löpande för hovhushållets snävare krets av vänner, uppvaktning och tjänstefolk. De redogör på ett detaljerat sätt för hur kunskap och kompetens om shopping utvecklades vid hovet, hur föremål inhandlades och fördelades och vad de betydde för sina ägare. Bevarade föremål med anknytning till Hedvig Elisabeth Charlotte har därtill möjliggjort djupare insikter om shoppingens praktiker och mening. Charlotte skrev sin korrespondens på franska men förde noteringar om utgifter i sin kassabok på svenska. Jag har översatt hennes franska till modern svenska men behållit originalet i noterna. Termer och uttryck som undantagsvis förekommer på svenska hos hertiginnan-drottningen har jag angett i kursiv stil eftersom språkvalet är betydelsefullt för att förstå hur shoppingen organiserades och uppfattades vid hovet. Biljetter, en kortfattad och direkt form av korrespondens som i lägre grad följer brevgenrens konventioner, har varit av särskilt värde för studien. Stilen i biljetterna liknar förmodligen i högre grad muntlig kommunikation än breven, och tjänstefolk och ärenden förekommer relativt sett oftare. I det typiska fallet följde biljetten skriftligt upp ett ärende som avsändare och mottagare var väl införstådda med. Det gör dem till en krävande källa att arbeta med. Biljetterna daterades inte heller, vilket gör det svårare för eftervärlden att kombinera dem med uppgifter i räkenskaper och fakturor. I gengäld får vi en spontan och ovanligt god inblick i hur shoppingärenden organiserades och värderades.

Detta kapitel, som undersöker hovets shoppingpraktiker som ett sätt att belysa dess sociala relationer, förnyar perspektivet på europeiska hovmiljöer. Tidigare studier om kvinnliga kungligheters konsumtion på 1700-talet har anlagt ett biografiskt perspektiv med räkenskaper i fokus och beskrivit förhållanden på den europeiska kontinenten. De undersöker vad som konsumerades och varför relaterat till kungligheternas skiftande politiska roller, men sparsamt och indirekt hur inköpen organiserades.⁸ Genom att i detta kapitel analysera tillkomsten och framställningen av inredningar, föremål och kläder får vi en fördjupad bild av hovets konsumtion, i synnerhet omfattande de personer kring kungligheterna som möjliggjorde en furstlig och aristokratisk livsstil. I stället för ett slutet mikrokosmos av oppnäelig glans och prakt som ofta har skildrats tidigare⁹ – och förmodligen i linje

8 Wendt-Sellin 2017; Chatenet-Calyste 2013.

9 Jämför Rasmussen 2021; Vahlne 1988; Sjöberg 2005a.

med hur kungliga hov ofta har velat framställa sig själva – visar det här kapitlet i stället ett furstligt hov som liksom det övriga samhället på 1700-talet sysselsatte sig med att ändra, laga, dela och att hålla sin konsumtion inom begränsade ramar.¹⁰

Att välja och att köpa

Exemplen i detta avsnitt kommer att visa att shopping vid hovet innebar en tvåfaldig handling: det prestigefyllda och kompetenskrävande konsumtionsvalet å ena sidan och själva införskaffandet å den andra. Betjänter och kammarfruar var ofta behjälpliga med själva inköpen. När Hedvig Elisabeth Charlottes närvaro inte krävdes för att aktiviteten skulle få social betydelse kunde hon delegera den till någon annan. Men om hon var osäker på vad hon ville ha eller hade fördel av att själv vara på plats, som i boklådan, gick hon själv i affärer.

En omfattande stab bistod varje kunglig person med praktiska sysslor, arbetsledning och sällskap. Personalen kan ordnas efter huruvida han eller hon anställdes för sin försörjning eller som ett hedersuppdrag. Lägst i rang stod ett anonymt och ofta utbytbart tjänstefolk som utförde okvalificerade arbetsuppgifter för sitt uppehälle. Den aristokratiska uppvaktningens arbetsbeskrivning var mer flexibel. De uppbar sällan tillräcklig lön för sina utgifter utan förväntades leva på försörjning från annat håll. De var fint bildade, hade ofta en familjebakgrund vid hovet i flera generationer och en personlig relation till kungligheterna. Ett sådant exempel är Charlottes hovmästarinna från 1786 till 1800, Sophie von Fersen, som också var hennes bästa vän. Hennes tjänst, som var den främsta hos Hedvig Elisabeth Charlotte när hon var hertiginna, innebar att ge råd i etikettsfrågor, vägleda de unga hovdamerna och företräda sin kungliga matmor även vid ceremoniella tillfällen.¹¹

Särskilt intressanta för att förstå shoppingpraktikerna är emellertid personer i mellanställning vid hovet, kammarfruar och kammarbetjänter, som ofta var behjälpliga med inköpen. De var bildade ståndspersoner, men inte med samma sociala prestige som uppvaktningen. Kammarfruarna hade egna rum i hertiginnans våning och en betald loge på teatern, förmåner som signalerade status vid

10 Burman och Fenneteaux 2019; Rasmussen 2015; Fenneteaux, Junqua & Vasset 2014. Se även Hellsing 2015 och Hellsing 2013b för analyser av vardagslivet vid hertigparets hov.

11 Om den kvinnliga uppvaktningens roll vid svenska hovet, se Hellsing 2013b, s. 59–66.

hovet och i staden. De arbetade inomhus i kungligheternas omedelbara närhet och administrerade det lägre tjänstefolkets arbete.¹²

Sommaren 1793 befann sig Sophie von Fersen på sin herrgård Löfstad i Östergötland och bad sin kungliga väninna att köpa en bok för hennes räkning. Hertiginnan studerade först prisbild och utbud i tidningen och skickade därefter sin betjänt att göra själva inköpet:

Idag kommer jag att ge order till min kammarbetjänt gällande den bok ni vill att jag köper till er. Han ser till att skaffa den så snart som möjligt. Jag tror att ni får betala 5 eller 6 Riksdaler för den, det var åtminstone det pris som den kostar enligt annonsen i Dagligt Allehanda, om jag minns rätt [...] Jag ger er besked om priset så länge, och om det inte passar kan jag alltid återkalla köpet.¹³

Sannolikt fanns det konkurrens mellan olika handlare och inköpssätt som gjorde priset särskilt väsentligt i det här fallet. Sophie hade kunnat beställa boken direkt från utlandet, för sannolikt handlade det om en utländsk bok, eller från Norrköping som var hennes närmaste stad vid skrivtillfället.

Ibland botaniserade hertiginnan även själv bland boklådorna. Några veckor tidigare meddelade hon i ett brev till Sophie: ”Jag har mottagit era böcker [...] jag tillstår att de är lite dyra, ty de kostar 3 Riksdaler, men de har väldigt vackra band. Jag fann dem av en slump till försäljning hos min bokbindare, ty bokhandlaren hade dem inte”.¹⁴ Priset för tryck och inlaga var bara en del av kostnaden vid köp av böcker på 1700-talet. Både Sophie och Charlotte hade vackra läderband till sina böcker, vilket gav ett enhetligt och praktfullt intryck i hyllorna i deras privata bibliotek.

12 Se Hellsing 2015, s. 23–27, 83, 96; Vahlne 1988, s. 258. Se även Bellamy & Knutsson 2018.

13 ”pour ce qui est du livre que vous voulez que je vous procure, j'en ferais donner ordre aujourd'hui à mon valet de chambre, qui me le procureras le plus tôt possible je crois qu'il vous couteras 5 ou 6 R: d'ailleurs voila si je m'en souvient bien le prix qu'il coutoit etant annoncé dans le Dagligt allehanda [...] je vous menderez en attendant le prix est s'il ne vous convient point je pourrais Contremander l'achat”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterat brev [sannolikt 12 september 1792], Smärre enskilda arkiv, Stafundsarkivet, RA, vol. 15.

14 ”J'ai reçue vos livres [...] ils sont je l'avoue un peu cher car ils coutent 3 R: mais ils sont joliment relié je l'ai trouvé par hasard, car chez les Libraires il ne se trouvoit point; c'estoit mon relieur qui l'avoit, à vendre”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, 23 augusti 1795, Smärre enskilda arkiv, Stafundsarkivet, RA, vol. 15.

Sommaren 1801 förberedde hertiginnan Charlotte sin favorithovfröken Ebba Modées brudutstyrsel inför dennas bröllop som skulle äga rum i oktober. Den medellösa unga adelsdamen hade upptagits vid hertigparets hov och blivit nästan som en dotter för Charlotte, som nu var i fyrtioårsåldern. Ebbas fästman var en uppskattad kavaljer i hennes mans hov. Förberedelserna var säkert en kär möda, som både uttryckte hertiginnans emotionella band till brudparet och var ett tillfälle att visa upp hertigparets möjlighet att ekipera sina hovmedlemmar på främsta vis. Hertigparet investerade i sina hovmedlemmars brudutstyrsel för att manifesteras sin kungliga ställning och med förhoppning om framtida lojalitet.¹⁵

En serie av biljetter från Rosersberg till Sophie diskuterar införskaffandet av ett spetsgarnityr till en klänning att använda i samband med vigseln. Det första hertiginnan övervägde var om hon skulle använda en helt ny eller använd spets från en avlagd klänning. Spets var dyrbart, så i likhet med annan garnering sprättades den ofta bort och flyttades mellan olika plagg. Spetsars värde stod i paritet med juveler och kunde bevaras som en släktklenod. Att bära en antik spets blev ett synligt tecken på familjens status och resurser sedan generationer, och i Ebba Modées fall hennes särskilda band till hertigparet.¹⁶ Hertiginnan Charlotte övervägde också huruvida Stockholm hade det utbud som krävdes:

Om det blir svårt att få tag på spetsar [i Stockholm] kan jag skriva till Hamburg på fredag för att skaffa dem därifrån. Det finns en handlare som gör mina ärenden där och som kan skicka mig den bredd jag önskar. Jag har räknat ut att jag kan motta hans svar inom två veckor och därmed få själva spetsen i september. Han skickar ju först prover till mig. Jag tror att det är en bättre lösning än att använda en gammal och använd spets. För säkerhets skull skriver jag [till honom] redan på tisdag. Öhrström är inte här just nu, för det är ju hon som brukar skriva i mitt namn. Men jag skriver i stället i hennes namn, det blir bäst.¹⁷

15 Se även Hellsing 2013b, s. 62 och där anförda referenser.

16 Om spetsars betydelse vid hovet, se Rundquist 1994, s. 76–83.

17 ”Au cas qu'il soit difficile d'avoir des dentelles ici je pourrais venderdy prochain écrire à Hambourg pour en avoir de là, j'ai un marchand qui fait mes commissions et qui m'enverras de la largeur que je veut et si je calcule, je pourrais en avoir la reponse dans 15 jours et vers le mois de septembre la piece, puisqu'il m'enverras des échantillons premierement. Je crois que celas vaudras bien mieux que de prendre ce qui est vieux et deja porté et même pour plus de sureté je vais écrire dez mardi. Orström n'est point ici dans ce moment qui sans celas écrit en mon nom, mais j'écrirai en son nom. Celas vaut

Fru Charlotta Öhrström var hertiginnans kammarfru med hög position i tjänstehierarkin. Att kammarfrun brukade sköta hertiginnans dyrbara och långväga inköp antyder ett gott samarbete dem emellan. Att hennes arbetsuppgift inte övertogs av någon annan person i hennes frånvaro visar hennes särskilda meriter. När varuproverna på spets anlant till Stockholm från Hamburg och det slutgiltiga urvalet skulle ske till Ebbas klänning, bad hertiginnan att Sophie skulle gå med hennes kammarfru till våningen i Stockholm för att jämföra proverna från Hamburg med spetsar som hertiginnan hade sedan tidigare i sin ägo. Varuproverna som hertiginnan beställt från Hamburg visade sig emellertid uppenbarligen för exklusiva, mer i linje med hur en kunglighet än en hovdam borde klä sig. Hertiginnan resonerade med Sophie:

I det ena paketet är det bara spetsar för sommarbruk, några av dem ordinära men vissa mycket vackra. I det andra paketet är det bara points d'alecon-spetsar. De är magnifika men jag har ingen användning för dem eftersom de är för exklusiva. Jag vill gärna höra er uppfattning om min plan, nämligen att ge av de spetsar jag har till Ebba och så mycket som det går åt till ett garnityr bestående av manschett, krage och sjal, och ersätta dem med några nya spetsar till mig själv. [...] Jag är emellertid osäker på om det finns en spets med tillräcklig bredd [för Ebbas räkning]. Jag har en stor mängd olika spetsar, men de är antingen udda eller stora garnityr som man inte bör separera. Det behövs minst 12 eller 15 alnar [7–10 meter] till henne vilket nog kan bli svårt att finna. Öhrström har fått i uppdrag att visa er allt. Om ni inte finner någon spets hos mig som vi kan använda ber jag er att gå igenom spetsproverna [från Hamburg] och avgöra vilken som vore mest lämplig för Ebbas räkning, så beställer jag den. På fredag måste jag skicka tillbaka proverna, så sätt i så fall de spetsar som ni har valt på en särskild lapp så att jag kan skilja dem från de övriga.¹⁸

beaucoup mieux”, odaterad biljett märkt ’Ce dimanche à 11 heure’, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:4.

- 18 ”Il y a deux paquet d'echantillon que je desire que vous puissiez voir. Dans l'un des paquet, il n'y a que des dentelles d'été, les unes assée mediocre et d'autre tres jolie. Le second est seulement des poingt d'Alençons, mais qui sont magnifique et ne peuvent me server puisque'il sont enormement cher. J'ai presentemens l'intention si vous voulez m'en dire aussi votre sentimens de donner à Ebba de mes propres dentelles autems qu'il lui en faut pour une garniture de manchette colerette et palatine et de m'en acheté d'un nouveaux genre pour moi-meme [...] Je crains seulement qu'il n'y en aye point de cette largeur. J'en ai bien une grande quantité, mais elles ne sont pas toutes égale et ce sont de grandes garnitures qu'il est impossible de separer. Il lui

Hertiginnans resonemang vittnar om att fru Öhrströms status innebar begränsningar. Hon hade mandat att hantera varorna, men det var underförstått att hon inte hade omdöme att välja när det gällde en sådan lyxartikel som spets. Modegrad och sociala koder var subtila symbolbärare som endast Sophie tycks ha förmått avgöra i hertiginnans ställe. Ebba Modées klänning skulle ju spegla både brudens och hertigparets status, liksom det svenska hovets prestige och inbördes rangskillnader.

Gemenskap inom en aristokratisk krets

Precis som shoppingpraktiker kunde avgöra hovpersonalens status kunde den skikka en aristokratisk krets. Hertiginnan-drottningen frågade om råd i modeangelägenheter enligt ett visst mönster. Trender och garderobsrelaterade ämnen förekommer ofta i hennes korrespondens med svägerskan och kusinen, prinsessan Sophia Albertina, som var jämbördig med henne i rang och ställning.¹⁹ Men det var till sin väninna och hovmästarinna Sophie von Fersen som Charlotte vände sig för inspiration och instruktion. ”Min kära Sophie, var så snäll och skicka provet på den spets ni bar förra gången ni var i min våning och meddela hos vilken handlare den finns. Jag vill låta skicka efter en likadan” skrev hertiginnan till exempel i en biljett 1787. Samma år inväntade Charlotte Sophies och hennes make Adolf Ludvig Pipers ankomst till Stockholm för att låta montera om sina ärvda diamanter till smycken som hon skulle kunna bära själv.²⁰ 1793 bad hertiginnan Sophie att rådfråga grevin-

faut au moins une 12 aines ou 15 aines d'aulnes et c'est ce qui me generas je crains. Orström est chargée de vous montrée le tout. Si vous ne trouvé point de dentelles applicables dans le carton qui m'appartiens, ayez, je vous prie, la complaisance de me dire quelle espece d'echantillions qui sont dans le paquet. Vous trouvée le mieux pour Ebba, car alors je lui en ferais venir. Venderdy, je dois renvoyer les echantillions; ainsi, mettez alors les especes que vous avez choisie dans un petit papier a pard pour que je puisse les distinguer des autres, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterad biljett märkt ’Ce mercredy matin’ Löfstadarkivet, Vadstena Landsarkiv, vol. bxxva:4.

- 19 Se Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 12–16.
20 ”Faites-moi le plaisir, ma chere Sophie, de m'envoyer l'echantillon de la dentelle que vous aviez dernièrement dans mes apartemens et ditte-moi chez quel marchand la piece ce trouve. Je veut l'envoyer chercher”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, biljett 1787 och ett odatemat brevfragment från augusti 1787, Smärre enskilda arkiv, Stafundsarkivet, RA, vol. 14.

nan Ekeblad när hon skulle göra ett smycke. Denna grevinna var gift med Sophies svåger Carl Piper, var hovmästarinna hos drottningen och förenade en framskjuten ställning med erkänt god smak. ”Be er svägerska om hon i en biljett kan beskriva ringen med den slingrande bården som hon har låtit göra i år. Det är för att visa den för en juvelerare. Fråga henne även vilken juvelerare som har tillverkat den”, skrev hon i en biljett.²¹ Att Charlotte i egenskap av prinsessa vände sig till sin hovdam och hennes krets för rådgivning och inte tvärtom kan tyckas förvånande. Men trots sin höga rang saknade hon under större delen av sitt liv utsikter till politisk betydelse. Sophie von Fersen hade sannolikt en större budget för personliga utgifter än sin furstliga väninna. Sophie och hennes släktingar var berömda för sin exklusiva stil, en indikation på kretsen von Fersens sociala prestige och ambitioner, förmodligen kombinerat med en personlig fallenhet för mode.²²

Kunskap om mode var en färdighet som uppenbarligen gav status i hovets kretsar. Under revolutionsturbulensen 1791 anlände grevinnan Wilhelmine Saint-Priest till hovet i Stockholm från Paris. Hertiginnan Charlotte beskrev hur ministerfrun väl behärskade konsten att välja samtalsämnen: ”Hon är trevlig, kan jargongen och behärskar den med mycket esprit och har därför blivit väldigt omtyckt här. Hon diskuterar tidningsnyheter med Malin [Strokirch, hertiginnans hovdam] men talar om spetsar och kläder med Hedda Ekeblad [gift Piper, hovmästarinna hos drottningen]”.²³ I fallet med grevinnan Saint-Priest, eller grevinnan Divov som jag citerade i kapitlets inledning, ser vi exempel på den materiella kulturens vikt för att skapa band inom och mellan utländska hov. Europeiska hovdamer ville skaffa sig ett gott anseende och inflytande bland sina fränder i Stockholm genom färdigheter och gåvor. Presenter skapade samhörighet trots stora geografiska avstånd och vittnade om särskild omtanke. Men gåvoutbytet bör i lika hög grad förstås som en politisk och diplomatisk gest mot prominenta gäster.²⁴

21 ”Demandez par un billiet à votre belle sœur à avoir pour montrer à un jouallier la bague en lisière qu’elle a fait faire cette année et demandée à savoir qu’elle est le jouallier qui l’a montée”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, biljett 1793, Smärre enskilda arkiv, Stafsundsarkivet, RA, vol. 15.

22 Se även Johanna Ilmakunnas bidrag i denna volym.

23 ”comme elle est aimable qu’elle du jargons et de l’Esprit elle plait beaucoup ici, car elle sait prendre forme avec un chacun, parlant gasette avec Malin elle cause dentelle et habillement avec Hedda Ekeblad”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, 28 september 1791, Smärre enskilda arkiv, Stafsundsarkivet, RA, vol. 15.

24 Se även Dyrmann 2020; Morrall 2009.

Inför avskedet 1789 med den franska ambassadörens dotter Camille de Pons, gift Du Bois de la Motte, hade Charlotte resonerat med Sophie om vad hon skulle skänka till deras gemensamma väninna. Bakgrunden till vännernas avsked var sammanbrottet i de svensk-franska diplomatiska relationerna. Revolutionen hade brutit ut sommaren 1789 i Camilles hemstad Paris, Sverige hade inlett krig mot Ryssland året före. Det var osäkert om den franska markisinnan någonsin skulle återse sina väninnor vid det svenska hovet. ”Jag trodde att något som jag hade burit själv, kanske på mitt eget finger, skulle kunna bereda henne glädje, i synnerhet om jag lade till ett hårarbete”, skrev hertiginnan:

*Ni känner ju till den ring jag hade med en solitär i mitten och åtta små stenar runt om som var monterade som en stjärna. Den bestod även av ett hårarbete med Camilles hår. Ringen har gått sönder och håret förlorat. Jag har inte burit den på flera månader i väntan på att låta montera om den.*²⁵

Smycken med hårarbeten var högsta mode vid den här tiden och gav föremålet ett särskilt värde när det utfördes med givarens eget hår. Därtill var valet av ring, ett personligt och synligt smycke, kanske därför ofta använd som trohetsymbol, ännu ett tecken på vänskapsgåvans emotionella kraft i det här fallet.²⁶ Några veckor senare kompletterade Charlotte presenten genom att framställa en ring även till Sophie där ett särskilt datum, sannolikt med symbolisk betydelse för deras relation, graverades in.²⁷

Hertiginnan Charlottes utförliga redogörelse om gåvoutbytet visar att det inte endast var föremålet som var värdefullt, utan också den berättelse och rit som utväxlingen av presenter antog.

25 ”Je me suis souvenue que quelque chose que j’eus porté à mon doigt ou sur moi pourrais lui être [...] agreable surtout si j’y ajouttoit des cheveux, [...] vous [...] connaissée ma chere Sophie une Bague qui etoit un solitaire au milieu avec 8 petite pierres autour qui formoit des Etoiles, et ou j’avois des Cheveux de Camille,” Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odatat brev märkt ’Mercredy à 7 heure du matin’, Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:1.

26 Se Holloway 2019, kap. 3 och där anförda exempel och referenser.

27 Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, 27 september 1789, Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:1.

Gå i butik

För att få Camilles ring i ordning före hennes avfärd anlätade hertiginnan Charlotte juveleraren Johan Christian Maas som ofta tillverkade smycken för hovets räkning.²⁸ Genom att själv besöka honom fick hertiginnan juveleraren Maas att prioritera ärendet, åtminstone var det budskapet hon skickade till Sophie: ”Igår eftermiddag gick jag själv till Maas för att få den [ringen] rengjord, har låtit lägga till ett nytt hårarbete och förstorat den så att den ska passa hennes [Camilles] finger. Lyckligtvis var han på gott humör och utförde arbetet mellan 4 och 9,” rapporterade Charlotte till Sophie i augusti 1789.²⁹

Jag har funnit få exempel där det framgår att Charlotte själv gick i en butik i Stockholm för att utföra ett ärende. Hennes korrespondens vittnar om butikerna som en mötesplats och förströelse, men det är oklart om hon faktiskt brukade köpa något i samband med besöket eller om det framförallt var ett tidsfördriv och rekognosceringstillfälle. Det anknyter till tidigare forskning som har framhållit shopping som mondän syssla, ett tillfälle att visa upp sig i staden och att socialisera, likt att gå på teatern eller på bal, och förstås av största vikt för en kunglighet.³⁰ ”Jag har förgäves försökt sammanstråla med er, min bästa vän”, skrev hon till exempel i en biljett till Sophie från 1780-talet. ”Jag var två gånger i Collins affär utan att träffa er där. Ingen annan var heller där så jag måste beklagligen avstå från nöjet att träffa er.”³¹ Att införskaffa föremål var bara en av shoppingens funktioner. Att lära känna utbudet och utveckla taktila färdigheter för framtida lämpliga konsumtionsval var ett annat syfte, och det var förmodligen det som Charlotte ofta gjorde.³²

När Charlotte var på resande fot förmedlade hon däremot utförligt sina shoppingvanor. Då ingick inköp och flanerande i butiker uppenbarligen som ett sätt

28 Om juvelerare Maas, se Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 27; Upmark 1925, s. 158.

29 ”J’ai [...] été chez mas moi même hier l’apredinée pour la faire netoyer élargie pour son doigt et mettre des Cheveux heureusement qu’il étoit de bonne humeur car depuis 4. heure jusqu’à 9 la besogne à été faite.” Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterat brev märkt ’Mercredy à 7 heure du matin’, Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:1. Se även hertiginnans egenhändiga notering i sina räkenskaper 24 augusti 1789, Kungliga arkiv, RA, vol. 295. Jag har inte funnit någon räkning på ringen.

30 Greig 2013; Hellsing 2013a, s. 108–111. Se även Pernilla Rasmussens bidrag i denna bok.

31 Förmodligen sidenkramhandlare Adolf Collin som hade en bod vid Mynttorget, se Anna Knutssons kapitel i denna volym.

32 Smith 2012; Dyer 2020.

att upptäcka och förstå en stad. Det blev en turistupplevelse som utvecklades vid den här tiden inom samhällets högre skikt.³³ I egenskap av drottning reste Charlotte på sensommaren 1814 till den svenska västkusten. Prinsessan Sophia Albertina hade bett sin svägerska att köpa en sjal och tyg för hennes räkning under sitt besök i Göteborg. Exklusiva sjalar, ofta i kulört indisk kaschmir, präglade modebilden vid sekelskiftet 1800, väl ägnade att ackompanjera tidens raka och tunna klänningar.³⁴ Charlotte försökte ordna sjalen på egen hand till svägerskan, men oroade sig för att hon inte skulle hitta någon tillräcklig stor som rymdes inom den budget som Sophia Albertina angett.³⁵ ”Jag köpte emellertid en enfärgad orange sjal utan palmträd men en enkel bård, den är stor och kostade 43 Riksdaler 16 shilling. Om ni vill ha den säljer jag gärna den vidare till er, annars behåller jag den och kommer säkert finna användning för den.”³⁶ Väl hemma i Stockholm omvandlade drottning Charlotte emellertid shoppingupdraget till en present:

*Man bör ju alltid ge bort några småsaker när man har varit ute och rest, jag hoppas därför att ni tillåter mig att skänka detta [tyg] som var en nyhet i Göteborg. Jag tror till och med att det är ifrån en av fabrikerna i Berlin, ty köpmannen som sålde det till mig hade nyss anlänt därifrån [...] Samma handlare hade haft flera [tyger] av samma slag, men damerna i Göteborg hade länsat butiken före mig.*³⁷

33 Se även Hellsing 2017.

34 Om sjalens roll i empirimodet se till exempel Davidson 2019, s. 272.

35 Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 18 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

36 ”J’ai Cependant achetée un Couleur orange tout unis sans palmètre mais avec un Bord autour tres simple il est grand et coutte 43 R 16 shilling si vous le voulez je vous le céderai mais au cas contraire je le garde et l’employerez toujours”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 30 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16. I ett annat brev preciserade drottningen att hon kunde avvätta den som julklapp, sannolikt till någon av sina hovmedlemmar, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 18 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

37 ”Quand l’on voyage il faut toujours avoir quelque Babilles à offrir au retour, ne voudriez vous donc pas me permettre ma chere Sœur de vous offrir celle ci, qui étoit une nouveauté à Gothembourg je crois même que c’est d’une des fabriques de Berlin, car le marchand qui m’a vendue cette étoffe étoit nouvellement arrivé de la, [...] ce même marchand avoit eut d’autres encore mais les Dames de Gothembourg avoit fait raffe avant que j’entrois dans la Boutique”, Hedvig Elisabeth Charlotte

Modeplansch ur *Journal des dames et des modes* från april 1811 som visar en dräkt som kan ha inspirerat Hedvig Elisabeth Charlotte och Sophia Albertina efter drottningens shoppingturer i Göteborg. Bibliothèque nationale de France.

Brevutdraget presenterar tyget som en exklusiv och eftertraktad modenyhet direkt från kontinenten, som bars bland damerna i Göteborgs societet. Indirekt visade drottning Charlotte genom gåvan sin egen betydelse och förmåga till estetisk urskiljning.

I ett tidigare brev hade hon utförligt redogjort för sin jakt på detta tyg. Följande citat låter oss ana drottning Charlotte till fots, vandra från stånd till stånd och bedöma kvalitet och pris på olika stoff för sin svägerska Sophia Albertinas räkning:

En köpman som slog upp sin butik under min vistelse hade nyss kommit från Berlin. Det var en göteborgare som hade varor i satäng och taft, såväl brocherade [med vävt mönster] som enfärgade i alla möjliga färger. Men eftersom jag inte hade kunnat gå till honom första dagen [som han öppnade] var allt redan utsålt. En annan som jag gick till hade bara några alldagliga tyger i taft och två stycken vackra blå och gröna brocherade satängar. Jag köpte därför så att det räckte till två klänningar, men i övrigt fanns det inget att köpa till rimligt pris. Precis när jag skulle gå kom en svensk köpman som uppgav att han hade tusen vackra saker på sitt skepp. Emellertid kunde han inte slå upp sin butik förrän om en vecka. Jag beklagade verkligen att jag inte kunde stanna ytterligare några dagar för att få se hans varor och göra mina inköp bland dem.³⁸

till Sophia Albertina 1 oktober 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

38 ”un Marchand qui deploya sa Boutique pendant mon sejour etoit venus de Berlin, c’etoit un Gothembourgeois il avoit des effets en Satin et Taftas brochée et unies de toutes couleurs, mais n’ayant pu venir chez lui dez le premier jours, tout les effets etoit vendus, et

Kanske förmedlar Charlotte svårigheterna med att få tag på varor i förväg som en ursäkt om hon skulle återvända tomhänt till huvudstaden. Drottning Charlottes beskrivning indikerar tajningens centrala betydelse för att överhuvudtaget kunna shoppa. Det tycks ha gällt att förse sig med en gång när skeppen anlände för att hinna före andra kunder, men också att dröja på en ort tills skeppen lastades av och de förseglade lådorna kunde packas ur. ”En köpman som slog upp sin butik under min vistelse hade nyss kommit från Berlin” antyder att begreppet butik kunde innebära ett tillfälligt stånd som köpmannen slog upp när han eller hon hade varor att sälja.

Från samma korrespondens 1814 får vi en ovanlig interiör från en butik, där det framgår att besöket gav tillfälle till social interaktion av politisk betydelse. Skälet till att göra en mödosam förflyttning av hela kungafamiljen till västkusten var nämligen freden i Kiel och överträdelsen av Norge från Danmark till Sverige efter kronprins Karl Johans fälttåg. Kungafamiljens roll här var att ”fira freden”, det vill säga förankra de förändrade gränserna med sin närvaro och inför norrmännen manifesteras Sveriges styrka och förmåga till prakt.³⁹ ”Allt verkar för tillfället lugnt i Norge” rapporterade Charlotte till Sophia Albertina och man förstår att motsatsen hade varit föga förvånade. ”Jag träffade på en norska i en butik som jag började tala med”. Drottningen berättar hur hon hade närmat sig henne med förebräelsen att de norska damerna var så ovänligt inställda mot svenskarna. ”Men jag sade en mängd vänliga saker [till henne] och vi skildes som såta vänner”, berättade drottning Charlotte nöjt för sin svägerska.⁴⁰

le second quand je vint chez lui, il en restoit que quelques taftas ordinaire et deux pieces de satin bleu et vertes faconnée, qui etoit bien joli donc j’ai prit pour deux robes, et du reste il n’y avoit guerre, à avoir de chose à bon marché [---] mais au moment même que je partoit arriva un Marchand qui etoit suédois, il me dit qu’il avoit sur le vaisseau milles jolie choses, mais qu’il ne pouvoit deballer que dans une 8. aines de jours; aussi j’ai bien regretté de ne pas y avoir resté encore quelques jours pour voir ces choses la, et pouvoir faire des achats”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 30 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

39 Se vidare Hedvig Elisabeth Charlotte 1942, s. 339–370.

40 ”Tout parait pour le moment tranquile; j’ai vu une Norvegienne [...] je la reconnoit dans une boutique; et l’accostoit, tout en la grondant de ce que son sexe etoit si [oläsligt] envers les Suédois je lui disois de bonnes paroles enfin nous fumus bons amis vers la fin de la conversation”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 14 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

Besöket i Göteborg upptogs av ett intensivt nöjesliv med den lokala societeten och firanden från stadens sida. ”Eftersom jag ständigt var på språng befarade jag inte hinna göra de noggranna efterforskningar för att finna sådant silke ni önskade”, skrev drottningen.⁴¹ Charlottes formulering röjer hur hon betraktade en shoppingtur: inte som ett planlöst flanerande utan ett ambitiöst inhämtande av information och förhandling om utbud och pris. På grund av sin upplevda brådska vände hon sig i stället till sin omgivning för att försöka få tag på de varor som Sophia Albertina önskade. En viss språkförbistring tycks ha uppstått när drottningen försökte prata svenska, något hon förmodligen sällan gjorde:

*Precis när jag fick ert brev [med beställningen] var jag på väg ut [...] och träffade amiral Platen som var i Göteborg. Eftersom han brukar vara duktig på att få fram sällsynta varor bad jag honom på svenska om det fanns några möjligheter att finna Ostindisks Silke eftersom ni hade gett mig i uppdrag att skaffa det. [Han hörde sig för] hos alla medlemmar i det före detta Ostindiska kompaniets styrelse, och hos alla damer i Göteborg i min bekantskapskrets. Bland dem var fru Bugge som ofta umgås med mig. En kväll träffade jag denna på en bal och hon sade till mig, ”vi misströstar allihop eftersom Ers Majestät har gett amiral Platen i uppdrag att skaffa ostindisk sylt och vi inte har något kvar att erbjuda er! Eftersom det var längesedan det senaste skeppet från Ostindien anlände har ingen av oss något kvar”.*⁴²

41 ”Comme j'étoit toujours en l'air je ne crus pas avoir le tems de faire moi même des perquisition pour avoir de la Soye pareille”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina, 30 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

42 ”le fait est que récévant votre lettre je devoit sortir [...] je rencontre le marechal Platen qui étoit à Gothembourg et Comme souvent il est adroit pour avoir ce qui est rare à trouver je lui demande en Suedois, sil y avoit moyen d'avoir *Ostindisks Silke* et que vous m'en aviez donnée la commission, [...] et chez tout les members de la direction de l'ancienne Compagnie des Indes, et chez toutes les Dames de Gothembourg de ma connaissance, entrautre Mad: Bugge, qui étoit Presque toujours avec moi, je rencontre celle ci le soir à un Bal, et elle me dit, 'nous sommes ici tous au desespoir, V: M: a demandé et Ordonnée au Marechal Platen de lui faire avoir Ostindisk Sylt et nous n'en avons plus du tout à vous en Ofrir, Comme il n'y à pas eut depuis longtems des Vaiseaux, d'arrivé des Indes il ne s'en trouve plus du tout chez aucun de nous”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 30 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

Det Svenska Ostindiska kompaniet hade upplösts 1813, men dess direktion hade sannolikt fortfarande särskild tillgång till globala handelsvaror.⁴³

Fru Bugge var gift med biskopen i Trondheim och var en av de dignitärer från Norge som med svenska kungliga insatser skulle värvas för att personalunionen skulle gå i lås.⁴⁴ ”Platen” var Baltzar von Platen, en av huvudpersonerna i fälttåget mot Norge och förhandlingarna med danske kungen i denna sak.⁴⁵ Tydligt förenade Platen politisk förfarenhet med god förmåga att få fram sällsynta och eftertraktade varor. Drottning Charlotte lade till i samma brev att Platen snart skulle vidare som kurir till Köpenhamn, där han skulle fortsätta ta sig an Sophia Albertinas beställning.⁴⁶

Exemplen visar att shopping var ett kollektivt åtagande och att butikens betydelse för inköp var relativ. Det Charlotte inte kunde inhandla direkt från en köpman kunde fås av privatpersoner, och det var inte heller säkert vem som skulle få de varor som införskaffades.⁴⁷ Om borgerskapet eller direktörerna i Göteborg hade haft något av det som drottningen åstundade verkar de självklart ha gett bort det till henne, i alla fall tycks de ha låtit henne tro det. Det var sannolikt en ynnest att få ge silke till en sådan upphöjd person, och en indirekt komplimang till deras smak att de möjligen hade något som en drottning önskade.

43 Om Svenska Ostindiska kompaniet, se t.ex. Müller 2018, kap. 3.

44 Knut Mykland, ”Peter Olivarius Bugge”, *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Peter_Olivarius_Bugge.

45 Lidman 1997.

46 Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 30 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

47 Se även Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophia Albertina 18 september 1814, Sophia Albertinas samling, Ericssbergsarkivet, RA, vol. 16.

Paljettbroderad plånbok i blått silke, invändigt med symboler för hertiginnans, Sophie von Fersens och Camille de Pons vänskapsorden. I den ena triangeln står "3 unies à jamais", i den andra kombineras bokstäverna i deras förnamn (C, C, S). Löfstad slotts museum.

Att skapa tillsammans

Hertiginnans handarbeten och delar av inredning som hon troligen har bidragit till finns bevarade i de kungliga samlingarna. Konsthistorikern Ursula Sjöberg har framhållit textiliernas exceptionella historiska värde på Rosersbergs slott och analyserat dem utifrån proveniens och estetiska kvalitéer.⁴⁸ Men hur framställdes dessa textilier? Och vad kan de ha betytt för hovlivet på slottet? Följande avsnitt ansluter till nyare forskning som har visat den framskjutna plats som handarbeten till inredning, garderoben och små portabla föremål hade i 1700- och 1800-talens högreståndsliv.⁴⁹ Det manuella icke-professionella arbetet har lyfts fram som ett sätt att förverkliga konstnärliga ambitioner, skapa sociala band och gestalta sitt liv.⁵⁰ Tidigare forskning har visat att ringa och ofta billiga föremål kan ha stort förklaringsvärde när man vill förstå livsvillkor i det förflutna. Arkeologen Mary Carolyn Beaudry har till exempel parat studier av sybehör med berättelser om individers och grupper relation till tingen för att försöka greppa vardagen på 1700- och 1800-talen i sin mest triviala form, ofta så självklar eller ointressant för dåtidens aktörer att den sällan har dokumenterats i skrift.⁵¹

Handarbete och utbyte av sådana små föremål var ett vanligt tidsfördriv vid det svenska hovet. Bland Sophie von Fersens minnessaker på Löfstad slott finns till exempel en ljusblå silkesplånbok som är särskilt intressant eftersom den matchar beskrivningen i ett av hertiginnans brev. I samband med avfärden från Stockholm till Paris i september 1789, när Camille fick en ring, skänkte fransyskan enligt hertiginnan en egenhändigt broderad plånbok med sitt porträtt – och det är troligen just denna. Charlotte berättade rörd för Sophie att hon hade varit med när Camille broderat presenten utan att förstå att den var till henne.⁵² I den bevarade plånboken på Löfstad finns ett infattat miniatyrporträtt av Camille,

48 Sjöberg 2005b.

49 Ilmakunnas 2016; Fennetaux 2009; Goggin och Tobin 2009.

50 Dyer 2021.

51 Beaudry 2006, s. 7, som i sin tur har inspirerats av Deetz 1996 (publicerad första gången 1977).

52 Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterat brev märkt 'Mercredy à 7 heure du matin', Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:1.

utfört av konstnären Rosalie Boquet år 1788 (då Camille befunnit sig i Paris) och ett brev av hennes hand med en dikt.⁵³

Charlottes biljetter dokumenterar beställning av silkesgarn, kantiljer, paljetter och särskilda nålar för knyppling, virkning och stickning. I likhet med andra konsumtionsvaror delades broderimaterial och tekniker mellan vänner, familj och uppvaktning. ”Min kära Sophie, jag ber er komma till mig före föreställningen om ni har möjlighet, bara för att visa mig hur man ska göra tofsarna till käppen. Om jag inte börjar snart kommer Hertigen röja mig [och förstå att käppen är till honom]” skrev exempelvis hertiginnan i en biljett från 1785.⁵⁴ Handarbete var en gemensam uppgift för uppvaktningen på Rosersberg, såväl den manliga som den kvinnliga.⁵⁵ ”Gustaf Mörner [gift med hertiginnans före detta hovfröken] undrar om ni skulle kunna skicka två nålar för att sy mattan? Sophie [hovfröken, Sophies dotter] måste nämligen hjälpa honom”, bad hertiginnan sin väninna i en biljett. ”Skulle ni vilja vara så god att beställa ytterligare två stora *trissa* [trissor] för att knyta nätet och fransen, ty nu är vi tre personer som är upptagna med att knyta den, och var och en vill ha sin egen” fortsatte hon och syftade med ”trissa” troligen på en skyttel eller längre nål.⁵⁶

Hertiginnan översatte de flesta tekniska termer till franska, men i vissa fall som ovan preciserade hon sitt shoppingärende på svenska. Ett möjligt skäl är att uppdraget skulle delegeras till en betjänt och handlare som inte kunde franska. Charlotte brukade rikta beställningen till Sophie, men det framgår av biljetterna att väninnan i själva verket förmedlade uppdraget vidare till sin tjänare, som

53 Se Hellsing 2015, s. 116–117 och där anförda referenser om väninnornas orden *La véritable et constante amitié*, som figurerar på plånboken.

54 ”Je vous prie, ma chere Sophie, s’il vous est possible de venir chez moi avant le spectacle uniquement pour m’enseigner comment il faut faire les cordons de canne, car si je ne commence pas bientôt celui du Duc, il me devisageras”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, biljett 1785, Smärre enskilda arkiv, Stafsundsarkivet, RA, vol. 14.

55 Se även Ilmakunnas 2016.

56 ”Gustaf Mörner demande si vous ne pouvez pas lui envoyer deux aguillies pour coudre sur le tapie puisque Sophie est obligée de l’aider. Voudriez-vous me faire le plaisir de me commender encore deux grandes *trissa* pour nouer le filet et les franges puisque nous sommes trois personnes qui sont occupée à en nouer et que chacun veut avoir le sien”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterad biljett [9 augusti 1800], Löfstadarkivet, Vadstena Landsarkiv, vol. bxxva:1.

i sin tur sannolikt överlämnade varan till någon ur hertiginnans betjäning. Förmodligen skedde ofta missförstånd när ärendet kommunicerades i flera led. Att ange exakt vad hon önskade, på det språk som brukades i shoppingsammanhang i Stockholm, ökade chansen att uppdraget blev rätt. I en odaterad biljett från sekelskiftet 1800, där hertiginnan bad om kompletterande silke till en frans,⁵⁷ gav hon följande precisa instruktioner till Sophie von Fersen:

*Eftersom det är er tjänare som har köpt detta silke de andra gångerna är det han som själv vet bäst var det står att finna. Jag behöver sex nystan vitt silke och två vardera av de två övriga färgerna. Kan ni vara så vänlig att låta nysta upp silket med sam[ma] ändar uti 4 Nystan, var färg för sig, ty det är en så tråkig syssla. Förra gången var det min betjänt som gjorde det, och om de personer som säljer silket inte vill göra det kan min kammartjänare Schack nysta det.*⁵⁸

Hertiginnan och hennes uppvaktning utförde uppenbarligen det synliga arbete som krävde skicklighet, tålmod och uthållighet och därigenom vittnade om deras höga status. Men hertiginnan förväntade sig att kammartjänaren eller handlaren skulle vara behjälplig i de tidskrävande och tråkiga förberedelserna – att dela upp garnet per färg – som möjliggjorde det avancerade hantverket. Att behålla de sociala distinktionerna var väsentligt vid handarbete, liksom all annan aktivitet vid hovet.

I en annan biljett från samma period nämner hertiginnan färgerna på silke hon önskar till en frans, nämligen grönt, vitt och rött.⁵⁹ Det var en för tiden

57 ”Comme Bruse pard demain pour la ville, j’en profite pour vous importuner à m’envoyer de la soye, des trois couleurs si joingtes, qu’il me faut pour la frange à laquelle je travaille”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterad biljett märkt ’Ce venderdy au soir’, Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:4.

58 ”comme votre domestique à acheté, les autres fois cette soye il sait le mieux ou elle ce trouve. Il me faut 6 lots de soye blanche et 2 de chacune des deux autres couleurs, si vous etiez assée aimable pour faire devider cette soye, *med fem ändar uti 4 nystan, var färg för sig*, car c’est une operation morne. Mon valet de chambre a fait devider les autres fois cette soye, et si les personnes où on l’acheteras ne veut s’en charger, mon valet de chambre Schack peut la faire devider”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterad biljett märkt ’Ce venderdy au soir’, Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:4.

59 ”Voudriez vous ma chere Sophie me faire le plaisir de m’acheter de la soye, rouge, blanche et verte des même couleurs que vous m’avez envoyé pour la frange que je fais

vanlig färgkombination, men den har särskild betydelse eftersom den överensstämmer med konversationsrummet i Charlottes våning på Rosersbergs slott, som genomgick en påkostad renovering vid sekelskiftet 1800.⁶⁰ Textilier av olika slag hade en framträdande plats i rumsdekorer på hertiginnans tid och var ännu bland den dyraste beståndsdelarna i ett förnämligt inrett rum. Den tidiga empiristilen utmärktes bland annat av avancerade gardinuppsättningar med dekorativa fransar, tofsar och hängare.⁶¹ Av biljetten ovan framgår det att hon tillverkade fransar, förmodligen avsedda som avslutning på en gardin eller möbel, i en annan en dekorativ tofs ("cordon de sonnette"), sannolikt till ett fönsterarrangemang.⁶²

Fakturor från samma tidsperiod ger ledtrådar till vad hertiginnan och hennes uppvaktning förfärdigade. Det finns en beställning på krepiner, en dekorativ frans som bestod av en rad svarvade små trästommar klädda med silkestrådar som var högsta mode för gardiner, i det här fallet ämnade för nederkanten på en divan.⁶³ Krepinerna hade enligt hertiginnans inkomna räkningar tillverkats av hovknappmakare Erik Aspelin, som kanske kompletterade eller avslutade ett arbete som Charlotte och hennes uppvaktning hade påbörjat.⁶⁴ Andra biljetter dokumenterar hertigparets inköp av gardintyg till Rosersberg. Sophie bistod hertiginnan med inköpen och fick följande instruktion: "Fönstren är smala så 14 alnar behövs till varje längd, vilket innebär 28 alnar till en gardin. Det ska vara gardiner med festonger och veck. Jag tvivlar att ni finner en passande satäng, men kanske taft," skrev Charlotte till Sophie.⁶⁵ Ett par dagar senare meddelade hertiginnan:

pour le salon ici afin que je puisse faire un cordon de sonnette", Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen, odaterad biljett märkt 'Ce mardi matin', Löfstadar-kivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:4.

60 Vahlne 1988, s. 255.

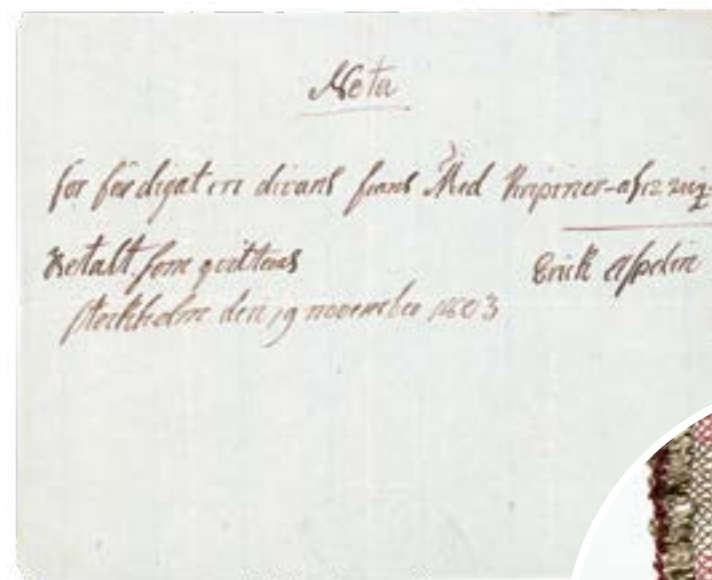
61 Stavenow-Hidemark 2003, s. 860–881.

62 Se fotnot 59.

63 SAOB, uppslagsord "krepin". Om modet med krepiner, se Stavenow-Hidemark 2003, s. 878.

64 Inkomna räkningar, Kungliga arkiv, vol. 309. Om hovknappmakare Aspelin, se *Personhistorisk tidskrift* 1906, s. 123.

65 "les fenestres ne sont pas du tout large, par consequent il ne faut qu'on l'aye pour chaque rideau et de longueur de 14 aulne, ce qui fait 28 aulne pour un rideau, car ce

Räkenskaper i kombination med korrespondens av olika slag ger ovärderlig information om vad hertiginnan handlade för sina personliga pengar, sin så kallade handkassa. Här Erik Aspelins räkning för en divansfrans med krepiner från 1803 som kan ha varit till hertiginnans våning på Rosersberg. Riksarkivet Marieberg.

Denna gardin i vit, röd och grön damask med konstfärdig silkesfrans hängde i Rosersberg vid sekelskiftet 1800 och förvaras nu i Husgerådskammarens magasin. Den kan vara tillverkad av hertiginnan Charlotte och hennes uppvaktning. Kungliga Hovstaterna.

Gardinuppsättning i röda salongen, även kallat konver-Hon utformade inredningen i rummet som nynnredes under 1800-talets första år. Foto från 1900-talets första hälft. Kungliga Hovstaterna.

Hertigen tar hela partiet satäng men vill inte ha taften, som enligt min uppfattning ser ut som flor. Jag tar med mig betalningen för satängen på tisdag. Ni har inte uppgett hur mycket den kostar men eftersom priset för taften var 22,5 Daler förmodar jag att det är ungefär samma. Försök få den så billigt som möjligt. [...] Tror ni att det går att finna Bomuls lärft i en vacker ljusgul färg? Ha i så fall så godheten att tillhandahålla ett prov när jag kommer hem till er.⁶⁶

Det verkar som om gardinerna var ett gemensamt åtagande för hertigparet, men att hertig Karl hade fått utslagsrösten efter att ha granskat de prover som Sophie skickat till dem från huvudstaden. Fragmentariska uppgifter såsom dessa i biljetter och räkenskaper är betydelsefulla eftersom de antyder att hertiginnan spelade en mer aktiv roll än hon tidigare ansågs ha haft för utformningen av inredningen på Rosersberg.⁶⁷ Hertiginnans konsumtionsval döljer sig bakom räkenskaper som när det gällde det gemensamma hemmet och hushållet ställdes ut i hennes make, hertig Carls namn.⁶⁸ I räkenskaperna syns inte hennes inblandning, men väl i biljetterna.

sont des rideaux festonné avec des [plis], je doute que vous trouviez de ce satin mais peut-être du taftas”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen i odaterad biljett, ”ce venderdy 31. à 9 heure” [innehållet daterar det sannolikt till 1801], Löfstadsarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:4.

66 ”Le Duc prend toutte la piece de satin, mais ne veut pas du taftas qui me parait bien de la nature d’une gase; je vous apporterez mardi de l’argent pour ce satin, donc vous m’avez point mendée le prix mais puisqu’il y à 22 ½ Daler au Taftas je suppose que ce seras apeupres le même prix, tachée de l’avoir au meilleur marché, qu’il soit possible [...] croyez vous qu’il ce trouve du Bomuls lærft d’un beau jaune clair à avoir, faite moi alors la grace, de m’en procurer un echantillion quand je viendrais chez vous”, Hedvig Elisabeth Charlotte till Sophie von Fersen i odaterad biljett märkt ’ce dimanche matin’, Löfstadsarkivet, Vadstena landsarkiv, vol. bxxva:4.

67 Se Vahlne 1988, s. 113–120 om konversationsrummet (röda salongen) på Rosersberg.

68 Se även Vickery 2009, kap. 4 och Johanna Ilmakunnas och Göran Ulväng och Gudrun Anderssons bidrag i denna volym för liknande resonemang och exempel.

Shopping – sociala praktiker för samhörighet och social distinktion

Detta kapitel har visat att shopping vid det svenska hovet var ett kitt mellan sociala likar. Samtal om mode, besök i butiker och taktila färdigheter fördjupade befintliga vänskapsband, markerade social åtskillnad och tillhörighet till en grupp. I Hedvig Elisabeth Charlottes fall hade sådana praktiker politiska implikationer. Utländska hovdamer med diplomatisk strävan i Stockholm utbytte mössor, smycken, plånböcker och silke med Hedvig Elisabeth Charlotte. Drottningens möte i en butik i Göteborg med ett påtvingat broderland efter erövringen av Norge 1814 var en möjlighet att agera fredsmäklare på gatunivå. Inköpet till Sophia Albertina vid samma vistelse hjälpte drottningen att knyta band bland rikets högsta politiker och ämbetsmän med fruar, samt i stadens högre skikt. Shoppingärendet blev ett politiskt smörjmedel för att vinna sympatier under denna ytterst känsliga resa.

Vem som valde, vems råd som inhämtades och vem som gjorde inköpen positionerade individer i socialt hänseende. Hertiginnan-drottningen frågade personer med de förnämsta tjänsterna vid hovet och i en stad om råd och assistans i modeangelägenheter, ett sätt för henne att skapa band till dessa personer. Personal med hög placering i tjänstehierarkin vid hovet, men utan att tillhöra den aristokratiska uppvaktningen, betroddes ofta med hertiginnans shoppingärenden. Men i de fall införskaffandet hade en särskild social eller emotionell betydelse för henne, som i fallet med väninnan Camille de Pons, gjorde hon sina shoppingärenden på egen hand. Inköpen tycks sällan ha varit strikt personliga eller beroende av en individuell smak, utan delades och byttes mellan medlemmar i hovet. Sjalar och spetsar handlades med god framförhållning, naturligt mot bakgrund av den möda och tajming som krävdes för att göra ett inköp när allt inte ständigt fanns tillgängligt utan levererades från andra europeiska städer, kanske hade sitt ursprung på någon annan kontinent och var beroende av väderförhållanden.

Hur olika personer inblandade i shoppingärendena benämndes i Charlottes korrespondens graderar dem i socialt hänseende. I hertiginnans beställning av silkegarn skriver hon ”er tjänare” till Sophie – en person som varken fick namn, identitet utan endast en tillhörighet. Han uppträdde som en anonym förlängning av Sophie, som hade det egentliga ansvaret för att uppdraget skulle utföras. Dennes status står inte alls i paritet med kammarfrun Charlotta Öhrström, som liksom med betjänarna var behjälpliga vid ärenden med befogenhet att utföra

sitt arbete relativt självständigt. I korrespondensen omnämns dessa med efternamn: ”Schack” (se s. 87) och ”Öhrström”. Hertiginnan benämnde sina intima vänner med förnamn, så användningen av efternamn vittnar dock om viss distans och formalitet i relationen. Hertiginnan betecknar den tyska handlaren som en ”handlare jag brukar anlita”. Även om denna person i praktiken betydde mycket för hertiginnans shopping och konsumtion – han bestämde ju innehållet i de prover och lådor som hon köpte per korrespondens och avgjorde därmed tillgång och urval på betydelsefulla varor – tycks inte denna person ha tillmätts någon större vikt eller förtroende från Sophie eller hertiginnan Charlotte.

Shoppingpraktiker kan därmed liknas vid de principer som tidigare forskning har visat gällde för andra uppgifter i hushållet. Precis som med matlagning, bäddning, städning och dukning behövde herrskapen veta hur en syssla skulle göras. De behövde bedöma kvaliteten på ett arbete och instruera och övervaka någon annan som skulle organisera och sköta det, men utan att nödvändigtvis göra det själva. Herrskapens roll var arbetsledning, organisation och administration, vilket förklarar varför prismetvetenhet var betydelsefull även för välbeställda damer vid hovet. Att utföra ett uppdrag åt någon annan innebar ett stort ansvar att välja rätt, men också att hålla budget, som flera exempel i kapitlet har vittnat om. En aristokrat skulle finna varor av rätt kvalitet till rimligt pris, betecknande för hennes ståndsmässiga förmåga till god hushållning.⁶⁹ Shoppingens organisation bidrog till ordning och hierarkisk struktur inom hovet, och i förlängningen till ordningen i samhället.

Detta kapitel har belyst begreppet shopping som en serie praktiker av socialt värde. Att välja och skaffa gjordes ofta av olika personer vid olika tillfällen. Val och sammansättning av föremål, som var laddade med minnen, erfarenheter och subtila sociala koder, krävde engagemang och kunskaper. Däremot kunde själva inköpet delegeras när konsumtionsbesluten var fattade. Shopping var inte nödvändigtvis associerat till en permanent butik utan varorna inköptes i tillfälliga bodar eller av någon ur umgängeskretsen. Shopping handlade inte om att skaffa en färdig vara i butik utan att noggrant planera, ändra, laga, vänta – och avstå.

69 Vickery 2009; Walsh 2008.

Tack till Pernilla Rasmussen för dräkthistorisk kunskap och Arne Bugge Amundsen för identifiering av fru Bugge.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet, Marieberg (RA)

Ericssbergsarkivet, Sophia Albertinas samling, vol. 12–16

Kungliga arkiv, vol. 295, 309

Stafsundsarkivet Smärre enskilda arkiv, vol. 14–15

Riksarkivet, Vadstena landsarkiv

Löfstadarkivet, vol. bxxva:1, 4

TRYCKTA KÄLLOR

Hedvig Elisabet Charlotta, 1942. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 9 1812–1817*.

Stockholm: Norstedts.

FORSKNINGSLITTERATUR

Bellamy, Charlotte & Knutsson, Anna, 2018. ”From Valet to Smuggler. A Micro-Historical Study of a French Intermediary in Stockholm, 1775–1832”. *Revue d’histoire nordique*, 27(2).

Beaudry, Mary Carolyn, 2006. *Findings. The Material Culture of Needlework and Sewing*. New Haven: Yale University Press.

Burman, Barbara & Fennetaux, Ariane, 2019. *The Pocket. A Hidden History of Women’s Lives, 1660–1900*, New Haven: Yale University Press.

Chatenet-Calyste, Aurélie, 2013. *Une consommation aristocratique fin de siècle. Marie-Fortunée d’Este, princesse de Conti, 1731–1803*. Limoges: PULIM.

Davidson, Hilary, 2019. *Dress in the Age of Jane Austen. Regency Fashion*. New Haven, CT: Yale University Press.

Deetz, James, 1996. *In Small Things Forgotten. An Archaeology of Early American Life*. (Rev. and expanded ed.). New York: Doubleday.

Dyer, Serena, 2021. *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th century*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena, 2020. ”Stitching and Shopping. The Material Literacy of the Consumer”. I Dyer, Serena och Smith, Chloe Wigston (eds.), 2020. *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena & Smith, Chloe Wigston (eds.), 2020. *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyrmann, Kristine, 2020. *Salondiplomati og politisk selskabelighed. Kvinderne i reformkredsen som politiske aktører 1784–1797*. Aarhus: Aarhus universitet.

Fennetaux, Ariane, 2009. ”Female Crafts. Women and Bricolage in Late Georgian Britain, 1750–1820”. I Maureen Daly & Tobin, Beth Fowkes (eds.). *Women and Things, 1750–1950. Gendered Material Strategies*. Farnham: Ashgate.

Fennetaux, Ariane, Junqua, Amélie & Vasset, Sophie (eds.), 2014. *The Afterlife of Used Things. Recycling in the Long Eighteenth Century*. New York: Routledge.

‘Gift-giving in Eighteenth Century Courts’, 2009. *The Court Historian* 2009(14):2 special issue edited by Andrew Morrall, cit. Morrall 2009.

Goggin, Maureen Daly & Tobin, Beth Fowkes (eds.), 2009. *Women and the Material Culture of Meedlework and Textiles, 1750–1950*. Farnham: Ashgate.

Greig, Hannah, 2013. *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*. Oxford: Oxford University Press.

Hartigan-O’Connor, Ellen, 2009. *The Ties That Buy. Women and Commerce in Revolutionary America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hellsing, My, 2017. ”Comptes et consommation de la duchesse de Charlotte de Sudermanie, 1774–1818”. *Annales de l’Est*, 130(2).

Hellsing, My, 2015. *Hedvig Elisabeth Charlotte. Hertiginna vid det gustavianska hovet*. Stockholm: Atlantis.

Hellsing, My, 2013a. ”Hertiginnan, hovet & staden i det gustavianska Stockholm”. *Sjuttonhundratalet. Nordic Yearbook for Eighteenth Century Studies* 9.

Hellsing, My, 2013b. *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*. Örebro: Örebro universitetsförslag.

Holloway, Sally, 2019. *The Game of Love in Georgian England. Courtship, Emotions and Material Culture*. Oxford: Oxford University Press.

Ilmakunnas, Johanna, 2016. ”Handiwork, Gender, and Emotions in Sweden and Finland, c. 1720–1820”. *Scandinavian Journal of History*, 41(3).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon (eds.), 2017. *A Taste for Luxury in Early Modern Europ.: Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Lidman, Tomas, 1997. ”Baltzar J E Platen, von.” I Nilzén, Göran, Almquist, Johan Axel, Boëthius, Bertil & Hildebrand, Bengt (red.). *Svenskt biografiskt lexikon band 29 Pegelow–Rettig*. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.

Müller, Leos, 2018. *Sveriges första globala århundrade. En 1700-talshistoria*. Stockholm: Dialogos.

Norsk biografisk leksikon, 1923–1983. Bull, E. (red.) artikel om Per Olivarius Bugge av Knut Mykland, nbl.snl.no

Overkamp, Anne Sophie, 2021. ”Polite Practices of Acquisition. How German Elites Shopped for Clothes, 1770–1820”. *History of Retailing and Consumption* 7(3), s. 277–292.

Personhistorisk tidskrift 1906(8): 3–4, utgifven af Svenska autografsällskapet.

Rasmussen, Pernilla, 2015. ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830”. *Historisk Tidskrift för Finland*, 100(4), s. 485–516.

Rasmussen, Pernilla, 2021. ”Mode och makt i frihetstidens hovdräkt”. I Severinsson, Emma och Warkander, Philip (red.). *Modevetenskap. Perspektiv på mode, stil och estetik*, s. 42–65. Stockholm: Appell.

Rundquist, Angela, 1994. ”Svart sammet, gallerärmar, spetsar och andra hovfåhiga tecken”. I Rangström, Lena (red.), *Hovets dräkter*. Livrustkammaren: Stockholm/Bra böcker: Viken.

Sjöberg, Ursula (red.), 2005a. *Rosersbergs slott*. Stockholm: Byggförlaget/Kultur.

Sjöberg, Ursula, 2005b. ”Utsökt sköna damasker. Rosersbergs sidentyger”. I Sjöberg, Ursula (red.). *Rosersbergs slott*, s. 268–279. Stockholm: Byggförlaget/Kultur.

Smith, Kate, 2012. ”Sensing Design and Workmanship. The Haptic Skills of Shoppers in Eighteenth-Century London.” *Journal of Design History*, 25(1), s. 1–10.

Smith, Kate, 2014. ”In her Hands. Materializing Distinction in Georgian Britain”. *Cultural and Social History*, 11(4), s. 489–506.

Stavenow-Hidemark, Elisabeth, 2003. ”Textile Design and Furnishings, c. 1780–1914”. I Jenkins, David T. (ed.). *The Cambridge History of Western Textiles* 2, s. 860–881. Cambridge: Cambridge University Press.

Styles, John & Vickery, Amanda (red.), 2006. *Gender, Taste, and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. New Haven: Yale University Press.

Sundelin, Anna, 2013. ”The Things You Sent. Mode och mellanhänder i den atlantiska världen under 1700-talet”. *Historisk tidskrift* 133(4), s. 621–643.

Upmark, Gustaf, 1925. *Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850*. Stockholm: Tisell.

Vahlne, Bo, 1988. *Nyinredningen av Rosersbergs slott 1797–1818. En ikonologisk studie*. Stockholm: Stockholms universitet.

Vickery, Amanda, 2009. *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Walsh, Claire, 2008. ”Shopping at First Hand? Mistresses, Servants, and Shopping for the Household in Early-Modern England”. I Hussey, D. E. & Ponsoby, Margaret (eds.). *Buying for the Home. Shopping for the Domestic from the Seventeenth Century to the Present*. Burlington: Ashgate.

Wendt-Sellin, Ulrike, 2017. *Herzogin Luise Friederike von Mecklenburg-Schwerin (1722–1791). Ein Leben zwischen Pflicht, Pläsier und Pragmatismus*. Köln: Böhlau Verlag.

*Hårvårdsmarknaden,
hårmodet och möjligheten
att göra val 1770–1850*

AV LEIF RUNEFELT

”**H**UVUDHÅRET är en av de mer socialt konstruerade företeelserna vi har. I den mån en person får behålla det växer det oavbrutet, samtidigt som det är och har alltid varit omgärdat av starka kulturella normer. Eftersom håret växer samtidigt som det förväntas leva upp till och även reproducera sociala konventioner måste det hela tiden tuktas och kontrolleras. Friseringen är sålunda ett självklart inslag i varje mänsklig kultur, och håret har alltid varit starkt meningsbärande, till exempel vad gäller genus, ålder, sexualitet, frihet, äktenskap, klass, makt, religiösa och sekulära traditioner, och så vidare. Hårvård och frisering som del av en större kommersiell konsumtionskultur är däremot någonting ganska nytt. Det är en del av moderniteten och av de förändringar i konsumtion och konsumtionsmönster som ägde rum från 1700-talet och framåt. Det här kapitlet studerar själva startpunkten för en sådan hårvårdsmarknad, genom att ta fasta på skiftet mellan 1700-talets hårskick som byggde på peruken, och 1800-talets, som byggde på det naturliga håret.

Kapitlet beskriver hur den kommersiella friseringen och hårvården förändrades i Stockholm 1750–1850 i relation till en framväxande borgerlig konsumtionskultur. Jag har valt att tala om kommersiell frisering eftersom det har varit svårt att finna någon annan gemensam nämnare under perioden för vad vi idag skulle kalla frisöryrket; skillnaden mellan till exempel en manlig Stockholmsborgares frisyrr 1750 och en från hundra år senare var stor, och marknaden för hårvård genomgick stora förändringar. Artikeln bygger huvudsakligen på annonser i Stockholms dagspress, eftersom förändringar och nyheter där framträder på ett tydligare sätt än i andra källmaterial. Det gäller inte bara innehållet i annonserna, utan också annonsers och annonsörers förändrade karaktär över tid.

Kapitlet tar först upp vad jag kallar hårskick i ljuset av vad en konsumtionskultur kan vara, utifrån den väsentliga förändring som ägde rum vid denna tid, övergången från ett perukbaserat hårskick till ett som utgick från det egna håret. Därefter tar jag upp annonser för hårvård i stockholmspressen, både sådana som rörde frisering och sådana som saluförde hårvårdsprodukter. Hårvård kanske inte är det man självklart tänker på när man hör ordet ”shopping”. Men det kommer att framgå att friseringen endast var en liten del av hårvården, och att marknaden också rymde ett växande utbud av hårvårdsprodukter. Ett mål med artikeln är att genom hårvårdsmarknadens förändring belysa utvecklingen mot en modern konsumtionskultur som vilar på otaliga individers val på en marknad – en förutsättning, såsom jag ser det, för att shopping ska kunna förekomma.

◀ Gustaf Lundberg, Porträtt av Lovisa Ulrika, drottning av Sverige. Bilden är beskuren och spegelvänd. Foto Erik Cornelius, Nationalmuseum.

Hårskick och konsumtionskultur

Medan bruket av löshår av olika slag säkerligen har förekommit i alla tider är peruken kopplad till ett visst produktionssätt och avancerat hantverk som etablerades under 1600-talet. Vid seklets mitt slog bruket av peruk igenom i Europa. Perukmakarskrået i Paris etablerades 1665. Den äldsta skråordningen för ett svenskt perukmakarämbete, det i Stockholm, är från 1711 och skrået i sig antagligen några decennier äldre.¹ Bruket av peruk kom som bekant att bli spritt bland både män och kvinnor och blev därmed även föremål för diskussion och reglering. Handeln med perukmakarnas viktigaste råvara, mänskligt hår, reglerades bland annat genom ett exportförbud från 1720. Överflödigt konsumtion reglerades: en paragraf i 1731 års överflödsförordning förbjöd bland annat skicket att sätta peruker på lik inför begravingar.² En lång serie av förordningar till skydd för perukmakarämbetet utfärdades.³

Inom dräktforskningen används begreppen dräktskick och mode. Med dräktskick avses grunderna för en viss dräkt, med textilvetaren Pernilla Rasmussens ord ”vilka delar klädseln består av, deras grundläggande utformning och hur de förhåller sig till varandra”.⁴ Dräktskicket kan röra sig ganska långsamt; det klassiska exemplet är den tredelade mansdräkten som i sekler bestått av byxor, väst och kavaj.⁵ Mode avser de förändringar som äger rum inom ett dräktskick. Moden kommer och går medan dräktskicken växlar mer sällan.⁶ Begreppen kan här belysa det kommersiella friserandets utveckling och sätta den i relation till större samhälleliga förändringar.

1 Hazelius-Berg 1936.

2 ”Förbud at den *Rude Materien* af Hår ej må föras utur Landet”, 25 augusti 1720, i *Modée* 1742–1829, I, s. 280; ”Ytterligare Förordning til hwarjehanda Yppig- och Öfverflödighets afskaffande”, 8 november 1731, i *Modée*, II, s. 928.

3 T.ex. *Publication angående Bönhaseri Uti Peruque-makare Ämbetet*, 1733; *Ytterligare Publication angående Bönhaseri uti Peruque-Makare Ämbetet, inrikes hårs upkiöpande och theras så wäl so utländske här i Riket inkomne hårs försäljande*, 1744; “[Kundgörelse], at ej någon må med Hårs friserande och kammande eller *Peruquers* förfärdigande och säljande, *Peruque-Makare-Ämbetet uti dess Handtwärk och näring förfördela*”, 17 juni 1757, i *Modée*, 1742–1829, VI, s. 4748.

4 Rasmussen 2010, s. 65.

5 Kuchta 2002.

6 Runefelt 2015, kap.6.

1600- och 1700-talens perukmoden kan ses som utvecklingar inom ett dräktskick, från 1600-talets höga och långa allongeperuker till 1700-talets betydligt enklare modeller. De ingick alltså i tidens dräktskick som en del av klädseln eller dräkten, men i det följande talar jag för tydlighetens skull om dem som ett *hårskick*. Under 1700-talet dominerade stångperuken, knutperuken och piskperuken helt. Dessa varierade mycket under decennierna, det vill säga modet skiftade – men i grunden var de oförändrade från 1710-talet ända in på 1800-talet. Produktionssättet var också stabilt över tid.⁷

Hårskicket baserat på bruket av peruk avvecklades från slutet av 1700-talet till förmån för ett hårskick baserat på det egna håret. Detta har visat sig vara livskraftigt även om det under delar av 1800-talet för kvinnor endast utgjorde en grund att bygga vidare på med löshår av olika slag. Redogörelser för perukers bruk, produktion och konsumtion under 1700-talet brukar röra perukmakarämbetet och dess kamp mot ”friseurer” och andra bönhasar och fuskare. Etnologen Gunnel Hazelius-Berg avslutar en artikel om herrperukens historia med beskedet att perukmakarna blev arbetslösa eller åtminstone fattigare vid sekelskiftet 1800. Den utvecklingen får också starkt stöd av historikerna Riina Turunens och Kustaa Vilkunas artikel om konkurser bland perukmakare, där åtminstone perukmakarna själva efter 1770 målade upp hur yrkets grund rycktes undan med perukmodets förfall.⁸ Det egna håret tog över. Min utgångspunkt är en annan, nämligen att något annat då tog sin början. Övergången till ett hårskick grundat på eget hår var en del av en framväxande konsumtionskultur och något som också möjliggjorde samma konsumtionskultur. Denna kultur var väldigt olik vår tids konsumtionskultur men den hade i sig vissa drag av modernitet, som saknades tidigare, både i konsumtionskulturen och i hårskicket.

Det centrala i vår moderna konsumtionskultur är *valet på en marknad*. Konsumenten gör hela tiden val mellan olika utbytbara produkter (tvål av märke A eller märke B), mellan olikartade men näralliggande produkter (tvål eller balsam eller pomada etc.), mellan väsensskilda produkter (en tvål eller en påse chips), och så vidare. Eftersom detta är en bok om shopping i Stockholm under perioden 1700–1850 vill jag tydliggöra min ståndpunkt, nämligen att shopping utan valmöjligheter inte kan förekomma. För att den enskilda konsumentens val ska

7 Hazelius-Berg, 1936; Lindvall-Nordin 1972.

8 Turunen & Vilkuna 2020, s. 124–125.

vara möjligt måste det finnas varor och producenter att välja bland, vilket i sin tur förutsätter en marknad där ett större antal konsumenter agerar genom att tillsammans utföra en oändlig mängd val. En modern konsumtionskultur kretsar sålunda kring den för marknaden producerade varan eller tjänsten.⁹

Denna så kallade varukultur (på engelska *commodity culture*) är ett kännetecken för vår tid. Våra liv är en serie val av marknadsproducerade produkter och tjänster. En sådan konsumtionskultur där mängder av konsumenter valde bland mängder av produkter fanns inte i Sverige under perioden 1750–1850. Framväxten av den moderna konsumtionskulturen har dock varit en långsam process som inleddes redan med öppnandet av världshaven på 1500-talet och den koloniala plantageekonomins grundläggande under 1600-talet. Sedan 1980-talet har framväxten av den moderna varukulturen under 1800-talets andra hälft rönt uppmärksamhet inom internationell forskning, medan den tidigare delen av 1800-talet varit mer försummad.¹⁰

Hårskicken kan belysa förändringar i konsumtionskulturen under decennierna kring 1800. Perukbruket kan aldrig utgöra grund för eller vara en del av det jag definierar som en mer modern konsumtionskultur medan bruket av eget hår på flera sätt kunde vara det, och också kom att bli det. Perukernas avläggande skedde inte isolerat utan inom ramen för en omfattande förändring av dräktskicket under slutet av 1700-talet. 1700-talets dräktskick hade sin grund i 1600-talets franska hov och aristokrati och var baserat på siden. Från 1770-talet skedde en övergång från ett franskt aristokratiskt mode till ett engelskt antikiserande, en övergång från siden till bomull som grundläggande material, och en utveckling mot ett enklare mode. Det var enklare i estetiskt avseende men det var också enklare att skaffa, billigare och med större inslag av inhemsk produktion, samt enklare att modifiera, själv eller med professionell hjälp, vilket ytterligare sänkte kostnaderna för moderiktighet (ordet ”enkel” används relativt, modet var fortfarande komplicerat i jämförelse med vår tids moden). Förändringarna skedde gradvis men snabbt mellan 1770-talet och sekelskiftet, och de ökade modets tillgänglighet kraftigt. I den bemärkelsen var det ett borgerligt dräktskick: det nådde en betydligt större grupp i samhället än det föregående.¹¹

9 Se t.ex. Arnould & Thompson 2005; Runefelt 2019, s. 38–39.

10 En genomgång av denna forskning finns i Runefelt 2019, kap 1, se även Church 2000. En forskare som förskjuter genombrottet för en modern konsumtionskultur bakåt i tiden är Hahn 2009, kap. 1.

11 Rasmussen 2010, s. 189, 195–197; Runefelt 2015, s. 208.

Redan de skilda villkoren för produktionen av grundläggande material avgjorde detta: siden var inte lika lätt att massproducera inom plantageekonomin som senare bomullen. Medan sidenband och sidendetaljer blev allt vanligare även bland mindre välbärgade är det svårt att tänka sig att sidenbaserat mode någonsin skulle kunna bli grunden för en bredare modedräkt. Bomullen däremot flödade snart in i Europa från kolonierna. Städernas växande borgerlighet kunde därmed avveckla sidenets dräktmode för att kunna bli moderiktig utan att behöva klä sig i enklare textilier av lin och ull. Siden kunde inte färgas om och produktionen av den enskilda dräkten var komplicerad. Bomullsklänningar var lättare att framställa, lättare att sy om och möjliga att färga om. Det sidenbaserade modet hade aldrig kunnat utgöra en väsentlig del av en modern konsumtionskultur, vilket däremot bomullen helt uppenbart kunde. Giorgio Riello har visat på bomullens överlägsna konkurrenskraft inom en värld som alltmer vilade på kolonial handel, också gentemot de två andra väsentliga textilerna i Europa, linet och yllet. Möjligheterna att inom eller utom Europa öka produktionen av ull eller lin var i jämförelse ytterst begränsade.¹² Ullproduktionen skulle kräva att enorma jordbruksarealer reserverades för fårbeta – animala textilier kräver mer energi. Linet var en gröda, men produktionen av lentyg krävde mycket mer arbetskraft än bomullsproduktionen.

Förändringen av hårskicket sammanfaller med den grundläggande förändringen av dräktskicket. Perukbruket hade även det sitt ursprung i 1600-talets franska aristokrati. Även om det var spritt var det ett exkluderande hårskick. Produktionen var komplicerad, tidskrävande och krävde speciell kompetens på vilken perukmakarna hade privilegium. Ett exempel på hur komplicerad processen var, är att perukmakarna för att skapa kraftiga och hållbara lockar tog hjälp av särskilt privilegierade bagarmästare som bakade in håret i en deg och gräddade det i sina ugnar.¹³ Priserna blev därefter. Fakturor från 1760-talet visar att en enkel pungperuk kunde kosta 36 riksdaler banko, en stor peruk 60. Enligt en uppgift i *Dagligt allehanda* om aktuella torg- och hamnpriser kostade en hel tunna spannmål 8 riksdaler banco.¹⁴ Även råvaran var dyr. Man räknade med att två personers hår gick åt till en fin peruk.

12 Riello 2013, kap. 11.

13 Hazelius-Berg 1936, s. 120; Gayne 2004, s. 122–123.

14 ”Torg- och Hamn-priser, som Landtmannen begär”, *Dagligt Allehanda*, 4 januari 1768.

Riina Turunen och Kustaa Vilkkuna påpekar att priserna för peruker sjönk under slutet av detta hårskick. Kostnaderna förblev ändå höga på grund av underhåll och att det var tidsödande att upprätthålla perukbruket. Underhållet kunde ske genom abonnemang: perukmakaren åtog sig att sköta peruken tre gånger i veckan, en prisuppgift från 1760-talet var 48 riksdaler banko för ett år.¹⁵ Gunnel Hazelius-Berg påminner om att många höll fast vid sitt eget hår och paradoxalt nog imiterade frisyerna för eget hår perukmodet. Merparten av befolkningen brukade givetvis inte peruk. Den förblev ett högre ståndsbruk och kunde på grund av kostnader i tid och pengar aldrig ha blivit något annat. Även om många säkerligen hade en enkel peruk som de drog på sig utan någon assistans var det i grund och botten ett exkluderande mode som drog en tydlig linje inom ståndssamhället mellan grupper med peruk och grupper utan.

Det nya hårskicket baserat på eget hår var också ett högre ståndsmode. Borgerskapet hade sina specifika frisyren för både kvinnor och män och koaffyrer för kvinnorna. Frisyren avser håret medan koaffyren vid denna tid och i annonserna vanligen inbegrep både hår och hattar som smyckade den. På samma sätt som bomullstygena gjorde dräkten mer tillgänglig var det nya hårskicket betydligt mer inkluderande, och det förändrade förutsättningarna för den kommersiella friseringen. Perukmakare fick det tufft men att sluta berättelsen med att de blev arbetslösa är inte riktigt rätt. Tvärtom möjliggjorde borgerlighetens övergång till det egna hårets hårskick framväxten av en marknad för hårvård.

Annonser för hårvård

Jag har gjort en genomgång av den digitaliserade stockholmspressen genom att studera olika ord som är förknippade med hårets skötsel, perukens eller det egna. Det finns många sådana, som exempel kan nämnas självklara ord (i olika stavningar) som peruk, löshår, frisör, frisy, koaffyr, men även mer speciella ord som tour, lock, chinjong, fläta, pomada och så vidare, uttryck för olika hårstilar, hårmoden och hårvårdsmetoder. Dessa förekommer främst i annonserna, som går att studera från det sena 1760-talet i och med att *Dagligt allehanda* började ges ut. Vid denna tidpunkt hade perukmakarämbetet monopol på hårvård i Stockholm och endast adeln fick hålla sig med friserkunniga betjänter för eget bruk.

15 Turunen & Vilkkuna 2020, s. 120; Hazelius-Berg 1936, s. 115, 120–122.

Perukmakaryrket var dock som gjort för bönhaseri och illegala friserverksamheter; folks hår slutar aldrig att växa och efterfrågan på hårtjänster var oändlig.

Liksom andra privilegierade hantverkare annonserade inte perukmakarna i pressen. Det skulle innebära otillbörlig konkurrens inom det reglerade skrået och var inte tillåtet. De är med få undantag osynliga fram till 1790-talets mitt. De få gånger perukmakare annonserade var det för någon udda eller tillfällig produkt, såsom när perukmakare Rodecor saluförde ett särskilt gott parti människohår 1767.¹⁶ Efterfrågan på hårvård kom däremot ständigt till uttryck i annonser efter tjänstefolk. Som nämnts var denna verksamhet skyddad genom perukmakarnas ämbetsprivilegium, eller rättare genom adelns privilegium att ha friserkunnig personal. Var går emellertid gränsen för friserkunskap? I otaliga annonser redogjorde tjänstsökande för sina kompetenser och sökte herrskap efter personal. Att ”kamma hår”, ”frisera” och ”kläda hår” var efterfrågade kunskaper, helt enkelt en viktig del av tjänstefolkets uppgifter. Till exempel sökte en nyss ankommen betjänt från Karlskrona i april 1771 en tjänst i ett herrskaps- eller borgarhus och angav att han kunde läsa, räkna, skriva och kamma hår.¹⁷

Annonserna visade på perukbruket som högreståndskultur: friseringen kopplades till en förnäm livsstil. En tjänstsökande beskrev sig som en ”Laqvey [lakej] om 17 eller 18 års ålder, som wäl kan kamma Peruquer och tillika frisera hår”. Andra beskrev sig som ”kammartjänare”, de kunde servera vid bordet, de var vana att resa. En man presenterade sig som en betjänt som kunde frisera både damer och kavaljerer.¹⁸ Att alla inte hade höga anspråk framgår av en annons där en tjänstsökande sade sig kunna servera vid bordet, tala tyska samt ”någorlunda kamma hår”.¹⁹ Möjligen hade adeln ett privilegium vad gällde friserkunskaper men de tjänstsökande kunde söka arbete i ”något hederligt Herrskaps- eller Borgarehus”.²⁰

Annonserna ger dock inte hela bilden av det sena 1700-talets marknad. Ett mer flagrant brott mot skyddsreglerna för perukmakarämbetet stod en annan grupp för, de som gick hem till folk och friserade dem. Dessa annonserade inte

och är därmed i stort sett osynliga. 1774 infördes dock i *Dagligt Allehanda* en notis om en brottsmisstänkt person och de varor hon påstods ha stulit eller lurat till sig på olika sätt. Det handlade om en kvinna i 20-årsåldern ”som går hos Herrskaper och friserar hår”. Kvinnan, vars namn inte nämns, var mångsysslare, det sades att ”nämnda Hustru [...] brukar kläda Brudar, samt frisera hår hos Herrskaper, sätter upp Mössor och gör allehanda Fruntimmers-nipper”. Därtill tog hon också bort fläckar ur kläder. Enligt anklagelsen passade hon då på att ta kläder från sina kunder och pantsätta dem.²¹ Fallet pekar på att professionaliseringsgraden var låg vad gällde frisering. Kvinnan friserade, hon var inte frisör.

Utifrån annonserna i pressen förefaller det som om marknaden under 1790-talet förändrades. Om det berodde på det nya härskicket, på den kris inom perukmakarämbetet som lyfts fram av Turunen och Vilkuna, eller på andra omständigheter – såsom förändrade marknadsföringsstrategier – är svårt att säga. I pressen börjar några av stadens perukmakare annonsera. Redan 1787 annonserade Nils Risberg i *Dagligt allehanda* för ett specifikt ”Fruntimmers Lös-Hår, 6 qwarter långt”. Han återkom senare med andra annonser för löshår.²² Under 1790-talet blev sådana annonser vanligare. Perukmakare Wessman ute på Ladugårdsgärdet sålde ”Fruntimmers Löshår af alla Couleurer” 1794 och Johan Göthelius på Drottninggatan sade sig 1797 ha till salu ”Löshår af alla Colleurer, ifrån 3 til 6 qwarter långa, samt Fruntimmers Tourer och Läckar”.²³ Nils Risberg meddelade i oktober 1798 att allmänheten i hans nya verkstad kunna finna till salu ”alla sorter Fruntimmers-Tourer samt Löshår och Läckar af diverse sorter, couleurer och längder.” Ytterligare några namngivna perukmakare – Engström, Lundin, änkan Hultgren – utannonserade under 1700-talets sista år liknande produktutbud.²⁴ 1799 annonserade även en fru Littner som hade ett stånd på marknaden vari fanns ”wäl gjorda Fruntimmers-Löshår af diverse Coulleurer och Längder, äfwen hånghår til salu; Tourer, Peruquer och Läckar fås”.²⁵ Annonserna visar att det nya härskicket för kvinnornas del innebar att det egna håret inte räckte till utan behövde utökas med löshår.

16 Annon i *Posttidningar*, 1 oktober 1767.

17 Annon i *Dagligt Allehanda*, 6 april 1771.

18 Annon i *Dagligt Allehanda*, 23 juli 1770 respektive 1 september 1788.

19 Annon i *Dagligt Allehanda*, 28 januari 1780.

20 Annon i *Dagligt Allehanda*, 19 september 1795.

21 ”Bortstulne och förlorade saker”, *Dagligt Allehanda*, 25 oktober 1774.

22 Annonser i *Dagligt Allehanda*, 2 mars 1787; *Stockholms Posten*, 23 februari 1789.

23 Annonser i *Stockholms Posten*, 19 december 1794; *Dagligt Allehanda*, 21 april 1797.

24 Risberg: annons i *Stockholms Posten*, 6 oktober 1798; Engström: *Dagligt Allehanda*, 18 januari 1799; Lundin 21 mars 1799; änkan Hultgren: 27 december 1799. Se även P. Torslow, 30 oktober 1802.

25 Annon i *Dagligt Allehanda*, 10 oktober 1799.

Fru Littners annons utgjorde ett brott mot regelverket. Ett större problem för perukmakarna var dock kanske att det var lättare att frisera ett naturligt hår än att tillverka och underhålla en peruk. Det nya hårskicket måste ha erbjudit en möjlighet för frisörer att etablera sig. De första annonser för frisörer som utförde hårvård i sina egna hem förekom i *Dagligt allehanda* på 1780-talet. 1785 annonserade en kvinna att hon utförde ”Fruentimmens Hårkamning” hemma där hon även saluförde en hårpomada som hon själv tillverkade. Året därpå annonserade ”En Hårfriseur som nyligen kommit ifrån Frankrike och friserar Herrar Cavallierer på det aldranymodigaste Franska modet”.²⁶

Dessa annonser förblev ovanliga men det betyder inte att verksamheten var ovanlig. Adelsfrun Märta Helena Reenstierna, som står i centrum i Pernilla Rasmussens kapitel i denna antologi, började föra sin detaljerade dagbok 1793. Där finns en del uppgifter om hårvård. Ibland kammade familjemedlemmarna eller vänner varandra. Säkerligen gjorde också tjänstefolket detta. Men Reenstierna besökte också frisörer. Den första som nämns var nipperhandlerskan fru Öberg. Nipperhandel och hårvård kunde ofta förenas, vilket jag återkommer till nedan.²⁷ Tidigt i dagboken begagnar hon sig istället av ”Hårfriseurskan Gran”. Första gången Gran dyker upp heter det att hon ”ganska väl efter nuvarande mode klippte, brände [krusade eller lockade] och kammade mig”.²⁸

Gran gjorde i ordning kvinnor inför offentligheten, vilket innebar mycket mer än endast frisering. En gång missade Reenstierna en kväll på Amaranterorden eftersom Gran inte var hemma som avtalat när hon skulle iordningställas. Hon hade istället klätt två andra damer och dök upp mycket försenad, tydligen gjorde hon även hembesök. Reenstierna använde olika frisörer och kallade inte alla för hårfrisörska. Så till exempel var Anna Margareta Geringius snarare modist och gift med en hattstofferare.²⁹ Det var inget konstigt, gränsen mellan frisyr och koaffyr var vid denna tid svår att dra. Det framgår av en dagboksnotering från 1800 där Reenstierna lät hämta hem hårfrisörskan Lundberg. ”Hon kammade mig

26 Annonser i *Dagligt Allehanda*, 10 oktober 1785 respektive 28 april 1786.

27 Reenstierna 1946, s. 76 (18 september 1794). Exempel på när Reenstierna kammade sin sons hår: I, s. 136 (1 januari 1797); en gång nämns att hon kammades av vännen Sven Kindberg, I, s. 269 (19 mars 1802).

28 Reenstierna 1946, s. 121 (16 september 1796). För betydelsen av ordet bränna, se ”bränna”, 4c, SAOB: ”med upphettad krustång l. dyl. frisera (hår l. skägg osv.), krusa.”

29 Reenstierna 1946, s. 154 (26 oktober 1797).

passabelt, och jag hade en coëfure av hvitt flor, röda band, plume och stråperlor”.³⁰ Det är värt att notera Märta Helena Reenstiernas make lät göra en ny peruk hos en perukmakare till en kostnad av 10 ½ plåt, 1809.³¹ Skiftet mellan hårskicken tog tid och i många sammanhang brukade män peruk en bit in på 1810-talet.

Proto-shopping? Försäljningen av hårvårdsprodukter

Perukmakares beslut att börja annonsera kring 1800 behöver ramas in. Annonserade de därför att deras verksamhet hotades, eller därför att de såg nya möjligheter på en ny marknad? Perukmakarna genomgick hårda tider när den traditionella grunden för deras verksamhet rycktes undan, men de hade också goda skäl att svartmåla marknadsförutsättningarna och peka på intrång i deras privilegier, det ligger i skräväsandets natur. I en artikel i *Dagligt Allehanda* 1801 som angrep en klagoskrift från Stockholms borgare och som pläderade för en utökad näringsfrihet redovisades antalet mästarare i de privilegierade ämbetena över tid. Visserligen hade antalet perukmakarmästarare sjunkit under 1700-talets senare decennier, från som flest 67 år 1761 till 36 år 1798. Men i stort sett alla ämbeten hade minskat under samma period, glasmästarna från 17 till 12, linnevävarna från 28 till 16, skoflickarna från 99 till 44 och svärdfejarna från elva till fem.³²

Perukmakare fortsatte att annonsera för löshår, tourer, flätor och peruker, såsom A.P. Forsberg som 1814 utannonserade peruker och tourer för herrar och damer, och hovperukmakare Gustav Ehrenstein som under 1820-talet annonserade för olika produkter, såsom ”ett fullkomligt sortament” av löslockar. Han sade sig också genom innovationer kunna tillverka förbättrade peruker som såg mer naturliga ut. I det egna hårets tidevarv blev den välgjorda peruken eller tupén nödvändig för många män som ville dölja håravfall, så än fanns det jobb för perukmakare bara de visste att anpassa sig.³³

30 Reenstierna 1946, s. 221 (6 april 1800, citat).

31 Reenstierna 1946, s. 408, 413 (4 resp. 14 juli 1800). Plåt var vid denna tid ett uttryck för 1/3 riksdaler eller 16 skilling.

32 ”Til Kongl. Maj:t Commerce-Collegii under dåniga utlåtande angående Handtwerks-Societeternes klagan öfver intrång i deras Näringar”, *Dagligt Allehanda*, 27 juni 1801.

33 A.P. Forsberg: annons i *Dagligt Allehanda*, 17 oktober 1814; Gustav Ehrenstein: 7 respektive 15 december 1825; 24 nov. 1826.

Lösperuk av växtfiber,
1820–1830.
Foto Elisabeth Eriksson.
Nordiska museet.

Gustav Ehrensteins annonser pekar på en annan förändring av marknaden. Han sålde visserligen sina produkter hemmavid men också på flera olika ställen på stan: ”i Mode- och Nipperboden wid Mynttorget, i Herr Castellis Galanteribod wid Stads Smedjegatan samt i Boden N:o 2 uti Stadens Nya Hus wid Södermalms Torg”. Detta sätt att bedriva en mer utspridd försäljning i olika bodar var nytt i annonserna, även om det säkert inte var en ny praktik. Tidigare salufördes de annonserade produkterna på en plats, vanligen produktionsplatsen. Utvecklingen öppnar upp för ett nytt kommersiellt stadslandskap där bodar saluförde en rad produkter av olika typ. I citatet framträder en koppling mellan hårvårdsprodukter och nipper- och galanteributiker. Sammantaget är Ehrensteins annonser ett exempel på en utveckling mot en modernare konsumtionskultur där konsumenten erbjuds större möjligheter till val.

För damhåret från 1820-talet och framåt är det i annonserna framför allt, just som i hovperukmakare Ehrensteins annons från 1825, löshåren som dominerar: konstgjorda lockar och flätor. En återkommande annonsör var ett likkistmagasin som erbjöd löshår, en småskalig försäljning som ger en vink om var råvaran kom från.³⁴ Andra var uppenbart second hand, som i en annons där ett mörkbrunt löshår såldes för fem riksdaler, vilket var billigt.³⁵ Det fanns också de som renoverade slitna löshår. Ett exempel på det var en annons för ”första Nipperboden till höger från Jerntorget” 1828: den mottog löslockar och löshår för omtränsning och krusning så att de blev som nya – boden renoverade också gamla peruker.³⁶

Exemplet visar på en tät relation mellan hårvård, hårmode och nipperbod. Moderna löshår och hårlockar såldes 1827 i en klädbod på Lilla Nygatan och i en ”nipperbod” vid Västerlånggatan.³⁷ På 1840-talet kunde ”nätta hårbenor, Löshår och vackra Löslockar” köpas i en nipperbod vid Brunkebergs torg och även i andra affärer. Vid Brunkebergs torg liksom i en nipperbod på Söder kunde man också hyra lockar och löshår.³⁸ Till det kom några perukmakare som annonserade för ett liknande utbud men också för olika peruker, såsom den franske perukmakaren Victor Bégat vid Gustav Adolfs torg.³⁹ Det fanns nu fler valmöjligheter för konsumenterna vad gällde butiker, utbud och huruvida de ville äga eller hyra.

Utvecklingen mot ett nytt kommersiellt landskap kan spåras under längre tid genom annonser för pomada och andra hårvårdsprodukter särskilt för män, och under en kortare tid strax före 1850 genom frisersalongerna. Hårpomada var en central kosmetisk produkt under stora delar av 1800-talet. Bruket av pomada under 1800-talet är inte lika omskrivet som 1700-talets bruk av puder. I det utilistiska

34 Likkistmagasinet: t.ex. *Dagligt Allehanda*, 30 aug. 1830; *Stockholms Dagblad*, 22 december 1836. Andra exempel annonser i *Stockholms Dagblad*, 3 april 1827; 4 juli 1836.

35 Annonser i *Stockholms Dagblad*, 17 april 1827.

36 Annonser i *Stockholms Dagblad*, 10 april 1828; se även t.ex. *Stockholms Dagblad*, 8 november 1836.

37 Annonser i *Stockholms Dagblad*, 1 mars 1827; 15 mars 1827.

38 Annonser i *Stockholms Dagblad*, 5 augusti 1840; 25 april 1842; se även signerad annons för Cath. Henrica Moberg, *Stockholms Dagblad*, 31 augusti 1840.

39 Annonser för Bégat i *Stockholms Dagblad*, 18 december 1841; se även annons för anonym perukmakare, 28 september 1842.

tidevarv som var 1700-talet skrevs en hel del om det myckna pudret på perukerna, som i grunden var vetemjöl och som därför enligt moralister och protektionister borde användas som livsmedel.⁴⁰ Eftersom perukmakarna knappt alls annonserade under 1700-talet får vi inget veta den vägen om deras puderkommers men såväl bagare som kryddbodar utannonserade puder.⁴¹ Mot slutet av 1700-talet fanns dock fler annonser för hårpomador än för puder. Pomadan användes på samma sätt som i senare tider: för att hålla håret, särskilt det egna håret, på plats. En insändare i *Dagligt allehanda* 1770 beskrev pomadan som ett medel för att behålla håruppsättningar (för damer), om än inte ett särskilt bra sådant vid fuktigt väder.⁴² Annonser för hårpomada var vanliga redan under 1770-talet, såsom i en annons från 1772, där en efterfrågad friserpomada sades finnas till salu.⁴³ Ofta utannonserades puder och pomada tillsammans. Fabrikören Jean Meyer sade sig tillverka både puder och pomador för håret som var minst lika bra som de franska.⁴⁴

Från sent 1700-tal utannonserades också en produkt som sedan dess saluförts och som säljs än idag, den påstått hårväxtbefrämjande pomadan.⁴⁵ Med det nya hårskicket, vilket både ökade behovet av att hålla det naturliga håret på plats och som gjorde skullighet och håravfall till ett större problem särskilt för män, tynade pudern annonserna bort medan pomadan hade två självklara funktioner, en verklig och en inbillad, i det nya hårskicket. Utifrån ett konsumtionshistoriskt perspektiv stärker pomadan, så småningom tillsammans med några andra hårvårdsprodukter, bilden av ett nytt kommersiellt landskap för hårvård och frisering. I ökande grad började flera producenter sälja sina pomador i bodar runt om i stan. Till exempel såldes en grönaktig pomada som befrämjade hårväxten 1831 på åtminstone tre olika ställen.⁴⁶

40 I pressen t.ex. ”Följande är inlämnat”, *Dagligt Allehanda*, 29 juli 1769; artikel utan titel, *Dagligt Allehanda*, 11 juni 1772; ”Följande är Insänt”, *Inrikes Tidningar*, 4 juni 1793.

41 T.ex. annons i *Dagligt allehanda*, 20 juni, 1772; 8 oktober 1772. En sen annons för en kryddbod i *Dagligt Allehanda*, 30 april 1813.

42 ”På begäran införes detta”, *Dagligt Allehanda*, 10 december 1770.

43 Annonser i *Dagligt Allehanda*, 1 juni 1772; se även t.ex. 10 april 1773; 18 oktober 1774; 4 augusti 1785.

44 T.ex. annonser i *Dagligt Allehanda*, 28 april 1775; 10 april 1778.

45 Annonser i *Dagligt Allehanda*, 8 augusti 1774; se även t.ex. 29 juni 1776; 13 maj 1777; 3 januari 1785; 8 januari 1795.

46 Annonser i *Aftonbladet*, 11 augusti 1831. Se även annonser för ”Wext-Pomada” i *Dagligt Allehanda*, 2 februari 1843.

Pomadorna såldes ofta i nipperbodas och parfymier som en del i ett betydligt större sortiment – ett embryo till diversehandeln respektive skönhetsbranschen. Ett exempel på hårprodukter inom diversehandeln var Joh. Alb Edvalls ”boutique” vid Slussen där han 1832 sålde leksaker, rakknivar, pennknivar, klippsexar, sporrar, bordsknivar, sedelböcker, visitkort, lampor, knappar, byxhängslen, porträttramar, skrivpennor, nipper och galanterivaror samt hår- och skönhetsprodukter: ”Pomador, Håroljor, essenser, Eau de Cologne, Tvålpulver och rökelse, essenser, Pomada i stänger, och moustachvax”.⁴⁷ Ett exempel som snarare rörde skönhets- och modebranschen var Catharina Henrika Mobergs affär på Klara bergsgränd där hon sålde Eau de Cologne, blonder, kräpp, flor, siden samt en lång rad hårvårdsprodukter inklusive peruker och löshår second hand:

*3:0 alla sorters Elastiska hår- och tagelarbeten; 4:0 alla sorters Härklädnader efter de nyaste Franska och Svenska moder; 5:0 alla sorters Lockar af hår och silke på Tress och Carcas, efter hvad metod som helst; 6:0 alla sorters Mans- och Qvins Peruker, Tourer, Benor och Flätor; 7:0 gamla Peruker, Tourer, Benor, Flätor och Lockar till Tvättning, Färgning, Omarbetning och Renovering; 8:0 Utkammings hoptottadt hår till utredning och förarbetning. – Nytt och gammalt dugligt arbets-hår köpes eller bytes mot arbetet och att ofvannämnde arbeten förfärdigas till dess längst bibehållande varaktighet.*⁴⁸

Utvecklingen förstärktes av nya produkter. De traditionella vaxpomadorna var gjorda av talg men under 1840-talet ansågs björnisterpomadan vara överlägsen och den gick att köpa framför allt på Kungsholms Apotek. Eftersom bilder var ovanliga i annonserna vid denna tid nämner jag en annons från 1851–1852 med en arg sint björn – måhända ville den inte offra sitt liv för att bli hårfett åt Stockholms borgerskap.⁴⁹ Än mer populär kom makassaroljan att bli. Håroljor kom på 1820-talet. De hade samma funktion som pomadorna: de höll håret på plats och de sades befrämja hårväxten. Makassaroljan, framtagen av en barberare i London mot slutet av 1700-talet, nådde Sverige under 1830-talet och blev mycket populär som hårmedel för män. Namnet kom av att råvarorna importerades

47 Annonser i *Aftonbladet*, 24 november 1832.

48 Annonser i *Aftonbladet*, 5 november 1839.

49 T.ex. annons i *Dagligt allehanda*, 20 januari 1846 för Kungsholms Apotek; Annonser för L.A. Jacobsson, *Aftonbladet*, 16 november 1852; även i *Stockholms Dagblad*, 25 augusti 1851.

rades från Makassar i Indonesien. Med håroljorna blev männens hår så fett att det förstörde möblerna i de borgerliga hemmen. Det ledde till skapandet av det som kom att bli en av symbolerna för 1800-talets borgerliga hustruideal med dess fokus på hemmets prydnad, det virkade eller knypplade tyget på soffor och fåtöljer – antimakassen.⁵⁰

När det egna håret brukades blev både rakning och hårklippning centrala verksamheter. Barberaryrket brukar förknippas med hårklippning och rakning i det äldre samhället. Barberare var ett vanligt ord i stockholmspressens annonser decennierna före 1700-talet liksom under hela 1800-talets första hälft men endast i teater- och operaannonserna: Dramatikern Pierre Beaumarchais *Barberaren i Sevilla* var en stor succé med svensk premiär 1785 och Gioacchino Rossinis opera gavs många gånger under 1830- och 1840-talen. Rakstugorna drevs av fältskärer och badarmästare utifrån badaryrkets privilegier, vilka också reglerade antalet rakstugor.⁵¹ De annonserade ganska sparsamt under hela perioden eftersom de utgjorde ett reglerat skrå, och annonserna betonade de kirurgiska och medicinska tjänster badarmästarna tillhandahöll, såsom åderlätning, koppning, applicering av blodiglar med mera.⁵² Rakning som tjänst utannonserades inte men flera badarmästare erbjöd slipning av rakknivar.

Ännu annonserade kvinnor sporadiskt för friserande hemma såsom ”ett Fruntimmer som kläder Hår wäl och på modernaste sättet” 1820, Louise Ljungdahl boende vid hovstallarna kring 1830 och Caroline Nyberg under lång tid, åtminstone från 1827 till en bit på 1840-talet.⁵³ Mot slutet av 1840-talet ägde dock en förändring rum som pekade framåt. 1845 öppnade en fransman, ”Lemonnier, Coiffeur från Paris” en inrättning på Drottninggatan för perukmakartjänster och hårklippning – en frisersalong. Han saluförde ett utbud av produkter för kvinnors koaffyrer såsom lösbenor, lockar och flätor, en del ”som

50 ”Antimakasser”, *SAOB*, spalt A1900.

51 Se t.ex. ”Förteckning på Privilegerade Fältskärs- samt Bad- och Rakstugor i Stockholm, och på de Personer, hwilka sådana hålla eller derwid hafwa tillsyn”, *Dagligt Allehanda*, 27 juni 1816.

52 Se t.ex. annons badare Wetzels rakstuga, *Dagligt Allehanda*, 6 nov. 1802; för kirurg och badare Sundström, *Dagligt Allehanda*, 16 december 1809.

53 Annonser för anonym frisörska, *Dagligt Allehanda*, 8 juli 1820; annonser för Louise Ljungdahl, *Stockholms Dagblad*, t.ex. 4 november 1829; 7 december 1832; annonser för Caroline Nyberg, *Stockholms Dagblad*, 5 oktober 1827; 31 januari 1843.

man sjelf ögonblickligen påsätter”. Därtill utfördes även hårklippning av herrar. Annonsen visar att såväl dammode som herrmode ännu inte var helt eget hår utan behövde kompletteras på olika sätt – i damernas fall för att vara representativa i sociala sammanhang och för herrarna av allt att döma för att dölja håravfall:

*Herrar Amateurer, som vilja hedra mig med hårklippning och frisering, skola med tillfredsställelse finna, att peruker och tourer afflera slag, benor af gros de Naple samt hårbroderad tulle, äro så nära efterhärnade det naturliga, att man ännu ej hunnit något fullkomligare; och som jag har relationer med de första perukmakare i Paris, hvilka förskaffa mig tillgång på de nyaste och mest brukliga moder.*⁵⁴

Lemonnier använde inte ordet salong men det gjorde Edouard Hensé, som drev ”Pariser-Salon” i Köpenhamn och som annonserade i Malmöpressen 1844.⁵⁵ Ordet kom snart till Stockholm. Perukmakare P. Löfström öppnade sin ”Salong för Hårklippning och Frisering” på Drottninggatan 1848. De kvarvarande perukmakarna blev nu frisörer med salonger på en öppen marknad i den bemärkelsen att de annonserade som vilken affärsinrättning som helst. Löfström lämnade snart Stockholm och öppnade sin salong på Drottninggatan i Göteborg. Verksamheten i Stockholm drevs vidare av perukmakare C.J. Sundell. Då annonserade även en annan perukmakare, Carl Gustaf Lindström, för sin ”Salong

54 Annonser i *Aftonbladet*, 19 juli 1845.

55 Annonser i *Malmö Allehanda*, 11 maj 1844.

Annonser för L.A. Jacobsson, för björnisterpomada, andra hårpomador, handpomada samt en tvål för rengöring av tänder. *Aftonbladet*, 16 november 1852. Kungliga biblioteket.

Drottninggatan – ett av stadens främsta shoppingstråk vid mitten av 1800-talet. Teckning, 51,5 x 35 cm, av Ferdinand Tollin, Vy över Drottninggatan med kunglig procession, utförd någon gång mellan 1835 och 1840. Foto Anna Danielsson. Nationalmuseum.

för Hårklippning och Frisering”. Även Victor Bégat drev en frisersalong i Stockholm före sin pensionering 1849.⁵⁶

Ännu under 1830- och 1840-talen annonserade privatpersoner, mest kvinnor, då de sökte platser som tjänstefolk i hushåll och angav att de bland annat kunde kläda hår; ett och annat herrskap annonserade också efter sådana tjänare. Men de var betydligt färre än kring 1800.⁵⁷ Antagligen var hårvården en självklar uppgift för en tjänsteflicka i ett bättre hushåll, kanske hade efterfrågan på den typen av arbetsuppgifter minskat. Oavsett vilket pekar undersökningen sammantaget på att marknaden för hårvårdsprodukter och frisering förändrades i riktning mot en modern konsumtionskultur baserad på valet. Det nya hårskicket var inte orsaken till det men en förutsättning. 1840-talets konsument kunde, om den ville ha en viss produkt, välja mellan olika bodar som kunde sälja från samma tillverkare. Konsumenten kunde välja mellan olika tillverkare av likartade produkter och mellan olika typer av produkter med snarlik funktion. Hen kunde också välja att gå till en frisersalong – bild 4 visar att även damer kunde gå till Lindströms salong.⁵⁸

Från kval till val – en utveckling mot en modern hårvårdsmarknad

Sven Rosén, senare välkänd radikalpietist i amerikansk exil, skrev dagbok under några ungdomsår, 1730–1731. Där uttryckte han flera gånger djupa kval över sitt bruk av peruk. Hans ångest var av två ganska skilda slag. Det ena var att peruken var ett tecken på att han var en dålig kristen. Han skriver att han anlagt peruk redan 1726 och genom de 30 plåtar den kostat honom sade han sig ha bestulit de fattiga på lika mycket. Liksom andra i sin samtid såg han den peruk han bar som ett uttryck för högmod, fåfänga och egenintresse. Det andra var att han 1730 ändå beställde en ny peruk och då av en person som stod utanför skräet.⁵⁹ Nu

56 Lofström: *Aftonbladet*, 11 april 1848; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 25 oktober 1849. Sundell: *Aftonbladet*, 6 juli 1848. Bégat: *Stockholms Dagblad*, 12 juni 1849.

57 Se t.ex. under ”Tjänstsökande”, *Stockholms Dagblad*, 20 juli 1831; 16 februari 1836; 23 februari 1838; under ”I tjänst ästundas” *Stockholms Dagblad*, 28 juli 1834. En manlig tjänstsökande i samma tidning, 22 april 1834.

58 SAOB anger äldsta belägg för ”frisersalong” till 1892. Ordet i den formen är dock etablerat i pressens annonser på 1870-talet. Innan dess hette det ”Salong för frisering”.

59 Rosén 1948, s. 128, 209.

kanske Sven Rosén i sin inställning till religionen skilde sig från många andra av 1700-talets perukbärare och därmed inte var i alla avseenden representativ. Men han stod ändå inför några specifika val som var av moralisk karaktär och som diskuterades flitigt under 1700-talet då perukmode, hårvård och koaffyrer framför allt var en moralisk fråga, både på en individuell nivå som för Sven Rosén och på en nationell nivå i form av skadlig hushållning genom bruket av i grunden onödiga produkter.⁶⁰

Jag har i andra sammanhang studerat mycket dagböcker, brev och andra liknande texter från 1800-talets första hälft men inte stött på någon som då uttryckte liknande bekymmer för sin eller andras frisyrier och hur de åstadkoms. Min tanke med detta kapitel har varit att ändå argumentera för att de val en person stod inför då var av en helt annan typ än Sven Roséns. Det fanns säkerligen individer i början av 1800-talet som i samband med hårvård ställdes inför en inre konflikt mellan fåfängliga begär och rätt gudstro, det vet vi inte. Men i den nya marknad för hårprodukter som fanns då, och som inte fanns under Roséns tid, ställdes konsumenten inför val som handlade om helt andra, betydligt världsligare saker. Ett första val en man – vi kan ta en man som exempel – behövde göra var att ta ställning till oljors och pomadors effekt. Valde han att tro på oljornas högre hårväxtkapacitet kunde han välja en sådan. Kanske valde han dock en nyare björnisterpomada. Måhända tvivlade han på den hårförstärkande potentialen och kunde då välja en beprövad vaxpomada som endast lovade att hålla håret på plats. Sedan behövde han välja var han skulle inhandla den.

Dessa val kunde säkerligen ge många människor bekymmer. Men det var andra val – kommersiella val – som 1800-talets konsument ställdes inför. Sven Rosén stod faktiskt inför ett liknande val och beslöt att gå utanför lagstiftningen och anlita en bönhas. Därmed bidrog han till samhällets brottslighet. Under första hälften av 1800-talet fanns många skrånregler kvar men ändå fick man välja på en marknad. Men kanske är det mer intressant att övergången från ett hårskick baserat på peruken till ett baserat på det egna håret öppnade upp för några nödvändiga kriterier för att en modern konsumtionskultur överhuvudtaget skulle kunna etableras inom hårvården. På så sätt kan den kommersiella friseringens utveckling från det sena 1700-talet bli ett konkret exempel på en övergång från en förmodern värld till en modern.

60 Om religiöst förankrad moralism kring peruker under sent 1600-tal och tidigt 1700-tal, se Möller 2014.

1840-talets konsumtionskultur var inte densamma som 1770-talets och den började genom konsumentens utökade valmöjligheter få de beröringspunkter med vår egen tid som tidigare decennier saknade. När konsumentens möjlighet att välja är ett faktum ändras producenters och detaljisters beteenden i riktning mot att manipulera konsumenten till att välja en viss produkt på bekostnad av andra. Att ta kontroll över den enskildes val blir marknadsföringens främsta mål. En dubbel annons för C.J. Sundell i *Aftonbladet* 1848 visar att nya tider stundade för Stockholms konsumenter. I en första annons marknadsförde Sundell sina hårklippningstjänster, i en andra direkt nedanför saluförde han en lång rad franska parfym- och hårvårdsprodukter såsom oljor, pomador och hårvax. Det hade även andra sålt under lång tid men Sundells varor såldes med rubriken ”Parfumeries Françaises, Franska parfumerier från Ed. Pinaud i Paris”.⁶¹ För första gången nämndes ett varumärke i den kommersiella friseringens annonser (och ytterst tidigt i Sverige överhuvudtaget) – Ed. Pinaud kom att bli en global aktör inom hårvård med dess berömda hårvatten Eau de Quinine som storsäljare vid förra sekelskiftet och med produkter som Pinaud Clubman Hair Tonic, som fortfarande finns idag. Att försöka etablera en position på en konkurrensutsatt marknad genom skapandet och nyttjandet av varumärken är en central del av den moderna varukulturen och skulle mot slutet av seklet bli en väsentlig del av den tidiga industrikapitalismens utveckling. Perukmakare Sundell var helt klart en pionjär i ett Stockholm som stod på tröskeln till det moderna konsumtionsamhället.

61 Annonser för C.J. Sundell, *Aftonbladet*, 25 oktober 1848.

SALONG
för
Hårklippning
och
Frisering.
Södermalmstorg 78B.
Hos undertecknad är ständigt assortiment af färdig-gjorda Peruker, Turer, Fruntimmersbenor, Flåtor, Leckar i alla färger, ytterst subtilt arbete och efter nyaste moder.

Damfrisering.
De respektive Damer, som önska frisering och hårklädsl, Hal- eller Brud-coafering, Brudklädsl (Kransar och Kroner) m. m. s. blifva dermed betjenade af ett med de nyaste moder bekant och utmärkt skickligt Fruntimmer.
Vidare finnes alla till yrket hörande fina Franska Parfumer, såsom Pomador, Hårvax, Afton Maria Farina Eau de Cologne, m. m. m.
Då jag i flera utländska städer tilllegnat mig de främsteg konsten i mitt yrke gjort, hoppas jag äfven fortfarande kunna motvara det förtroende mig beviljat skänkes.
OBS. Beställningar ifrån landsorten emottagas och expedieras såsom vanligt med ackuratess och skyndsambet enligt lydiga (se Aftonbladet N:o 261) requisitioner.
Stockholm i December 1848.
C. G. LINDSTRÖM.

C.G. Lindströms salong för hårklippning och frisering erbjöd både tjänster och en lång rad varor såsom löshår, pomador, hårvax, också via vad som senare kallades postorder. Annonser för C.G. Lindströms salong. *Aftonbladet*, 21 december 1849. Kungliga biblioteket.

Källor och litteratur

TRYCKTA KÄLLOR

Aftonbladet, Stockholm: Aftonbladet Hierta AB, 1830–

Dagligt Allehanda, Stockholm, skilda årgångar.

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Göteborg, skilda årgångar.

Inrikes Tidningar, Stockholm, skilda årgångar.

Malmö Allehanda, Malmö, skilda årgångar.

Modée, Gustaf Reinhold, 1742–1829. *Utdrag Utur alle utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer, Rikens Styrsel samt inwärtas Hushållning och Författningar i gemen, jemwäl ock Stockholms Stad i synnerhet angå, I–XV*, Stockholm.

Posttidningar, Stockholm, skilda årgångar.

Publication angående Bönhaseri Uti Peruque-makare Ämbetet, 1733. Stockholm: Kongl. Tryckeriet.

Reenstierna, Märta Helena, 1946. *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839 utgivna genom Sigurd Erixon, Arvid Stålhane, Sigurd Wallin. Urval och förklaringar av Gunnar Broman*, band 1, Stockholm: Generalstabens litografiska anstalts förlag.

Stockholms Dagblad, Stockholm, skilda årgångar.

Stockholms Posten, Stockholm, skilda årgångar.

Ytterligare Publication angående Bönhaseri uti Peruque-Makare Ämbetet, inrikes hårs upkiöpande och theras så wäl so utländske här i Riket inkomne hårs försäljande, 1744. Stockholm: Kongl. Tryckeriet.

FORSKNINGSLITTERATUR

Arnould, Eric J. & Thompson, Craig J, 2005. "Consumer Culture Theory (CCT): Twenty Years of Research". *Journal of Consumer Research*, 31(4).

Church, Roy, 2000. "Advertising Consumer Goods in Nineteenth-Century Britain. Reinterpretations". *Economic History Review*, 53(4).

Gayne, Mary K., 2004. "Illicit Wigmaking in Eighteenth-Century Paris". *Eighteenth-Century Studies*, 38(1).

Hahn, Hazel H., 2009. *Scenes of Parisian Modernity. Culture and Consumption in the Nineteenth Century*. New York: Palgrave MacMillan.

Hazelius-Berg, Gunnel, 1936. "Peruker och hårtourer. Ur herrfrisyrrens historia i Sverige". *Fataburen*.

Kuchta, David, 2002. *The Three-Piece Suit and Modern Masculinity, 1550–1850*. Berkeley: University of California Press.

Lindvall-Nordin, Christina, 1972. "Perukmakeri". *Kulturen*.

Möller, Håkan, 2014. *Lyx och mode i stormaktstidens Sverige. Jesper Svedberg och kampen mot perukerna*. Stockholm: Atlantis.

Rasmussen, Pernilla, 2010. *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Riello, Giorgio, 2013. *Cotton. The Fabric that made the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosén, Sven, 1948. *Sven Roséns dagbok 1730–1731. Utgiven och kommenterad av Nathan Odenwik*. Stockholm: Förlaget Filadelfia.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Runefelt, Leif, 2019. *Den magiska spegeln. Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*. Lund: Nordic Academic Press.

Turunen, Riina & Vilkuna, Kustaa H.J., 2020. "Hair Professionals in Financial Distress in Stockholm, 1750–1830". I Klas Nyberg & Håkan Jakobsson (eds), *Luxury, Fashion and the Early Modern Idea of Credit*. London och New York: Routledge.

INTERNETKÄLLOR

Svenska Akademiens Ordbok, www.svenska.se

*Annonsering och
försäljning av mode-
och skönhetsvaror
1770–1800*

AV CAROLINA BROWN

”UNDER SLUTET AV 1700-TALET fyllde dagspressen i Stockholm av en ständig ström av annonser som marknadsförde accessoarer, skönhetsprodukter och modegravyrer. I stadens butiker såldes de utannonserade varorna och i boklådorna blev modebilder en viktig del av utbudet. Men tidningarna berättar inte bara om varor och försäljningsargument, utan också om de tilltänkta köparna – om deras föreställningar, preferenser och sociala sammanhang. Genom att undersöka innehållet i ett urval av de annonser som i dagspressen saluförde accessoarer, smink och dräktbilder är avsikten med denna artikel att fördjupa och konkretisera förståelsen av modemarknaden i det sena 1700-talets Stockholm. Ett särskilt intresse riktas mot försäljningen av modegravyrer och den roll de spelade i sammanhanget, som en integrerad del av marknaden för fashionabla varor.

I annonsernas innehåll och formuleringar söks också inblickar i de konkreta förutsättningar, praktiker och mönster som formade marknaden – vilka som sålde, var butikerna låg, vari utbudet bestod och vilka som förväntades köpa. Under 1700-talets sista decennier gick knappt en dag utan att notiser om det senaste modet eller nyinkomna varor publicerades i Stockholms-tidningarna. Undersökningens främsta källmaterial utgörs därför av den livliga annonsering som pågick i två av huvudstadens dagstidningar, *Stockholms Posten* och *Dagligt Allehanda*, med ett fokus på perioden 1770–1800. Detta material har i den tidigare forskningen om den svenska modescenen bara använts i begränsad omfattning.¹

Under de senaste decennierna har det vuxit fram en rik internationell forskning kring den europeiska marknaden för mode- och skönhetsprodukter under 1700-talet, framför allt vad beträffar Frankrike och England.² Även om denna forskning inte omedelbart låter sig överföras på svenska förhållanden, rymmer den en rad perspektiv som är relevanta också för en studie av modescenen i Stockholm. Genom de importerade modegravyrerna, genom utbudet av smink och accessoarer och genom lånade franska termer förmedlade Stockholmspressen impulser från den stora världen utanför landets gränser. Genom att studera modeplanscher, köpa utländska varor, eller svenska varor med utländskt klingande namn, kunde den svenska publiken känna sig delaktig i en identitetsskapande kosmopolitisk modegemenskap. Stockholm kunde inte mäta sig

1 Se t.ex. Steorn 2016 samt Runefelt 2016.

2 Se t.ex. Berg 2005; Coquery & Bonnet 2014; Chrisman-Campbell 2015; Ilmakunnas & Stobart 2017; Jones 2004; Mackie 2003; Martin 2009; Ribeiro 2002.

med kontinentens modecentra, men tidningarnas annonser ger likafullt en detaljerad bild av möjligheter till en rik och varierad shopping i stadens bodar och butiker. I denna artikel används den internationella forskningen för att i det svenska materialet synliggöra såväl likheter med som avvikelser från de europeiska mönstren.

1700-talets svenska modescen har behandlats av forskare med olika vetenskaplig bakgrund och syften. Drivkrafterna bakom den svenska importen, produktionen och konsumtionen av textilier, kläder och modevaror har lyfts fram i relation till frågor om merkantilism, överflödsförordningar, dräktreformer, skråväsen och auktionsverksamhet.³ De svenska förhållandena har i dessa sammanhang diskuterats utifrån olika ekonomiska, politiska och socialhistoriska perspektiv, medan forskning mer specifikt inriktad på försäljningen och konsumtionen av skönhetsprodukter och modeaccessoarer varit mer begränsad. Några studier av till exempel sminkanvändning, modesömnad och lyxkonsumtion har dock berört frågor i anslutning till marknaden för dessa varor.⁴ Föreliggande artikel utgår från denna forskning, men utnyttjar samtidigt ett delvis annat material. Ur ett konstvetenskapligt perspektiv diskuteras här den visuella kultur som utgjorde en essentiell del av tidens modemarknad. Genom nedslag i Stockholmspressen är avsikten att undersöka de praktiker och realiteter som formade marknaden för olika typer av moderelaterade varor i Stockholm. Annonsernas innehåll används som vägvisare in i denna värld – längs gator och torg och in i gränderna i huvudstaden. I ett urval av annonser och tidningsnotiser söks detaljerade inblickar i modemarknadens beståndsdelar vid slutet av det svenska 1700-talet. Dagstidningarna saknade som regel illustrationer och det bör ha legat i annonsörens intresse att väcka läsarens associationer till en gemensam bildkultur genom formuleringar och ordval. Beskrivningar av varornas färger, kvaliteter och dekor, liksom franska namn och benämningar, fungerade som hänvisningar till visuella upplevelser och föreställningar.⁵ Det som därutöver skiljer undersökningen från den tidigare forskningen är utnyttjandet av olika typer av bildkällor.⁶ I modebilderna söks här en fördjupad

3 Nyberg 2010; Wachenfeldt & Nyberg 2015; Ulväng, Murhem & Lilja 2013; Ilmakunnas 2012; Ling 2016; Runefelt, 2015.

4 Runefelt 2016; Wottle 2005; Rasmussen 2010; Persson 2009; Ilmakunnas 2012 och 2017.

5 Andersson 2010.

6 Här utgår Steorns artiklar från 2013 och 2015 ett undantag.

förståelse för den shopping av accessoarer och skönhetsprodukter som pågick runt om i Stockholm.

Efter en första diskussion kring modegravyrernas roll och spridning riktas blicken mot tidningarnas annonser. I detta sammanhang behandlas såväl det konkreta utbudet av varor som de argument och försäljningsknep som omgav dem i annonsernas ordval. Därefter följer en undersökning av vad dagspressen kan berätta om butiker och försäljningsställen och om deras placering i stadsrummet. I ett följande avsnitt riktas intresset mot de konsumenter och producenter som skymtar i tidningarnas formuleringar. I det sammanhanget uppmärksammas såväl annonsernas avsändare som de olika grupper till vilka lanseringen av modenyheterna vände sig. I ljuset av den växande modemarknaden i Stockholm diskuteras en tilltagande social differentiering bland de tilltänkta kunderna, liksom en växande specifikt kvinnlig konsumentgrupp.⁷ Avslutningsvis sammanfattas resultaten av undersökningarna i en diskussion kring interaktionen mellan modemarkandens olika beståndsdelar – mellan annonser, bilder, butiker, säljare och kunder.

Försäljningen av modegravyrer – exemplet Johan Christopher Holmberg, bokhandlare och förläggare

Under 1700-talets sista decennier ökade utbudet av modegravyrer i Stockholm.⁸ I september 1780 saluförde till exempel bokbindaren Christopher Schneidler vid Tyska brunn en almanacka som innehöll förutom ”Allegoriska Estamper för hvar månad, 72 präktiga Koppar-stick öfwer de nyaste Fruntimmers Coeffurer och Drägter från Paris, Berlin m.m. [...]”⁹ Schneidler var vid denna tid en av flera bokhandlare och förläggare som återanvände och spred modebilder från kontinenten till den svenska publiken. En annan aktör på den marknaden var Johan Christopher Holmberg som hade sin boklåda på Storkyrkobrinken, och senare på Stora Nygatan. Här tillhandahöll han ett

7 Detta har diskuterats i tidigare forskning, se t.ex. Runefelt 2015, 2016; Ilmakunnas 2012, 2017. Jfr även Dyer 2021; Daly Goggin & Fowkes Tobin 2009a–c; Mackie 1997; Jones 2014.

8 Angående det sena 1700-talets gravryrmarknad: Ahlund 2011, s. 183–198 samt Petersson 2014.

9 *Dagligt Allehanda*, 18 september 1780.

rikt utbud av gravyrer: vedutor och andra former av landskap, porträtt och inte minst modeplanscher.¹⁰ Bland de sistnämnda ingick otaliga framställningar av de veckade band, spetsar, tyll, tofsar och rosetter som ingick i tidens kvinnomode, liksom bilder som visade håruppsättningar och huvudbonader. I planscherna kröns välsminkade ansikten av kreaturer av löslockar, plymer, spetsmössor och konstgjorda blommor.

Modegravyrer kunde säljas som lösa blad, men ingick ofta i olika typer av trycksaker, framför allt illustrerade almanackor.¹¹ Det var bland annat bilder av nya håruppsättningar och prydnader, så kallade koaffyrer, som Holmberg lockade

T.v. Modegravyr av okänd konstnär ur *Recueil Général de Coeffures de Différents Gouts*, Paris 1778. Rijksmuseum, Amsterdam.

Mitten och t.h. Modegravyrer ur *Candid* [pseud.], Coeffurer, Stockholm 1781. Kungliga biblioteket, Stockholm.

10 Se t.ex. *Stockholms Posten*, 31 mars 1779.

11 Vid enstaka tillfällen publicerades modegravyrer även i dagstidningarna: Sex nummer av *Dagligt Allehanda* från 1777 innehåller bilder och sju nummer av *Stockholms Posten* år 1779, se Steorn 2015, s. 15.

med i sin annons i *Stockholms Posten* den 14 januari 1779: ”Af Trycket är utkommit och finnes i Holmbergs Boklåda: 18 i koppar graverade Fruntimmers Coeffurer 4 fl. och Fruntimmers Almanachor med desse Coeffurer inbundne för 16 fl.”¹² Vissa gravyrer ”illuminerades”, det vill säga färglades, till ett högre pris och i akvarelltonerna anas 1700-talets sminkmode, med rosenröda kinder mot ljus hy.¹³ Bilderna visade det passande modet vid dygnets olika stunder och olika sociala sammanhang, från morgonens informella *déshabillé* till kvällstillställningens *grand parure*.¹⁴ Gravyrerna kunde även, utlovade annonserna, skickas till kunder i rikets mest avlägsna delar, ”utan at något ansikte behöfwer af papperet wikas.”¹⁵ Holmberg tycks ha insett modebildernas kommersiella potential och ansträngde sig uppenbarligen för att nå ut till en vidare kundkrets. Han annonserade framför allt i *Stockholms Posten*, men hade även filialer i Norrköping, Göteborg, Uppsala och Åbo.¹⁶

I Stockholm framträder Johan Christopher Holmbergs bokhandel som en livaktig knutpunkt i stadens kommersiella och sociala liv. Hans firma dyker ständigt upp i pressen och inte enbart under ”Til Salu finnes”, utan även under ”Notificationer” och ”Diverse Kungörelser”, liksom i notiser över förlorade saker.¹⁷ I hans butik kunde besökarna bläddra bland utbudet av modebilder eller betrakta de blad som sannolikt hängt upp i fönstren. Samtida bildkällor från olika håll i Europa visar nämligen hur böcker och trycksaker hängdes upp i skyltfönster och i butikslokaler.¹⁸ Samtidigt framgår av annonserna att borttap-

pade promenadkäppar och solfjädrar här kunde återfinna sina rättmätiga ägare, mot beskrivning och erhållen hittelön.¹⁹

Exemplet Johan Christopher Holmberg visar att boklådor och försäljningen av modeplanschur inte var isolerade från Stockholms övriga modemarknad. Modet kommenterade samtiden och var en del av nyhetsflödet. De dräktbilder, modetermer och namn på frisyrier och accessoarer som fladdrade förbi i de plancher och trycksaker som Holmberg saluförde, förmedlade till hans kundkrets en fläkt av den parisiska modescenen.²⁰ Förutom uppgifter om adresser till de förnämsta mode- och galanterihandlarna i Paris fanns i vissa utgåvor av de almanackor Holmberg sålde även tips och hänvisningar riktade direkt till Stockholmspubliken. I *Utwalda konstner för Fruntimmer* från 1786 vände sig Holmberg ”Til Svenska Fruntimren” med en förteckning över de ”förnämste Hårfriseurer och Hårfriseurskor” som fanns att hitta i Stockholm – hos ”Madame Walén i Grytgjutare gränden” eller ”Madame Sylwander i S:t Clara Skolehus” fanns till exempel hjälp att få med de krävande modebestyrerna.²¹ Förutom sådana kontaktuppgifter tillhandahöll Holmgren såväl för frisörskor som deras potentiella kunder grundläggande information om vad som kunde efterfrågas och utföras genom sitt ständigt uppdaterade utbud av modegravyrer.²²

En viktig del i spridandet av modegravyrer hade försäljningen av illustrerade almanackor och fickböcker.²³ Dessa små ”Fruntimmers Almanachor” var avsedda för en uttalat kvinnlig publik och kunde fås inbundna i pergament eller i siden, ibland även försedda med speglar.²⁴ Almanackorna med sina broderade

12 *Stockholms Posten*, 14 januari 1779.

13 Se t.ex. annonser i *Dagligt Allehanda*, 24 april 1775 och 18 september 1780.

14 *Stockholms Posten*, 16 september 1779.

15 *Stockholms Posten*, 10 september 1779.

16 Johan Christopher Holmberg, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13730>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Hans Gillingstam), hämtad 30 augusti 2019.

17 Se t.ex. *Stockholms Posten*, 23 juni 1778.

18 Se t.ex. gravyren ”Beauty in Search of Knowledge” av okänd konstnär, 1782, British Museum, inv. nr. 2001,0930.33 och gravyrhandlaren Dorothy Merciers ”trade-card”, 1745–1770, British Museum, inv. nr. D,2.3396. Se även Ahlund 2011, s. 183–185, angående Elias Martins butikslänkande ateljé.

19 Se t.ex. *Stockholms Posten*, 15 december 1778 och 11 januari 1779, 1 juni 1779, 2 juli 1779 och 9 juli 1779. Jfr Kate Smiths pågående forskning om ”Absent Objects: Lost Property in the Long Eighteenth Century” vid University of Birmingham.

20 Jfr Mackie 2003.

21 *Utwalda Konstner för Fruntimmer*, Stockholm 1786. Se även Candid [pseud.], *Coeffurer*, Stockholm 1781.

22 Se t.ex. *Stockholms Posten*, 9 februari 1779.

23 Se t.ex. *Stockholms Almanach För Året 1799*, med ”Underrättelser för Fruntimmer i synnerhet hörande til toaletten”.

24 ”Etrennes Magnonnes pour l'année 1783, Dediés au beau Sexe, innehållande utwalda Werser af de namnkunnigaste Poeter, Råd at wälja sig Man, samt blifwa älskwärd jämte Almanach til slut, finnes til köps i Direct. Fyrbergs Boklåda. Den som wil hafwa den wäl inbunden och ordenteligen wiken, med spegel, blyartspenna ec. kan adressera sig til Bokbindaren Schneider. Exemplet kostar 12 sk.”, *Dagligt Allehanda* 24 januari 1783.

Franska almanackor avsedda för kvinnor, 1700-talets senare hälft. Sotheby's, Paris.

och dekorerade omslag var därmed i sig eftertraktade modevaror som kunde rymmas i handarbetspåsar och fickor, alltid till hands att konsultera när modefrågor dryftades.²⁵ Regelbundet marknadsfördes "Fransyska Almanacker med superba figurer" i Stockholmspressen och ofta lanserades de som julklappar eller nyårsgåvor.²⁶

Holmberg erbjöd därmed såväl modegravyrer som handfasta tips om butiker och inrättningar där varor och tjänster tillhandahölls. I mängder av annonser i *Stockholms Posten* på 1770- och 1780-talen framträder hans ambition att göra sin boklåda till en informationscentral på den lokala modemarknaden.²⁷ I en annons publicerad den 23 mars 1779 meddelar han till exempel att "De herrskaper som behaga broderier på Skor, Brefböcker, Sac d'Ouvrage, Brudgums Nattmössor, Strumpeband eller Geléer, finna adress i Holmbergs Boklåda."²⁸

25 Jung 2013, s. 53–84.

26 *Stockholms Posten*, 16 september 1779 och *Dagligt Allehanda*, 24 december 1782 och 24 januari 1783.

27 Under en period var Holmberg även tidningens ansvarige utgivare, *Johan Christopher Holmberg*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13730>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Hans Gillिंगstam), hämtad 30/8 2019.

28 *Stockholms Posten*, 23 mars 1779.

Listan på annonser som på liknande vis förmedlade moderelaterade tjänster kan göras lång.²⁹ Holmberg visar därmed hur nära försäljningen av gravyrer var förbunden med den allmänna kommersen kring modevaror. Den butiksmiljö han skapade framträder i annonserna som en social mötesplats för nyhets-spridning kring de senaste trenderna, samtidigt som konkret information om möjligheterna att förverkliga de nya idealen tillhandahölls. Modets internationella visuella kultur, med sitt utbud av importerade gravyrer av frisyrier, dräkter och accessoarer, framstår här som en integrerad del av Stockholms egen skönhetsmarknad.

Annonseringen av modeaccessoarer, skönhetsprodukter och tjänster

Johan Christopher Holmberg var med sina annonser i *Stockholms Posten* bara en av många näringsidkare som utnyttjade tidningarna för att nå modeintresserade kunder inom det sena 1700-talets diversifierade högreståndskultur och breda borgerskap. Den konkurrerande *Dagligt Allehanda* kom i än högre grad att domineras av annonser på detta område. Tidningens flöde av notiser demonstrerar också mångfalden i det utbud av modevaror som fanns att tillgå i det gustavian-ska Stockholm. I en annons publicerad den 19 juni 1786 ges en formlig katalog över den rikedom av accessoarer som fanns att köpa i en bod på Norra Smedjegatan på Norrmalm:

*Alla sorter Fruntimmers-Gränlåter, bestående af Hattar, Mössor, Salopper, Wisit-Kappor, alla sorter Kragar, Band- och Flors-Skärp, broderade Tafts- och Florsförkläden af flere sorter, flere sorter Siden och Ylleband samt Pien, Spetsar, knutna Ull-fransar, couleurtar och Hwita broderade Siden-Wästar, Sy-Pungar, Tobaks-Pungar, Möss- och Skotyger, Linne-Wästar med Guld, hwita och swarta, randiga och muschiga Florer, Färdiggjorda Flors-Ärmar, Flors- och Kammarduks-Blommor af bästa smak och nyaste moder, Mans och Fruntimmers Silkes-strumpor af flere couleurer, flere sorter Silken, Mans- och Fruntimmers-handskar, sydda Tafts-Wantar, Carcaser, Lukt-watten, Puder med och utan lukt, samt Pomada, finnes i Nipperboden wid Norra Smedjegatan i huset N:o 45.*³⁰

29 Se t.ex. *Stockholms Posten*, 23 januari 1779, 9 mars 1779, 27 mars 1779, 27 juli 1779, 16 oktober 1779, 18 oktober 1779, 20 oktober 1779, 3 november 1779.

30 *Dagligt Allehanda*, 19 juni 1786.

Nipperboden på Norra Smedjegatan är bara ett exempel på den typ av försäljningsställen som florerar i annonserna.³¹ Det varierade utbudet antyder också att inte enbart *mer* varor fanns till salu, utan även att utbudet riktade sig till *fler* köpare, en tendens som blir allt tydligare under 1700-talets senare del.³² Liksom Johan Christopher Holmbergs skrifter vände sig till en bredare kundkrets vände sig annonser som den ovan till såväl de mer bemedlade köparna som till andra grupper av konsumenter. Bland mer exklusiva varor som modeenliga ”Carca-ser” och ”Salopper” utbjöds i samma bodar till exempel de enklare bindmössorna, avsedda för ett annat segment av Stockholmspubliken.³³

På samma sätt som de franska modeplanscherna lanserade frisyrmodet för dagen med namn som ”Lever à la Reine” eller ”Noble Simplicité” annonserades puder och tvål till försäljning med likartade associativa franska beteckningar: ”Pouder à la Marechal illet Dauphine Dambre, Pate à la Reine à laves les mains, för billigt pris.”³⁴ I annonserna framskymtar ständigt denna kontinentala måttstock, där en produkt kunde påstås vara ”äfwen så god som den i Frankrike tilwärfkas.”³⁵ Samtidigt var, i dessa tider utan klara regler rörande upphovsrätt, innehållsdeklarationer eller bästföredatum, framhållandet av äkta kvalitet och garanterade effekter en återkommande figur i annonsernas formuleringar. Till exempel försökte ”Professor Franchi” i 1780-talets Stockholm saluföra de mest fantastiska preparat med garantier om produkternas yppersta egenskaper – en balsamisk tvål från Venedig som tar bort all ”elak wärkan af Smink och Pomada”; en hårpomada uppfunnen i Paris som gör håret tjockt och ”fäster rötterna utan at skada fibrerna” och som dessutom renar huvudet från all smuts och ohyra; venetiansk såpa som tar bort fläckar från broderier; en grekisk tinktur som fördriver vägglöss; ett kinesiskt plåster mot vårtor – bland mycket annat.

31 Se exempel i *Dagligt Allehanda*, 8 maj 1788 och 18 juni 1799.

32 Runefelt 2016, s. 36–37; Rasmussen 2010, s. 36–65. En liknande tendens i 1700-talets Europa har påpekats i Ribeiro 1984, s. 43–65.

33 *Dagligt Allehanda*, 24 oktober 1788. Om bindmössan som hörande till ett lägre samhällsskikt, se t.ex. *Dagligt Allehanda*, 10 september 1796; Anna Maria Lenngrens satir ”Journal, hällen af en Köpmans fru här i Staden”, *Stockholms Posten*, 1 oktober 1784: ”Stackars toka, hon har godt hjerta, det är skada at hon skal wara född til bindmössa.” Se även Runefelt 2015, ”Inga bindmössor lämnas entré”, s. 217f.

34 *Dagligt Allehanda*, 20 juni 1771.

35 *Dagligt Allehanda*, 24 april 1775.

Annonsören försåg varorna med egenhändiga äkthetsintyg, på vilket språk kunden än begärde och skickade varorna varthelst så önskades.³⁶ Utsagor om leveranser till hovet eller framhållandet av prominenta adresser och omnämnandet av exklusiva varumärken är återkommande inslag i tidens annonser, liksom kommentarer om varornas inslagning.³⁷

Marknadsföringen av nya skönhetsmedel kunde också misstänkliggöras och kritiserats i pressen. Insändaren ”Ordnings-Älskare”, i *Dagligt Allehanda* den 13 januari 1783, ställde sig undrande inför nipperhandlaren och ”Puder-Fabriqueren” Peter Wahnbergs upprepade annonseringar och ”hwarest han inhämtat så stor kunskap uti Odeur- och Parfumeur-wetenskaperne, samt hwars Privilegier han därpå erhållit?”³⁸ I annonsen har Peter Wahnberg enligt insändaren ”artigt afcopierat namnen på diverse sorter Puder och Pomador”, men i detta tilltag samtidigt befattat sig med en hantering som endast de som äger rätt kompetens och ”som har Höglöf. Kongl. Commerce-Collegii Privilegier at utöfwa”. Wahnberg uppmanades, med åberopande av lagparagrafer, att snarast på högvederbörlig ort uppvisa prover på sina varor för prövning och besiktning och att i sin verksamhet strängeligen följa lag, ordning och författning.

Liksom i fallet Johan Christopher Holmberg vävdes också på andra håll försäljningen av modegravyrer samman med marknadsföring och tips om olika former av kosmetika. I den informationsrika almanacka med modebilder som bokbindare Christopher Schneidler sålde vid Tyska brunn 1780, utlovade annonsen även:

*Adresse til de förnämsta Modehandlare i Paris. Följande Recepter för Toilettens: Recept på bästa Pomada, på Pots Pourris, på Lukt-Puder, på medel at borttaga skrynklor i Ansigtet, dito Twål tjenande mot spruckna Läppar och Händer, medel at förwara sig emot röda fläckar och at fördrifwa dem [...].*³⁹

Förutom exklusiva adresser till de främsta modehandlarna i Paris salufördes här även recept för den som kunde eller föredrog att själv tillverka sina skönhetsprodukter. Men i stadens många nipperbodas fanns enligt annonserna också ett

36 *Dagligt Allehanda*, 12 oktober 1784.

37 Se t.ex. *Dagligt Allehanda*, 9 januari 1788.

38 *Dagligt Allehanda*, 13 januari 1783.

39 *Dagligt Allehanda*, 18 september 1780.

utbud av färdiga pomador och smink att köpa. Även långväga varor som fordom varit exklusiv lyx hade vid 1700-talets slut blivit allt mer överkomliga. I en annons från 1797 framhålls det ostindiska sminkets fördelar i jämförelse med det vanliga franska: ”til utseende grönt, men då det med en däfwen Bomulls-Tapp apliceras blifwer därpå den wackraste rödnad, gör huden mjukare än förr och går ej af swett eller någon slags värma bort”.⁴⁰

Parallellt med alla dessa annonser förekom i dagstidningarna också en återkommande kritik mot användandet av skönhetsmedel, som av vissa förknippades med en överdriven fransk konsumtionskultur och en livsstil präglad av lättsinne och fåfänga. Detta var också återkommande argument i debatten kring överflödsförordningar, patriotism och merkantilistiska ansträngningar.⁴¹ De franska modebildernas välsminkade ansikten med rougeröda kinder stod i bjärt kontrast mot de mer återhållsamma ideal som förknippades med nordbornas ”naturlighet”.⁴² På dagstidningarnas tätt satta sidor förenades därigenom annonsernas utbudande av kosmetika med moraliserande inlägg som varnade för just dessa produkter. Skönhet var en skänk av naturen, men ett förkastligt bedrägeri om den köptes i en bod eller på apotek.⁴³

Nipper- och galanteribodar – om försäljningen av skönhetsprodukter och modetillbehör

Likafullt växte utbudet av dessa varor och tidningsannonserna vittnar om att modemarknaden under slutet av 1700-talet sysselsatte en mängd olika yrkeskategorier, som bandfabrikörer, frisörer, essenstillverkare, luktvattenfabrikörer, knappnålsmakare, plymmakare, spetsfabrikörer, solfjädermakare och galanteriarbetare – och många fler.⁴⁴ En marknad som tidigare huvudsakligen reglerats av monopol och privilegier fick gradvis fler aktörer och företagsformer, vilket bland annat medförde ett bredare och brokigare utbud för en väx-

40 *Dagligt Allehanda*, 17 november 1797.

41 Runefelt 2015; Runefelt 2016. Kritik mot sminkkonsumtion, se t.ex. *Stockholms Posten*, 25 juli 1781.

42 Denna ”naturlighet” fann stöd i tidens klimatlära: *Stockholms Posten*, 8 juli 1779.

43 Se t.ex. *Göteborgs Tidningar*, 24 november 179; Runefelt 2016, s. 38–43.

44 För yrkeskategorier knutna till modebranschen i Stockholm under 1700-talet, se databasen <http://www.tidigmodernakonkurser.se/>

ande skara konsumenter.⁴⁵ Handeln med modevaror ökade därmed under den gustavianska perioden, de kvardröjande effekterna av 1760-talets ekonomiska kriser till trots. Antalet försäljningsställen växte och i Stockholmstidningarnas annonser passerar en lång rad nipperbodas och andra försäljningsställen revy.⁴⁶ Vid sidan av bodar och galanteributiker kunde även apoteken tillhandahålla olika typer av skönhetsprodukter.⁴⁷ Marknaden som utvecklades under 1700-talet senare hälft kom därmed att erbjuda såväl lyxvaror för en begränsad kundkrets som billigare varianter för ett större antal köpare.⁴⁸ De välstuerade konsumenter som tidigare huvudsakligen handlat från sina hem, via modehandlerskor och besökande försäljare, föreföll nu även kunna lockas till stadens butiker.⁴⁹ Även här tycks den svenska modescenen följa det franska mönstret.⁵⁰

Förvisso fortsatte man i de flesta hushåll att även fortsättningsvis lägga ned egen tid och möda på syarbeten i olika former, men det ökande antalet försäljningsställen liksom det växande utbudet av modetillbehör, som kragar, manschetter, mössor och skärp, visar att allt fler var villiga att betala för finsömnaden. Färdigheter i olika sömnadstekniker, vävning, spets- och bandtillverkning ingick i varje flickas uppfostran.⁵¹ Men samtidigt bidrog modets kontinuerliga uppdateringar till en växande benägenhet att vid sidan av den egna produktionen i hemmet, även betala för en moderiktig finsömnad av specifika

45 Utifrån tidigare forskning (Heckscher 1949; Samuelsson 1951) beskriver Klas Nyberg hur Stockholmsmarknaden 1740–1800 bestod av småskaliga handelsformer och verksamheter, och en mångfald av organisationsformer sammanbundna av komplexa nätverk. T.ex. rymdes olika företagsformer under benämningen ”manufaktur”, Nyberg 2010, s. 53, 87–88.

46 Enbart i *Dagligt Allehanda* 1788–1789 annonserade en rad nipperbodas vid upprepade tillfällen sina varor, se not 72 och Runefelt 2016, s. 36–37.

47 *Göteborgs Tidningar*, 24 november 1791.

48 Runefelt 2016, s. 36–37. Vad gäller tyger och textila tillbehör se Nyberg 2010, s. 102–103.

49 Utbudet av lyx- och importvaror hos t.ex. modehandlerskan Barbara Suzanne Paulis *Temple du Goût* vittnar om att ett mer välbesuttet klientel betraktades som en målgrupp för stadens galanteributiker. Se även *Stockholms Posten*, 17 augusti 1781. Jfr Berry 2002, s. 386.

50 Chrisman-Campbell 2015, s. 50–69.

51 Ilmakunnas 2013, s. 172–173.

dräkt detaljer. Den accelererande spridningen av modebilderna under slutet av 1700-talet medverkade till att i högre grad än tidigare göra nyhetsvärdet till den nya marknadens primära drivkraft.⁵²

Vid sidan av modeaccessoarerna, visade sig förbrukningsvaror som skönhetsmedel, smink, parfym, puder och pomada särskilt anpassningsbara till nya marknadsformer och konsumtionsbeteenden. Det var varor som under 1700-talet blivit mer allmänt förekommande och efterfrågades nu även på en växande marknad i Stockholm.⁵³ Skönhetsprodukter kunde tillverkas förhållandevis enkelt i hushållsbaserade verkstäder med billiga råvaror, och produkternas korta hållbarhet och snabba förbrukning innebar att det fanns en konstant efterfrågan. Här fanns således förtjänst att göra till relativt liten insats i en bransch som varken krävde större kunskaper, kapital eller kontakter. På den franska marknaden har liknande förhållanden observerats, framför allt vad produktionen av mer lättillverkade produkter som parfymerat puder och pomada beträffar.⁵⁴ Liksom Holmbergs skrifter innehöll recept på hur olika essenser, tinkturer och pomador framställdes, återfanns liknande beskrivningar i var och varannan kokbok, almanacka och hushållshandbok.⁵⁵ Ett parti hemkokt hårpomada kunde lämnas in till försäljning i närsta tobaksbod och dryga ut inkomsten för den företagsamme.⁵⁶ Tillverkningen och

52 Brown 2020, s. 16f.

53 Brown 2011, s. 143–163; Runefelt 2016, s. 36–37. För en liknande utveckling i Frankrike se Martin 2009, s. 33. I notisen om den efterlysta spinnerskan Anna Möller, beskrivs hon i signalementet som ”hvit och röd i ansigtet mäst utaf smink”, *Dagligt Allehanda*, 27 januari 1780.

54 Martin 2009, s. 32–51. Av Martins undersökning av den franska marknaden 1750–1830 framgår att det främst var puder och pomada som såldes i större mängd och endast i mindre utsträckning smink. Sannolikt var förhållandet snarlikt i Stockholm, Martin 2009, s. 23.

55 Se t.ex. *Stockholms Almanach för Året 1799*, Stockholm 1799; *Underrättelser för fruntimmer, i synnerhet hörande til toiletten*, Stockholm [1790]; *Hushålls-Bibliothek för Fruntimmer*, I–III, Stockholm 1800–1804.

56 Tidningarna annonserade ofta om ”inlämnade” varor, som den ”Eau de Cologne” som den 13 juli 1798 fanns ”inlämnadt uti Mechaniska Factorieboden wid stora kyrkobrinken, samt i Nipperboden wid Stortorget”, *Dagligt Allehanda*, 13 juli 1798. 1785 annonserade en kvinna att hon utförde ”Fruntimmers Hårkamning” hemma, där hon även saluförde en hårpomada som hon själv tillverkade, *Dagligt Allehanda*, 10 november 1785.

försäljningen av kosmetika kom därmed att utgöra en av marknadens gråzoner, svår för skräväsendet att kontrollera vad gällde utbud, kvaliteter och priser.⁵⁷

Den kontinuerliga användningen av annonser under den gustavianska epoken visar att tidningarna betraktades som ett effektivt redskap för de aktörer som var verksamma på denna diversifierade marknad, och annonser som saluförde skönhetsmedel och smink tilltog således under 1700-talets sista decennier.⁵⁸ Den som behövde puder och pomada till frisyren kunde hitta försäljare på en rad olika platser i Stockholm, hos gatuförsäljare eller i bodar där vardagliga förnödenheter som snus, spelkort och råttfällor fanns att få; hos apotekare eller i fröbodor, men naturligtvis också i stadens många nipperbodor och modebutiker.⁵⁹ Grossister kunde köpa in puder tunnvis från tillverkare, som ”Norrköping Puder af Kronbrukets tilwärlkning”, och distribuera det vidare till parfymörer, perukmakare och frisörer, eller så kunde produkterna ompaketeras och säljas i mindre portionsförpackningar för enskilda konsumenter.⁶⁰ Liksom i alla tider spelade under slutet av 1700-talet inte bara priset och tillgängligheten en vital roll i konkurrensen mellan olika leverantörer och försäljare, utan även lanseringen av varorna. Viktiga faktorer blev de sätt på vilka de förpackades, presenterades och riktades till olika typer av kunder. Nipperbodor kunde också inrättas temporärt vid marknader och vid jul- och nyårstider, som en 1700-talets variant på popup-butiker, och i tidningarna annonserades de varor som där utbjöds som särskilt lämpliga som julklappar: ”Uti Clara Bergsgränd i huset N:o 8, til vänster i portgången, en trappa up, är Nipperbod inrättad, hwarest finnes allehanda Saker til salu, tjenande til Julklappar, bestående uti Guld, Silfwer och Silke, Sydda Saker, Florer, Waddar och Puder samt Handskar.”⁶¹

57 Nipperhandlernas modevaror tillhörde ofta denna ”halvreglerade zon” av marknaden, Nyberg 2010, s. 124.

58 Runefelt menar att ökningen av försäljningen av skönhetsmedel under 1700-talet kan utläsas både av pressens annonser och en ökad utgivning av skönhetsmanualer, Runefelt 2016, s. 36.

59 *Dagligt Allehanda*, 20 december 1771, 16 maj 1786, 19 juni 1786.

60 *Dagligt Allehanda*, 20 februari 1798.

61 *Dagligt Allehanda*, 27 december 1787. Julmarknader och lotterier av ”Galanterie-Waror och Nipper”, se *Dagligt Allehanda*, 24 december 1771; *Stockholms Posten*, 23 december 1780: ”Til Salu finnes: I Holmbergs Boklåda, äro bland julklappar, i dag något helt nytt ankommit. Ganska nödvändigt på alla Fruntimmers Toiletter. Hof-Calendern med nya Pariser-Coeffurer, samt Drottningens Almanackor med 27 Dito.”

Saluförandet av skönhetsprodukter och olika former av modetillbehör kunde alltså ske genom olika kanaler och genom olika former av försäljningsställen i 1700-talets Stockholm – från enklare bodar till mer anspråksfulla modehandlare. Till den senare kategorin hörde definitivt den kanske mest berömda modehandeln i Stockholm under perioden – *Temple du Goût*, detta smakens tempel vid Mynttorget behandlas mer ingående i denna antologi av Anna Knutsson.

Spår av 1700-talets shoppingupplevelser från dessa olika försäljningsställen i Stockholm skymtar i olika sammanhang. Här framträder ibland även kontrasterna mellan Stockholm och den europeiska modescenen, när det gäller fitness, utbud och exponering på modemarknaden. Malla Silfverstolpes beskrivning av ett otillfredsställande besök hos mamsell Carlbohm, Stockholms ledande hårfrisörska 1799, antyder att ruffiga och ostädade lokaler skilde den svenska modescenen från föreställningar om den parisiska komforten.⁶² Liknande reaktioner kommer till uttryck hos Märta Helena Reenstierna när hennes förväntningar på ett mer exklusivt utbud av modeaccessoarer i en av Stockholms butiker grusas av vad hon beskriver som en ”Trädskoja” med ”uselt och gement strunt”.⁶³ Även i adelsdamen Anna Johanna Grills reseanteckningar från London 1788 framträder upplevelsen av att Stockholms butiker och bodar inte kunde leva upp till marknaden i Europas metropoler.⁶⁴ Det som uppenbarligen skiljde sig från det hon var van vid i Stockholm var det stora och variationsrika utbud som hon möttes av, liksom sätten på vilket varorna presenterades. Hon konstaterar att ”engelsmännen hafwa ett särskilt sätt att med smak exponera sina währor som ofta narrar fålk att handla.”⁶⁵ Förvisso var Stockholm inte London eller Paris och utbudet uppenbarligen betydligt mer begränsat, men likafullt frammanar tidningsannonserna ändå en bild av möjligheter till en relativt mångsidig shopping av modevaror – även i svenska butiker och bodar.

62 *Montgomery-Silfverstolpe* 1908, s. 210; Jfr *Sofrosyne* 1815, s. 127–128.

63 Reenstierna 1985, s. 229f.

64 Grill 1997, s. 46.

65 Grill 1997, s. 46; se även Walsh 1995.

Kvinnor som köpare, fabrikanter och modehandlarskor

Marknaden för skönhets- och modevaror i Stockholm var i hög grad inriktad mot kvinnliga konsumenter. Huvuddelen av de gravyrer som återgav frisyrier, dräkter och accessoarer handlade om kvinnor och i de annonser som publiceras i Stockholmstidningarna visar formuleringarna att kvinnliga köpare utgjorde en dominerande målgrupp. Med den växande marknaden under 1700-talets sista decennier tycks denna ha blivit allt viktigare.⁶⁶ Bokhandlaren och förläggaren Holmberg vänder sig medvetet och affärsmässigt, direkt till en kvinnlig publik. 1781 publicerade han en egen version av de kontinentala almanackorna, där han lät modebilderna föregås av en svensk text och tillägnade skriften de ”svenska fruntimren”.⁶⁷ Även i *Utvalda konster för Fruntimmer*, i fickformat från 1786, vände sig Holmberg ”Til Swenska Fruntimmer”, med recept på föryngrande skönhetsvatten och hårpomador.⁶⁸ Tydligt framträder tilltalet av en kvinnlig publik också i annonseringen av inte bara mode och smink, utan även varor som porslin, te och kaffe.⁶⁹ I annonsen för *Kongl. Svenska Theatrens Almanach* för år 1782 framhålls den som särskilt lämpad för den urbana kvinnliga konsumenten. Inbunden i ”de wackraste Sidenband” innehåller almanackan dekorativa graverade bilder och information om aktörer och aktriser i ropet och dessutom: ”til wåra Damers tjänst bifogat åtskilliga intressanta Anmärkningar, eller Nyheter för Toiletten, hwilka innehålla beskrifning om sjelfwa Toilett-Konsten; om medel at bibehålla den naturliga fägringen; om bruket af Smink; Restaurations-Masquer; små Portraiter öfwer några unga skönheter; om Parurer, Moder, m.m.”.⁷⁰

1700-talets expanderande bildkultur var som tidigare diskuterats en viktig bidragande orsak till modets snabba utveckling. Överallt omgavs den kvinnliga konsumenten av bilder som visade hur mode och livsstil flätades samman.

66 Nyberg 2010, s. 176–177; Ilmakunnas 2004; jfr Berry 2002, s. 379–381.

67 *Candid* 1781, s. 26. Gravyrerna kan vara gjorda av Johan Snack efter fransk förlaga, *L'Almanach de la toilette et la coëffure des dames Françaises*, Paris 1777. Se Steorn, 2013, s. 224–226.

68 *Utvalda Konster för Fruntimmer*, Stockholm 1786. 1775 hade Johan Laur. Horrn i Västerås utgivit *Utvalda Konster för Fruntimmer Så i Städer som på Landet*, översatt från okänt original. Holmgrens variant är liten och komprimerad, mer inriktad på mode och skönhet än på mat och hushåll, och vänder sig i första hand till en svensk, urban publik.

69 *Dagligt Allehanda*, 19 juni 1786; 11 mars 1797; 17 november 1797, 3 juni 1799.

70 *Stockholms Posten*, 24 december 1781; se även Skuncke & Ivarsdotter 1998, s. 33–35.

Handfläkt med motiv ur Jean François Marmontels operakomedi *Lucile* från 1769, som uppfördes i Stockholm 1776. Gravyr av Marie Thérèse Martinet efter Antoine Jean Duclos, Paris, 1770-talet. Rijksmuseum, Amsterdam.

Modebildernas idealgestalter återfanns på allt från tekoppar till solfjädrar och låg som ett raster över tidens porträttmåleri. En handfläkt av det slag som återfanns i tidens nipperbodar, kunde dekorerats med en modebild som angav för vilken typ av kund som varan avsågs: den fashionabla kvinnan i sitt bekväma kabinett, ompysslad vid bestyren med sin koaffyr vid toalettbordet och beundrad av mannen. Kvinnan som köpte den – eller fick den i present – skulle lockas att här se sig själv.

Kvinnornas position som expanderande konsumentgrupp i 1700-talets Europa har diskuterats av olika forskare och tidens uppfattningar om kvinnans estetiska och sociala förmågor har här lyfts fram som en drivkraft bakom marknadens anpassning till dessa genusspecifika normer och ideal.⁷¹ Men i Stockholmstidningarnas annonser utmärktes kvinnorna inte enbart som modets avnämare, utan också som dess aktiva tillverkare, leverantörer och saluförare. I annonsmaterialet framträder ett växande antal nipperbodar som drevs av kvinnor under 1780- och 1790-talen, varav ett tiotal låg samlade längs Västerlånggatan och angränsande kvarter.⁷² Bodarna förefaller ha sålt lite av varje,

71 Se "Shopping" i Styles & Vickery 2006, s. 125–225.

72 I *Stockholms Posten* fanns bland annat notiser om "Fru Norgrens Nipperbod i Directeur Björks hus på Västerlånggatan" (16 augusti 1785); "Fru Reiß Nipperbod i huset N:o 164 på Stads-Smedjegatan" (12 januari 1789) och "Fru Kruses Nipperbod wid Västerlånggatan" (28 november 1789). I *Dagligt Allehanda* fanns notiser om "Mademoiselle Heißes Nipperbod wid Väster-

men framför allt modetillbehör, accessoarer och smink. I *Dagligt Allehanda* upplystes exempelvis om fru Torgstedts nipperbod vid Norrbro, där mössor, manschetter och andra broderade arbeten såldes tillsammans med luktvatten, puder och pomada, och i fru Lindwals bod vid Slussen togs halmhattar emot till svärtning.⁷³ Nipper- och galanterivaror kunde lämpa sig särskilt väl för kvinnliga entreprenörer eftersom de flesta kvinnor formellt stod utanför skråväsendet, samtidigt som många av modets nyhetsvaror var svårplacerade i förhållande till de traditionella (manliga) yrkeskategorierna.⁷⁴

I tidens visuella kultur förstärktes kopplingen mellan kvinnor och mode. Modehandlerskan som motiv i konsten framstod som en personifiering av den kommersiella marknaden under 1700-talet, där rollen inte bara handlade om en viss yrkeskategori utan även om ett kvinnoideal format av de föreställningar om sinnlighet och flärd som förknippades med mode. Den unga kvinna som handlade med galanterivarorna associerades ofta i tidens bilder och texter med sensualism och begär.⁷⁵ Den lockelse som de åtråvärda modevarorna utövade, överfördes på de vackra och tillmötesgående kvinnorna som tillverkade och sålde dem. Populära graverade bilder spann vidare på föreställningarna om hur modehandlerskorna medvetet utnyttjade förförelsens alla knep i sitt värv (bild 6). Mode såldes med den bekönade blicken och "shopping" i välförsed-

långgatan" (22 december 1796); "Fru Bagges Nipperbod" (12 oktober 1787); "Fru Åhmans Nipperbod wid Västerlånggatan" (21 december 1799); "Carine Charles Nipperbod wid Västerlånggatan" (12 april 1798); "Mademoiselle Dahlmanssons Nipperbod wid stora Kyrkobrinken" (23 november 1797); "Fru Lundwalds Nipperbod" vid Slussen (22 juli 1799); "Mademoiselle Meisners Nipperbod wid Västerlånggatan" (19 mars 1793); "Fru Wedenbergs Nipperbod" på Hornsgatan (18 maj 1797); "Fru Öbergs Nipperbod" på Fredsgatan (5 februari 1799); "Fru Rosengrens Nipperbod" på Storgatan (27 augusti 1789); "Fru Cherlings Nipperbod" vid Stortorget (21 december 1797); "Fru Westerlings Nipperbod" vid Slussen (13 april 1790) och "Mademoiselle Gylanders Nipperbod vid Kornhamn (3 mars 1797); se även Nyberg 2010, s. 124–125.

73 *Dagligt Allehanda*, 8 maj 1788, 18 juni 1799.

74 Svenska förhållanden följer den internationella utvecklingen: jfr Berg 2004, s. 85–142 och Sharpe 2001, https://eprints.utas.edu.au/2772/1/Female_Merchants_in_the_BIa.pdf. British Museums stora samling av "trade cards" eller "business cards" visar också hur ett stort antal kvinnor etablerade sig på den växande modemarknaden under 1700-talet.

75 Jones 2004, s. 155–160.

Pehr Hilleström, "Ett fruent: som vid ljus handlar granlåt av en Qvinna" (Modehandlerska), olja på duk, 79,5 x 65,5 cm. Nationalmuseum, Stockholm.

da butiker utvecklades till ett nöje med många facetter för alla som hade råd att betala.⁷⁶ Men modehandeln kunde också framställas som en angelägenhet kvinnor emellan. I en av Pehr Hilleströms målningar besöker en modehandlerska en kvinnlig kund och i ljusskenet skildras deras möte som ett förtroligt samtal. Här förenas kvinnorna genom de utbudna modevarorna, men framträder också som såväl modets producerer som konsumenter. Hilleströms målning visar en vardaglig genrescen ur det moderna livet vid 1780-talets mitt och placerar den i hemmets vrå, en plats som i tidens genusretorik allt tydligare lyftes fram som en utpräglat kvinnlig sfär.⁷⁷

När efterfrågan på modenyheter ökade och skräets inflytande och kontroll över marknaden minskade, fick kvinnor ett visst handlingsutrymme. Visserligen hade redan 1720 års skråordning fastställt att de kvinnor som lärt sig ett hantverk även skulle äga rätt att vända sig till magistraten och begära tillåtelse att driva sin egen näring, men denna väg verkar ha varit mindre vanlig.⁷⁸ Oftare fann istället kvinnorna, vid sidan av de etablerade modehandlarna, en utkomst i att ta emot beställningar på sömnadsarbeten av olika slag, eller lämna in sina arbeten på kommission i

76 Martin 2009, s. 47f. I den engelskspråkiga kulturen tar även ordet "shopping" form under 1700-talet, Styles & Vickery 2006, s. 2.

77 Brown 2020, s. 23–24; Ilmakunnas 2017, s. 250–252; Brown 2007, s. 389–426.

78 Lindström 2011, s. 191.

butikerna.⁷⁹ Påfallande många notiser i tidningarna gäller förfärdigandet av huvudbonader och hårprydnader, så kallade "coeffurer." Modebilderna bidrog härvidlag konkret till att skapa en efterfrågan som påtagligt vidgade marknaden.

Även om kommissionsarbetena främst bör ha varit en lönsam affär för butiksägarna, fanns uppenbarligen en tillräckligt stor efterfrågan för en varierad marknad med många olika aktörer. Tidningsannonserna visar dessutom som framkommit att handeln med dessa mode- och skönhetsvaror med tiden blev alltmer diversifierad. Vid sidan av de etablerade butikerna kring Mynttorget och Riddarhustorget framträder i annonser och notiser även mer anspråkslösa privata adresser, där varor producerade i hemmen utbjöds till försäljning.⁸⁰ Det fanns kanske också ett drag av merkantilistisk samhällsnytta i dessa uppmaningar som skymtar i tidningsnotiserna, vid sidan av det faktum att fler sökte olika försörjningsmöjligheter.⁸¹ Kvinnor skulle utveckla det hantverk som de ändå skolats i från späda ålder och därmed bidra till den inhemska marknaden med sina kunskaper i olika slöjder. Tidens "fruntimers upfostran" uppmanade till flit, vilket betraktades som viktigt eftersom kvinnor samtidigt också ansågs äga fallenhet för lättja och lättsinne.⁸² I "Erinringar vid Afhandlingen om vissa Sysslor och Göromål i Samhället, som kunde vara Qvinnokönet tilhörige" från 1794 påkallas behovet att upplysa kvinnor vilka rättigheter som de enligt lag hade i sitt näringsidkande. Att en änka kunde överta sin avlidne mans verksamhet verkade de flesta känna till, men även hustrur och döttrar borde härvidlag uppmuntras till entreprenörskap.⁸³ Det ansågs också viktigt att precisera vilka varor det rörde sig om, för att undvika konkurrens med de skråreglerade yrkena.⁸⁴

79 Wottle 2010, s. 120–125; se t.ex. *Dagligt Allehanda*, 11 oktober 1784.

80 *Dagligt Allehanda*, 11 oktober 1784.

81 Ling 2016.

82 Gjørwell 1772, del II, s. 38 och del III s. 2f.; Ilmakunnas 2018:1.

83 "Erinringar vid Afhandlingen om vissa Sysslor och Göromål i Samhället, som kunde vara Qvinnokönet tilhörige", *Skrifter af Sällskapet för Allmänne Medborgerlige Kunskaper*, I, Stockholm 1794, s. 117–118.

84 En detaljerad förteckning ges i: "Erinringar vid Afhandlingen om vissa Sysslor och Göromål i Samhället...", 1794, s. 118–119.

Gravyr av okänd konstnär, 16,2 x 9,6 cm, 1772–1777.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Männen var utövarna av de skråorganiserade yrkena, kvinnorna (och allmogen) av de fria slöjderna.⁸⁵ Vid sidan av de etablerade mode- och galanteributikerna fanns ett antal klädstånd i staden, där varor kunde avyttras.⁸⁶ Antalet varierade beroende på tillgång och efterfrågan. Staden ägde också försäljningsbodar vid marknadsplatserna och längs broarna som kunde hyras av olika näringsidkare.⁸⁷ Men verklighetens modehandlarskor utgjordes främst av de många kvinnor som sydde vid sidan av och som via tidningarnas notiser erbjöd sitt arbete till försäljning i sina egna hem: ”Uti Bryggaregränden huset N:o 14 och 15 in på gården 3 trappor up mottages alla slags Slät-Söm, äfwen märkning för billigt pris.”⁸⁸ Många ensamstående kvinnor sökte också en utkomst genom att utannonsera sina tjänster.⁸⁹

85 Jfr Vainio-Korhonen 2000, s. 40–63.

86 Jfr andrahandsmarknaden för kläder, modetillbehör och förbrukningsvaror: Wottle 2010, s. 119–125 och Rasmussen 2015, s. 485–516. Även smink och skönhetsvaror såldes på auktionsmarknaden: *Dagligt Allehanda*, 24 februari 1794 och 30 september 1799. För kvinnornas roll på auktionsmarknaden i Stockholm se Ulväng, Murhem & Lilja 2013, s. 106–109.

87 *Dagligt Allehanda*, 14 augusti 1783; 2 april 1798; Ling 2011.

88 *Stockholms Posten*, 27 juli 1779.

89 Se t.ex. *Stockholms Posten*, 3 november 1779.

Konklusion – samspelet mellan annonser, bilder, butiker och köpare

I några bevarade reflektioner över modemarknaden i det sena 1700-talets Stockholm skymtar här och var upplevelser av en diskrepans mellan den svenska modescenen och den kontinentala. Malla Silfverstolpes kommentarer om skabbiga lokaler och Anna Johanna Grills minnen av upplysta skyltfönster i London ger glimtar av ett Stockholm som på detta område hade sina brister och begränsningar. Likafullt förmedlar Stockholmspressen en bild av en mångsidig modemarknad, där olika former av försäljning av modetillbehör och skönhetsprodukter ständigt pågick. Genom det dagliga utbudandet av varor och tjänster i tidningarna framträder en karta över gator, gränder och torg, där Stockholm erbjöd goda möjligheter till shopping i alla prisklasser – importerade franska varor eller inhemska produkter, allehanda kläddetaljer, exklusiva smycken och knappar, eller ett enklare utbud av smink, puder och hemgjord hårpomada. Runt om i Stockholm pågick denna kommers och på en mängd olika adresser lockade annonserna till besök i boklädor, enklare bodar eller mer exklusiva modebutiker.

Annonsernas formuleringar och utbud av varor vittnar dessutom om tydliga kopplingar mellan den svenska och den europeiska modescenen. Samma gravyrer som studerades av konsumenter i Paris och London eller i Berlin och Wien nådde också till Stockholm och skapade därmed en likartad efterfrågan på de håruppsättningar, hattar, klänningar, smycken och promenadkäppar som användes av borgerskap och ståndspersoner runt om i de europeiska städerna. Kringresande försäljare, importerade varor som utannonserades i pressen samt tillgången till en internationell gravymarknad framstår därmed som essentiella förutsättningar för att Stockholm skulle kunna integreras i en europeisk modegemenskap under 1700-talet. Inte minst den snabbhet med vilken modegravyrer kunde spridas över gränserna gjorde dem till effektiva redskap att förmedla det internationella modets ständiga föränderlighet.

En annan slutsats som kan dras utifrån de här diskuterade källorna handlar om den sociala sammansättningen av de grupper som annonserna för mode- och skönhetsprodukter vände sig till. Det brokiga utbudet av varor, mångfalden av försäljningsställen, liksom annonsernas formuleringar vittnar om en differentierad marknad riktad till ett relativt brett socialt spektrum av konsumenter i det gustavianska Stockholm. Här framträder en breddning av modemarknaden från en mer exklusiv elit till vidare grupper av befolkningen – det var skillnad på

det klientel som sökte sig till *Temple de Goût* vid Mynttorget och de som uppsökte enklare nipperbodas som tillhandahöll billigare produkter på Norrbro. Den sociala breddningen av marknaden för modevaror ledde understundom också till missnöje och spänningar. Kommentarer i dagspressen kunde handla om irritation inför ett klientel som de mer bemedlade besökarna inte ville beblanda sig med i Stockholms modebutiker. I en notis i *Dagligt Allehanda* berättas 1786 indignerat om hur ”Fabriques-Arbetare och Spinnerskor och arbetsföre Barn” sökte sig in i bodarna och där ”ej sällan taga sig tillfälle at genom snatteri och tjufnad göra skada och olägenhet.”⁹⁰ En annan viktig insikt som framgår av de här använda källorna är att modemarknaden i hög grad vände sig till de kvinnliga konsumenterna.⁹¹ Gravyrernas innehåll, utbudet av varor, liksom formuleringarna i tidningarnas annonser vittnar om att den kvinnliga publiken med tiden blev allt mer betydande på den växande modemarknaden. Samtidigt intog som framkommit kvinnorna även en betydelsefull roll som producenter och entreprenörer på samma marknad.

Ett annat tydligt resultat av denna undersökning handlar om samspelet mellan annonser och modegravyrer i försäljningen av accessoarer och skönhetsprodukter. De modegravyrer som kunde inköpas i Holmbergs boklåda eller hos Schneidler vid Tyska brunn var inte bara vackra i sig. De förmedlade också en outhärlig kunskap om modets nya uttrycksformer – en kunskap som var nödvändig för alla som ville vårda sin identitet och sociala persona. Modegravyrerna formade därmed kräsna och medvetna konsumenter som visste vad de ville ha när de besökte frisörer, modehandlare och galanteributiker. Därmed blev modebilderna betydelsefulla också för producenterna och försäljarna av dessa varor och tjänster. Genom att förse sig med gravyrer av tidens senaste ”Coeffurer” hos Holmberg, kunde stadens frisörer och sömmerskor hålla sig à jour med modets växlingar och erbjuda just det som deras kunder efterfrågade. För alla som befolkade Stockholms modeinrättningar var gravyrerna oundgängliga.

Den ständiga tillgången på nya modebilder från kontinenten, eller på svenska versioner av de utländska motiven, utgjorde därmed en förutsättning för marknaden för fashionabla varor och skönhetsprodukter. Den omfattande handeln med olika former av tryckta bilder – i olika format, utföranden och prisklasser – måste

⁹⁰ *Dagligt Allehanda*, 4 maj 1786. Liknande händelser hade noterats 14 mars 1770 och 12 juni 1780.

⁹¹ Jfr Runefelt 2015; Ilmakunnas 2012; Ilmakunnas 2017.

därför även betraktas som en integrerad del av Stockholms växande marknad för mode, nipper och galanterier. Försäljningen av accessoarer och smink, liksom arrangerandet av frisyrier, hattar och håruppsättningar, stimulerades oavbrutet av tidens växande visuella kultur. De gravyrer i olika tekniker – färglagda, inbundna i almanackor eller sålda som lösa blad – som tillhandahölls i stadens boklådor framstår som viktiga kuggar i den gustavianska modemarknadens maskineri.

På denna marknad hade samspelet mellan bilder och texter dessutom flera dimensioner och funktioner. När accessoarer eller skönhetsprodukter beskrevs i franska termer i tidningsannonser och modepublikationer, anknöt de till de parisiska modegravyrernas visuella värld.⁹² Hos läsaren frammanades bilder av eleganta frisyrier, välsminkade ansikten och välsittande klädedräkter. I många fall förutsatte annonser och beskrivningar också kännedom om modegravyrernas detaljer för att bli förstådda – om det så gällde en dräkt av typen *Déshabillé de Matin* eller en frisyri *à la Noble Simplicité*. I *Dagligt Allehanda* publicerades den 21 februari 1788 en annons för fru Baggés nipperbod som särskilt omnämner utbudet av ”Nymodiga Fruntimmers Rese-Mössor” och ”efter nyaste mode och bästa smak monderade Fruntimmers-hattar”.⁹³ I textens fortsatta uppräknings anges de modeller av ”Extra-ordinair finhet och godhet” som såldes – ”à la Montgolfier”, ”à la Turque”, ”à l’Espagne”. Genom tillgången till gravyrer kunde den presumtiva konsumenten förstå terminologin och navigera genom det rika utbudet av modeller. Modebilderna formade därmed initierade konsumenter som rätt kunde tolka annonsernas omfattande uppräknings av utbudna varor.

Samspelet mellan texter och bilder, mellan boklådor och bodar, mellan köpare och säljare, belyser den visuella kulturens betydelse för utvecklingen av 1700-talets modemarknad. Genom gravyrernas framställningar av håruppsättningar, hattar och sminkade ansikten förmedlades ideal och identiteter och gjorde konsumenter över hela Europa delaktiga i en gemensam shoppingkultur. Men modegravyrerna utgjorde bara en facett av tidens visuella kultur. I en rad olika sammanhang blev den initierade blicken fundamental för de olika pro-

⁹² Gudrun Andersson poängterar dock, i sin undersökning av annonseringen i *Dagligt Allehanda* 1825–1845, att läsningen knappast erbjöd någon visuell förförelse, Andersson, Nyberg, Lilja, & Ågren 2010; jfr Coquery 2004, s. 73–76.

⁹³ *Dagligt Allehanda*, 21 februari 1788. Baggés nipperbod låg vid hörnet av Malmstorgsgatan och Brunkeberg, men hon hade även detta år en tillfällig nipperbod vid Fastingsmarknaden i Kristinehamn.

Modegravyrer ur *Galerie des Modes et Costumes Français* av J. Pelicier efter Pierre Thomas Le Clerc, 27,8 x 22 cm, Paris 1780. Rijksmuseum, Amsterdam.

Modegravyrer ur *Candid* [pseud.], Coeffurer, Stockholm 1781. Kungliga biblioteket, Stockholm.

cesser som handlade om forandet av identiteter och manifesterandet av sociala hierarkier. I den alltmer visuellt orienterade kultur som utvecklades under 1700-talet hängde alla delar samman, från en ständigt växande bildrikedom i form av gravyrer, tryckta tyger, dekorerade föremål, målningar och porträtt, till de ständigt växlande intryck som mötte alla som rörde sig på Stockholms gator. Den brokiga mångfalden av färger, mönster och kvaliteter i kläder och tillbehör samspelade här med butikernas skyltningar och varornas förpackningar. Ögats roll att tolka såväl verkligheten som bilderna av den, fick en fördjupad betydelse. Om det så gällde att sekundsnabbt avläsa kvaliteten på tyger eller accessoarer i bodar och butiker, eller notera de betydelsebärande detaljerna i tidens porträtt – eller på de människor man mötte på gatan.

Källor och litteratur

TRYCKTA KÄLLOR

Candid [pseud.], 1781. *Coëffurer*, Stockholm.

Dagligt Allehanda, 1770–1815. Stockholm.

Den Swenske Spectator, Stockholm 1779.

Elers, Johan, 1800. *Stockholm*, del I. Stockholm.

Fruentimmers Tidningar, 1772. Carl Christopher Gjörwell (red.). Stockholm.

Grand-Carteret, John, 1896. *Les almanach français*, Paris.

Grill, Anna Johanna, 1997. *Resedagbok från England, 1788*, Stockholm: Atlantis.

Götheborgs Tidningar, 1791. Göteborg.

Hushålls-Bibliothek för Fruentimmer, I–III, 1800–1804. Stockholm.

L'Almanach de la toilette et la coëffure des dames Françaises, Paris 177.

Malla Montgomery-Silfverstolpes Memoarer, utgifna af Malla Grandinson, del I (1782–1803), 1908. Stockholm: Bonnier.

Mercur de France, 1774. Paris.

Reenstierna, Märta Helena, 1985, Årsta dagboken, del II, 1813–1825, Stockholm: Esselte.

Skrifter af Sällskapet för Allmänne Medborgerlige Kunskaper, I, 1794. Stockholm: J. A., Carlbohm.

Sofrosyne. Ett Blad för Svenska Fruentimmer, 1815. Stockholm.

Stockholms Almanach för Året 1799.

Stockholms Posten, 1779–1781. Stockholm.

Underrättelser för fruentimmer, i synnerhet hörande til toileten, 1790. Stockholm.

Utvalda Konster för Fruentimmer, 1786. Stockholm.

FORSKNINGSLITTERATUR

Ahlund, Mikael, 2011. *Landskapets röster. Studier i Elias Martins bildvärld*. Stockholm: Atlantis.

Andersson, Gudrun, Nyberg, Klas, Lilja, Kristina & Ågren, Karin (red.), 2010. *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Berg, Maxine, 2004. "In Pursuit of Luxury. Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century", *Past and Present*, 182. Oxford: Oxford University Press.

Berry, Helen, 2002. "Polite Consumption. Shopping in Eighteenth-Century England", *Transactions of the Royal Historical Society*, 12, Cambridge: Cambridge University Press.

Brown, Carolina, 2020. *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Stockholm: Carlssons.

Brown, Carolina, 2011. *Skönhetens mask. Historia om kropp och själ, ideal och verklighet*, Stockholm: Carlssons.

Brown, Carolina, 2007. "Mode och skönhet". I Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Stockholm: Signum.

Coquery, Natacha & Bonnet, Alain (dir.), 2014. *Le commerce du luxe – production, exposition et circulation des objets précieux du Moyen âge à nos jours*, Le Kremlin-Bicêtre: Mare & Martin.

Coquery, Natacha, 2004. "The Language of Success. Marketing and Distributing Semi-Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris". *Journal of Design History*, 17(1).

Chrisman-Campbell, Kimberly, 2015. "The Marchande de Modes", *Fashion Victims. Dress at the Court of Louis XVI and Marie-Antoinette*. New Haven & London: Yale University Press.

Daly Goggin, Maureen & Fowkes Tobin, Beth (eds), 2009a. *Material Women, 1750–1950. Consuming Desires and Collecting Practices*, Burlington, Vermont: Ashgate.

Daly Goggin, Maureen & Fowkes Tobin, Beth (eds), 2009b. *Women and Things, 1750–1950. Gendered Material Strategies*, Surrey, UK: Ashgate.

Daly Goggin, Maureen & Fowkes Tobin, Beth (eds), 2009c. *Women and the Material Culture of Needlework and Textiles, 1750–1950*, Farnham, UK: Ashgate.

Dyer, Serena, 2021. *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*, London: Bloomsbury.

Heckscher, Eli F., 1949. *Sveriges ekonomiska historia sedan Gustav Vasa. Del II:1–2, Det moderna Sveriges grundläggning*. Stockholm: Bonniers.

Hyde, Melissa, 2006. "Making up the Rococo" & "The Makeup of the Marquise". I *Making up the Rococo. François Boucher and His Critics*. Los Angeles: Getty Publications.

Ilmakunnas, Johanna, 2018. "Konsten att avbilda arbete. Kvinnors sysselsättningar och vardag på Pehr Hilleströms genremålningar från 1770-talet till 1810-talet". *Historisk Tidskrift för Finland*, 103(1).

Ilmakunnas, Johanna, 2017. "French Fashions. Aspects of Elite Lifestyle in Eighteenth-Century Sweden". I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon (eds), 2017, *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Ilmakunnas, Johanna, 2013. "Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker". *Historisk Tidskrift för Finland*, 98(2).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm: Atlantis.

Ilmakunnas, Johanna, 2004. "Adelsdamen som konsument på 1700-talet", *Historisk Tidskrift för Finland*, 89(2).

Jones, Jennifer M., 2004. *Sexing La mode. Gender, Fashion and Commercial Culture in Old Regime France*. Oxford: Berg.

Jung, Sandro, 2013. "Illustrated Pocket Diaries and the Commodification of Culture". *Eighteenth-Century Life*, 37(2).

Ling, Sofia, 2016. *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia.

Ling, Sofia, 2011. "Genusarbetsdelning i tidigmoderna städer". I Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.). *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* s. 155–178. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 47.

Lindström, Dag, 2011. "Genusarbetsdelning i det tidigmoderna skråväsendet". I Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.). *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 47.

Mackie, Erin, 2003. *Market à la Mode. Fashion, Commodity, and Gender in The Tatler and The Spectator.*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Martin, Morag, 2009. *Selling Beauty. Cosmetics, Commerce, and French Society, 1750–1830*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

North, Michael, 2017. "Fashion and Luxury in Eighteenth-Century Germany". I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Nyberg, Klas & von Wachenfeldt, Paula (red.), 2015. *Det svenska begäret: sekler av lyxkonsumtion*, Stockholm: Carlssons.

Nyberg, Klas (red.), 2010. *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Persson, Helen (red.), 2009. *Empirens döttrar. Kultur och mode under tidigt 1800-tal*. Stockholm: Signum.

Petersson, Sonya, 2014. *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft*, Stockholm: Makadam.

Rasmussen, Pernilla, 2010. *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Rasmussen, Pernilla, 2015. "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830". *Historisk Tidskrift för Finland* 4.

Ribeiro, Aileen, 1988. *Fashion in the French Revolution*. London: Batsford.

Ribeiro, Aileen, 1984. "Getting and Spending", *Dress in Eighteenth Century Europe 1715–1789* London: Batsford.

Runefelt, Leif, 2016. "Förhöjd sanning. Skönhet, smink och samhällsordning, 1720–1820". *Lychnos. Årsbok för idé och lärdomshistoria*. Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Samuelsson, Kurt, 1951. *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815. En studie i den svenska handelskapitalismens historia*. Stockholm: Ekonomisk-historiska institutet i Stockholm.

Sharpe, Pamela, 2001. "Gender in the Economy. Female Marchants and Family Businesses in the British Isles, 1600–1850". *Social History*, 34(68).

Skuncke, Marie-Christine & Ivarsdotter, Anna, 1998. *Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikedramatik*, Stockholm: Atlantis.

Starobinski, Jean, 1990. *Revolution in Fashion. European Clothing, 1715–1815*. New York: Indiana University Press.

Steorn, Patrik, 2015. "Modebilder i det svenska 1700-talets trycksakskultur. Migrerande motiv och produktiva instabiliteter". *Biblis. Tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk, samlande*. Stockholm.

Steorn, Patrik, 2013. "Migrating Motifs and Productive Instabilities. Images of Fashion in Eighteenth-Century Swedish Print Culture". *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*. Stockholm: Taylor & Francis.

Styles, John & Vickery, Amanda (eds), 2006. *Gender, Taste and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. New Haven & London: Yale University Press.

Ulväng, Göran, Murhem, Sofia & Lilja, Kristina, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlund.

Vainio-Korhonen, Kirsi, 2000. "Handicrafts as Professions and Sources of Income in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Turku (Åbo). A Gender Viewpoint to Economic History". *Scandinavian Economic History Review*, 68(1).

Walsh, Claire, 1995. "Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London". *Journal of Design History*, 8(3).

Wottle, Martin, 2010. "Detaljhandeln med kläder och tyger, 1734–1834". I Klas Nyberg (red.), *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846.*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Wottle, Martin, 2005. "Ett anspråklöst förslag. Barbara Pauli och människosläktets allmänna fåfänglighet". I Kekke Stadin (red.), *I all anspråklöshet. En vänbok till Lars Björnin*. Stockholm: Södertörns Studies in History 2.

*Försäljning av
utländska modevaror
under 1700-talets
sista decennier*

AV ANNA KNUTSSON

”**E**N INFEKTERAD KAMP utkämpades under 1700-talet kring utländskt mode i Sverige. På den ena sidan stod de som ville bannlysa det som överflödigt bjäfs, skadligt för riket, och på den andra de som åtrådde de senaste nymodigheterna. I praktiken rädde strikta importrestriktioner mot merparten av utländska modevaror under 1700-talet, men den omfattande smugglingen gjorde ändå att de var tillgängliga på den svenska marknaden. I det här kapitlet utforskar jag hur shopping av utländska modevaror som tyg och klädaccessoarer fungerade i Stockholm vid 1700-talets slut och hur shoppingen formades av såväl regelverk som konsumenter.

Den protektionistiska handelspolitik som präglade 1700-talet hade sina rötter i den ekonomiska kris som följde på stormaktsväldets fall, och var en reaktion på den ökande globala handeln. Carl Wennerlind har liknat den här utvecklingen vid en nationell självförtroendekris, där Sveriges förmåga att hävda sig på den internationella handelsscenen ifrågasattes. Den globala handeln sågs därmed alltmer som ett hot. Landet vände sig nu inåt och försökte dra sig tillbaka från de globala handelsströmningarna. Importförbud infördes för en mängd olika varor och kulminerade 1771 med 871 importförbud, vilket inkluderade i princip alla typer av utländska tyger, hattar, strumpor, spännen, och sjalar.

Syftet med importförbuden var att stödja de svenska manufakturerna genom att eliminera den utländska konkurrensen, och man hoppades att det så småningom skulle göra Sverige självförsörjande på manufakturvaror. Handeln med utländska varor upphörde inte i och med förbuden, istället gick den under jorden. Under 1700-talets sista årtionden släpptes därför en uppsjö av nya förordningar som skulle stävja smugglingen som följde i förbudens kölvatten.

NYCKELFÖRORDNINGAR

- 1771 Ny tulltaxa med 871 importförbud.
- 1776 Husvisitationen avskaffas då den anses strida mot hemfriden. Det är inte längre möjligt att söka igenom egendom för smuggelvaror.
- 1776 Ny tulltaxa där runt 30 importförbud lyfts.
- 1778 Den nationella dräkten införs, delvis för att underminera marknaden för utländskt mode.
- 1785 Husvisitationer återinförs för affärer och lagerlokaler.
- 1794 Flera nya importförbud införs på bland annat silke och kaffe.
- 1799 En ny anti-smugglings förordning införs som ger ökade befogenheter för fiskaler att utföra husvisitation, och ökade straff för smugglare. Dömda smugglare kan nu även få sina namn publicerade i den dagliga pressen och bli uthängda som anti-patrioter.

Den fortsatta tillgången på utländska modevaror på den svenska marknaden gav upphov till debatter om konsumtion och fosterlandskärlek. Förbuden åtföljdes i förordningar och i tidningar av en diskurs som förespråkade patriotisk protektionism och medborgerlig patriotisk konsumtion.¹ Flera forskare har visat hur konsumtionspatriotismen slog rot i flera sociala skikt under 1700-talet, bland så väl adel och borgare som bönder.²

Samtidigt fanns det många andra faktorer som påverkade konsumenternas val. Det är speciellt tydligt när det gäller adeln som i stor utsträckning påverkades av deras roll som del av den kosmopolitiska eliten. Enligt historikern Charlotta Wolff förväntades adeln leva upp till de modekrav som rädde för den europeiska aristokratin i stort, speciellt i Frankrike som var den viktigaste modeförebilden.³ Även Johanna Ilmakunnas har visat att franskt mode var en integrerad del av den svenska aristokratins självbild under 1700-talet.⁴ Nya idéer om individens rätt att ta egna beslut oberoende av staten började också dyka upp, och mot seklets slut utmanades konsumtionspatriotismen alltmer av en ökande skara som stödde fria val inspirerade av naturrätt och moralfilosofi.⁵

Bouppteckningsstudier har visat att utländska modevaror återfanns hemma hos de flesta samhällsgrupper under 1700-talet.⁶ Introduktionen av utländskt mode var dock aldrig en passiv process, utan varorna omtolkades och anpassades till den inhemska sociala kontexten.⁷ Det som sågs som utländskt i Sverige var följaktligen ofta en blandning av utländska trender och lokala sedvänjor. Utländska tyger syddes upp efter lokala dräktmodeller och inhemska band fick dekorera utländska hattmodeller.

Trots att utländska modevaror florerade bland de flesta samhällsgrupper, har inskaffandet av dem fått lite uppmärksamhet. Förvärvet av utländska modevaror har i tidigare forskning primärt diskuterats i relation antingen till shopping

- 1 Knutsson 2023, kap. 2.
- 2 Knutsson 2023, s. 159–162; Sennefelt 2015, s. 226–227; Ilmakunnas 2012; Wolff 2005, s. 302–308; Ilmakunnas 2001, s. 394.
- 3 Om adelns kosmopolitism se Wolff 2005, s. 336.
- 4 Ilmakunnas 2017; Ilmakunnas 2014, s. 123.
- 5 Knutsson 2023, kapitel 2. Se även Magnusson 2004, s. 135.
- 6 Johnson 2018, s. 151; Ulväng 2012, s. 184; Ilmakunnas 2001; Svensson 1942, s. 80; Björkquist 1941, s. 220–223.
- 7 Knutsson 2023, kap. 5; Rasmussen 2014; Ulväng 2012, s. 172; Liby 1997, s. 5.

i Paris – hur den svenska adeln och ståndspersoner försågs med utländska varor genom diplomater och personliga kontakter på plats i utlandet – eller till gård-farihandeln.⁸ Shopping av utländska modevaror i svenska butiker eller bodar är däremot ett förbisett ämne. Det samma kan även sägas om tidigmodern shopping i Sverige överlag. Endast ett fåtal studier har berört shopping i Stockholm.⁹ De har dock pekat på att relationen mellan handelsmän och kunder var central för att etablera en framgångsrik handelsrörelse.¹⁰ Att säkra en kommersiell relation till hovet var det allra säkraste sättet att etablera en lyckad modehandel i staden. Internationell forskning har visat att en nära relation mellan handlare och kund var speciellt viktig i handeln med illegala varor, där konsumenten skyddade handlare från ordningsmakten i utbyte mot att de försåg dem med förbjudna utländska varor.¹¹ Så var även fallet i Sverige, och i en stad som Stockholm med intensiv övervakning var det här stödet speciellt viktigt.¹²

Brittiska studier av shopping har även pekat på att den sensoriska upplevelsen av varor och butik spelade en stor roll i shoppingprocessen och i konsumentvalet.¹³ De få existerande studier som finns av salubodar i Stockholm under 1700-talet har pekat på att dessa var små, trånga och mörka.¹⁴ Dessa studier har dock endast behandlat järnkrämarbodas och kryddkrämarbodas, vilka torde haft en annan karaktär än modebutikerna.

I det här kapitlet undersöker jag hur handeln med främmande modevaror i salubodar fungerade i praktiken genom att titta närmare på några specifika modehandlare och deras bodar. Tre modehandlare står i centrum: Barbara Susanna Pauli, aktiv under 1770- och 1780-talen, Marcellin Robert, aktiv mellan omkring 1780 till 1814, och Johan Abraham Théel som var aktiv åren 1791 till 1811. Kapitlet tar avstamp i det Rosenadlerska huset vid Mynttorget, där både Pauli och Théel hade sina bodar. Robert hade däremot aldrig en officiell salubod. Jag undersöker

8 Ilmakunnas 2014, s. 123; Lundqvist 2008; Wolff 2005, s. 302–303. Ett undantag är Johnson 2014, s. 40.

9 Murhem & Ulväng 2017; Ulväng, Lilja & Murhem 2013; Ilmakunnas 2012.

10 Murhem & Ulväng 2017, s. 201.

11 Montenach 2017, s. 243 & 270; Gottmann 2016, s. 89; Montenach 2015.

12 Knutsson 2023, kap 3.

13 Dyer 2014; Smith 2012.

14 Lagerquist 1938, s. 174–175, 178; Wernstedt 1935, s. 183–185.

hur bodarna var utformade men även vilka modevaror som såldes där, samt vilka konsumenterna var och vilken roll de spelade i att möjliggöra handeln med utländska varor. Slutligen frågar jag hur spänningarna mellan patriotism och efterfrågan av utländska modevaror påverkade de här affärsrörelserna.

Handlarna

Tre handlare står i fokus för den här studien. Medan deras klientel och varuutbud överlappade, representerar de väldigt olika handelsstrategier som i stor utsträckning berodde på deras olika förutsättningar.

Johan Abraham Théel var född 1765 och yngst av de tre och var aktiv 1791 till 1811. Han var son till den Falubaserade handelsmannen Daniel Fredrick Théel, men runt 1790 flyttade han till Stockholm. Han trädde då i lära hos sidenkramhandlaren Carl Wiberg och hans kompanjon Abraham Elfving vars bod låg vid Mynttorget. Wiberg var en väletablerad modehandlare i Stockholm och även ledamot av siden- och klädeskramhandels-societeten.¹⁵ Under 1700-talet ansvarade siden- och klädeskramhandels-societeten för försäljningen av svenskproducerade och importerade manufakturtyger: silke, fina ylletyger och bomull. Det gav dem en prominent men också omtvistad ställning. Dels sågs de som ett viktigt gränssnitt mellan den svenska industrin och konsumenterna men samtidigt saluförde de utländska varor vilket gjorde att de ofta misstänktes för smuggling. De var även kända för sin liberala hållning när det kom till försäljning av förbjudna varor och argumenterade att "[k]ramhandlare äro ej i stånd att omskapa Nationens lynne och smak".¹⁶ Societetens medlemmar, menade man, var tvungna att lagerföra varor som konsumenterna faktiskt ville köpa, även om de var utländska. Under sin tid som lärling hos Wiberg och Elfving lärdes Théel upp enligt siden- och klädeskramhandels-societetens principer. När Théel 1791 sökte burskap godkändes han omedelbart av siden- och klädeskramhandels-societetens såväl som handelskollegiet och bildade företaget Théel & Comp tillsammans med Carl Fredrick Hasselquist som hade gått i lära hos sidenkramhandlare Ek, som höll bod i samma hus

15 Knutsson 2023, s. 122.

16 'Underdån Ödmjukaste Memorial', 1769; se även Knutsson 2023 kap. 2 för en längre diskussion.

som Wiberg och Elfving.¹⁷ Théel kom att följa i Carl Wibergs spår och blev även han ledamot i siden- och klädeskramhandelssocieteten.¹⁸ Genom sin traditionella skolning och sin anslutning till siden- och klädeskramhandelssocieteten kan Johan Abraham Théel ses som en relativt representativ borgerlig sidenkramhandlare.

I kontrast till detta står Barbara Susanna Pauli som var aktiv i Stockholm under en knapp tioårsperiod som tog sin början 1775.¹⁹ Susanna Pauli, som hon ofta kallades, var dotter till den franske hovjuvelören Pierre Pauli som etablerat sig i Sverige runt 1770.²⁰ Vid endast tjugotvå års ålder ansökte Susanna Pauli om att få idka handel med franska modevaror i staden. Hennes ansökan om att få framställa och saluföra ”allehanda slags nymodiga fruntimmersprydnader och klädbonad” och att tullfritt införa franska modevaror ankom till överståthållare Carl Sparre våren 1775.²¹ Ansökningen skickades vidare till Stockholms magistrat som hänvisade den till handelskollegiet, varifrån den blev remitterad till siden- och klädeskramhandelssocieteten, den societet som ansågs ligga närmast hennes handelsområde.²² Siden- och klädeskramhandelssocieteten var skeptisk mot Pauli och motsatte sig hennes ansökan med argumentet att det redan fanns för många nipperhandlare i staden. De lade till att modets växlingar var skadliga och inte skulle uppmuntras ytterligare, samt att den tullfria import som hon efterfrågade var ”äventyrlig”.²³ Handelskollegiet avslög följaktligen Paulis ansökan.²⁴ Pauli vägrade se sig besegrad och vände sig istället direkt till kungen och ansökte om ett speciellt kungligt handelsprivilegium. I oktober 1775 tilldelades hon ett kungligt privilegium, men med reservationen att hon måste

17 Johan Abraham Theel Burskap, 7 december 1791, Siden- och klädeskramhandelssocietetens handlingar, 1787–1799, F 1:3, Siden- och Klädeskramssocieteten, Skråarkiv, SSA; Kronotaxeringslängder, AA/144, s. 172 (bild 296), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

18 Knutsson 2023, s. 124.

19 Pauli har tidigare studerats av två forskare: Du Rietz 2013a; Du Rietz 2013b; Wottle 2005.

20 Mantalslängder, 1770, BA:23/7, s. 107, (bild. 116), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, 1770, SSA.

21 Wottle 2005, s. 141.

22 Wottle 2005, s. 152.

23 Wottle 2005, s. 153.

24 Wottle 2005, s. 156.

rapportera sin import på regelbunden basis, vilket skulle säkerställa att hon inte förde in några illegala modevaror.²⁵ Susanna Paulis väg in på Stockholms modescen var betydligt snårigare än Johan Abraham Théels. Trots invändningar från borgerskapets institutioner så möjliggjordes dock hennes kontroversiella affärsidé genom en kombination av ihärdighet och kontakter vid hovet. Susanna Pauli började nu titulerade sig *marchande de mode* efter fransk förebild. Om Théel representerade den typiske svenske handelsmannen, som höll sig inom borgerskapets ramar och institutioner så var Pauli motsatsen. Genom att öppna egen butik som utländsk kvinna och sköta sin egen import utmanade hon etablerade normer, men hon var inte ensam i att göra detta.

En annan fransk handlare som kom att forma konsumtionen i Stockholm var Marcellin Robert ibland refererad till som Martin eller Mårten i svenska källor. Hans aktiva tid sträckte sig från 1780-talet in på 1810-talet.²⁶ Robert kom ursprungligen från den lilla staden Millau i Aveyron i södra Frankrike, men hade enligt egen utsago tränats som handlare i Paris innan han som tjugotvååring 1775 flyttade till Sverige.²⁷ Inget är känt om Roberts tidiga år i Sverige innan han blev anställd som kammartjänare vid hovet 1781. Samtida observatörer beskrev då Robert som helt okänd för hovet. Han kunde inte prata svenska men fick ändå god kontakt med den treårige kronprinsen Gustav Adolf som krävde att få Robert som sin personlige tjänare trots vissa kommunikationssvårigheter.²⁸ Det var inte ovanligt att kammartjänare agerade som mellanmän mellan hovet och staden och tjänade extra genom att sälja olika småsaker vid hovet. Det här var en roll som passade den tidigare handelsbetjänten Robert.²⁹ Till skillnad från sina konkurrenter var Marcellin Roberts handel helt olaglig, då han fram till 1793 saknade handelsprivilegier. När han väl lämnade in en ansökan om burskap till stadsmagistraten i Stockholm 1792, avslogs den nästan omedelbart. I ett medföljande utlåtande kritiserade siden- och klädeskramhandelssocieteten Robert starkt. De noterade att det florerade rykten i staden om att Robert under många

25 Wottle 2005, s. 156.

26 Bellamy & Knutsson 2018.

27 Bellamy & Knutsson 2018; Brev från Robert 19 april 1793, Kommerskollegium till Kungl. Majt, 30 maj 1793, vol. 252, RA.

28 Bellamy & Knutsson 2018; Dagbok, 1781, s. 27, Dagböcker vol. 5, Fredrik Sparres samling, Enskilda arkiv, Ericssbergsarkivet, RA.

29 Bellamy & Knutsson 2018; Dagbok, 1781, s. 71.

Rosenadlerska huset syns rakt fram i bild, till vänster om Riddarkyrkan och Kungliga Myntet. Rosenadlerska huset hade fyra luftiga salubodar med stora fönster. Den största boden hade utsikt mot Nordre ström och ett elegant ingångsparti med ingång från Mynttorget. I förgrunden syns det kungliga slottet. Stockholms stadsmuseum.

års tid hade sålt illegala utländska varor, och utan att ha haft burskap.³⁰ Societeten hävdade att Robert och hans handel var ytterst skadlig för Sverige och dess manufaktur. Precis som i Susanna Paulis fall ska detta tolkas som ett försök att bli av med en farlig konkurrent, snarare än som en riktig kritik av smuggling, vilken societeten annars ofta försvarade.³¹ Marcellin Roberts burskapsansökan avslogs ännu en gång efter societetens utlåtande. Då han misslyckades att säkra ett burskap genom de vanliga kanalerna vände han sig till regenten för att få ett kungligt privilegium, precis som Pauli hade gjort tjugo år tidigare. År 1793 tilldelades han slutligen ett kontingentborgarskap, som endast behövde regentens

30 Brev 13 maj 1793, Kommerskollegium till Kungl. Maj:t, 1793, vol. 252, RA.

31 För en längre diskussion om siden- och klädeskramhandlarnas inställning till smuggling se Knutsson 2023 speciellt kap. 2 & 4.

godkännande.³² I kontrast till Paulis och Théels byggde Roberts hela affärsidé på att undgå det svenska regelverket. Under mer än ett decennium existerade hans handel helt utanför det officiella etablissemang, skyddad av den privilegierade ställning han åtnjöt vid hovet, och genom hans nära kontakter med kungafamiljen.³³ Johan Abraham Théel, Susanna Pauli och Marcellin Robert var tre väldigt olika typer av handlande men som vi kommer att se hade de trots det en hel del gemensamt.

Bodarna

Under 1700-talets andra hälft var Mynttorget navet för handeln med utländska modevaror, så väl tyger som nipper. Mynttorget är beläget precis bredvid det kungliga slottet och torget vetter ut mot Norrström, så de kringliggande

Kvarterskarta som visar Stora Smedjegatan, numera Västerlånggatan, och de affärsbodarna som låg där. Det Rosenadlerska huset låg rakt över gatan från Isak Dellwicks tomt, men är tyvärr inte inritat på kartan. Stockholms stadsarkiv.

32 Not 26 juli 1793, Kommerskollegium till Kungl. Maj:t, 1793, vol. 252, RA.

33 Bellamy & Knutsson 2018.

handelsbodarna åtnjöt relativt luftiga och ljusa lokaler jämfört med de flesta av Gamla Stans salubodar (se bild 3, 160). Av Stockholms totalt femtiotre siden- och klädeskramhandlare verkar minst sex ha haft sina salubodar här, i hus 161, 162, 164, och i Rosenadlerska huset (se bild s. 161).³⁴

Det låg fyra stora salubodar i det Rosenadlerska huset, den främsta var den stora bod som hade ingång direkt från Mynttorget. Apoteket Kronan hade tidigare legat där men lokalerna togs 1775 över av Susanna och Pierre Pauli.³⁵ I enlighet med sin franska framtoning döpte Pauli saluboden till *Temple du goût*, Smakens tempel. Paulis mål med *Temple du goût* var att återskapa en parisisk butik mitt i centrala Stockholm, med "ansenliga wånings Rum" dekorerade med "sådana möbler som kunde anstå för de Högre Personer, som dageligen för denna handel sig hos Oss infunno".³⁶ *Temple du goût* måste ha varit slående i jämförelse med de flesta andra salubodar i Stockholm.³⁷ Redan under apotek Kronans tid hade man öppnat upp mellan bottenvåningen och övervåningen för att få in mer luft och inget tyder på att detta ändrades under Paulis tid.³⁸ Trots att inga invändiga bilder har överlevt från *Temple du goût* så kan man få en ide om hur det kan ha sett ut genom överlevande illustrationer av franska boutiques (se bild s. 163).

Paulis tid i Rosenadlerska huset blev dock kort. År 1778 förändrades den svenska modebilden i grunden då Gustav III lanserade den nationella dräkten. Den nationella dräkten skulle bäras av 'hela' befolkningen och fanns i olika versioner, en för hovet (röd och svart, samt en blå och vit galavariant) och en för borgarna (enfärgad). Enligt kungen skulle dräkten hindra svenskarna från att efterapa det utländska modet, förhindra smugleriet och stärka den inhemska ekonomin, den skulle vara baserad på en oföränderlig design och tillverkad av inhemska tyg och dekorationer.³⁹ För familjen Pauli var effekten av den nationella dräktens införande katastrofal. Vid årets slut kunde de inte längre betala hyran för den luxuösa handelsboden och gick i konkurs. I konkurshandlingarna

34 Lundequist 1828, s. 247–248.

35 *Dagligt Allehanda* 9 oktober 1775.

36 Pierre Pauli brev, Akt 1 1/2/1779, F6a, Magistraten och rådhusrättens arkiv, SSA.

37 Lagerquist 1938, s. 174–175, 178; Wernstedt 1935, s. 183–185.

38 Verifikation 50:553, (1750), Aglaurus, Brandkontorets arkiv.

39 Gustavus III, 1780, s. 7–13, 31–32; se vidare bl.a. Rangström 2002; Runefelt 2015.

angav de den nationella dräkten, i tillägg till en vattenskadad och sjunken last, som de främsta orsakerna bakom deras ekonomiska kris. Pierre Pauli noterade dystert att all deras möda, svett och blod hade varit förgäves när den nationella klädedräkten eliminerade hela deras marknad.⁴⁰

Trots det betydande ekonomiska bakslaget och den åtföljande vräkningen från Rosenadlerska huset så försökte Susanna Pauli snart återetablera sig som modehandlare, den här gången på Regeringsgatan 28. För att vidga sin marknadsbas försökte hon nu expandera sin verksamhet utanför Stockholm och besökte bland annat Norrköping i april 1780.⁴¹ I sina försök att nå konsumenter utanför Stockholm inrättade hon även vad som kan liknas vid en proto-postorderfirma från sin

Interiör från en fransk modehandel, från *Encyclopédie* av Diderot och d'Alembert, 1769.

40 Brev 15 april 1778, Akt 1 1/2/1779, Magistraten och rådhusrättens arkiv, F6a, SSA.

41 *Dagligt Allehanda* 10 april 1780, s. 3.

salubod på Regeringsgatan.⁴² Där förfärdigade hon och hennes assistenter beställningar från herrskap på landet och försäkrade en ”prompt expedition och billigaste pris”.⁴³ Det är möjligt att hennes franska alster sålde bättre på landsbygden än i Stockholm, där konsekvenserna av introduktionen av den nationella dräkten potentiellt var mindre kännbara. Susanna Paulis försök att expandera sin handel utanför Stockholm kan även läsas som ett tecken på att återetableringen av handelsrörelsen gick dåligt, vilket vi kommer att återkomma till.

För tillfället dröjer vi oss dock kvar vid Mynttorget och det Rosenadlerska huset. En kort tid efter att Susanna Pauli hade lämnat saluboden på Mynttorget så flyttade Carl Wiberg och Abraham Elfving in. Deras tid där blev dock kort. När Johan Abraham Théel anlände 1790 hade de flyttat tvärs över torget till hattstofferaren Isak Dellwicks hus 161 (bild 2) och traktören Johan Abraham Nebb hade tagit över lokalerna i det Rosenadlerska huset.⁴⁴ När Théel och Carl Fredrik Hasselquist 1791 inrättade Théel & Comp flyttade de först in i hus 164, där det låg två sidenkramssalubodar.⁴⁵ Théel & Comp blev kvar i dessa lokaler i knappt tio år då den stora boden i det Rosenadlerska huset blev ledig efter Johan Abraham Nebbs död.⁴⁶ Théel & Comp flyttade omgående in i boden där Susanna Pauli en gång haft sitt Temple du goût. Det är mycket möjligt att salubodens gamla profil som ett modetempel bidrog till att motivera deras flytt. Samma år som de flyttade in omnämndes nämligen Temple du goût i Rosenadlerska huset i en guidebok över Stockholm. Det är tydligt att dess renommé hade överlevt de dryga tjugo år som passerat sedan den parisiska modebutiken hade flyttat ut.⁴⁷

Tyvärre vet vi väldigt lite om hur rummen såg ut under Johan Abraham Théels tid. Johan Abraham Nebb hade använt lokalerna till matservering och investerat i ny inredning vilket antagligen förändrat rummets karaktär.⁴⁸ Det

42 Kronotaxeringslängder, AA/109, 1782, s. 827 (bild 870), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

43 *Dagligt Allehanda* 12 oktober 1780, s. 4.

44 Selling 1946, s. 53.

45 Besiktninglista (1799), vol. 0726, Handling 1787;653, Neptunus 163 (eg.164), Brandkontorets arkiv.

46 Mantalslängder, BA:26/15 (1800), s. 408, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

47 Delen 1800, s. 97.

48 Selling 1946, s. 53

är troligt att Théel och Hasselquist även gjorde egna ombyggningar i samband med att de flyttade in. Inga beskrivningar av boden från Théels tid har påträffats men vi kan anta att den bibehöll sin tidigare storslagenhet, med sin stora ingångsport och fönster som vette mot Mynttorget och Lejonbacken upp mot det kungliga slottet.

I kontrast till Susanna Pauli och Johan Abraham Théel var Marcellin Robert strängt taget inte baserad vid Mynttorget, utan drev mesta delen av sin handel ett stenkast bort, i det kungliga slottet. Han verkar dock även ha haft någon typ av inofficiell salubod i sitt hem. Som med det mesta med Roberts handelsrörelse så var även hans salubod helt olaglig. Det var inte tillåtet att hålla bod utan borgarrättigheter, och kontingentburskapet han så småningom mottog innehöll inte heller rätten att hålla en salubod. Det verkar dock inte ha hindrat Robert. Han hade flyttat in i kaffekokaränkan Christina Åkerblads hus 1785 och blev boende där tills han lämnade Sverige. Huset låg på hörnet mellan det som idag är Regeringsgatan och Jakobsgatan på Norrmalm tvärs över Norrström från det kungliga slottet och Mynttorget.⁴⁹ Roberts rum var bekväma och vackert inredda med sidenmöbler anpassade för att ta emot exklusiva besökare från slottet.⁵⁰ De som hade tillgång till Roberts bod var antagligen en liten elit, en skara konsumenter med anknytning till hovet eller som kom dit på rekommendation. Att shoppa hos Robert var således en mer intim och ännu mer exklusiv upplevelse än att handla på det storslagna Temple du goût.

De här olika butikerna verkar ha varit av en helt annan karaktär än de salubodar som i tidigare forskning beskrivits som små, trånga, och mörka.⁵¹ Paulis och Théels bod var stor och luftig, och de många fönstren som vette ut mot Mynttorget släppte in massor av ljus. Medan Roberts ”bod” var av en mer intim karaktär så var den precis som Paulis boutique prydd med franska utsmyckningar och möblerad med luxuösa sidenmöbler. Som Pauli själv noterade var butikerna väl anpassade för den välburna kundgrupp som dagligen besökte dem. Shoppingen av utländska varor ägde följaktligen rum i en exklusiv miljö i utländsk stil i hjärtat av Stockholm.

49 Kronotaxeringslängder, AA/118 (1785), s. 732 (bild. 41), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

50 Mantalslängder, BG/G 1, BA25/2, (1790), s. 126 (bild. 130), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

51 Lagerquist 1938, s. 174–175, 178; Wernstedt 1935, s. 183–185.

Varorna

Den 7 december 1803 fick Mynttorget besök av handels- och slöjdefiskalen Peter Jonas Junbeck som genomsökte flera salubodar, däribland Johan Abraham Théels. Undersökningen resulterade i omfattande konfiskationer av olagliga tyger. Théel togs i förvar men släpptes efter att sidenkramhandlarna Carl Wiberg och A. H. Norin gått i god för honom.⁵² Totalt konfiskerades 135 olika typer av tyger, som först värderades till 657 rdr bco men när varorna väl såldes för export drog de in hela 934 rdr bco.⁵³ De utländska varorna omfattade en mångfald av olika tygkvaliteter i en uppsjö av färger: vit sidensarge, randig sidentaft, rutig nättelduk, blodröd sammet, guldfärgad kypert, och brun kamlott samt kammarduks-halsdukar, *gaz d'italie*, fodrade handskar, silkesstrumpor för kvinnor och män, bomullsnäsdukar och västtyger i både bomull och ylle för att nämna ett litet urval. Det bör dock poängteras att det vi vet om Théels varor visar en övervikt av utländska varor som potentiellt är lite missvisande. Då fiskalerna primärt var intresserade av illegala utländska tyger så är det de som syns i det här källmaterialet, medan det lagliga svenska utbudet är så gott som osynligt. Théels varuutbud var relativt vanligt för en sidenkramhandlare, och konfiskeringarna visar det stora utbud av illegala tyger som sidenkramhandlarna kunde erbjuda. Vi kan även få en bild av hur de här utländska tygerna kunde se ut genom att titta på en samling av tygprover från 1778, vilken innehåller illegala utländska tyger som konfiskerats (se bild s. 167).⁵⁴

Hur fick Johan Abraham Théel då tag på alla dessa illegala utländska tyger? Likt de flesta kramhandlare skötte Théel inte tygimporten själv utan förlitade sig på grosshandlare. Bland Théels kreditorer återfinns flera grosshandlare som även dyker upp i Sjtöullrättens protokoll anklagade för smuggling, bland annat Théels viktigaste kreditorer grosshandlarna M. & A. Jacobsson och Joseph Marcus.⁵⁵ När Johan Abraham Théel plötsligt dog, 46 år gammal, var det också den smugglingsdömda grosshandlaren Anders Emmanuel Maulström som tog över ansvaret

52 25 och 30 april, 11 juni, 20 augusti, 1804, Justitiedivisionens protokoll, A1e, vol. 55, Huvudarkivet, Kommerskollegium, RA.

53 Confiscationer i Stockholm 1803–1807, Liggare, D3:1–2, Advokatfiskalen, Överdirektören vid Sjtöullen, RA.

54 För en längre diskussion om tygproverna se: Knutsson 2023, s. 156.

55 Knutsson 2023, s. 132.

för både Théels familj och varulager.⁵⁶ Avsaknaden av utländska kreditorer bland Théels fodringar i kombination med hans stora skulder till grosshandlare med kända kopplingar till den illegala importhandeln pekar mot att Théel köpt sina utländska varor av mellanhänder. Det var följaktligen inte nödvändigt för kramhandlare att ha egna utländska kontaktnätverk för att få tag i förbjudna varor.⁵⁷ Istället kunde sidenkramhandlare förlita sig på grosshandlare med etablerade nätverk även för illegala modevaror.

I kontrast till Johan Abraham Théels ”vanliga” men illegala utbud, var Susanna Paulis modevaror både lagliga och ytterst sällsynta. Paulis kungliga privilegium gav henne rätten att införa franska modevaror som var förbjudna för alla andra typer av handlare, och i sin parisiska boutique kunde Pauli erbjuda ett exklusivt utbud av det senaste franska modet. Konsumenterna kunde shoppa modeattiraljer i form av strass, granater och plymer i olika färger, broderade deshabillé-rockar, broderade skoplösar och fickor, solfjädrar av olika varianter (trä och papper, elfenben, kinesisk lack, taft, spets, paljetter), samt artificiella blommor, buketter så väl som girlander. De kunde även inhandla guld- och silverföremål, dekorerade med ädelstenar: snusdosor,

Tygprover konfiskerade den 9 juni 1778 från ett fartyg i Nyköping. De såldes senare i Stockholms salubodar då det rådde stor brist på svenskproducerade ylletyger.⁵⁸ Riksarkivet.

56 Confiscationer i Stockholm, 1804, 1803–1807, Liggare, D3, 1–2, Advokatfiskalen, Överdirektören vid Sjtöullen, RA.

57 Johan Abraham Théels Boupp-teckning, Boupp-teckningar, 1811 part 4, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924, F1 A, Förmyndarkammaren 1667–1924, Justitiekollegium 1637–1856, SSA.

58 För mer information om det här fallet se: Knutsson 2023, kap 5.

Bonnet à la Victoire kan ses längst ned till höger i den här modegravyn från 1786.
Foto Ann-Sofie Persson, Kungliga biblioteket.

”öronbucklor”, halsband och berlocker.⁵⁹ Paulis salubod var således utpräglat fransk inte endast i sin utformning utan även i sitt utbud.

Även om Temple du goût sålde lösa modeattiraljer så var Susanna Pauli mest känd för sina hattar som dekorerades med bijouterier (smycken) och blommor. Hattarna var baserade på franska förlagor, av vilka många hade designats av Rose Bertin och var mycket populära bland moderiktiga damer under 1770- och 1780-talen och avbildades i både internationell och svensk press.⁶⁰ Två av de mer minnesvärda av Bertins design var *Bonnet à la Victoire* (bild 5) som kröntes av en stor lagerkrans och *Coëffure à la Belle Poule* vilket föreställde ett fartyg till sjöss.

Susanna Pauli fick dispens från importförbuden för att föra in hattmodeller men skulle noga redovisa dem för tullen varje kvartal för att undvika oegentligheter. Modellerna kopierade hon sedan i sin salubod.⁶¹ Hennes fyra första hattar ankom från Paris i oktober 1775, men det är tyvärr oklart vilka modeller det rörde sig om.⁶² En senare importlista från sommaren 1777 innehöll däremot sexton modeller till mössor och *toquer*, en typ av mössa utan brätte, samt fem olika modeller till hattar.⁶³ Vilka material som användes för att sedan återskapa hattarna är osäkert men det torde ha varit en blandning av inhemska basmaterial och utländska dekorationer införskaffade från modister och handelsmän i Paris och Lyon, men även i Hamburg, Lübeck och Köpenhamn.⁶⁴

Kunderna kunde också gå till Temple du goût för att dekorera om sina egna kläder. Den här typen av uppdatering och omarbetning av existerande kläder var en viktig aspekt av modet under 1700-talet och möjliggjorde en moderiktig garderob utan att byta ut själva plaggen som vanligtvis var väldigt dyra.⁶⁵ Kunder som önskade en ”utländsk” garderob kunde följaktligen vända sig till Pauli som dekorerade de-

59 Inventarium, Akt 1 1/2/1779, F6a, Magistraten och rådhusrättens arkiv, ssa.

60 Steorn, 2015.

61 Akt 215, 1775, Inkomna handlingar från Kungl. Majt, E3:12, Huvudarkiv, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

62 Brev inkommet 18 oktober 1775, Akt 215, 1775, Inkomna handlingar från Kungl. Majt, E3:12, Huvudarkiv, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

63 Brev från Susanna B. Pauli, 3 juli 1777, Huvudarkiv, E5:9, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

64 Lista på kreditorer, Akt 1 1/2/1779, F6a, Magistraten och rådhusrättens arkiv, ssa.

65 Rasmussen 2016; Rasmussen 2015.

ras gamla kläder med volanger, spetsar, girlander och band enligt det senaste franska modet. Det här illustrerar svårigheten i att separera utländskt och inländskt mode.

Produktionen och utsmyckningen av hattar, mössor och toquer sköttes dels av Pauli själv och dels av hennes kvinnliga assistenter som bland annat rekryterades från Stockholms allmänna barnhus. Rekryteringen från barnhuset var Paulis egen idé men den kom senare att bli en betingelse för hennes handelslicens.⁶⁶ Redan under sommaren 1775, några månader innan hon fått sitt privilegium, verkar hon ha anställt en föräldralös 20-årig kvinna som annonserade sina tjänster som nippermakerska i *Dagligt Allehanda*.⁶⁷ På så sätt kom föräldralösa flickor att sättas i träning för att producera det senaste franska modet. Genom det ville Pauli visa att tvärt emot siden- och klädeskramhandelssocietetens invändningar mot hennes rörelse, så kunde mode vara samhällsnyttigt.⁶⁸

Marcellin Roberts varuutbud liknar i viss mån det som såldes i Rosenadlerska huset: exklusiva franska lyxaccessoarer och utsökta tyger. I en av hans leveranser från Paris, som konfiskerades strax utanför Helsingborg 1788 återfanns bland annat åtta dussin sidenhalsdukar, tolv sidentyger till västar, 139 par sidenvantar, 128 alnar mönstrad taft, 819 alnar blå taft och 324 par sidenstrumpor för både män och kvinnor.⁶⁹ Hans utbud var väldigt varierat. Kvitton och brev vittnar om att han sålde hattar, pomada, broderade knappar, örhängen, halsband, rouge och lavendelvatten såväl som champagne, kandelabrar, tavlor och urnor.⁷⁰ Han erbjöd sina konsumenter en mångfald av olika franska modeuttryck – inte bara klädmode.

66 Akt 215, Inkomna handlingar från Kungl. Majt, E3:12, Huvudarkiv, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

67 *Dagligt Allehanda* 3 augusti 1775, s. 4; *Dagligt Allehanda* 5 augusti 1775, s. 4. Redan 1774 verkar Pauli varit på jakt efter nya rekryter och annonserade i december 1774 efter sömmerska och någon som kunde spetsknyppla. *Dagligt Allehanda* 15 december 1774, s. 4.

68 Brev uppläst 26 juli 1775, Överståthållarämbetets brev, vol. 69, Magistratens och Rådhusrättens arkiv, SSA; Wottle 2005, s. 153.

69 Brev 26 mars 1789, no. 167, Generaltulldirektionen till Kungl. Majt 1788–1789, vol. 249, Allm verks skrivelser till Kungl Majt, RA.

70 Kvitto 20 september 1795 för Gustav Adolfs inköp, Furstliga personers räkningar, G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA; Hovstatsräkenskaper Prins Karl, Räkenskaper ang. Enskilda medel, vol. 56, 1801–1806, Stockholms Slottsarkiv (SA); Brev från Stedingk till Robert, 14 september 1800, Curt von Stedingks arkiv, Svens-

Varorna inskaffade Robert under inköpsresor till Paris. Under hela sin tid i Sverige återvände han med jämna mellanrum till Paris, en eller flera gånger per år.⁷¹ Hans inköpsresor förenklades troligtvis av det kontaktnät han verkar ha skaffat sig under sin tid som handlare i Paris.⁷² Resorna skiljer Robert från Pauli och Théel, vilka båda handlade via ombud och var tvungna att förlita sig på mellanhänder, franska handlare och grosshandlare, för sitt varuutbud. Robert hade betydligt större kontroll över de varor han sålde. Han valde sitt sortiment på plats i Paris och kunde både se och känna på varorna innan han köpte dem. Genom sina resor och privilegier skapade Robert en direkt kanal mellan de parisiska butikerna och hovet i Stockholm. Hans smak och tolkningar kom att forma hans sortiment.

Den direkta förbindelsen med modets huvudstad blev speciellt viktig under 1790-talet då revolutionen härjade i Frankrike och många av de vanliga förbindelserna mellan länderna låg nere.⁷³ Vi vet i nuläget föga om exakt hur och var Robert inhandlade sina varor, men det är möjligt att han kan ha köpt en del på så kallade émigré-auktioner, där flydda och giljotinerade adelsmäns och -kvinnors ägodelar auktionerades ut. Auktionerna gav detaljhandeln ett lyft under revolutionen och nyttjades flitigt av både franska köpmän och utländska agenter.⁷⁴ Det är möjligt att åtminstone en del av de varor som Robert sålde vid hovet härstammade från deras franska ståndsförvanter.

De utländska modevarorna som såldes i Stockholm var relativt varierade och uppdaterades förhållandevis regelbundet genom nya leveranser och handelsresor. Utbudet av utländskt mode stagnerade därför inte, utan följde, med ett visst dröjsmål, modet i exempelvis Paris. Samtidigt ser vi att det ”utländska” mode som såldes ofta var en blandning mellan inhemskt och utländskt. Medan kunderna kunde välja bland en mängd lagliga och olagliga utländska varor så var utbudet ändå begränsat, format av de många mellanhänder som möjliggjorde handeln med utländskt mode.

ka arkivet, Stedingkska arkivet, ra i Finland; Brev från Robert till Carl Fredrick Posse 12 augusti 1818, Possesamlingen, Sjöholmssamlingen, RA.

71 Se notiser för Inkommande och Utgående resande i Inrikes tidningar: 16 juli 1792, 18 oktober 1792, 23 juli 1793, 31 juli 1793. Se även Marcellin Roberts passhandlingar från 1790 och 1800. Passhandlingar huvudserie, SSA.

72 Två Parisiska handlare medverkade även på hans bröllop i Châtenay Malabry 1796. Bellamy & Knutsson 2018.

73 Bellamy & Knutsson 2018.

74 Coquery 2017, s. 290–93.

Kunderna

Trots Susanna Paulis svårigheter med att erhålla handelsrättigheter verkar Temple du goût raskt ha blivit en viktig modeinrättning i Stockholm. Det kan bland annat anas från änkedrottning Lovisa Ulrikas räkenskapsböcker. Redan i januari 1776, endast fyra månader efter Temple du goûts öppnande, var inköpen där en av änkedrottningens största utgiftsposter på 5 467 D kmt.⁷⁵ Änkedrottningen hade då redan låtit Pauli omdekorerat en robe à la polonoise med band och spets. I tillägg hade hon köpt in tyg och accessoarer som spetsar, plymer och halsdukar, men merparten av utgifterna var för Paulis specialitet, hattar. Under de fyra första månaderna köpte hon bland annat en *bonnet négligé* (bild till vänster s. 173), en *bonnet à la bien aimé* och en *bonnet à la simplicité* samt en *baigneuse* (bild till höger s. 173) dekorerad med spets.⁷⁶ Året därpå inhandlade hon ännu fler av Paulis franska hattar och mössor.⁷⁷ Lovisa Ulrikas inköp torde ha inneburit ett stort lyft för Pauli och hjälpte henne att snabbt etablera sig på Stockholms modescen. Det är även fullt möjligt att det finns ett samband mellan Paulis franska hattaffär, Lovisa Ulrikas energiska inköp och den serie av karikatyrer av utländska huvudbonader som publicerades i *Dagligt Allehanda* under hösten 1777.⁷⁸ Genom Paulis monopol på franska hattar och hennes relation till änkedrottningen fick Temple du goût ett uppsving och gick med stor vinst de första åren.⁷⁹

Efter konkursen 1778 lyckades Susanna Pauli dock aldrig återhämta sig, trots olika försök att hitta nya kunder utanför Stockholm och kreativa nya idéer. Hennes största förlust var antagligen hovet där hennes utländska hattar inte hade någon stor avsättning efter den nationella dräktens införande. Enligt Anita du Rietz reflekterar Paulis skatteutbetalningar under 1780-talet att det gick väldigt bra för hennes rörelse.⁸⁰ Medan det stämmer att hon betalade mer än

75 Skulder 1776, Furstliga personers räkningar G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

76 'Note', daterad 4 januari 1776, fol. 152, Furstliga personers räkningar G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

77 Ibid.

78 *Dagligt Allehanda* 19 augusti 1777, no 187, 1 september 1777, no 198, 12 september 1777, no 208, 19 september 1777, no 214, 7 oktober 1777, no 229, 21 oktober 1777, no 240.

79 Kronotaxeringslängder, AA/97, 1776, s. 241 (bild. 244), s. 263–264, (bild 267–268), Överståthållarämbetet för uppborärenden, SSA.

80 Du Rietz, 2013b.

både de flesta skräddare och diversehandlare så borde hennes rörelse kanske snarare jämföras med andra modehandlare. En sådan jämförelse visar att Pauli 1782 betalade samma skatt som flera lärftshandlare och en del små kramhandlare. Hon betalade däremot avsevärt mindre än de stora kramhandlarna runt Mynttorget: Carl Wiberg, Erik Ek och Adolf Collin.⁸¹ Detta kan jämföras med hennes storhetstid på 1770-talet då Temple du goût skattade mer än samtliga

Bonnet négligé kan ses på modellen till vänster i den här franska modegravyrn från 1779. Baigneuse var en vanlig typ av mössa under 1700-talet och fanns i många olika former. Fransk modegravyr från 1778.

Foto Ann-Sofie Persson, Kungliga biblioteket.

81 Kronotaxeringslängder, AA/109, 1782, s. 827 (bild 870), 86, (bild 266), s. 110–111 (bild 391–392), Överståthållarämbetet för uppborärenden, SSA.

ovannämnda handlare.⁸² När hon 1784 för sista gången syns i taxeringslängder-
na har affärsrörelsen upphört och hennes beskattning minskat betydligt då hon
endast skattade som en privatperson. Pauli verkar således inte ha lyckats få fart
på rörelsen igen efter den ödesdigra konkursen. Hon fortsatte dock att skatta
betydliga summor för sin eget överflödsförbrukning så det är tydligt att hon
själv fortsatte att klä sig i stil.⁸³

Marcellin Roberts konsumenter var i ännu högre grad kopplade till hovet.
Hela hans affärsrörelse baserade sig nämligen på hans närvaro vid hovet och
hans kontakter med kungafamiljen. Hans första kända konsument var kron-
prins Gustav Adolf som redan runt tre års ålder började handla från Robert.
Det är oklart hur aktiv kronprinsen var i dessa tidiga utväxlingar men han för-
blev en av Roberts mest hängivna kunder. Hertig Karl och hertiginnan Hedvig
Elisabet Charlotta började också köpa allt mer från Robert, 1793 hade alla tre
samlat på sig stora kreditkulder till honom.⁸⁴ Den största skulden hade Gus-
tav Adolf som hade utstående betalningar på 4 377 rdr för bland annat tyg,
pomada, vaser och spetsar. Medan kungafamiljen utgjorde en stor del av Ro-
berts kundbas indikerar korrespondens och dagböcker att han hade en större
kundkrets.⁸⁵ Kungligheternas inköp verkar däremot ha varit speciellt viktiga
för hans kommersiella framgång både på grund av den volym varor de köpte
in men också på grund av att de genom sina inköp stärkte Roberts renommé
som eftertraktad modehandlare.

Kungligheterna spelade även en avgörande roll i att möjliggöra Roberts ille-
gala handel genom det skydd som de gav honom. Hur detta skydd fungerade
i praktiken kan utläsas från en incident som inträffade 1788. I september det

82 Kronotaxeringslängder, AA/97, 1776, s. 241 (bild. 244), s. 263–264, (bild 267–268),
Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

83 Kronotaxeringslängder, AA/114, 1784, (bild 459), Överståthållarämbetet för upp-
bördsärenden, SSA.

84 År 1793 var t.ex. Hedvig Elisabet Charlotta skyldig Robert 1 052 Rdr, och kronprin-
sen 4 377 Rdr. Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskaps-
böcker, K 296, Kungliga Arkiv, RA; Furstliga personers räkningar, G2M, vol. 6,
Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

85 Robert brev till Jonas af Nordin, 13 april 1795, Nordinsamlingen, vol. 23, Sjöholms-
arkivet, RA; Alexandrine Robert brev till Curt von Stedingk, 14 juli 1803, Curt von
Stedingks arkiv, Svenska arkivet, Stedingkska arkivet, RA i Finland; Bellamy &
Helling 2018, s. 187.

året konfiskerades en stor försändning med importförbjudna varor vid Åstorps
gästgiveri på vägen mellan Helsingborg och Stockholm. Varorna var illegala och
Sjötullsrätten dömde att de skulle säljas för export. Strax därefter ankom ett
brev från Gustav III. Brevet förklarade att de beslagtagna varorna tillhörde hans
kammartjänare Robert och att de skulle återlämnas till honom i utbyte mot
en rimlig tullavgift, trots att varorna var förbjudna.⁸⁶ Genom sådant stöd från
högsta ort gäckade Robert inte endast de svenska importreglerna utan det gjor-
de honom också immun från smugglingsbrottets normala efterdyningar. Det är
därför kanske inte så förvånande att hovkrönikören Johan af Nordin 1795 be-
skrev Robert som ”en af hovvet protegerad och tacite autoriserad lurendrejare”.⁸⁷
I utbyte mot hovets skydd, försåg han dem med det senaste modet från Paris.

Marcellin Robert fortsatte sin karriär i Sverige och vid hovet fram till 1814
men under den senare delen av sin karriär hade han börjat investera allt mer av
sina smugglingsinkomster i fastigheter runt om i Stockholm som han hyrde ut.⁸⁸
Hans första egendom, som han bött i sedan 1785, var kaffekokaränkan Christina
Åkerblads hus. Detta köpte han samma år som han blev kontingentborgare,
år 1793. Han köpte ytterligare två egendomar i Stockholm och två i Paris. Det
här vittnar om de enorma summor som Robert tjänade genom sin illegala mo-
dehandel. Trots att han nu tjänade mer än nog på hyresintäkter fortsatte han
att sälja franska modevaror. Den sista kända försändelsen anlände 1818 och var
adresserad till hans landsman Karl XIV Johan.⁸⁹

Johan Abraham Théel hade också tidigt kungliga kunder. Till en viss grad
var Théels kundkrets definierad av den typen av varor han handlade med, ex-
klusiva inhemska och utländska manufakturtyger, men samtidigt vann inte alla
sidenkramhandlare hovets stöd i samma utsträckning. Det är mycket möjligt
att Théel ”ärvde” konsumenter från sin läromästare Carl Wiberg som hade en
etablerad kundkrets vid hovet. Redan året efter Théel & Comps grundande var
kronprins Gustav Adolf en regelbunden kund. Mellan 1792 och 1794 hade kron-
prinsen endast två utgiftsposter som var större än Théels textilier varav den ena

86 Brev 26 mars 1789, no. 167, Generaltulldirektionen till Kungl. Majt 1788–1789, vol.
249, Allm verks skrivelser till Kungl Majt, RA.

87 Ahnfelt 1880, s. 21.

88 För mer om hans olika egendomar se Bellamy och Knutsson 2018.

89 Brev 12 augusti 1818, Possesamlingen, Sjöholmssamlingen, RA.

till Marcellin Robert.⁹⁰ Detta, tillsammans med ett överlappande varuutbud, visar att Théel och Robert stod i direkt konkurrens med varandra.⁹¹

Johan Abraham Théels relation till hovet bör dock även ses i relation till att han var involverad i frimurarna. Både Théel och Carl Fredrik Hasselquist hade gått med i frimurarlogen St Jean Auxiliaire 1795, och följde på så sätt vidare i Carl Wibergs fotspår.⁹² Fyra år senare, 1799, blev hertig Karl stormästare för logen. Det är anmärkningsvärt att hans övertagande av Théels loge sammanfaller med hans första kända inköp i saluboden.⁹³ Det är mycket möjligt att gemenskapen inom frimureriet var viktig för att etablera och bibehålla relationer mellan handlare och kunder då det var en mötesplats för borgare och aristokrater. Det finns idag för lite kunskap om vilken roll frimureriet hade i andra dolda nätverk som till exempel i smugglingen men några studier har pekat på att frimurarnätverket kan ha varit viktig för att skapa det ömsesidiga förtroende som var centralt i den illegala handeln.⁹⁴

Johan Abraham Théels konsumenter sträckte sig dock bortom den här lilla exklusiva gruppen och inkluderade många andra, inklusive Märta Helena Reenstierna. Reenstierna, som var kund hos Théel i över tio år, beskriver flera av sina besök till hans salubod i sina dagböcker. Det ger insyn i hur den här handeln kunde gå till, vilket Pernilla Rasmussen skriver mer om i sitt kapitel i denna antologi.⁹⁵ Under åren köpte Reenstierna sjalar och tyg till klänningar åt sig själv, möbeltyg till Årstabruk och gåvor till sin familj och sitt tjänstefolk från Théels bod.⁹⁶ De flesta av varorna var väldigt dyrbara och exklusiva vilket hon ofta kommenterar; hos Théel köpte hon överflödigt grannlåt.⁹⁷

90 Fordringar Konungens hand cassa 1795, Furstliga personers räkningar, G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

91 Andra medlemmar av kungafamiljen som handlade hos Théel inkluderade hertig Karl: Karl hade 22 separata räkningar till Théel mellan 1800 och april 1803: Hovstatsräkenskaper Prins Karl, Räkenskaper ang. enskilda medel 1791–1800, vol. 55, SA; Hovstatsräkenskaper Prins Karl, Räkenskaper ang. enskilda medel 1801–1806, vol. 56, SA.

92 Önnerfors 2006, s. 202, 266, 275.

93 Åsén 2017, muntlig uppgift 12 december; Önnerfors, 2006, s. 266; se även fotnot 95.

94 Janes 2020, kap. 3, speciellt s. 83–84.

95 Reenstierna 1946, s. 70.

96 Reenstierna 1946, s. 124, 192, 275, 298, 301, 338.

97 Reenstierna 1946, s. 298, 301.

Trots smugglingsdomen mot Théel 1803 fortsatte de flesta av hans kunder att handla i saluboden vid Mynttorget. Reenstierna, som var god vän med flera uppsatta tulltjänstemän, fortsätter att handla från Théel och ingenting tyder på att han fick några ekonomiska svårigheter till följd av sin ”opatriotiska” handel. Vid sin plötsliga död lämnade han efter sig en framgångsrik affärsrörelse, ett enormt varulager, ett sidenspinneri och en tobaksplantage.

Tidigare forskning har visat att en affärsrörelsens framgång i 1700-talets Stockholm till stor del var kopplad till dess relation till hovet.⁹⁸ Susanna Pauli, Marcellin Robert och Johan Abraham Théel hade alla kunder vid hovet som handlade för betydande summor, och andra konsumenter följde i hovets spår. Kunderna skyddade handlarna på olika sätt, vilket tillät dem att tillhandahålla illegala varor mitt framför näsan på tullmyndigheten. När den kundbasen försvann kunde däremot stora problem uppstå. Kunderna spelade en extremt viktig roll i att möjliggöra handeln med utländska varor, speciellt under 1700-talets mest protektionistiska år.

Reflektioner

Shopping av utländska modevaror skedde under 1700-talets sista decennier under protektionismens ok, vilket formade handeln på flera sätt. Utländska modevaror kunde inhandlas från ”vanliga” kramhandlare så väl som mer specialiserade handelsidkare.

Johan Abraham Théel är ganska representativ för sidenkramhandlarna i gemen. Han köpte varor genom de ”vanliga” kanalerna och var del av det ”vanliga” borgerskapet. Han var även tvungen att underkasta sig regelbundna tullsökningar. Trots det kunde han erbjuda en mängd olika illegala utländska modetyger och visade sig konkurrenskraftig. Siden- och klädeskramssocieteten förde en kamp mot det protektionistiska regelverket men de slog också vakt om sina privilegier och ville inte utmanas av utomstående med mer exklusiva privilegier än de själva. Då vände societeten istället de protektionistiska argumenten mot sina oönskade konkurrenter. Trots protester lyckades de inte hålla undan för nya typer av handlare som utmanade deras monopol.

98 Murhem & Ulväng 2017, s. 201.

När siden- och klädeskramssocieteten försökte sätta stopp för Susanna Pauli, säkrade hon istället en handelslicens genom kungligt privilegium. Inte nog med att hon utmanövrerade den manliga siden- och klädeskramhandelssocieteten, hon fick även tillstånd att importera modeattiraljer som var olagliga för inhemska köpmän. Hennes tidiga framgångar kan antagligen förklaras med att Pauli erbjöd en inhemsk typ av franskt mode som kombinerade utländsk lyx och ny-modighet med inhemsk arbetskraft. Det tillät henne att hålla en fransk butik i Stockholm trots siden- och klädeskramhandlarnas protester. Hennes varor var attraktiva för de som eftersträvade ett kosmopolitiskt mode och samtidigt försvarbart för de som ville stödja den inhemska ekonomin. Trots det kunde hennes rörelse inte stå emot införandet av den nationella dräkten som fundamentalt ändrade förutsättningarna för elitens modekonsumtion, vilka var hennes främsta kundgrupp. När Pauli försvinner in i skuggorna i slutet av sin karriär hade hon dock etablerat ett svårslaget renommé. Hon och Temple du goût figurerar inte endast i samtida dikter av Anna Maria Lenngren, Johan Henric Kjellgren och Carl Michael Bellman utan så sent som 1882 refererade man fortfarande till Temple du goût på Mynttorget i Stockholms Dagblad.⁹⁹ Pauli och Temple du goût blev således en varaktig synonym för 1700-talets mode trots hennes korta karriär. Det är troligtvis länkat till hur speciell hennes rörelse ändå var i en svensk kontext, men den var inte unik.

Robert hade genom sin speciella ställning vid hovet unikt goda förutsättningar för sin handel och han var skicklig på att göra sig oumbärlig i det fördolda. I kontrast till Temple du goût som basunerade ut sina franska alster, tog Robert emot utvalda kunder i sin privata våning långt ifrån nyfikna ögon. Ömsesidigt förtroende och en tillgång till exklusiva franska modevaror tillät Robert att utveckla en stabil och långvarig handelsrelation till hovet som kom att sträcka sig över en fyrtioårsperiod och över fyra olika statsöverhuvud. Han kan således sägas vara den mest lyckade av våra tre handlare men är i kontrast till Pauli så gott som okänd idag.

Trots att Théel, Pauli och Robert var väldigt olika typer av handlare så hade de ändå mycket gemensamt i form av lokaler, varuutbud och kundbas. Tillsammans gjorde de det möjligt för välbeställda stockholmare att shoppa utländska modevaror på hemmaplan, vilket hade två konsekvenser. Dels gjorde det att fler

⁹⁹ Lenngren 1999, s. 347; Kjellgren 1995, s. 200; Bellman 1999, s. 15; ”För femtio år sedan”, *Stockholms Dagblad*, 30 september 1882, s. 6.

hade tillgång till utländska varor och i fallet med Temple du goût, även miljöer, och dels betydde det att konsumenterna nu också själva kunde titta och känna på de utländska varorna och således vara mer direkt involverade i sina konsumtionsval även om utbudet var begränsat. Tillgången till utländska modevaror såg dock inte likadan ut för alla och man kan förenklat säga att ju mer direkt kanalen var till det kontinentala modet, desto mer exklusiv var den. Protektionismen kan därför sägas ha varit formande snarare än preventiv för handeln i utländskt mode.

Vy över Mynttorget och dess handel från nuvarande Västerlånggatan, tidigare Stora Smedjegatan. Rosenadlerska huset syns längst till vänster i bild. Martin Rudolf Heland, 1790-tal. Foto Cecilia Heisser, Nationalmuseum.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Brandkontorets arkiv (BA)

Stockholms Brandförsäkringskontor,
Verifikation vol. 5 (50:553)
Besiktninglista vol. 726 (1787:653)

Riksarkivet (RA)

Allm verks skrivelser till Kungl Majt vol. 249

Enskilda arkiv

Ericssbergs arkivet, Enskilda arkiv, Fredric Sparres samling vol. 5
Strafsundarkivet, Ätten von Fersen, 6, Hans Axel von Fersens Samling, VI räkenskaper
vol. 28
Sjöholmssamlingen, Nordinsamlingen vol. 23
Sjöholmssamlingen, Possesamlingen 1818

Kollegiers m fl, landhövdingars, hovrätters och konsistories skrivelser till Kungl Maj:t Skrivelser från
landshövdingar, Ämnesordnade, Ang handelsrörelse mellan städer och landsbygd, A
Skrivelser från Kommerskollegium, 9 vol. 252

Kommerskollegium

Huvudarkiv, Justitiedivisionens protokoll, A Ie vol. 55; vol. 65

Kungliga Arkiv

Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker, K
vol. 296

Statskontoret

Kammarkontoret, Furstliga personers räkningar, G2M
vol. 6

Äldre Centrala Tullarkiv

Överdirektören för Sjötullen, Huvudarkiv, Inkomna handlingar, E
Skrivelser och protokollsutdrag m.m. från Kungl. Maj:t, kollegierna, verk och
inrättningar, 3 vol. 12
Protokollsutdrag samt föredragna mål från överstyrelserna, 5 vol. 9
Överdirektören för Sjötullen, Advokatfiskalen, Registratur, Liggare D3 vol. 1–2

Ämnessamlingar

Personarkiv, Biographica vol. R II 3 21

Finska Riksarkivet

Curt von Stedingks arkiv (1759–1836)

Stockholms Stadsarkiv (SSA)

Borgerskapets äldstes arkiv

Huvudserie vol. 5

Handelskollegiets arkiv

Protokoll, A vol. 130

Magistratens och Rådhusrättens arkiv

Konkursakter, F6a Akt 1 1/2
Överståthållarämbetets brev, E3 vol. 69

Skråarkiv, Siden - och Klädeskramhandels societeten

Siden- och klädeskramhandels societetens handlingar, 1787–1799, F1 vol. 2;3

Överståthållarämbetet för uppbörsärenden

Mantalslängder, BA vol. 23:7; 25:2; 26:15
Kronotaxeringslängder, AA vol. 97; 109, 114, 118, 144

Överståthållarämbetets äldre kansli

Handlingar ordnade efter ämne, Passhandlingar F1A
Kungliga brev, Huvudserie E1A vol. 65

Slottsarkivet (SA)

Hovstatsräkenskaper

Räkenskaper ang. enskilda medel vol. 55; 56

TRYCKTA KÄLLOR

Kongl. Maj: Ts Nådiga Förordning, Til Förekommade Af Lurendrägeri Och Tullförsmillning
Gifwen Haga Slott Den 6 April 1799 (1799).

Kongl. Maj:ts Taxa, Hwarefter Stora Sjö=Tullen Uppå Alla Inommande Waror Bör Erläggas Och
Uphäras, 15 Feb 1771 (1771).

Underdån Ödmjukaste Memorial, Upläst i Commerce-Utskottet den 26 Oct 1769,
Riksdagshandlingar, (1769).

Adlerbeth, Gudmund Jöran, 1893. "Historiska Anteckningar", I *Från tredje Gustafs dagar. Anteckningar och minnen*, vol. 2. Stockholm: F. & G. Beijer.

af Nordin, Johan Magnus, 1880. "Ur landshövdingen friherre J. af Nordins hofkrönika",
I *Ur svenska hofvets och aristokratiens lif. Skildringar hemtade i arkiven på Säfstaholm, Eriksberg
och Sjöholm m. fl. enskilda och offentliga samlingar*. Arvid Ahnfelt (red.). Stockholm: Oscar L.
Lamms förlag.

Bellman, Carl Michael, 1999. *Standardupplaga XVIII. Hwad behagas? Brev och skrivelser*.
Stockholm: Bellmansällskapet.

Elers, Johan, 1800. *Stockholm*, vol. 1. Stockholm: Nordström.

Gustavus III, 1780. *Réflexions*. Liege.

Hedvig Elisabeth Charlotta, 1920. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, red. Carl Carlson Bonde, vol. IV. P. A. Norstedt & söner.

Kellgren, Johan Henric, 1995. *Skrifter I. Poesi och prosa*. Stockholm: Atlantis.

Lenngren, Anna Maria, 1999. *Samlade Skrifter I*. Stockholm: Theodor Hjelmqvist och Karl Warburg.

Lundequist, Nils, 1828. *Stockholms Stads Historia, från Stadens anläggning till närvarande tid*, vol. 2. Stockholm: Zacharias Haeggström.

Reenstierna, Märta Helena, 1946. *Årstadagboken*, ed. Gunnar Broman, vol. 1. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.

TIDNINGAR

Dagligt Allehanda, skilda årgångar.

Inrikes tidningar, skilda årgångar.

Posttidningar, 6 september 1802.

Stockholms Dagblad, 'För femtio år sedan', 30 september 1882.

FORSKNINGSLITTERATUR

Almquist, Johan A., 1912. *Kommerskollegium och rikens ständers manufakturkontor samt konsulstaten*. Stockholm: P. A. Norstedt & söner.

Bellamy, Charlotte, & Anna Knutsson, 2018. "From Valet to Smuggler. A Micro-historical Study of a French Intermediary in Stockholm, 1775–1832". *Revue d'histoire nordique* 27.

Bellamy, Charlotte & My Hellsing, 2018. *Billets de Charlotte de Sudermanie à Sophie de Fersen*. Paris: Mercure de France.

Björkquist, Lennart, 1941. *Jämtlands folkliga kvinnodräkter. Studier i den jämtska allmogens dräktskick under 1700-talet och 1800-talets förra hälft*. Uppsala: Appelbergs.

Brusewitz, Hans, 2016. "Frimurerisk Straffskipning – Domstolen Som Försvann". *Frimuraren* 4.

Coquery, Natacha, 2017. "Luxury Goods Beyond Boundaries: The Parisian Market During the Terror". I *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, Johanna Ilmakunnas och Jon Stobart (eds). London: Bloomsbury Academic.

Du Rietz, Anita, 2013a. *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*. Stockholm: Dialogos.

Du Rietz, Anita, 2013b. "Ett Franskt Modehus i Stockholm", Bizstories, 1 August 2013b, <https://www.bizstories.se/foretagen/ett-franskt-modehus-i-stockholm/>, hämtad augusti 2020.

Dyer, Serena, 2014. "Shopping and the Senses. Retail, Browsing and Consumption in 18th-Century England". *History Compass* 12(9).

Gottmann, Felicia, 2016. *Global Trade, Smuggling, and the Making of Economic Liberalism. Asian Textiles in France 1680–1760*. London: Palgrave Macmillan.

Heckscher, Eli Filip, 1949. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Det moderna Sveriges grundläggning, 1720–1815*, vol. 2:2. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Ilmakunnas, Johanna, 2001. "Ständsmässig konsumtion. Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under senare delen av 1700-talet". *Historisk Tidskrift för Finland* 86(2).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ständsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm: Atlantis.

Ilmakunnas, Johanna, 2014. "The Luxury Shopping Experience of the Swedish Aristocracy in Eighteenth-Century Paris". I *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914* Deborah Simonton, Marjo Kaartinen, & Anne Montenach (eds). Abingdon: Routledge.

Ilmakunnas, Johanna, 2017. "French fashions. Aspects of elite lifestyle in eighteenth-century Sweden". I *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds). London: Bloomsbury.

Janes, Derek, 2020. *The Business of Smuggling in south-east Scotland. John and David Nisbet and their associates c.1740–1790*. Opublicerad avhandling: University of Exeter.

Johnson, Seija, 2014. "Fashion from the Ship. Life, Fashion and Fashion Dissemination in and around Kokkola, Finland in the 18th Century". I *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*. Tove Engelhardt Mathiassen et al. (eds). Oxford: Oxbow Books.

Johnson, Seija, 2018. *I den folkliga modedräktens fotspår. Bondekvinnors välstånd, ställning och modemedvetenhet i Gamlakarleby socken 1740–1800*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston kirjasto.

Knutsson, Anna, 2019. "Clandestine Commerce. Retailing Contraband Textiles in Late Eighteenth-Century Sweden". *Journal of Retailing and Consumption* 5(3).

Knutsson, Anna, 2023. *Shadow Economies in the Globalising World. Smuggling in Scandinavia, 1766–1806*. Abingdon: Routledge.

Lagerquist, Marshall, 1938. "Speceributiken för hundra år sedan", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Liby, Håkan, 1997. *Kläderna gör upplänningen. Folkligt mode – Tradition och trender*. Uppsala: Ord&Form.

Lundqvist, Pia, 2008, *Marknad på väg. Den västgöta gårdfarihandeln 1790–1864*. Göteborg: Göteborg Universitet.

Lundqvist, Pia, 2013. "Förbudna tyger – Textilmuggling till Sverige under 1700- och 1800-talen". I *Dolda innovationer. Textila produkter och ny teknik under 1800-talet*. Klas Nyberg & Pia Lundqvist (red.). Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget.

Magnusson, Lars, 1987. "Mercantilism and "Reform" Mercantilism. The Rise of Economic Discourse in Sweden during the Eighteenth Century". *History of Political Economy*. 19(3).

Magnusson, Lars, 2003. "Den ekonomiska diskussionen under frihetstiden – Ett framlängesperspektiv". I *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. Marie-Christine Skuncke och Henrietta Tandefelt (red.), Stockholm: Atlantis.

Magnusson, Lars, 2004. *The Tradition of Free Trade*. Abingdon: Routledge.

Montenach, Anne, 2015. "Gender and Luxury in Eighteenth Century Grenoble. From Legal Exchanges to Shadow Economy". I *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Deborah Simonton, Marjo Kaartinen, & Anne Montenach (eds). Abingdon: Routledge.

Montenach, Anne, 2017. *Femmes, pouvoir et contrebande dans les Alpes au XVIIIe siècle*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.

Murhem, Sofia, & Göran Ulväng, 2017. "To Buy a Plate. Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm during the Eighteenth Century". I *A Taste for Luxury in Early Modern Europe*, Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds). London: Bloomsbury.

Nyberg, Klas (red.), 2017. *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget.

Nyberg, Klas, 2010. "The Early Modern Financial System and the Informal Credit Market". I *The Swedish Financial Revolution*. Anders Ögren (ed.). Hampshire: Palgrave MacMillan.

Rangström, Lena, 2002. "Gustaf III:s svenska dräktprojekt. En nationell reform i tiden". I *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.). Uppsala: Swedish Science Press.

Rasmussen, Pernilla, 2014. "Creating Fashion. Tailors' and seamstresses' work with cutting and construction techniques in women's dress, c. 1750–1830". I *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*. Tove Engelhardt Mathiassen et al. (eds). Oxford: Oxbow Books.

Rasmussen, Pernilla, 2015. "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830". *Historisk Tidskrift för Finland* (100)4.

Rasmussen, Pernilla, 2016. "Recycling a Fashionable Wardrobe in the Long Eighteenth Century Sweden". *History of Retailing and Consumption* 2(3).

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Selling, Gösta, 1946. *Stockholms stads Brandförsäkringskontors hus i kvarteret Aglaurus vid Mynttorget*. Stockholm.

Sennefelt, Karin, 2015. *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia Förlag.

Smith, Kate, 2012. "Sensing Design and Workmanship: The Haptic Skills of Shoppers in Eighteenth-Century London". *Journal of Design History* 25(1).

Steorn, Patrik, 2015. "Modebilder i det svenska 1700-talets trycksakskultur. Migrerande motiv och produktiva instabiliteter". *Biblis* 69(2).

Svensson, Sigfrid, 1942. *Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition*. Stockholm, Nordiska Museets Handlingar 15.

Ulväng, Göran, Lilja, Kristina & Murhem, Sofia, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Mörklinta: Gidlunds förlag.

Ulväng, Marie, 2012. *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Mörklinta: Gidlunds förlag.

Wennerlind, Carl, 2022. "Atlantis Restored. Natural Knowledge and Political Economy in Early Modern Sweden." *American Historical Review*. 127(4).

Wernstedt, Folke, 1935. *Järnkrämare i Stockholm, 1651–1890. Historiska och biografiska anteckningar*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.

Wolff, Charlotta, 2005. *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Wottle, Martin, 2005. "Ett anspråkslöst förslag: Barbara Pauli och människoslåktets allmänna fäfanglighet". I *I all anspråkslöshet. En vänbok till Lars Björnin*. Kekke Stadin (red.). Huddinge: Södertörns högskola.

Ågren, Karin, 2007. *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlars ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. Uppsala: Uppsala Universitet.

Önnerfors, Andreas (red.), 2006. *Mystiskt brödraskap. Mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700-talsfrimureriet*. Lund: Lunds universitet.

Sidenkramhandelns utveckling 1700–1740

AV HÅKAN JAKOBSSON

”UNDER 1700-TALET växte en omfattande sidenkramhandel fram i Stockholm, med specialiserade affärer som sålde såväl importerat som inhemskt producerat siden. Vad låg bakom utvecklingen? Byggs den på historiska traditioner eller var den relaterad till ny lagstiftning, och hur påverkades den av ekonomiska, sociala och geografiska faktorer?

I det här bidraget undersöker jag utvecklingen av branschen under första halvan av 1700-talet, med särskilt fokus på var sidenkramhandlarna etablerade sina affärer och hur verksamheterna utvecklades över tid. Förutom tankar kring betydelsen av nätverk och geografi är jag även intresserad av att belysa eventuella samband mellan sidenkramhandeln och den inhemska sidenproduktionen, som påbörjade en kraftig expansion från slutet av undersökningsperioden. Förändringen innebar att inhemskt producerade sidenvaror för första gången gjordes brett tillgängliga på den svenska marknaden, istället för att konsumenter som tidigare enbart kunnat handla importerade varor. Jag antar här att förändrade produktionsförhållanden och ett nytt utbud även påverkade försäljningen inom sidenkramhandeln både strukturellt, socialt och geografiskt.

Inga studier av sidenkramhandelns uppkomst eller funktion har tidigare genomförts i svensk forskning. Den inhemska sidenproduktionen, som utfördes i manufakturer – dåtidens statligt privilegierade och i många fall finansiellt understödda industrier – har huvudsakligen undersökts som en del av studier av den industrivänliga politik som lanserades av hattpartiet mot slutet av 1730-talet.¹ Andra forskare har belyst den växande mängd inhemskt producerade sidenvaror som tillkom under perioden. Jag har i ett tidigare bidrag visat att sidenindustrin i Stockholm under 1700-talet växte fram kring ett antal geografiska kluster, dit produktion och kunskap koncentrerades, och där samarbete och kontinuitet hellre än konkurrens förefaller ha varit viktiga affärsstrategier.²

Även om man skulle kunna anta att sidenkramhandlarna utvecklade sina verksamheter på ett likartat sätt, så finns det vissa uppenbara olikheter. En sådan var branschens annorlunda historiska bakgrund och geografiska förankring. När de första sidenaffärerna inrättades i Stockholm på 1600-talet så skedde detta i stadens centrum, av allt att döma i anslutning till innehavarnas bostäder. Sidenmanufakturer etablerades först i stor skala på 1700-talet, och koncentrerades

1 Nyström 1955, 162–187; Heckscher 1937, s. 153–221.

2 Jakobsson 2021, s. 97–119; Stavenow-Hidemark och Nyberg 2015; Ciszuk 2012a, s. 83–120; Ciszuk 2012b; Wallin 1920, s. 53–62.

då istället till Södermalm och Norrmalm, där billigare och större lokaler fanns tillgängliga, där arbetskraften kunde finna bostäder, och där vävstolar fanns tillgängliga.³ Detta var inte geografiska områden där manufakturisterna själva hade en historisk förankring eller där de hade etablerade kopplingar till det omkringliggande samhället. I en bransch där kvalificerad arbetskraft och produktionskapacitet var viktigare än sociala överväganden eller familjenätverk var detta dock inte nödvändigtvis problematiskt.

En sidenkramhandlare, vars konsumenter ofta återfanns i samhället övre sociala skikt, hade betydligt större anledning att förlägga sin verksamhet till stadens centrum, nära de områden där de presumtiva konsumenterna var bosatta, eller dit de av tradition kom för att handla. Att kramhandeln var belägen i bostaden spelade även in i samspelet med kunderna, där social status, representativitet och presentation av varor och profilering av varuutbudet var viktiga pusselbitar. Sammantaget gjorde det att andra typer av nätverk, som bidrog till social status eller byggde på nedärvda sociala förhållanden var av större vikt inom sidenkramhandeln, än de mer professionella nätverk som kunde bidra till en effektiv produktion, som dominerade bland manufakturisterna.

Utvecklingen av sidenkramhandeln på 1700-talet skedde samtidigt som förhållandet mellan manufakturister och kramhandlare förändrades. Kramhandlare hade i Sverige traditionellt haft exklusivt privilegium att bedriva försäljning av varor till konsumenter. I 1739 års manufaktur- och hantverksprivilegium, som var en av grundbultarna i hattarnas nya manufakturpolitik, öppnades möjligheten för producenterna att själva sälja sina produkter i fabriksbodarna i anslutning till sina manufakturer, i direkt konkurrens med kramhandlarna. En ytterligare nedmontering av kramhandlarnas exklusiva rättigheter var beslutet att de kramhandlare som fortsättningsvis ville importera och sälja utländska kramvaror var tvungna att antingen äga, driva eller vara intressenter i inhemska manufakturer eller fungera som avnämare av inhemskt producerade varor.⁴

Den nya lagstiftningens uppenbara gynnande av de inhemska manufakturisterna över kramhandlarna har uppmärksamats i tidigare forskning liksom även

3 Generellt för manufakturerna och bebyggelsen på västra Södermalm under 1700-talet, se Munthe 1959, 237–303 och för konkreta exempel på strategierna vid överföringen av sidenmanufakturerna till nya generationer, se Jakobsson 2021, 106–112.

4 Modée 1742–1829, vol. 2, s. 1545.

indikationer på att lagstiftningen aldrig fullständigt efterföljdes.⁵ Kunskapen om praktiska överväganden bland enskilda aktörer inom kramhandelsbranschen rent generellt, men även i relation till den nya produktionen och som ett utslag av de nya bestämmelserna är dock begränsat undersökt. Hur sidenkramhandeln växte fram i Stockholm, och hur geografi, sociala och ekonomiska faktorer och den nya lagstiftningen invercade på utvecklingen, kommer att undersökas närmare i det följande.⁶

Affärsetablering och geografisk koncentration

Specialiserade sidenkramhandlare etablerade sig i Stockholm under 1600-talet. Utvecklingen skedde i takt med en ökad internationalisering av det svenska samhället och en ökad lyxkonsumtion. Avsaknaden av en inhemsk sidenproduktion under stora delar av perioden gjorde att internationella kontaktnät för att importera färdiga sidenvaror blev helt avgörande.

År 1645 var alla de 25 aktiva sidenkramhandlarna i Stockholm bosatta på Stadsholmen, vilken sedan medeltiden utgjorde stadens centrum. Hela 22 av dem verkade i de inre eller södra kvarteren, två av de fyra övergripande geografiskt-administrativa stadsdelsområden i vilka staden var indelad.⁷ Även om det ofta är svårt att precisera exakt var affärerna var belägna så är det i många fall tydligt att etableringarna låg i direkt närhet av varandra i angränsande kvarter, eller vid samma gatupartier. Två sådana koncentrationer kan identifieras, dels kring östra delen av Stortorget och delar av den angränsande Köpmangatan, och dels i kvarteren nordväst om Järntorget på ömse sidor om Västerlånggatan.⁸ När mantalsuppgifter återigen finns tillgängliga 1676 och 1683 står det

5 Wottle 2010, s. 121–122; Nyberg 2010, s. 60–61.

6 För exempel på internationell forskning som på senare år har uppmärksammat konsumtionslandskapet i historisk tid, se Furnée och Lesger 2014; Mitchell 2014; Cox & Dannehl 2007. Jämför även med bidragen i Benson & Ugolini 2006 och Benson & Ugolini 2003.

7 Stadens inre kvarter innefattade området innanför en linje som i öster ungefärligt följde sträckningen av Bollhugränd, Baggensgatan och Österlånggatan och i söder och väster avgränsades av Prästgatan och Västerlånggatan. Det södra kvarteret avgränsades av Prästgatan och Tullgränd i öster och sydost och Kåkbrinken i nordväst. För en karta över området med kvarteren utmärkta, se Nordberg 1975, kartbilaga.

8 För aktörerna nordväst om Järntorget, se Slottsarkivet (SA), Ståthållarämbetet på Stockholms slott, GI, Slottshuvudböcker, vol. 10 (1645), s. 492; vol. 11 (1646), s.

klart att en genomgripande förändring hade skett under den mellanliggande 20-årsperioden, vilket inte minst hade inverkat på området kring södra delen av Västerlånggatan som nu var helt utan sidenaffärer.⁹

Det finns inga tydliga tecken på att sidenkramhandeln expanderade under 1600-talets sista årtionde. Det är dock uppenbart att en långsiktig expansion kom till stånd under perioden 1700–1730. En sammanställning av branschens aktörer i en adresskalender från 1728 noterade hela 34 sidenkramhandlare med affärsförsäljning. Förutom en sidenhandel längs Drottninggatan och två vid Norrbro var alla sidenbodarna med angivna adresser belägna i staden innanför tullarna. Av speciellt intresse utifrån bilden av sidenkramhandelns lokalisering vid mitten av 1600-talet var att hela 15 av sidenkramhandlarna var belägna vid Köpmangatan.¹⁰

Den tydliga koncentrationen till olika områden och gator både på 1600-talet och 1700-talet indikerar att det uppenbarligen fanns platser i Stockholm som skulle kunna betecknas som huvudgator, eller geografiska kluster kring vilken sidenkramhandeln koncentrerades.¹¹ Varför just Köpmangatan fick en sådan ställning i början av 1700-talet är inte helt uppenbart. Situationen kan effektivt kontrasteras med området kring Järntorget som hade haft en stark ställning kring mitten av 1600-talet, men sedan uppenbarligen tappade i attraktionskraft, med enbart två sidenkramhandlare noterade 1728.

Modern affärslokalisering kan förklaras utifrån ekonomiska och geografiska teorier, där ett antal grundmodeller utgör de teoretiska fundamenten för var affärer kan eller bör placeras.¹² Generellt kan man säga att teorierna bygger på uppfattningar kring hur en lokalisering bäst kan beräknas utifrån tankar

451; vol. 12 (1647), s. 474; vol. 13 (1648), s. 597; vol. 14 (1649), s. 574; vol. 15 (1650), s. 635; vol. 16 (1651), s. 458.; vol. 22 (1654), s. 183; vol. 24 (1655), s. 221.

9 Stockholms stadsarkiv (SSA), Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrærarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 5 (1676), vol. 1, s. 89–90; nr. 6 (1683), vol. 1, s. 23, 35–37.

10 Henel 1728, s. 172–174.

11 För konceptet *high street* se Carmona 2015, s. 1–84. En sammanfattning av begreppet och forskningens bakgrund i Dawson 1988, s. 1–22.

12 Modellerna ifråga är *central place theory*, *spatial interaction theory*, *bid rent theory* och *the principle of minimum differentiation*. Scott 1970. För en sammanfattning och forskningsöversikt se Brown 1993.

Köpmanporten innan dess nedrivande, med Köpmangatan och Stortorget i fonden. Laverad teckning av Elias Brenner, ca 1685. Uppsala universitetsbibliotek.

kring platseffektivisering, modellering och planering. Teorierna är långt ifrån enkla att applicera på ett historiskt material. Problemet ligger bland annat i modellernas normerande drag, som förutsätter en effektivt agerande människa med genomtänkta planer för hur en affärsid kan sättas i verket på det mest produktiva viset. Detta kan kontrasteras mot en verklighet, där de flesta mindre eller medelstora affärsetableringar inte sker på grundval av beräkningar enligt teoretiska idealmodeller, utan snarare fokuserar på ett tilltänkt slutmål, att få avsättning för en produkt och tjäna pengar.

Även om moderna geografiska teorier kring avstånd till konsumenter, till andra affärsidkare, till kompletterande affärer, eller till gator och torg, inte rakt av kan appliceras på de överväganden som en kramhandlare gjorde i Stockholm på 1700-talet så är det uppenbart att olika personliga ställningstaganden låg bakom affärsetableringar även under tidigmodern tid.¹³ Vilka dessa var, och vilka aspekter som dominerade vid affärsetableringar inom sidenkramhandeln kommer att diskuteras i det följande med en startpunkt i situationen i kvarteren kring Köpmangatan. Två huvudsakliga orsaker till affärsetableringen längs gatan ska föras fram, dels vikten av familjenätverk, och dels, och kanske mindre uppmärksammat, betydelsen av historiska traditioner grundade i det geografiska konsumtionslandskapet.

¹³ Jämför med diskussionen i Baer 2007 s. 29–32.

Centrala delarna av Stadsholmen, bl.a. utvisande Köpmangatan med kvarteren Cepheus, Phaeton, Pygmalion och Europa; Stortorget med kvarteret Rådstugan; och Trångsund med kvarteret Hippomenes. Utsnitt ur kartblad 23 från 1863 års karta över Stockholm. Stockholms stadsarkiv.

Sidenkramhandeln vid Köpmangatan

Köpmangatans roll i sidenkramhandeln i Stockholm under den tidiga frihetstiden byggde inte på en obruten historisk tradition sedan 1600-talet. En av huvudorsakerna var den kraftiga minskningen av sidenkramhandlare mot slutet av århundrandet, vilket skapade ett brott som omöjliggjorde en kontinuitet. År 1676 var totalt tio sidenkramhandlare aktiva i staden innanför broarna, att jämföras med de kring 25 som var aktiva bara inom de södra och inre kvarteren ett kvartssekel tidigare. Utvecklingen drabbade inte enbart området kring södra delarna av Västerlånggatan, som påpekats ovan, utan även området kring Köpmangatan där endast två sidenkramhandlare var verksamma 1676. Detta kan kontrasteras mot situationen under slutet av 1640-talet då namnen på åtminstone nio sidenkramhandlare kan noteras i området. Änkan till en av de två sidenkramhandlarna som verkade vid gatan 1676 bodde fortsatt kvar där till 1708 men bedrev ingen affärsverksamhet. Även om det fanns en historisk sidenhandelstradition längs gatan, så saknades sammanfattningsvis en tydlig koppling till densamma vid sekelskiftet 1700.¹⁴

¹⁴ För aktörerna vid Köpmangatan mellan 1645 och 1655, se SA, Ståthållarämbetet på Stockholms slott, GI, Slottshuvudböcker, vol. 10 (1645), s. 517; vol. 11 (1646), s. 473–474; vol. 13 (1648), s. 614–615; vol. 14 (1649), s. 561; vol. 20 (1653), s. 370; vol. 24 (1655), s. 191.

1711

En förändring påbörjades redan under de första åren av 1700-talet. Resultatet kan ses i mantalslängden från 1711 som ger namnen på tolv sidenkramhandlare i kvarteren Cepheus, Phaeton, Pygmalion och Europa på ömse sidan om Köpmangatan [se 007 Jakobsson_002]. Utmärkande är att alla utom en hyrde sina bostäder, sannolikt oftast bottenvåningarna i de fyra och femvåningshus som huvudsakligen utgjorde fastighetsbeståndet längs gatan.

De elva som hyrde sina bostäder var **Christian Stecher** i Cepheus 22, där han bodde med sin familj och en gosse; **Petter Reincke** i Cepheus 21 med sin familj, en boddräng och en gosse; **Johan Borchers** i Cepheus 20 med sin hustru, en boddräng och en gosse; **Anders Dahlström** i Cepheus 17 med en boddräng och en gosse; **Gustav Billman** i hela Cepheus 12 med sin familj, en gesäll och en gosse; **Johan Spalding** i hela Europa 7; **Mårten Thelin** i hela Europa 8 med sin familj; **Daniel Hedberg** i Europa 9 med sin hustru; **Wilhelm Robertson Petré** i hela Pygmalion 3 med sin familj och en bodgosse; och **Anders Sahlstedt** och **Herman Grewesmühl** i Phaeton 1, den senare med familj och en boddräng.¹⁵

En aspekt som genast blir tydlig från ovanstående information är hur alla sidenkramhandlarna drev sina affärsverksamheter från fastigheter, som förutom affärslokalen – eller boden, som den kallades med den tidens språkbruk – även inkluderade bostaden, där de själva och i förekommande fall deras familjer var bosatta. Rent konkret innebar detta att övriga familjemedlemmar sannolikt också var involverade i driften av verksamheten, även om mantalslängderna enbart i sällsynta fall indikerar just det. Den tydligaste indikationen på att en affär faktiskt fanns i en specifik fastighet var notiserna i mantalslängderna om olika anställda bodbiträden. Dessa utgjordes normalt sett av avlönade boddrängar, typiskt unga män i sena tonåren intill 20-årsåldern, och oavlönade bodgossar, vilka alltid utgjordes av yngre pojkar i tidiga tonåren.¹⁶

15 Därtill hyrde även silkesredaren Claude Roussiere sin bostad i Cepheus 16 (nr. 179), där han drev sin verksamhet med sin hustru och tre spinnerskor. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 113–138.

16 Jag har för klarhetens skull valt att notera förekomster av både bodgossar, men även av vanliga gossar. Gränsdragningen mellan de två är inte klar i källmaterialet och sannolikt döljer sig i många fall en bodgosse bakom en uppgift om en gosse. Det kan

SIDENKRAMHANDLARE VID KÖPMANGATAN, 1711

Person	Fastighet	(Gammalt nummer)	Borgared
Mårten Thelin	Europa 8	170	1694-09-25
Wilhelm Robertson Petré	Pygmalion 3	176	1696-12-08
Anders Dahlström	Cepheus 17	180	1702-03-18
Johan Spalding	Europa 7	171	1703-11-17
Christian Stecher	Cepheus 22	191	1704-03-22
Petter Reincke	Cepheus 21	190	1704-12-01
Daniel Wiese	Phaeton 2	189	1705-02-21
Herman Grewesmühl	Phaeton 1	155	1705-05-06
Gustav Billman	Cepheus 12	174	1705-12-12
Anders Sahlstedt	Phaeton 1	155	1707-03-21
Daniel Hedberg	Europa 9	167	1710-05-17
Johan Borchers	Cepheus 20	188	1711-06-20

En annan tydlig aspekt är att sidenkramhandlarna vid Köpmangatan år 1711 nästan genomgående bodde i hyrda bostäder. Orsaken var dels ett utslag av att så gott som alla var nyetablerade borgare. En granskning av tidpunkten när de svor sina borgareder visar att enbart två av de elva som hyrde sina bostäder hade varit aktiva som borgare längre än tio år. Det var också en reflektion av de rådande ägarförhållandena vid Köpmangatan. Fastigheterna ägdes under början av 1700-talet i många fall av änkor efter handelsmän som bodde kvar efter sina relativt nyss avlidna makar, men hyrde ut våningar eller hus för att säkra en inkomst. I andra fall fungerade fastigheterna som rena hyresfastigheter som ägdes av individer som inte själva var verksamma eller bosatta vid gatan.

Den enda sidenkramhandlaren som 1711 ägde sitt hus var **Daniel Wiese** som bodde i Phaeton 2 med sin hustru Johanna Tiquet, en boddräng och två gossar. Även om Wiese själv bara hade vunnit burskap 1705 hade hans verksamhet, till

dock inte uteslutas att gossarna även fungerade som andra hjälpredor i hushållet, likt pigorna som även noteras i materialet.

skillnad mot de övriga sidenkramhandlarna vid gatan, ändå en tydlig historisk förankring. När Wiese köpte fastigheten 1709 tog han över den från sina svärföräldrar, handelsmannen Samuel Tiquet och Johanna Carré.¹⁷

Både familjerna Tiquet och Carré hade intressen i sidenkramhandeln som gjorde dem viktiga för utvecklingen av sidenbranschen i Stockholm under slutet av 1600-talet och det tidiga 1700-talet. Johanna Carré var dotter till François Carré som hade etablerat sig som sidenkramhandlare redan på 1650-talet. Till skillnad mot nästan alla andra sidenkramhandlare som etablerade sig kring mitten av 1600-talet kom François att fortsätta sin verksamhet tills slutet av århundrandet. Han bodde redan från början vid Köpmangatan där han hyrde sin bostad i Cepheus 21, men noterades senast från 1676 i ett eget hus i Cepheus 15. Efter hans död fortsattes verksamheten av hans änka Johanna Padebrugge. Den förde dock en alltmer tynande tillvaro. Vid hennes död 1709 hade ingen aktiv kramhandel bedrivits på flera år; de kvarvarande sidenkramvarorna betecknades som förlegade och omoderna och knappt möjliga att värdera.¹⁸

Av Johanna Padebrugges tio barn kom åtminstone tre att bli involverade i sidenkramhandel. Detta gällde förutom Johanna Carré som gifte sig med Samuel Tiquet, även Magdalena Carré som gifte sig med sidenkramhandlaren Johan Burgman. Den viktigaste kopplingen skedde dock genom parets son Herman Carré som gifte sig med Mariana Tiquet, en dotter till Samuel Tiquets bror Henrik, och som byggde upp en sidenkramhandel i kvarteren väster om Stortorget. Giftermålet kopplade inte enbart ihop släkterna Tiquet och Carré utan skapade även genom Mariana Tiquets mor Margareta van Utenhoven en koppling till arvtagarna efter Jacob van Utenhoven, som 1649 hade grundat den första svenska sidenmanufakturen.¹⁹

När Daniel Wiese gifte sig med Johanna Tiquet kom han kort sagt att gifta in sig i en familj med lång tradition av sidenförsäljning och produktion. När han

17 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 8, 1709, s. 132, 138, 142–143. För släktskapet jämför även med *Svenska ättartal* 1889–1908, vol. 9, s. 105. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 61 (1703), s. 90–94 [Samuel Tiquet].

18 SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 68 (1709), s. 239–240 [Johanna Padebrugge].

19 SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 87 (1719), s. 866 [Herman Carré]; vol. 95 (1726), s. 402–404 [Henrik Tiquet].

sex år senare köpte Phaeton 2 blev det startskottet för en fortsatt utbyggnad av traditionen. En viktig del av processen var den kunskapsöverföring som skedde till anställda, som senare antingen kunde ta över verksamheter, eller etablera egna affärer. I fallet Wiese noterades 1711 bland annat Henrik Wiese och Hans Livijn bland personalen i sidenaffären i Phaeton 2. Tio år senare arbetade Jacob Spalding där som boddräng. Henrik Wiese var Daniel Wieses bror och blev själv senare en framgångsrik klädeskramhandlare. Jacob Spalding var en brorson till Johan Spalding som 1711 drev sin sidenaffär i Europa 7. Han kom dock senare även att bli Wieses svärson efter att han gifte sig med dennes dotter Anna Maria. Hans Livijn var genom sina systrar besläktad med ett antal andra sidenkramhandlare. Efter att han vann burskap 1726 etablerade han en egen sidenkramhandel på Köpmangatan.²⁰ En liknande kunskapsöverföring fanns i den klädeskramhandel som under samma period drevs av Wieses svåger Herman Carré väster om Stortorget. Affären hanterades 1711 av Jacob Tiquet och Henrik Nordenholm. Jacob Tiquet var en son till Henrik Tiquet vilket även gjorde honom till Herman Carrés svåger. Som ska visas nedan kom Nordenholm likt Livijn senare även att vinna burskap och etablera en egen sidenkramhandel på Köpmangatan.

1721

När Köpmangatan åter kan belysas i detalj 1721 hade enbart åtta, mot tidigare tolv sidenkramhandlare kvar sin affärsverksamhet längs gatan. En rimlig orsak till minskningen skulle kunna vara den allmänna ekonomiska nedgång som drabbade Sverige under det stora nordiska kriget. En noggrannare undersökning indikerar dock att detta trots allt inte verkar ha drabbat sidenkramhandlarna. Ingen av de fyra individer – Mårten Thelin, Herman Grewesmühl, Daniel Hedberg och Johan Borchers – som hade försvunnit från gatan mellan 1711 och 1721 hade lagt ner sina respektive verksamheter. Alla kan fortfarande beläggas

20 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 136; nr. 12 (1721), vol. 1, s. 166; SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 124 (1740), s. 954–992 [Henrik Wiese].

som sidenkramhandlare i adresskalendern från 1728, varav två, Daniel Hedberg och Mårten Thelin, uttryckligen åter var verksamma vid Köpmangatan.²¹

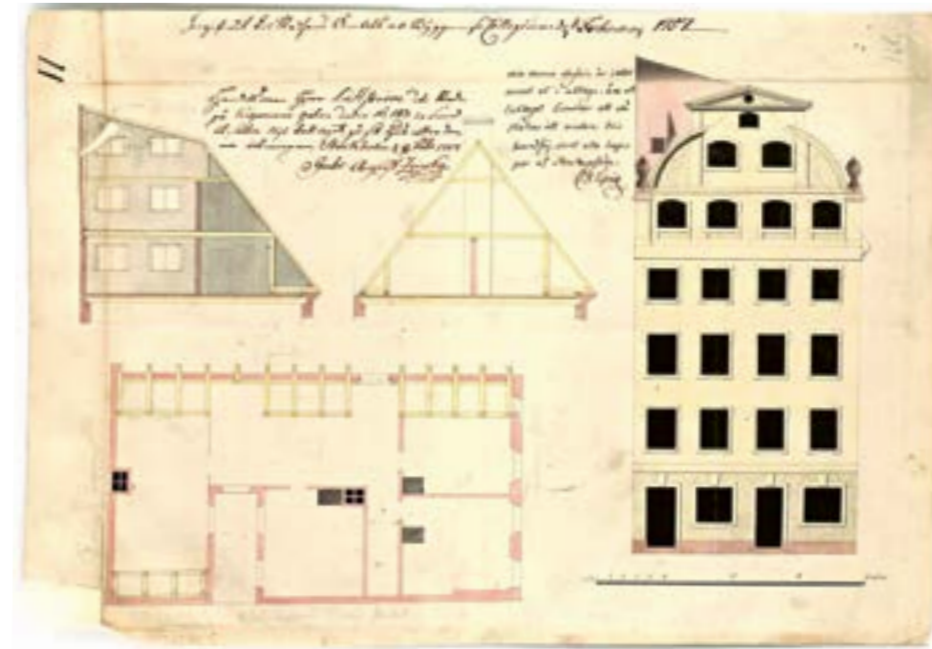
De kvarvarande sidenkramhandlarna 1721 utgjordes av **Daniel Wiese** som förutom sin tidigare fastighet Phaeton 2 som stod under reparation, nu även ägde och bodde i Phaeton 1, där han drev sin sidenaffär med hjälp av två boddrängar och en gosse; **Petter Reincke** som hyrde bostad i Cepheus 20 där han bodde med sin familj, en boddräng och två gossar; **Anders Sahlstedt** som ägde och bodde i Phaeton 5 med sin familj; **Anders Dahlström** som hyrde Cepheus 17 där han bodde med sin familj, en boddräng och två gossar; **Christian Stecher** som hyrde bostad i Pygmalion 2 där han bodde med sin familj och en bodgosse; **Wilhelm Robertson Petré** som hyrde hela Pygmalion 3 där han bodde tillsammans med sin familj och med sin son Robert Petré som bodgosse; **Gustav Billman** som hyrde Cepheus 12 där han bodde med hustru, en dräng och tre gossar; och **Johan Spalding** som hyrde hela Europa 7 där han bodde med sin familj, en bodgesäll och en gosse.²²

SIDENKRAMHANDLARE VID KÖPMANGATAN, 1721

Person	Fastighet	(Gammalt nr.)	Borgared
Wilhelm Robertson Petré	Pygmalion 3	176	1696-12-08
Anders Dahlström	Cepheus 17	180	1702-03-18
Johan Spalding	Europa 7	171	1703-11-17
Christian Stecher	Pygmalion 2	178	1704-03-22
Petter Reincke	Cepheus 20	188	1704-12-01
Daniel Wiese	Phaeton 1 & 2	189	1705-02-21
Gustav Billman	Cepheus 12	174	1705-12-12
Anders Sahlstedt	Phaeton 5	183	1707-03-21

21 Mårten Thelin uppgavs verksam vid Köpmanvalvet, dvs. vid den östligaste änden på Köpmangatan. Henel (1728), s. 185–186.

22 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 140–166. För Daniel Wieses köp av Phaeton 1, se nedan.

Byggnadsritning av Phaeton 5 upprättad 1757 i samband med en förändring av fastighetens taklag. Stockholms stadsarkiv.

Anders Sahlstedt var den enda av sidenkramhandlarna som hade gått från att hyra till att äga den fastighet i vilken han drev sin verksamhet. Sahlstedt som 1711 verkade från Phaeton 1 – hörnfastigheten mot Stortorget – gifte sig 1716 med änkan efter den året före avlidne klädeskramhandlaren Daniel Théel, med verksamhet i Phaeton 5. Äktenskapet möjliggjorde för Sahlstedt att ta över den senare fastigheten som sin egen, och driva vidare kramhandelsverksamheten.²³ En närmare undersökning visar dock att han inte var den ende som förändrade sin ägandesituation. Bland sidenkramhandlarna längs gatan fanns ytterligare tre, Anders Dahlström, Petter Reincke och Daniel Wiese, som utvecklade närvaron genom att

23 En detaljerad uppteckning av kramhandelsbodens innehåll visar att Théel vid sin död var en klädeskramgeneralist, med fokus på textilier och kläde av ull, men även inkluderande andra material som siden. Fastigheten värderades 1716 till 18 000 daler kopparmynt. SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 83 (1716), s. 157–191 [Daniel Théel]; vol. 127 (1741), s. 206–207 [Anders Sahlstedt].

köpa fastigheter. Skillnaden jämfört med Sahlstedt var dock att de blev ägare till andra fastigheter än de i vilka de drev sina redan existerande verksamheter.

Anders Dahlström drev 1721 fortsatt sin sidenaffär i hyrda lokaler i Cepheus 17, trots att han 1718 hade köpt den närliggande dubbelfastigheten Cepheus 15.²⁴ Detta var måhända än mer förvånande när man uppmärksammar att den nyinköpta fastigheten var platsen där den tidigare nämnde Francois Carré hade drivit sin sidenkramhandel från åtminstone 1676 till 1708. Fastigheten hade övergått till Carrés arvingar efter 1708, men stod obebodd och outhyrd 1711.²⁵ Dahlström köpte dock helt uppenbart inte fastigheten för att flytta dit sin existerande sidenkramhandel. Han fortsatte rent faktiskt att driva sin affär från den hyrda våningen i Cepheus 17 i ytterligare 15 år innan han flyttade till Cepheus 15. Under den perioden hyrde han istället ut Cepheus 15.²⁶ Det är inte helt uppenbart varför Cepheus 17 till synes var mer attraktiv för hans affärsverksamhet. Huset tillhörde den kategori av fastigheter längs gatan som likt indikerat ovan hyrdes ut av arvingarna efter nyss avlidna handelsmän under det tidiga 1700-talet.²⁷ Dahlströms verksamhet i huset, med en sidenaffär med anställda boddrängar kan beläggas

24 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 15, 1718, s. 394, 404, 412–413.

25 Dahlström var född i Norrköping men flyttade till Stockholm där han sannolikt i anslutning till att han vann burskap 1702 även ingick äktenskap med Brita Elisabet Brander. Paret's första barn föddes året efter. SSA, Storkyrkoförsamlingen, C1a1:5, Födelse- och dopbok, s. 638; Under samma period blev han involverad i handelsaffärer med sin sväger, grosshandlaren Johan Spalding, men byggde själv istället upp en sidenkramhandel. SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 128.

26 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 154–155; nr. 14, 1731, vol. 3, s. 284–285, 293–294. Dahlströms uppenbara finansiella styrka och investeringsvillighet under 1720-talet kan understrykas ytterligare efter att han 1725 även köpte Cepheus 16 (nr. 179), belägen mellan Cepheus 17 och Cepheus 15 för 10 600 daler kopparmynt. Fastigheten hyrdes ut och såldes dock vidare för 16 000 daler kopparmynt redan 1732 och spelade aldrig någon roll i hans sidenkramhandelsverksamhet. SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll vol. 20, 1725, s. 72, 81, 254–255; vol. 25, 1732, s. 207, 236, 271; SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 290–292.

27 Det hade tidigare ägts av handelsmannen Egidius Pincier och efter 1697 övertagits av hans ättlingar. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 55 (1698), s. 392–397 [Egidius Pincier]; vol. 104 (1732), s. 1258 [Egidius Pincier d.y.].

1711, 1721 och 1731, det senare året med en höjdpunkt med två anställda bodbetjänter och två bodgossar. Hans fortsatta intresse av fastigheten tydliggjordes 1730 då han försökte köpa en del av densamma.²⁸ Köpet bestreds dock genom släktskapsföreträdare, och fastigheten köptes tre år senare istället av sidenkramhandlaren Herman Hilcke som flyttade dit sin sidenaffär från norra delen av Västerlånggatan.²⁹

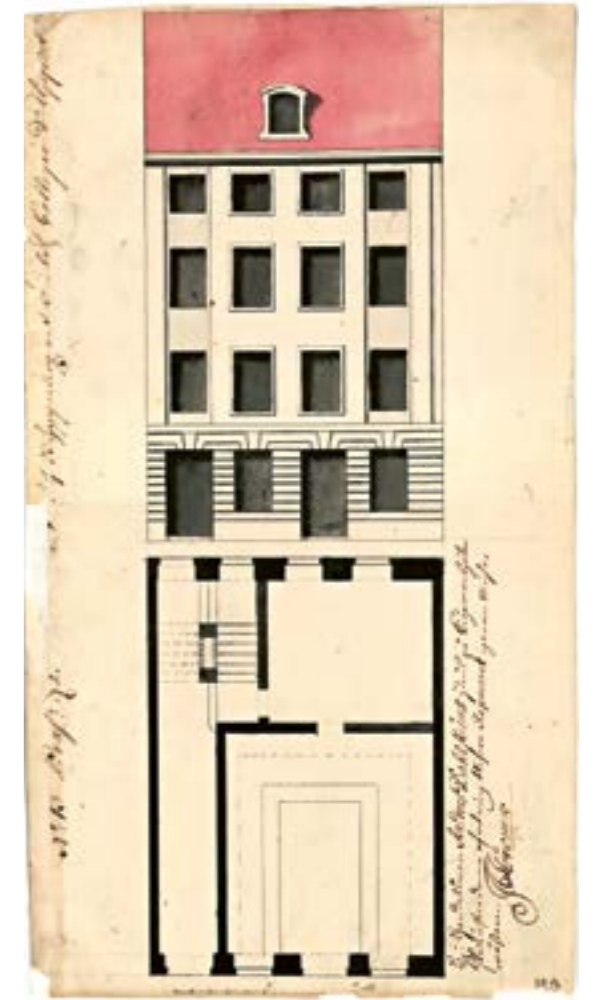
Hilckes köp gjorde att Dahlström till slut flyttade över sin familj till Cepheus 15, hela 15 år efter att han hade köpt fastigheten. Den nygamla fastigheten renoverades 1734 och sidenaffären drevs sedan från huset från 1735 till 1741 i en till synes oförminskad styrka med en boddräng och två bodgossar anställda.³⁰

Peter Reincke som 1711 hade verkat i Cepheus 21 vid sydöstra hörnan av Stortorget noterades

28 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 25, 1730, s. 299, 309, 323, 415–416, 435–436; vol. 26, 1731, s. 7–8.

29 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 25, 1733, s. 224–225, 241–242, 250–251. Hilcke köpte huset från samma tre ättlingar till Pincier d.ä. (en dotter och två svärsöner) som hade protesterat mot Dahlströms köp tre år tidigare. Även Hilcke var en arvinge till Pincier d.ä. genom sitt äktenskap med en dotterdotter till Egidius Pincier d.ä.

30 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 22; vol. 34 (1736), s. 85; vol. 35 (1737), s. 25; vol. 36 (1738), s. 26; vol. 37 (1739), s. 26; vol. 38 (1740), s. 27; vol. 39 (1741), s. 40, 92; vol. 40A (1742), s. 155; vol. 41 (1744), s. 80; vol. 44 (1745), s. 68; G1BA, Mantalslängder, nr. 18 (1741), vol. 2, s. 104, 160.

Byggnadsritning upprättad 1734 i samband med Anders Dahlströms renovering av Cepheus 15. Stockholms stadsarkiv.

Stortorget i Stockholm med kvarteret Rådhuset, innefattande gamla Rådhusbyggnaden före dess nedrivande. Trångsund ses längst till vänster i bilden. Lavering av Erik Palmstedt, ca 1768. Kungliga biblioteket.

1721 istället i Cepheus 20, grannhuset direkt till öster. Förflyttningen var logisk. Cepheus 20 var en fastighet som ägdes av hans svärföräldrar.³¹ Reinckes inflyttning gjordes samtidigt som sidenkramhandlaren Johan Borchers flyttade ut och istället omlokaliserade sin affär till kvarteret Rådstugan på norra Stortorget. Att Reincke inte flyttade på grund av dåliga affärsmöjligheter eller finansiella problem, visade sig 1720 då han köpte Cepheus 19 – bestående av två intilliggande fastigheter, direkt öster om Cepheus 20 – för 12 600 daler kopparmynt.³² Innehavet blev dock kortvarigt och 1724 sålde han fastigheterna vidare. Orsaken

31 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 137; nr. 12 (1721), vol. 1, s. 164.

32 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppudsprotokoll, vol. 16, 1720, s. 458–459, 471–472, 477–478; SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 6, 160–162; SSA, Stockholms stadsingenjörskontor, A1c, Designationer, vol. 1, s. 50. Även om Cepheus 19 först uppbjöds 1729 var köpebrevet undertecknat 1723. SSA, Lagfarts- och uppudsprotokoll, A6a:24 (1729), s. 40–41, 50, 60.

var i det här fallet sannolikt kopplat till kapitalbehov, efter att han året innan köpte svärföräldrarnas fastighet för 30 000 daler kopparmynt.³³ Det kom alltså slutligen bli i Cepheus 20 som Reincke lokaliserade sin sidenaffär. En boddräng och en gosse noterades 1731, 1735–1736, och en ensam bodgosse 1737–1741.³⁴ Affären drevs vidare under resten av 1740-talet och övertogs efter Reinckes död år 1752 av hans son, Petter Reincke d.y.³⁵

Daniel Wiese, den tredje av sidenkramhandlarna som investerade i nya fastigheter under perioden, hade som noterats ovan köpt Phaeton 1, den västligaste av fastigheterna på Köpmangatan, med fasad mot Stortorget, Köpmangatan och Trädgårdsgatan. Han ägde fortsatt Phaeton 2, med fasad mot Köpmangatan, som i mantalsuppgifterna tio år senare kallades hans lilla hus. Köpet av Phaeton 1 ledde till flera förändringar. Till att börja med gjorde det att sidenkramhandlaren Herman Grewesmühl, som tidigare hade hyrt Phaeton 1 flyttade till en ny fastighet vid norra Västerlånggatan.³⁶ Wiese flyttade över sin familj och verksamheten till sitt nyinköpta hus, och började istället hyra ut Phaeton 2, efter att först ha renoverat fastigheten.³⁷ Till skillnad mot både Dahlström och Reincke som förefaller ha investerat i fastigheter hellre än att söka nya platser för sina verksamheter, gjorde Wiese alltså ganska direkt sin nyinköpta fastighet till platsen för sin existerande verksamhet. Genom familjekopplingar relaterade till hans barn kom den även att bli centralpunkt för en påföljande generation sidenkramhandlare.

33 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppudsprotokoll, vol. 19, 1724, s. 109–110, 120–121, 131.

34 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 23; vol. 34 (1736), s. 87, vol. 35 (1737), s. 26; vol. 36 (1738), s. 28; vol. 37 (1739), s. 28; vol. 38 (1740), s. 30; vol. 39 (1741), s. 42.

35 SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 156 (1753), s. 587–598 [Petter Reincke].

36 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppudsprotokoll, vol. 15, 1718, s. 329–330, 347, 363; vol. 16, 1720, s. 370, 381; vol. 17, 1722, s. 281; SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 2, s. 96.

37 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 140. Phaeton 2 kom att hyras ut till flera olika hyresgäster, dock utan koppling till sidenbranschen. SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 25 (1722–1723), s. 8; vol. 26 (1724), s. 8; vol. 27 (1725), s. 9; G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 305; nr. 18 (1741), vol. 2, s. 171.

1731

Utvecklingen under perioden från 1721 till 1731 som reflekteras i mantalslängden för det senare året indikerar att sidenkramhandeln längs Köpmangatan hade utvecklats stabilt. Få nya sidenkramhandlare hade tillkommit i området, samtidigt som få gamla hade fallit ifrån.

Totalt räknades tio olika sidenkramhandlare 1731, två färre än situationen 20 år tidigare, men två fler än 1721: **Petter Reincke** ägde sin bostad i Cepheus 20 där han bodde med en boddräng; **Anders Sahlstedt** ägde sin bostad i Phaeton 5, där han bodde med sin familj och en betjänt; **Henrik Nordenholm** hyrde en bostad i Pygmalion 1 där han bodde med sin hustru och två boddrängar; **Anders Dahlström** hyrde sin bostad i Cepheus 17 där han bodde med två boddrängar och två bodgossar; **Christian Stecher** hyrde Pygmalion 2 där han bodde med hustru och en boddräng; **Wilhelm Robert Petré** ägde sin bostad i Pygmalion 3 där han bodde med sin familj och två gossar; **Gustav Billman** hyrde i Cepheus 12 där han bodde med sin familj och tre gossar; **Johan Borchers** ägde sin bostad i Cepheus 13 där han bodde med sin familj och två boddrängar; **Hans Livijn** hyrde i Europa 9 där han bodde med sin familj och tre bodgossar; **Daniel Wiese** ägde sin bostad i Phaeton 1 där han bodde med sin familj och tre gossar.

SIDENKRAMHANDLARE VID KÖPMANGATAN, 1731

Person	Fastighet	(Gammalt nr.)	Borgared
Wilhelm Robertson Petré	Pygmalion 3	176	1696-12-08
Anders Dahlström	Cepheus 17	180	1702-03-18
Christian Stecher	Pygmalion 2	178	1704-03-22
Petter Reincke	Cepheus 20	188	1704-12-01
Daniel Wiese	Phaeton 1	155	1705-02-21
Gustav Billman	Cepheus 12	174	1705-12-12
Anders Sahlstedt	Phaeton 5	183	1707-03-21
Johan Borchers	Cepheus 13	169	1711-06-20
Hans Livijn	Europa 9	167	1726-05-17
Henrik Nordenholm	Pygmalion 1	181	1733-04-26

Två av de tre nya sidenkramhandlarna som hade tillkommit sedan 1721, Hans Livijn och Henrik Nordenholm, utgör de första exemplen på hur en andra generation av sidenkramhandlare började etablera sig längs Köpmangatan. Som indikerats ovan hade båda erfarenhet inom kramhandel efter att tidigare fungerat som bodanställda i Daniel Wieses respektive Herman Carrés sidenaffärer.

Hans Livijn hade växt upp i ett importhandelshem i en fastighet på södra sidan av Köpmanstorget vid den östra delen av Köpmangatan. Att han etablerade sig i Europa 9, bara ett knappt stenkast nordväst från sitt barndomshem var med andra ord logiskt ur ett strikt geografiskt närhetsperspektiv. Hans namn kan först etableras i fastigheten 1722–1723, då han sannolikt arbetade för änkan efter klädes- siden- och kryddkramhandlaren Joachim Meltzer. Livijn vann burskap 1726, och förefaller därefter driva affären ensam. Verksamheten var uppenbart framgångsrik, baserat på notisen fem år senare om tre anställda bodgossar. När han 1737 flyttade till en ny bostad skedde det återigen inom närområdet, till en fastighet på Österlånggatan på ett ungefär lika långt avstånd från sitt familjehem, fast istället i sydostlig riktning.³⁸ Livijn hade flera viktiga släktkopplingar inom sidenkramhandeln. Anders Corsar, en de mest förmögna av Stockholms sidenkramhandlare med verksamhet vid Skeppsbron, och Herman Hilcke som hade växt upp i en grannfastighet till Livijn och som flyttade in till Köpmangatan 1733 var båda hans kusiner, medan Gustav Billman som sedan åtminstone 1711 bodde vid Köpmangatan tvärs över gatan från Europa 9 var Livijns sväger.³⁹

Henrik Nordenholm bytte under 1710-talet arbetsgivare och arbetade 1721 vid Köpmangatan som boddräng i en klädeskramhandel som drevs i Pygma-

38 SSA, Handelskollegiet, DIa1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, 17 maj 1726; SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 25 (1722–1723), s. 82; vol. 26 (1724), s. 8; vol. 27 (1725), s. 8; vol. 28 (1726), s. 90; vol. 30 (1728), s. 84; vol. 33 (1735), s. 20; vol. 34 (1736), s. 84; vol. 35 (1737), s. 34; G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 264; nr. 17 (1740), vol. 1, s. 55; SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 102 (1730), s. 1299 [Joachim Meltzer]; vol. 128 (1741), s. 175–184 [Hans Livijn].

39 *Svenska ättartal* 1889–1908, vol. 14, s. 109–114. Herman Hilcke var son till skeppsägaren och importören Parman Hilcke och Brita Livijn. Parman Hilcke dog 1696, och Perseus 9 ägdes 1711 av Johan Luther, Brita Livijns andra man. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 54 (1697), s. 59–82 [Parman Hilcke]; vol. 99 (1729), s. 398 [Christina Livijn]; SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder nr. 10 (1711), vol. 1, s. 106.

lion 1.⁴⁰ Senast 1731 avancerade han från den tidigare anställningen och drev en egen affärsverksamhet från fastigheten med hjälp av bodgossar och boddrängar. Självständigheten cementerades 1733 när han vann burskap som handelsman. Affärsverksamheten i fastigheten kom därefter att drivas fram till 1746.⁴¹ Övergången till en egen verksamhet och ansökan om burskap ska ses i ljuset av att han 1730 gifte sig med Margareta Dahlström, dottern till sidenkramhandlaren Anders Dahlström, med verksamhet tvärs över gatan från Pygmalion 1. Giftermålet skapade underlag för Nordenholms långsiktiga specialisering mot sidenkramhandel, men även förutsättningarna för fortsättningen av Dahlströms sidenkramhandel efter dennes död 1746. I arvskiftet efter Dahlström fick Nordenholm och Margareta Dahlström 1/6-del av Cepheus 15, där Dahlström drev sin verksamhet sedan 1734. Genom ytterligare transaktioner mellan 1746 och 1749 i vad som måste betraktas som ett målmedvetet försök att komma i full besittning av fastigheten tillhandlade Nordenholm sig de resterande 5/6-delarna från de övriga arvingarna. Nordenholm flyttade in i fastigheten och drev från senast 1748 fram till sin egen död 1759 vidare de nu kombinerade verksamheterna med anställd bodpersonal.⁴²

Implementeringen av olika typer av strategier för överföringen av verksamheter till nästa generation kan spåras i en stor del av de aktiva verksamheterna

under 1730- och 1740-talen. Behovet ställdes på sin spets speciellt i relation till Wilhelm Robertson Petré (d. 1736), Anders Sahlstedt (d. 1739), och Johan Borchers (d. 1732) som var de första tre av de ursprungliga sidenkramhandlarna vid gatan som dog.

Wilhelm Robertson Petré som vann burskap 1696, etablerade sig vid Köpmangatan där han två år senare försökte köpa Pygmalion 3. Köpet bestreds dock och han hyrde under de följande 30 åren istället fastigheten. Sidenaffären i huset drevs 1711 med hjälp av en bodgosse, förestods 1721 av hans äldsta son Robert, och hanterades tio år senare av två gossar. Någon gång innan 1731, mest troligt efter den förre ägaren död 1727 lyckades han slutligen köpa huset.⁴³ Köpet var dock inte hans enda fastighetsinvestering i området. I likhet med Dahlström, Reincke och Wiese drygt tio år tidigare gjorde han 1733 en investering i en annan fastighet än i den vilken han drev sin affär.⁴⁴ Hans köp av Pygmalion 2 hade i likhet med Dahlström och Reinckes även karaktären av en investering, där fastigheten kom att hyras ut. En av de mer ovanliga aspekterna var att det gjorde att Petré kom att få rollen som hyresvärd för Christian Stecher som sedan 1721 drev sin sidenaffär i fastigheten, från 1728 i ett samarbete med sin svärson Johan Peter Pforthus.⁴⁵ Året före sin död 1736 överlämnade Petré sidenkramhandeln i Pygmalion 1 till sin son Johan Wilhelm Petré.⁴⁶ Även om två av Petrés söner

40 Pygmalion 1 ägdes och beboddes från 1684 till 1702 av klädeskramhandlaren Michel Jönsson Strömberg och sedermera fram till 1749 av hans änka Margaretha Zachrisdotter. Nordberg 1959, s. 32. En kramhandelsbod fanns redan i fastigheten vid Jönssons död. Verksamheten kom att fortgå under änkans kontroll de följande decennierna. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 6 (1701–1736), 17 juni 1702 [Michel Jönsson]; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 129; nr. 12 (1721), vol. 1, s. 158–159.

41 SSA, Handelskollegiet, D1a1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, 26 april 1733; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 22; vol. 34 (1736), s. 84; vol. 35 (1737), s. 25; vol. 36 (1738), s. 27; vol. 37 (1739), s. 27; vol. 38 (1740), s. 28; vol. 39 (1741), s. 41; vol. 40A (1742), s. 157; vol. 41 (1744), s. 81–82; vol. 44 (1745), s. 70; vol. 46 (1746), s. 43; G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 294; nr. 18 (1741), vol. 2, s. 164.

42 SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 140 (1746), s. 847 [Anders Dahlström]; vol. 175 (1759), s. 392–421 [Henrik Nordenholm]; SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 33, 1750, s. 17, 35, 51, 122, 136, 152; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 49 (1748), s. 73–74.

43 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 3, 1698, s. 248, 265, 275. Fastigheten ägdes tidigare av landshövdingen Johan Cedercreutz. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 126; nr. 12 (1721), vol. 1, s. 155; nr. 14 (1731), vol. 3, s. 287–288.

44 SSA, Stockholms stadsingenjörskontor, A1c, Designationer, vol. 2, s. 112.

45 Efter Stechers död 1735 drev hans änka och Pforthus fortsatt verksamheten ett år, innan den avvecklades. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 34 (1736), s. 85; G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 157; nr. 14 (1731), vol. 3, s. 288–289; SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 112 (1735), s. 950 [Christian Stecher]. Pforthus gifte sig 1726 med Christian Stechers dotter Maria Sophia, som dock dog redan året därpå. SSA, Storkyrkoförsamlingens kyrkoarkiv, E1a, Lysnings- och vigselböcker, huvudserie, vol. 1, 23 augusti 1726; SSA, Tyska S:ta Gertruds kyrkoarkiv, L1f, Räkenskaper för kyrka och församling, verifikationer, vol. 44, s. 1051; *Svenska ättartal* 1889–1908, vol. 11, s. 121.

46 Sonen Johan Wilhelm Petré drev verksamheten 1736 med hjälp av en boddräng. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA,

därmed under olika skeenden hade varit involverade i driften av affären var det inte någon av dem som i slutändan fortsatte verksamheten. Ett av problemen i sammanhanget var att Johan Wilhelm Petré hade påbörjat en socialt uppåtstående resa med en karriär som brukspatron efter att han 1735 fått privilegium att driva ett järnbruk i Blekinge. Överföringen skedde istället till Eric Wedenberg, som 1731 noterades som en av Petrés anställda bodgossar. Wedenberg drev affären i ett första skede under överinseende av Petrés änka mellan 1738 och 1740, fram tills han själv vann burskap som kramhandlare. Han flyttade då istället över gatan till Cepheus 15, och hyrde en bostad i det bakre av de två hus i den dubbelfastighet som ägdes av och även innefattade Anders Dahlströms sidenkramhandel.⁴⁷ Efter Petrés änkas död 1749 köpte han istället Pygmalion 3, flyttade över gatan och återupptog därmed den närmare 50-åriga traditionen med sidenkramhandel i den senare fastigheten.⁴⁸

Anders Sahlstedt hade som påpekats tidigare redan före 1721 blivit ägare till sin fastighet i Phaeton 5 genom ett strategiskt giftermål med änkan till en klädeskramhandlare. Hans långa och uppenbart framgångsrika verksamhet borde ha kunnat skapa underlag för att hitta en efterträdare, antingen bland hans styvbarn eller bland anställda bodgossar. Detta lyckades dock inte helt. En orsak

Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 22; vol. 34 (1736), s. 85; vol. 35 (1737), s. 25; SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 116 (1737), s. 306–322 [Wilhelm Robertson Petré].

47 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 36 (1738), s. 27; vol. 37 (1739), s. 26; vol. 38 (1740), s. 28; vol. 41 (1744), s. 53; vol. 44 (1745), s. 47; vol. 49 (1748), s. 51; vol. 51 (1749), s. 44; vol. 53 (1750), s. 19–20; SSA, Handelskollegiet, DIa1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, 18 december 1740.

48 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 33, 1750, s. 55, 77, 95. Hans affärsverksamhet var initialt lyckosam. År 1760 förestods sidenboden av hans son och två bodgossar. Tio år senare var två andra bodgossar anställda i verksamheten. Vid det laget var dock fastigheten intecknad, efter att Wedenberg hade kommit på obestånd och tvingades ansöka om konkurs. Efter en första ansökan år 1768 stängdes boden ner, innan en förlikning nåddes. En andra ansökan år 1773 var mindre lyckosam och tvingade honom att ge upp sin verksamhet. SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 21 (1760), vol. 2, s. 109–110; nr. 23 (1770), vol. 13, s. 229, SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, C5a, Konkursdiarier, vol. 2, s. 26 (24 februari 1768), vol. 3, s. 7 (7 april 1768).

var att Sahlstedt började bygga upp en parallell affärsverksamhet, efter att han på 1720-talet blev innehavare av Kimo järnbruk i Finland och började att titulera sig brukspatron. Detta påverkade även arvingarna, då järnbruket redan under hans livstid överläts till den äldste styvsonen Albrecht Théel, som 1737 vann enskilt burskap som handelsman. När Sahlstedt dog två år senare övergick fastigheten på Köpmangatan till Théel som då titulerades brukspatron. Det är oklart huruvida sidenkramhandeln kom att fortgå därefter. Även om Théel noterades i fastigheten med en bodgosse 1741, är det utifrån hans engagemang i bruksrörelsen mindre troligt att affären på Köpmangatan då var specialiserad på sidentyger.⁴⁹

Vid Johan Borchers död 1732 var sidenkramhandeln i hög grad levande i Cepheus 13, den östligaste fastigheten på den södra sidan av Köpmangatan med fasad även mot Kindstugatan.⁵⁰ Borchers hade som indikerats ovan etablerat sig vid Köpmangatan redan 1711 då han hyrde en bostad i Cepheus 20 i helt andra änden av gatan. År 1721 var han bortflyttad, och hyrde då istället en bostad i en fastighet i kvarteret Hippomenes på västra sidan om Trångsund där han drev en affär med hjälp av tre bodgossar.⁵¹ Det är högst sannolikt att kontakterna som skapades genom den senare verksamheten inverkade på den senare flytten till Cepheus 13. Både fastigheten vid Trångsund och Cepheus 13 ägdes nämligen av arvingarna till den avlidne sidenkramhandlaren Lydert Bartels, vars far Hans Bartels i sin tur var en av de främsta sidenkramhandlarna i Stockholm under mitten av 1600-talet. När Borchers 1727 köpte Cepheus 13 stod Lydert Bartels dotterdotter och hennes man som säljare.⁵² Året före Borchers död 1732 hanterades den förflyttade sidenaffären av två boddrängar. Efter hans död drev hans änka verksamheten vidare bland annat med hjälp av en boddräng och en gosse mellan 1735 och 1737. En viktig förändring kom till stånd 1740 då det noterades att hon överlätit driften till två av sina

49 SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 127 (1741), s. 206 [Anders Sahlstedt]; vol. 171 (1758), s. 396–417 [Albrecht Théel]. För Kimo bruks historia, se Tegengren 2003, s. 13–67. SSA, Handelskollegiet, DIa1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, 15 december 1637.

50 Kramvarorna i boet värderades till hela 137 375 daler kopparmynt. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 109 (1733), s. 735–741 [Johan Borchers].

51 Verksamheten drevs i fastigheten Hippomenes 1. SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 6.

52 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 22, 1727, s. 299–300, 305, 309.

söner, i kompanjonskap med deras svåger Johan Krijk. Krijk som hade burskap sedan 1736 noterades därefter i fastigheten fram till 1742 tillsammans med den äldste sonen Daniel Borchers. Efter att den senare vann burskap 1743 fortsattes driften av Krijk ensam från 1744. Verksamheten förefaller dock ha minskat i omfattning och 1748–1750 när Daniel Borchers återigen bodde i fastigheten, noterades Krijk som fattig före detta borgare med anställning i en annan bod. Verksamheten försvann med säkerhet 1750 när huset såldes vidare till en lärftskrämare.⁵³

Sidenkramhandeln och de inhemska manufakturerna

Jacob van Utenhovens arvingar

Den första sidenmanufakturen i Stockholm grundades 1649 av den inflyttade nederländaren Jacob van Utenhoven. Verksamheten blev även den första som hanterade produktion och försäljning inom samma organisation. Detta skedde senast från 1655 då van Utenhoven flyttade sin tillverkning från ett hus invid slottsbacken, till fastigheten Latona 9 nordväst om Järntorget, där han även inrättade en sidenaffär med anställda boddrängar.⁵⁴

Efter hans död utvecklades istället en modell där produktionen – som senast från 1674 skedde i en fastighet i kvarteret Dykärret, vid Högbergsgatan på Södermalm – avsattes i en sidenaffär kallad Pärlan, belägen i fastigheten Typhon 9 vid hörnan av Västerlånggatan och Tyska brinken.⁵⁵

53 *Svenska ättartal* 1889–1908, vol. 14, s. 95; SSA, Handelskollegiet, D1a1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, 18 maj 1736, 3 mars 1743; SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbandsprotokoll, vol. 33, 1750, s. 64, 86, 107; SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 109 (1733), s. 735–741 [Johan Borchers]; vol. 148 (1750), s. 341–344 [Brita Scheder]; SSA, Överståthållarämbetet för uppbandsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 21; vol. 34 (1736), s. 84; vol. 35 (1737), s. 24; vol. 36 (1738), s. 25; vol. 37 (1739), s. 25; vol. 38 (1740), s. 26; vol. 39 (1741), s. 38–39; vol. 40A (1742), s. 153; vol. 41 (1744), s. 77; vol. 44 (1745), s. 66; vol. 46 (1746), s. 40; vol. 49 (1748), s. 71; vol. 51 (1749), s. 63; vol. 53 (1750), s. 29; G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 271–272; nr. 18 (1741), vol. 2, s. 154–156.

54 SSA, Överståthållarämbetet för uppbandsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 4 (1652), vol. 1, s. 49; SA, Ståthållarämbetet på Stockholms slott, GI, Slottshuvudböcker, vol. 22 (1654), s. 183; vol. 24 (1655), s. 221.

55 van Utenhoven friköpte tomten vid Högbergsgatan 1674 för 250 daler kopparmynt. SSA, Stockholms stadsingenjörskontor, A1a, Äldre designationer, vol. 3, s. 151. Tom-

Båda verksamheterna drevs på 1720-talet av Anders von Kempfen, överstallmästaren vid artilleriet, och hans hustru Christina Vallant. Hon hade tidigare varit gift med van Utenhovens dotterson Valentin Toutin.⁵⁶ Sidenaffären lades dock ner mot slutet av 1730-talet efter att fastigheten överlätits till von Kempfens styvson. von Kempfen hade då redan avträtt manufakturen till rådmannen Carl Scherping, som likt honom även var en ingift ättling till van Utenhoven.⁵⁷ Efter 1737

tens belägenhet och van Utenhovens roll som dess ägare år 1679 kan ses i den så kallade Holms tomtbok. SSA, Stockholms stadsingenjörskontor, D1a, Tomtböcker, vol. 10, fol. 58. Bevis på försäljningen i sidenboden Pärlan i SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 83 (1716), s. 344–345.

56 Fastigheten ägdes från 1702 av Valentin Toutin. SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbandsprotokoll, vol. 5, 1701, s. 31–32, 36; 1702, s. 93–94, 98–99, 103. Manufakturen hanterades av andra arvingar, även om sidenvarorna som producerades där såldes inne i staden. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 78 (1713), s. 86; vol. 83 (1716), s. 319, 325–326, 335–337. Ett faktiskt samägande av de två enheterna uppnåddes först 1715 efter en förlikning som gjorde att manufakturen övertogs av Christina Vallant. När hon gifte om sig tecknades ett äktenskapsförord i vilket von Kempfen avsåg sig alla anspråk för sin egen och sina arvingars del på den egendom som Vallant förde med sig in i boet, i händelse av hennes död.

57 Scherping var gift med van Utenhovens dotterdotter Johanna Widerholt von Weidenhofen. Paret bodde åtminstone sedan 1721 även i en av de två gårdar som utgjorde manufakturen. SSA, Överståthållarämbetet för uppbandsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 11, s. 71–72; nr. 13 (1730), vol. 4, s. 211. Typhon 9 köptes mellan 1738 och 1740

Platsen för Jacob van Utenhovens manufaktur vid Högbergsgatan norr om sjön Fatburen, då tomten ägdes av hans sentida arvinge Johan Collin. Utsnitt ur karta över Katarina församling från 1764. Stockholms stadsarkiv.

skedde ett iståndsättande av manufakturen, vilket indikerar att den under ett tag hade fört en relativt tynande tillvaro. Efter att Scherping samma år gifte om sig med Valentin Toutins dotter Magdalena expanderades verksamheten ytterligare. Efter Magdalenas död 1743 lämnade Scherping istället över verksamheten till sin svåger Johan Collin som var gift med Magdalenas syster Christina Toutin.⁵⁸

Hindrich Norin

På 1740-talet skapades en ny koppling mellan manufakturen och avsättningsmarknaden, efter att sidenkramhandlaren Hindrich Norin blev involverad i verksamheten. Orsaken var återigen släkterelaterad. Norin var Magdalena och Christina Toutins morbror genom sin fru Adriana Vallant. Norins roll i manufakturen noterades 1740 av manufakturkontoret vid en inspektion av verksamheten på Högbergsgatan. I deras rapport underströks hur silkesrederiet vid manufakturen delvis drevs i samverkan med Norin, att sidenväveriet under mästaren Erik Holm delvis skedde på förlag till Norin och att silket som producerades huvudsakligen stämplades för försäljning under Norins namn. Sammanhanget gör det högst sannolikt att produktionen därmed även försåldes genom Norins försorg.⁵⁹

Hindrich Norins försäljningskanal var en sidenaffär som han drev med hjälp av en av sina söner i en hyrd fastighet i kvarteret Neptunus större, vid Västerlånggatan nordligaste utlöpare. Verksamheten hade sannolikt startats strax efter att han vann burskap 1716. Den drevs från Neptunus större senast från 1728, efter att från 1721–1726 legat i kvarteret Ulysses längre söderut direkt väster om Västerlånggatan.⁶⁰ Norin grundade i början av 1730-talet även en sidenma-

av Anders von Kempkens styvson, grosshandlaren Johan Ludvig Hoffman, som åtminstone sedan 1731 hade bott i en del av fastigheten.

58 En inventering av manufakturen genomfördes på våren 1737, på basis av en uppgörelse mellan Valentin Toutins arvingar och von Kempfen. Resultatet finns inkluderat som en bilaga till bouppteckningen efter Magdalena Toutin, efter hennes död år 1743. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 133 (1743), s. 917–937.

59 Riksarkivet (RA), Kommerskollegium, Kammarkontoret, Da1, Fabriks- och industriberättelser, första serien, vol. 1. I mantalslängden för 1739 noterades Holm som arbetande för Scherping. Året därpå noterades han som arbetande för Norin. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 16 (1739), vol. 1, s. 102–103; nr. 17 (1740), vol. 6, s. 124–125.

60 SSA, Handelskollegiet, DIa1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, 28 februari 1716; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA,

nufaktur, som en av de första nya sidenmanufakturerna sedan van Utenhovens etablering 70 år tidigare.⁶¹ Vid 1740 års inspektion av manufakturen noterades manufakturkontoret en komplicerad produktionsstruktur med flera olika förlagsarbetande utförare och mästare. Myndigheten noterade även ett gott förråd av råvaror och färdiga sidenvaror i manufakturers försäljningsbod.⁶² Norins roll som producent och förmedlare av sidenprodukter delades av hans tre söner Anders, Jonas och Jacob, vilka alla liksom deras far kom att tituleras sidenkramhandlare och sidenfabrikörer.

Jacob Norin blev kompanjon till sin far i den kombinerade sidenkramhandeln och sidenmanufakturen, och rörelsen drevs från 1760 fram till faderns död 1767 som Hindrich Norin & Son.⁶³ Utbudet och verksamheten i affären under 1750- och 1760-talen kan belysas genom två bouppteckningar som upprättades i samband med Hindrich Norins första hustrus död 1751 och sedermera efter hans egen död år 1767. Vad materialet framförallt visar är både omfattningen och innehållet i vad som i hög grad måste betraktas som en exklusiv affär för sidentextilier, huvudsakligen avsedda för sömnad och personlig konsumtion. Det mest iögonfallande inslaget var affärerna med det kungliga hovet. Upppteckningar från 1767 visar att inte bara kungaparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, utan även kronprins Gustav, prins Karl, samt prinsessan Sofia Albertina hade obetal-

Kronotaxeringslängder, vol. 28 (1726), s. 129; vol. 30 (1728), s. 149; G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 2, s. 2.

61 Manufakturen fick privilegium 1731 och påbörjade produktionen året därefter. Stavenow-Hidemark & Nyberg 2015, s. 148.

62 RA, Kommerskollegium, Kammarkontoret, Da1, Fabriks- och industriberättelser, första serien, vol. 1.

63 Jacob Norin skapade efter 1754 en egen fabrik och därmed egen produktionskapacitet, efter att han köpte en fabrikstomt av sidenmanufakturisten Abraham Remahl, i kvarteret Fiskaren mindre, invid Mosebacke. SSA, Stockholms stadsingenjörskontor, A1e, Designationer över ofria tomter, vol. 11, s. 435; A1h, Planritningar över ofria tomter, vol. 10, s. 111. Fastigheten i Neptunus större hyrdes fram till år 1760 då han, tillsammans med sin bror Jonas Norin köpte den från halvsidenfabrikören Hans Wilhelm Grubb. SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 36, 1760, s. 265, 287, 314. I bouppteckningen efter Jonas Norins död uppgavs han fortsatt som hälftenägare i huset. En notis om bodbetjäntens säng i bouppteckningen vid Hindrich Norins död 1767 visar tydligt att bodbetjänten var inneboende i hushållet. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 212 (1767), s. 688 [Hindrich Norin]; vol. 232 (1774), s. 1025 [Jonas Norin].

da affärstransaktioner med Norin & Son. Även andra befattningshavare vid hovet fanns bland kunderna, inklusive hovmarskalken Charles de Geer samt drottningens kammartjänare och kammarfru. Det kungliga inslaget kan även noteras 1751, med notiser om obetalda skulder från Fredrik I, Lovisa Ulrika och kronprins Gustav.⁶⁴ Jonas Norin, som 1751 uppgavs som sidenvävare i faderns fabrik, och dennes äldste bror Anders som då arbetade som handelsgesäll i firman, drev eller kom att driva två sidenmanufakturerna på Södermalm, den förre mellan 1742 och 1769 och den senare från 1754 till 1763.⁶⁵ Deras respektive verksamheter tillhörde inte de större sidenmanufakturerna. Det är dock tydligt att inte minst Jonas Norin lyckades bygga upp en framgångsrik verksamhet. Om detta skvallrar inte minst hans omfattande fastighetsinnehav. Familjekopplingen, det nära samarbetet och avsaknaden av uppgifter om egna kramhandelsbodar, men även den statliga politiken som efter 1739 krävde samarbete, gör det högst sannolikt att brödernas produktion, försålades i familjens sidenaffär på Västerlånggatan.⁶⁶

Anders Dahlmansson

Det enda exemplet på en modell där sidenkramhandeln genomgående drevs från platsen för själva tillverkningen, det vill säga vid en manufaktur istället för på två separata platser, utvecklades i anslutning till en sidenmanufaktur i fastigheten Kejsaren 15 vid Högbergsgatan strax norr om Katarina kyrka på östra Södermalm. Verksamheten hade sin grund i en handelsbod som hade etablerats

64 SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 149 (1751), s. 681, 693–694; vol. 212 (1767), s. 688.

65 SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 149 (1751), s. 687. Anders etablerade sin manufaktur i en fastighet i kvarteret Bryggaren invid sjön Fatburen på Södermalm, medan Jonas 1759 drev sin fabriksverksamhet från kvarteret Haren i Maria Magdalena församling. SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 35, 1758, s. 164, 182, 197; vol. 36, 1759, s. 129, 156, 175; SSA, Överståthållarämbetet för uppboordsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 21 (1760), vol. 10, s. 546; vol. 13, s. 305.

66 Anders Norins manufaktur hade aldrig fler än tre aktiva vävstolar, medan Jonas Norins som mest rapporterade mellan åtta och nio vävstolar under perioden 1755–1763. Vid Jonas Norins död 1772 var han innehavare av inte mindre 4 fastigheter till ett sammanlagt värde av 101 000 daler kopparmynt. SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 232 (1774), s. 1025 [Jonas Norin].

Kvarteret Kejsaren, med fastigheterna Kejsaren, 8, 9 och 15. Utsnitt ur kartblad 29 från 1863 års karta över Stockholm. Stockholms stadsarkiv.

av Johan Efwerling efter att han 1725 vann burskap som handelsman.⁶⁷ En inventering på sommaren 1731 indikerar att där då fanns en väletablerad verksamhet. I den detaljerade sammanställningen noterades en mängd varugrupper inklusive silke, olika typer av garn och tråd, vävt tyg, näsdukar, halsdukar, mössor, strumpor, handskar och knappar. Bodens inredning inkluderade en stor disk med lådor, en pulpet, och diverse hyllor med avdelningar och lådor. Efter att Efwerling samma år köpt Kejsaren 15 och året därpå fick privilegium som sidenmanufakturist så skedde till synes en avveckling av den tidigare affären och istället ett fokus på manufakturens utbyggnad. Det skedde bland annat genom

67 Det är oklart var handelsboden var belägen. Den var dock till synes inte lokaliserad i kvarteret Kejsaren. SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 103 (1731), s. 626 [Elisabeth Mörck]; SSA, Handelskollegiet, DIa1, Borgarböcker, huvudserie, vol. 1, s. 167.

förvärvandet av angränsande fastigheter, där Kejsaren 9 inköptes 1739 och den obebyggda tomten Kejsaren 8 snart därefter].⁶⁸

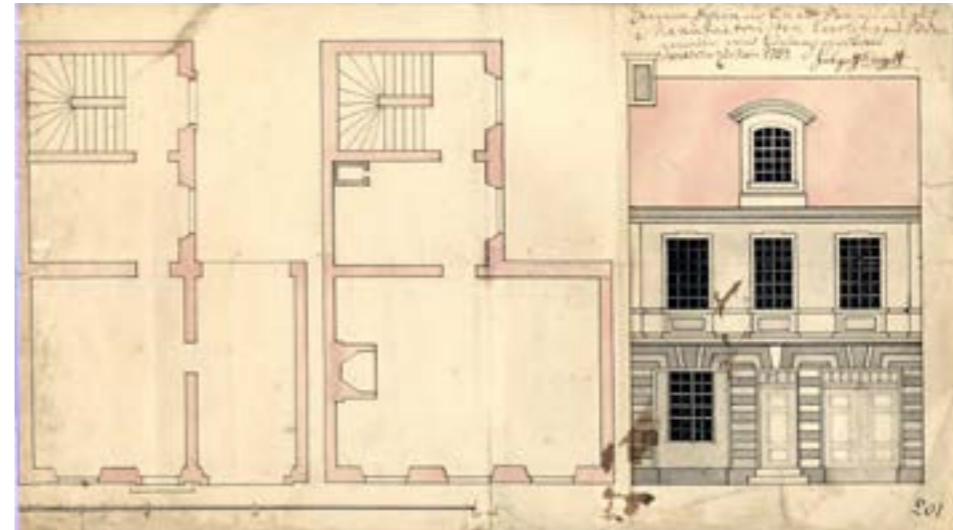
En försäljningsbod vid manufakturen inrättades senast 1740. Tidpunkten är uppenbart intressant om man betänker att tillåtelsen för manufakturister att driva fabriksförsäljning först etablerades genom 1739 års manufaktur- och hantverksprivilegium. Den nya affären inrättades sannolikt i bottenvåningen av ett nyuppfört stenhus i Kejsaren 15, med front mot Högbergsgatan, som Efwerling hade låtit uppföra året före. När verksamheten inspekterades 1740 noterades ett gott förråd av både obearbetade och färdiga sidenvaror i magasinet och i affären. Magasinet hanterades vid tillfället av en betjänt och försäljningen av en gosse.⁶⁹ Efwerling dog 1743 utan myndiga arvingar. Driften av verksamheten togs istället över av hans bodbetjänt Anders Dahlmansson som 1741 hade fått privilegium för siden- och sammetstillverkning. Verksamheten drevs enligt 1744 års fabriksberättelse i oförminskad styrka. Året därpå köpte Dahlmansson både Kejsaren, 8, 9 och 15 och tog därmed även över den formella äganderätten.⁷⁰

Efter Dahlmanssons köp av manufakturen 1745 skedde en omfattande expansion av produktionsverksamheten till en slutlig topp på kring 200 vävstolar åren 1761 och 1762, dels i fabriken på Högbergsgatan och dels utlokaliserade hos diverse förlagsarbetande mästare i de omkringliggande kvarteren. Det totala antalet utgjorde en högst ansevärd del av de mellan 800 till 900 vävstolar som totalt var aktiva inom sidenväverierna inom den stockholmska sidenindustrin under 1760-talets första tre år. Produktionsutvecklingen kan även spåras i tillväxten av

68 Även om en dräng och en gosse fanns bland manufakturpersonalen år 1735 och en gosse noterades i hushållet åren 1736–1739, fanns enligt taxeringslängderna för perioden ingen personal som uttryckligen omnämndes som bodpersonal. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 480; vol. 34 (1736), s. 364; vol. 35 (1737), s. 334; vol. 36 (1738), s. 294; vol. 37 (1739), s. 358; SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 26, 1731, s. 104, 110, 119; vol. 29, 1739, s. 207, 238, 269.

69 RA, Kommerskollegium, Kammarkontoret, Da1, Fabriks- och industriberättelser, första serien, vol. 1. Bouppteckningen efter Efwerlings död 1743 ger en god bild av verksamheten vid manufakturen och inriktningen på produktionen. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 133 (1743), s. 788–831 [Johan Efwerling].

70 SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 39 (1741), s. 617.

Byggnadsritning upprättad 1739 i samband med Johan Efwerlings uppförande av ett nytt stenhus i fastigheten Kejsaren 15. Stockholms stadsarkiv.

försäljningspersonalen. År 1755 arbetade två gossar i magasinet och åtminstone fyra personer i den angränsande affären. Fyra år senare hanterades magasinet och affären av åtta anställda, en numerär som även upprätthölls påföljande år.⁷¹

Isac Fritz

Ett annat exempel på hur sidenproduktion och avsättning kunde kombineras under perioden skedde i en verksamhet som byggdes upp av advokatfiskalen Isac Fritz. Rörelsen bestod av två delar, dels en sidenaffär i fastigheten Hippomenes 2 vid Trångsund och dels en sidenmanufaktur i kvarteret Bryggpannan vid Surbrunnsgatan på norra Norrmalm. Fastigheten vid Trångsund köptes genom två transaktioner mellan 1729 och 1733 medan sidenmanufakturen upprättades 1731. Efter Fritz död 1737 togs företaget över av hans änka Elisabet som

71 RA, Kommerskollegium, Kammarkontoret, Da1, Fabriks- och industriberättelser, första serien, vol. 1–18; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 20 (1755), vol. 8, s. 197–198; nr. 21 (1760), vol. 11, s. 165–166.

1738–1739 drev sidenaffären med hjälp av en bodbetjänt.⁷² Kopplingen mellan manufakturen och sidenkramhandeln skiljde sig inte väsentligt från vad som redan noterats ifråga om van Utenhoven och Norin. Det mest avvikande var att den Fritzska manufakturen etablerades i ett geografiskt perifert område som aldrig kom att locka andra sidenmanufakturister, och att den därmed varken kunde bygga på eller tillföra kunskap till andra etableringar i området. Detta kan jämföras med van Utenhovens och Norins manufakturer som båda byggdes upp på Södermalm, där många sidenmanufakturer kom att koncentreras och där det professionella och sociala utbytet var omfattande.

Sidenkramhandeln kring Storkyrkan

Att Isac Fritz valde att etablera sin sidenaffär i Hippomenes 2, direkt mittemot Storkyrkans ingång, var logiskt utifrån områdets centrala plats i staden. Det var måhända mindre logiskt utifrån en tanke om att undvika konkurrens. Som har visats i fallet Köpmangatan var just detta kanske inte något som betraktades som negativt, eller åtminstone inget som väsentligen hindrade etableringen av nya sidenaffärer under perioden. Geografisk närhet och möjlighet till samarbete verkar snarare ha uppfattats som positivt för de sidenkramhandlare som etablerade sig på Köpmangatan. Det samma förefaller även ha varit fallet i området nordväst om Stortorget, i kvarteren runt Storkyrkan.

I adresskalendern från 1728 noterades åtminstone sex sidenkramhandlare som alla hade sina verksamheter koncentrerade till kvarteren kring Storkyrkan, med ingång från Trångsund eller Storkyrkobrinken.

Tre av dem var verksamma i kvarteret Hippomenes där Fritz även valde att etablera sin sidenaffär. **Anders Asplund** hyrde redan 1721 Hippomenes 4 vid hörnan av Trångsund och Storkyrkobrinken, där han bodde med sin familj och drev sin affär med en boddräng och en gosse. Han köpte fastigheten 1727 och

72 Verksamheten har delvis behandlats i Selling 1926, s. 65–118; SSA, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 2; vol. 34 (1736), s. 60; vol. 35 (1737), s. 2; vol. 36 (1738), s. 2; vol. 37 (1739), s. 2; vol. 38 (1740), s. 2; vol. 39 (1741), s. 3; G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 7.

Trångsund med kvarteren Hippomenes, Neptunus mindre (i övre kanten), och Rådstugan (i nedre högra kanten). Utsnitt ur kartblad 23 från 1863 års karta över Stockholm. Stockholms stadsarkiv.

noterades 1731 fortsatt i densamma med familjen, en boddräng och tre gossar.⁷³ **Wilhelm Ejre** drev sedan 1728 sin sidenaffär i ett eget hus vid Hippomenes 6 på hörnan av Prästgatan och Storkyrkobrinken, där även han noterades med en boddräng och tre gossar tre år senare.⁷⁴ **Didrich Blom** som kallades innehavare

73 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 22, 1727, s. 146, 159, 171; SSA, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 9; nr. 14 (1731), vol. 3, s. 9–10.

74 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 24, 1729, s. 25, 36, 47; SSA, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 20.

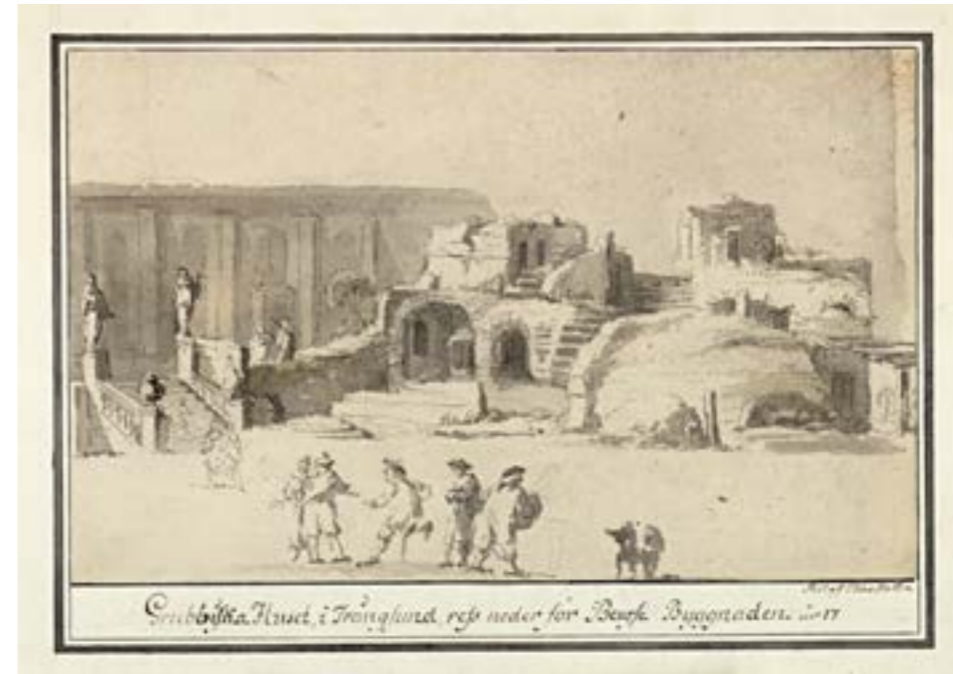
av ett silkeshus i adresskalendern, hade sin verksamhet i Hippomenes 3 direkt norr om Fritz. Han drev här en tillverkning och sannolikt även försäljning av sidenbrokader. Fastigheten hade han året före övertagit efter sin mor som i sin tur redan 1711 tagit över den efter sin avlidne make, gulddragaren Jacob Roger.⁷⁵ Som noterats tidigare var även Hippomenes 1 under 1720-talet platsen för en sidenaffär, efter att sidenkramhandlaren Johan Borchers flyttat dit sin verksamhet någon gång före 1721, från att tidigare varit lokaliserad i kvarteret Cepheus på Köpmangatan. När Fritz byggde upp sin sidenaffär Hippomenes 2 hade dock Borchers flyttat tillbaka till Köpmangatan.⁷⁶

En likartad förflyttning mellan Köpmangatan och området kring Storkyrkan hade gjorts av **Johan Spalding**, som både 1711 och 1721 drev sin affär från hyrda lokaler i Europa 7 vid Köpmangatan. Han köpte 1723 istället fastigheten Neptunus mindre 2, på norra sidan av Storkyrkobrinken, väster om Oxenstiernska palatset. Bland hans anställda fanns bodgesällen Johan Krijk som under senare delen av 1730- och 1740-talet som visats ovan, drev Johan Borchers affär vid Köpmangatan. Spaldings verksamhet avvecklades under början av 1730-talet efter att han avsåde sig sitt burskap.⁷⁷

75 SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 70 (1711), s. 268–271 [Jacob Roger]; vol. 97 (1728), s. 907–921 [Catharina Roger]. År 1721 fanns enligt uppgift ingen verksamhet i fastigheten, även om både änkan Roger och Blom, som titulerades gulddragare, var skrivna i densamma. Tio år senare drevs verksamheten istället av Bloms styvbror Johan Real, som 1728 noterades som sidenkramhandlare vid Stortorget. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 2; vol. 34 (1736), s. 60; vol. 35 (1737), s. 2; vol. 36 (1738), s. 2; vol. 37 (1739), s. 2; vol. 38 (1740), s. 2–3; vol. 39 (1741), s. 3; vol. 40A (1742), s. 85; G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 7; nr. 12 (1721), vol. 1, s. 7–8; nr. 14 (1731), vol. 3, s. 8. I 1740 års manufakturstatistik kan utläsas hur Real dels drev en förlagsproduktion av silver- och guldgaloner hos stadens olika gulddragare och snörmakare, men även på förlag ett silkesrederi. RA, Kommerskollegium, Kammarkontoret, Da1, Fabriks- och industrierättelser, första serien, vol. 1.

76 För detaljerna, jämför med den tidigare diskussionen. SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 1, s. 6.

77 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 18, 1723, s. 104, 115, 125; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 18.

Ruinerna efter Grubbska huset – platsen för Wilhelm Grubbs sidenkramhandel – nedrivet tillsammans med gamla Rådhuset, inför uppförandet av Börshuset. Lavering av Elias Martin, ca 1768. Uppsala universitetsbibliotek.

Den största sidenkramhandeln i området låg snett över gatan från Isac Fritzs sidenaffär, i fastigheten Rådstugan 3, som utgjorde den västligaste delen av den stora rådhusfastigheten, som delvis vette mot Trångsund. Här drev **Wilhelm Grubb** en sidenkramhandel, grundad 1699, i en egen fastighet, som han efter 1717 hade tagit över efter sin far.⁷⁸ Affären förestods redan 1721 av en boddräng och tre bodgossar, nådde en höjdpunkt storleksmässigt ungefär samtidigt som Fritz etablerade sig i området med som mest tre boddrängar och fyra gossar år 1731 och återigen 1735–1736, innan den successivt minskade i omfattning under 1740-talet.⁷⁹

78 Verksamheten hade grundats av Michael Grubb. SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 4, 1699, s. 21, 36, 46; SSA, Justitiekollegium, F1A, Boupppteckningar, vol. 84 (1717), s. 304–309 [Michael Grubb].

79 SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 2; vol. 34 (1736), s. 60; vol. 35 (1737), s. 2;

Sammantaget gör koncentrationen av sidenkramhandlare i området att det finns fog för att tala om att det senast från 1730-talet fanns två sidenkramhandelscentrum i staden innanför broarna – dels området kring Köpmangatan och dels området kring Storkyrkan. Det är samtidigt tydligt att det långt ifrån var två separata geografiska platser. På Erik Palmstedts berömda bild av det gamla rådhuset, där hörnhuset i kvarteret Phaeton 1 på Köpmangatan syns längst till höger, och början av Trångsund skymtar längst till vänster, blir det snarare tydligt hur nära varandra de olika sidenaffärerna på ömse sidor om Stortorget egentligen var belägna.

Sidenkramhandeln vid norra Västerlånggatan

Närheten mellan sidenaffärerna som var etablerade i stadens centrum kring 1730 blir än tydligare om man vidgar blicken till att även inkludera området kring norra delarna av Västerlånggatan, kring kvarteret Neptunus större.

År 1731 bodde och verkade här inte mindre än fyra sidenkramhandlare. Den tidigare omtalade **Hindrich Norin** som hade flyttat till området senast 1728 bodde i Neptunus större 4, tillsammans med sin hustru. I samma fastighet bodde även **Johan Justus Knigge** i ett separat hushåll med två bodbetjänter. **Herman Grewesmühl** ägde fastigheten Neptunus större 5 där han bodde med sin hustru och sex barn, medan **Herman Hilcke** hyrde Neptunus större 7 där han bodde med sin familj och två gossar.⁸⁰ För att komplettera bilden av en hög koncentration av sidenkramhandlare i området, låg även en sidenaffär tillhörig **Frans Kock** i fastigheten Minotaurus 2, i det sydligast kvarteret på västra sidan av Västerlånggatan, med ingång från Storkyrkobrinken.⁸¹

Av de fem här omnämnda var Herman Grewesmühl den längst aktiva, både som sidenkramhandlare och som boende i det aktuella området. Han hade som

vol. 36 (1738), s. 2; vol. 37 (1739), s. 2; vol. 38 (1740), s. 2; vol. 39 (1741), s. 2; vol. 40A (1742), s. 83; vol. 41 (1744), s. 3; vol. 44 (1745), s. 3; vol. 46 (1746), s. 2; vol. 49 (1748), s. 3; G1BA, Mantalslängder, nr. 10 (1711), vol. 1, s. 5; nr. 12 (1721), vol. 1, s. 5; nr. 14 (1731), vol. 3, s. 3–4.

80 SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 107–109.

81 SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 43.

Området kring norra Västerlånggatan, med kvarteren Neptunus större och Minotaurus. Utsnitt ur kartblad 23 från 1863 års karta över Stockholm. Stockholms stadsarkiv.

tidigare visats haft verksamhet i Phaeton 1 vid Köpmangatan 1711 men flyttade 1720 därifrån till Neptunus större, efter att hans tidigare fastighet köptes av Daniel Wiese. Den omlokaliserade affären var uppenbarligen framgångsrik och drevs 1721 med hjälp av en boddräng och två gossar, och 1731 med hjälp av två boddrängar, en gosse och en av hans söner. Värdet på kramvarorna vid Grewesmühls död två år senare uppgick till synnerligen omfattande 201 650 daler kopparmynt.⁸²

Herman Grewesmühls änka Anna Elisabet Feindt bodde fortsatt kvar i fastigheten under 1730-talet fram till sin död 1743. Vad som hände därefter blir en ytterligare tydlig påminnelse om hur korta de geografiska avstånden var och

82 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 16, 1720, s. 370, 381; vol. 17, 1722, s. 281; SSA, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 12 (1721), vol. 2, s. 96; nr. 14 (1731), vol. 3, s. 108; SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppreckningar, vol. 110 (1734), s. 826 [Herman Grewesmühl].

hur sociala nätverk spelade in i utvecklingen av sidenkramhandelns framväxt under perioden. I början av 1740-talet flyttade Daniel Wieses son Samuel in i fastigheten. Han hade på 1730-talet fått en framträdande roll i driften av faderns sidenkramhandel i Phaeton 1 vid Köpmangatan. Från och med 1736 noterades han i ett separat hushåll i fastigheten, med en notis om ett kompanjonskap med sina svågrar Jacob Spalding och Petter Dahlström. Alla tre kom därefter att noteras som boende i fastigheten, ett förhållande som fortgick fram till 1741.⁸³ I oktober samma år gifte han sig med Herman och Anna Elisabets dotter Anna Christina Grewesmühl, flyttade ut från Phaeton 1 och bildade ett nytt hushåll i Neptunus större 5.⁸⁴

Samuel Wiese startade under samma period även en sidenmanufaktur, vilken drevs i kvarteret Ormen den större, norr om Mariatorget på Södermalm mellan 1746 och 1775. Verksamheten tillhörde de mest framgångsrika i Stockholm, med en topp mellan 1758 och 1764, då den var en av de fem största sidenmanufakturerna med mellan 60 och 70 aktiva vävstolar. Wiese kom dock, till skillnad mot Dahlmansson, inte att sälja sin produktion i fastigheten vid Västerlånggatan. Fastigheten i Neptunus större såldes redan 1751 och Wiese bosatte sig istället med sin familj vid manufakturfastigheten.⁸⁵

Även om Samuel Wiese i enlighet med 1739 års lagstiftning hade tillåtelse att försälja sin produktion vid manufakturen så finns inga indikationer på att detta kom att ske. Mycket talar istället för att han istället avsatte sin produktion vid Phaeton 1 på Köpmangatan. Detta berodde inte specifikt på hans egen koppling till fastigheten, utan mer på de sociala och professionella kopplingar som existerade mellan familjerna som var involverade i sidenkramhandeln i Stockholm.

För Samuel Wiese spelade kopplingen till familjen Grewesmühl störst roll. Förbindelserna mellan familjerna innefattade inte bara hans eget äktenskap med

Anna Christina Grewesmühl, utan två ytterligare äktenskap, ingångna mellan deras respektive systrar och bröder. Det viktigast i sammanhanget skedde i november 1741, bara en knapp månad efter hans eget äktenskap då hans syster Magdalena Sophia Wiese gifte sig med Johan Grewesmühl.⁸⁶ De strategiska besluten och likheterna i de två äktenskapen var osedvanligt tydliga. När Wiese flyttade ut från Phaeton 1 till Neptunus större 5 så flyttade Johan Grewesmühl samtidigt in till Phaeton 1. Både Wiese och Grewesmühl kom även att genom senare transaktioner förvärva sina respektive fastigheter från släktingar, i Wieses fall genom arv efter sin svärmor och överenskommelser med andra arvingar mellan 1745 och 1747, och i Grewesmühl fall genom ett köp från sin svärfar och sedermera även för Phaeton 2 från en svåger.⁸⁷

Skillnaden låg i den långsiktiga inriktningen på deras respektive verksamheter. Medan Samuel Wiese sålde fastigheten vid Västerlånggatan och drog sig tillbaka från sidenkramhandeln för att fokusera på sidenproduktionen vid sin manufaktur på Södermalm, så fortsatte Johan Grewesmühl sidenkramhandeln vid Köpmangatan, med noterade bodanställda åtminstone fram till 1760.⁸⁸

Avslutning

Utvecklingen av sidenkramhandeln i Stockholm och mer specifikt längs med Köpmangatan under perioden 1700–1740 var inte entydig eller förutsägbar. Situationen under mitten av 1600-talet visar att området kring gatan hade en stark historisk grund av sidenkramhandel. Avsaknaden av en kontinuitet, tydliggjort i en uppenbar minskning av verksamheterna under 1670–1680-talet, indikerar att området återetablerades under det tidiga 1700-talet. Utvecklingen

83 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 33 (1735), s. 19; vol. 34 (1736), s. 82; vol. 35 (1737), s. 22; vol. 36 (1738), s. 23; vol. 37 (1739), s. 23; vol. 38 (1740), s. 24; vol. 39 (1741), s. 35–36; G1BA, Mantalslängder, nr. 14 (1731), vol. 3, s. 248; nr. 18 (1741), vol. 2, s. 141–142.

84 SSA, Storkyrkoförsamlingen, E Ia, Lysnings- och vigselböcker, huvudserie, vol. 2, s. 181.

85 RA, Kommerskollegium, Kammarkontoret, Da1, Fabriks- och industrierättelser, första serien, vol. 3–29; SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1BA, Mantalslängder, nr. 20 (1755), vol. 11, s. 38; SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 33, 1751, s. 10, 29, 51.

86 SSA, Storkyrkoförsamlingen, E Ia, Lysnings- och vigselböcker, huvudserie, vol. 2, s. 104, 187. För de komplicerade släktskapsförhållandena, se exempelvis informationen i bouppteckningen efter Daniel Wiese. SSA, Justitiekollegium, F1A, Bouppteckningar, vol. 152 (1752), s. 359–376 [Daniel Wiese].

87 SSA, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll, vol. 31, 1745, s. 274, 318, 362, 366, 392, 411; vol. 32, 1747, s. 97, 124, 141; 1748, s. 59, 85, 108; vol. 35, 1758, s. 114, 131, 153.

88 SSA, Överståthållarämbetet för uppboresärenden, Kamrerarexpeditionen, G1AA, Kronotaxeringslängder, vol. 40A (1742), s. 146–147; vol. 41 (1744), s. 70, 85; vol. 45 (1745), s. 61–62, 73; vol. 46 (1746), s. 36–37; vol. 53 (1750), s. 26, 32; vol. 55 (1752), s. 26, 31; G1BA, Mantalslängder, nr. 21 (1760), vol. 2, s. 98.

var överraskande stark med en stor nyetablering av sidenkramhandlare under perioden mellan 1700 och 1711. Den likartade etableringsfasen för i princip alla sidenkramhandlarna som var aktiva längs gatan under undersökningsperioden kom även att prägla området långsiktigt. Det var ofta förändrade livscyklar snarare än yttre ekonomiska eller politiska förändringar som definierade överlåtelsestrategier eller nedläggningsbeslut i branschen. Det är överraskande att branschen inte i någon större utsträckning verkar ha påverkats negativt av det stora nordiska kriget. Tvärtom finns goda exempel på hur sidenkramhandlarna kom stärkta ur perioden och under 1720- och 1730-talet började investera i fastigheter. Från en situation där den övervägande mängden av sidenkramhandlarna hyrde sina bostäder skiftade situationen och flera av individerna började köpa de fastigheter i vilka de sedan länge drivit sina verksamheter. Vad undersökningen ger prov på verkar närmast vara en cyklisk upp- och nedgång av en bransch relaterad till naturliga förändringar, där de sidenkramhandlare som etablerade sig i början av 1700-talet på 1730-talet nådde slutet på sina respektive verksamheter och därmed även på olika vis började överväga hur verksamheterna kunde överföras till nästa generation.

Ett av de tydligaste resultaten av undersökningen som framförallt relaterar till övervägandena kring verksamheternas lokalisering, var den påtagliga geografiska koncentrationen av sidenkramhandeln. Även om det är bekant att staden innanför broarna var det historiskt viktigaste centret för handel och kommers i Stockholm, så är ansamlingen av sidenkramhandlare och sidenaffärer och därmed den uppenbara konkurrenssituation som uppkom på några få platser i staden kanske inte helt enkel att förklara, åtminstone inte enligt modern affärslokaliseringsteori. En av slutsatserna bör vara att koncentrationen var ett medvetet val som bidrog till att främja de enskilda sidenkramhandlarna.

Jag har i andra sammanhang undersökt och poängterat den tydliga geografiska koncentrationen av sidenmanufakturerna i Stockholm under perioden 1744–1831. Utvecklingen har bland annat kunnat förklaras som ett utslag av betydelsen av kompetensöverföring, där övertaganden och överföring av manufakturer, personal och vävstolar, och ett intresse av att inte låta fungerande verksamheter gå under, verkar ha påverkat beslutsfattandet hos enskilda aktörer.⁸⁹

89 Jakobsson 2021, s. 97–119.

Den här undersökningen visar på liknande förhållanden inom sidenkramhandeln. Det finns samtidigt skillnader, där både behovet av att vara nära innerstadens mer välbärgade konsumenter och påverkan från familjenätverk, övertagandet av ärvda bostäder och familjetraditioner spelade in i besluten att etablera och driva sidenaffärerna i stadens centrum. Detta kan jämföras med mer yrkesmässiga nätverk och ekonomiska och strategiska överväganden, till exempel relaterade till behovet av fabrikslokaler och arbetskraft, som dominerade vid beslutsfattandet bland sidenmanufakturisterna.

Undersökningen har tydligt visat att det även i innerstaden fanns vissa specifika områden dit sidenkramhandlarna koncentrerade sina verksamheter. Stråket från Köpmangatan över Stortorgetts norra del upp mot Trångsund, Storkyrkobrinken och Västerlånggatans norra del var helt dominerande som plats för affärsförsäljningen av siden under perioden. Som indikerats var detta inte helt självklart. Sidenkramhandeln hade även haft en tydlig koncentration till kvarteren strax nordväst om Järntorget på ömse sidor om den sydligaste delen av Västerlånggatan under mitten av 1600-talet. Detta område saknade dock helt sidenkramhandlare under undersökningsperioden. Vad som drev förändringen är inte helt klarlagt. Fördelarna med ett bra läge nära viktiga kundgrupper var dock uppenbara, vilket exempelvis kan ses i de kapitalstarka kungliga konsumenter som handlade i Hindrich Norin & Sons sidenaffär vid norra delen av Västerlånggatan strax väster om det kungliga slottet.

Att det fanns en gruppstillhörighet bland sidenkramhandlarna är uppenbart. Den byggde inte enbart på sociala nätverk, familjeförhållanden och delade erfarenheter. Under perioden utvecklades även mer formaliserade kopplingar. En viktig grund etablerades under det tidiga 1720-talet då det från stadens håll beslöts att borgerskapets medlemmar administrativt skulle grupperas efter sina respektive verksamheter, i syfte att nå en rättvisare taxering.⁹⁰ Detta gjorde att sidenkramhandlare – eller siden- och klädeskramhandlare, som de officiellt kallades – blev en definierad grupp i administrativt avseende.⁹¹ Kraven från centralt håll ledde i längden till att gruppen även i praktiskt hänseende samlades kring gemensamma åtaganden. Ett sådan utveckling påbörjades efter 1734 års handelsordning som föreskrev att representanter för borgerskapet skulle pröva kompe-

90 Boëthius 1943, s. 34, 65.

91 SSA, Bemiddelingskommissionen, G1a1, Originalhuvudbok med verifikationer.

tensen hos nya burskapssökanden. Som ett svar på de nya kraven tillsatte flera grupper inom borgerskapet ombud för att granska nya ansökningar.⁹² De på så vis deputerade sidenkramhandlarna sammanträdde med ökad regelbundenhet åtminstone från mitten av 1740-talet, och kom därefter successivt utvecklas vidare till en reell intresseorganisation – en sidenkramhandels-societet.⁹³

Sidenkramhandeln påverkades överlag tydligt av klassiska strategier för överföring av kapital och erfarenheter genom giftermål och familjesamarbete. Även om nätverken i många fall var tydliga redan i början av undersökningsperioden, så utvecklade de sig än mer framemot slutet av perioden, då nya generationer av sidenkramhandlare började vinna burskap och ingå äktenskap. Branschen verkar även ha påverkats av social mobilitet där vissa exempel på sidenkramhandlare som bytte verksamheter och inriktningar och därmed lämnade sina verksamheter för potentiellt mer lukrativa eller statushöjande verksamheter har uppmärksamats.

Ett av de grundläggande fundamenten på vilken undersökningen har vilat, och tillika en av orsakerna till att branschens framväxt har kunnat följas på en närmast årlig basis har varit de notiser om anställd bodpersonal som under perioden antecknades i mantals- och taxeringsuppgifter. Materialet är förvånansvärt utnyttjat i den tidigare forskningen, trots att det ger en möjlighet att förstå hur affärsverksamheter utvecklades. Vad denna undersökning visat är den betydelse som bodpersonalen och affärsverksamheten i stort hade för kunskapsöverföring, men även långsiktigt för branschens överlevnad. Även om överföring av många verksamheter från far till son eller till svärsöner var mest typiskt, så är det även tydligt att en anställning som bodgosse kunde vara en början till antingen en egen karriär inom sidenkramhandel eller ett övertagande av en existerande sidenkramhandel i ett senare skede.

92 Boëthius 1943, s. 309–310.

93 Den bästa sammanfattningen av den nya societetens formering och roll återfinns i den arkivförteckning som upprättades 1975 i samband med ordnandet av dess arkiv. SSA, Skråarkiv, Siden och kramhandels-societet, D2, Inledning till arkivförteckning 1975. Societetens protokoll, från 1744 fram till 1791 återfinns i Borgerskapets äldstes arkiv. SSA, Borgerskapets äldste, A1a1, Protokoll och föredragningslistor, huvudserien, vol. 1–8.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet (RA)

Kommerskollegium

KAMMARKONTORET

Da1, Fabriks- och industriberättelser, första serien

Slottsarkivet (SA)

Ståthållarämbetet på Stockholms slott

G I, Slottshuvudböcker

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Storkyrkoförsamlingen

C1a1, Födelse- och dopbok

E1a, Lysnings- och vigselböcker, huvudserie

Tyska S:ta Gertruds kyrkoarkiv

L If, Räkenskaper för kyrka och församling, verifikationer

Överståthållarämbetet för uppbörsärenden

KAMRERAREXPEDITIONEN

G1AA, Kronotaxeringslängder

G1BA, Mantalslängder

Skråarkiv

SIDEN OCH KRAMHANDELSSOCIETETEN

D2, Arkivförteckningar

Stockholms stadsingenjörskontor

A1a, Äldre designationer

A1c, Designationer

A1e, Designationer över ofria tomter

A1h, Planritningar över ofria tomter

D1a, Tomtböcker

Stockholms Magistrat och Rådhusrätt

A6a, Lagfarts- och uppbudsprotokoll

C5a, Konkursdiarier

Justitiekollegium

F1A, Bouppteckningar

Handelskollegiet

D1a1, Borgarböcker, huvudserie

Bemedlingskommissionen

G1a1, Originalhuvudbok med verifikationer

Borgerskapets äldste

A1aI, Protokoll och föredragningslistor, huvudserien

TRYCKTA KÄLLOR

Henel, Andreas Joachim von, 1728. *Den nu för tiden florerande widtberömda kongl. residence-staden Stockholm, eller: Fullkommelig förteckning, på alla kongl. maj:ts och cronans höga embetsmän [...]*. Stockholm: Joh. Laur. Horrn.

Modée, Reinhold Gustaf, 1742–1829. *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar*. Stockholm: Grefing, Fougte, Kungl. Tryckeriet.

FORSKNINGSLITTERATUR

Baer, William C., 2007. "Early Retailing. London's Shopping Exchanges, 1550–1700". *Business History*, 49.

Benson, John & Ugolini, Laura (eds.) 2003. *A Nation of Shopkeepers. Five Centuries of British Retailing*. London: I. B. Tauris.

Benson, John & Ugolini, Laura (eds.), 2006. *Cultures of Selling. Perspectives on Consumption and Society since 1700*. Burlington: Ashgate.

Brown, Stephen, 1993. "Retail Location Theory. Evolution and Evaluation". *International Review of Retail, Distribution & Consumer Research*, 3.

Boëthius, Bertil, 1943. *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag.

Carmona, Matthew, 2015. "London's Local High Streets. The Problems, Potential and Complexities of Mixed Street Corridors". *Progress in Planning*, 100.

Ciszuk, Martin, 2012a. "Sidenvävning under 1800-talet. Teknikutveckling och marknad – sidentyger i Enebergs samling". I Klas Nyberg & Pia Lundqvist (red.). *Dolda innovationer. Textila produkter och ny teknik under 1800-talet*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget.

Ciszuk, Martin, 2012b. *Silk-Weaving in Sweden During the 19th Century. Textiles and Texts – An evaluation of the source material*. Göteborg: Chalmers University of Technology.

Cox, Nancy & Dannehl, Karin, 2007. *Perceptions of Retailing in Early Modern England*. Aldershot: Ashgate.

Dawson, John A., 1988. "The Changing High Street". *The Geographical Journal*, 154.

Furnée, Jan Hein & Lesger, Clé (eds.). 2014. *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Heckscher, Eli F., 1937. "De svenska manufakturerna under 1700-talet". *Ekonomisk tidskrift*, 39.

Jakobsson, Håkan, 2021. "Economic Behaviour and Social Strategies in the Stockholm Silk Weaving Industry, 1744–1831". I Klas Nyberg & Håkan Jakobsson (eds.), *Luxury, Fashion and the Early Modern Idea of Credit*. London, New York: Routledge.

Mitchell, Ian, 2014. *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850. Narratives of Consumption*. Farnham: Ashgate.

Munthe, Arne, 1959. *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet. En stadsdel och dess kyrkliga liv*. Stockholm: Församlingshistoriekommittén.

Nordberg, Tord O:son, 1959. "Kvarteren Pygmalion och Europa, den Kungl. trädgården och trakten däromkring". *Redogörelse för Stockholms stads museinämnds verksamhet*.

Nordberg, Tord O:son, 1975. *Gamla Stan i Stockholm. Kulturhistorisk beskrivning hus för hus. I Kvarteren Achilles–Glaucus*. Stockholm: Stadsmuseet.

Nyberg, Klas, 2010. "Stockholms handlande borgerskap och manufakturister". I Klas Nyberg (red.), *Till salu: Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Nyström, Per, 1955. *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedom om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden*. Stockholm: Tiden.

Scott, Peter, 1970. *Geography and Retailing*. New York: Hutchinson.

Selling, Gösta, 1926. "Artur Hazelius' födelsehus, I. Den Fritziska Sidenvärgården". *Fataburen*, 1926.

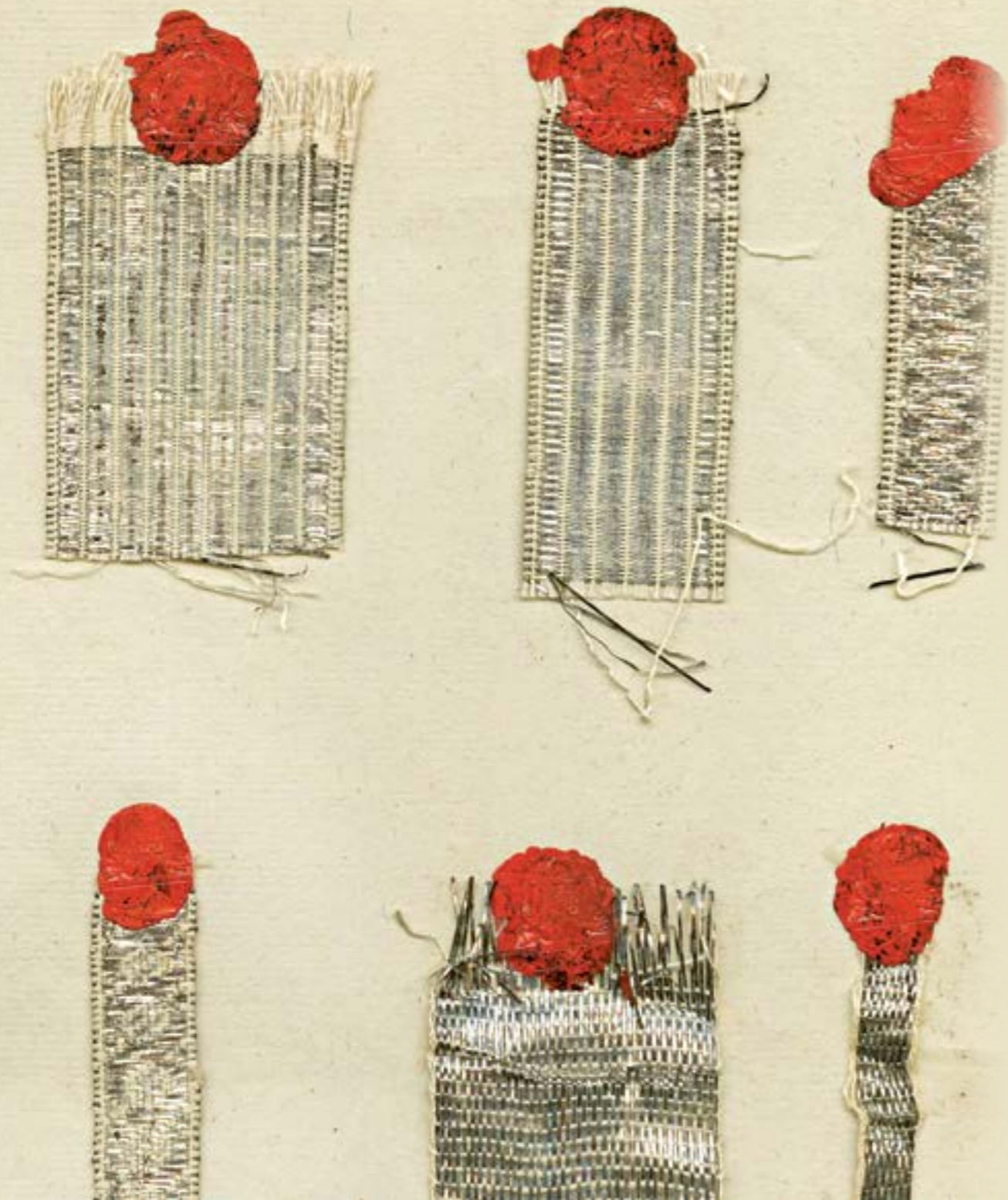
Stavenow-Hidemark, Elisabet & Nyberg, Klas, 2015. *Från kläde till silkesflor. Textilprover från 1700-talets fabriker*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget.

Svenska ättartal, 1889–1908. Stockholm, Vadstena: Norstedt, Kungl. Tryckeriet, Normanska, Wallin, Norén.

Tegengren, Helmer 2003. "Kimo bruks och Oravais masugns historia". I Holger Wester (red.). *Kimo bruk 1703–2003*. Vasa: Scriptum.

Wallin, Sigurd, 1920. "Siden-droguet. En notis till 1700-talets svenska sidenproduktion". *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, 3.

Wottle, Martin, 2010. "Detaljhandeln med kläder och tyger, 1734–1834". I Klas Nyberg (red.), *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

*Nipper och nyttigt
smide i 1700-talets
metallvaruhandel*

AV MÅNS JANSSON

”DEN 24 JANUARI 1757 var smidesdirektören Samuel Schröder och instrumentsmeden Anders Wahlbom på väg genom Stockholms gator i riktning mot lilla järnvågen, belägen mellan Slussen och Södermalms-torg. De hade troligen mötts tidigare samma dag i Wahlboms verkstad på Norrmalm, där hantverkaren beklagat sig över bristen på ”godt jern och stål”. Enligt Schröder hade Wahlbom gjort försök med ”åtskillige sorter” från svenska bruk, utan framgång. Direktören antecknade bristerna, i syfte att förmedla dessa vidare till berörda bruksägare, men han måste även ha erbjudit sig att vara Wahlbom behjälplig på ett mer direkt sätt, eftersom de tillsammans begav sig ut för att söka råda bot på problemet.¹ För att ta sig till järnvågen bör de två männen först ha slagit följe genom stadens centrum.² Efter att ha gått över Norrbro, kan de ha tagit vägen förbi slottet och fortsatt söderut längs med Skeppsbron. I sådana fall passerades flera av de salubodar där stadens järnkrämare sålde järn- och stålföremål. Alternativt tog Schröder och Wahlbom av till höger efter Norrbro och fortsatte mot Södersluss längs Västerlånggatan eller någon av Nygatorna. Även i dessa fall bör de ha gått förbi ett antal platser för metallvaruhandel. Vid Riddarhustorget låg Vedevägs och Tunafors manufakturbodas – den förra i ”lilla huset” vid Riddarhusgården och den senare i hörnet av Stora Nygatan – och i torgets direkta närhet fanns ytterligare andra handlare som avyttrade ”fina” metallföremål.³

Oavsett färdväg rörde sig de båda männen genom en stadsmiljö där varuhandeln var allestädes närvarande. Här samsades fabriks- och hantverksbodas, möbel- och lyxvaruhandlare, samt diverse krämare och månglerskor.⁴ Även platsen runt järnvågen var full av liv och rörelse, där järn och stål från svenska bruk vägdes och lastades om för export eller såldes till kunder i staden.⁵ Väl framme

1 Samuel Schröder, ”Dagbok rörande Directeurs-Sysslan öfver Jern- Stål- och Metall-Fabrikerne i Riket af S Schröder”, (vol.) II, 1757, s. 17, Handskriftssamlingen, X.283, KB. Hädanefter: Schröder, ”Dagbok”.

2 Diskussionen bygger på Mats Hayens resonemang om rörelse i 1700-talets Stockholm; se Hayen 2007, s. 53–56.

3 *Stockholms Posttidningar* 17 januari 1760, s. 4 och 9 april 1764, s. 4, hämtade 9 april 2020 från <https://tidningar.kb.se/>. Samtliga tidningsannonser nedan är hämtade från denna domän. Se även Schröderstierna 1925, (del) I och II; Lagerquist 1981, s. 88, 115.

4 Nordin 2009, s. 55–64; Lagerquist 1981, s. 79–98.

5 Wernstedt 1935, s. 86–92, 96–103.

vid den mindre (östra) vågplatsen inledde Schröder och Wahlbom sökandet efter lämpliga material. Den förre beskrev i sin dagbok hur han ”följde” instrumentsmeden och hjälpte honom att välja ut järn och stål av ”godt ämne”. Senare noterade han att Wahlbom tycktes ha fått fart på tillverkningen. Merparten av de ”fullkomligen väl arbetade” stålfredskap som hantverkaren förfärdigat, däribland fina urmakeriverktyg, fanns att köpa i diversehandlaren Josef Schürer den äldres centralt belägna salubod i Storkyrkobrinken.⁶

I de dagböcker och rapporter som Samuel Schröder författade under sina arton år som statlig smidesdirektör (1753–1771) ges åtskilliga inblickar i handeln med metaller och metallföremål i 1700-talets Stockholm. Tjänstemannen betraktade, helt i linje med rådande ekonomiska idéer, tillverkning, handel och konsumtion som oskiljaktiga delar i ett större ”system” av hushållning, och det är också så vi bör förstå diskussioner av enskilda ”näringar”.⁷ I den inhemska metallnäringslivet var huvudstaden den viktigaste platsen. Tidigare forskning har åskådliggjort hur Skeppsbrons handelshus och järnvågen länkade samman svenska bruk med utländska avnämare.⁸ Handelspraktiker av de slag som skildrats ovan har studerats i betydligt mindre utsträckning. Ett par studier bör framhållas, av vilka Folke Wernstedts arbete över Stockholms järnkramhandels-societet (grundad år 1651) är den mest betydande.⁹ Nyare undersökningar har därtill visat att metallföremål såldes på flera olika sätt i staden under 1700- och 1800-talen, såsom på auktioner och i möbelbodas.¹⁰ Kunskapen om hur och i vilken omfattning metallvaror köptes och användes i det urbana livets många sammanhang är dock fortfarande begränsad, och detta gäller oavsett om vi talar om mode- och inredningsobjekt, hushållsutensilier eller verktyg. En diskussion som tar fasta på iakttagelser gjorda av Schröder och dennes samtida kan således bidra med nya perspektiv på en viktig näringsgren i den tidigmoderna svenska ekonomin.

Brittiska forskare som Maxine Berg och Helen Clifford har betonat metallnäringsdiversifiering under 1700-talet, en utveckling de sätter i samband

6 Schröder, ”Dagbok”, II, 1757, s. 17, 71–72, 123–124; Schröderstierna 1925, II, s. 37, 67.

7 Rydén 2008.

8 Evans & Rydén 2007, s. 92–121.

9 Wernstedt 1935.

10 Ulväng 2013; Lagerquist 1981.

med växande marknader för både lyxvaror och billiga kopior, nya försäljningsstrategier, samt förändrade relationer mellan producenter och konsumenter.¹¹ Lorna Weatherill och Daniel Roche belyser mer ingående hur omformandet av vardagspraktiker och konsumtionsideal under nämnda period inkluderade en spridning av (en växande uppsättning) metallobjekt. Idag till synes basala ting, såsom bestick, fungerade som viktiga statusmarkörer, och bidrog samtidigt till att förändra vardagslivets umgängesformer och rumslighet.¹² Även svenska och nordiska studier visar hur bruket av hushållsartiklar, bland annat för tillredning och intag av mat och dryck, var ett centralt element i metallanvändningens breda tillväxt under 1700- och 1800-talens ”konsumtionsrevolution”.¹³

Dessa processer var förbundna med förändringar rörande metallvaruhandelns fysiska utformning och sociala praktiker. Claire Walsh visar hur inredningsval och produktpresentation blev viktiga delar i skapandet och bibehållandet av kundrelationer i 1700-talets London, oavsett om det gällde försäljning av lyxbetonade modevaror eller enklare artiklar.¹⁴ Natacha Coquery använder på ett liknande sätt avyttringen av metallföremål för att belysa de många strategierna för marknadsföring och kvalitetsupplysning i Paris under samma period.¹⁵ Liliane Pérez nyttjar, i sin tur, begreppsparet ”nyfikenhet” och ”nytta” för att diskutera de rumsliga förbindelserna mellan saluföringen av fashionabla ting och uppvisandet av tekniska kuriositeter i de brittiska och franska huvudstäderna.¹⁶ Motsvarande kunskaper saknas för en svensk kontext, vilket ytterligare motiverar en fördjupad undersökning av den urbana metallnärings.

Utforskandet av konsumtion och varuhandel inom metallnärings bör även omfatta produktionssektorn. Chris Evans och Alun Withey visar exempelvis hur modifieringar av olika stålsorter i 1700-talets England hade kopplingar både till förändrade privata konsumtionsvanor och till en mer varierad efterfrågan från hantverk och professioner.¹⁷ För svensk del vet vi att järnanvändningens

11 Berg 2005, s. 154–192, 254–257; Berg 2002; Clifford 1999.

12 Roche 2000, s. 121–123, 166–177, 235–249; Weatherill 1996, s. 32–38, 151–161.

13 Hutchison 2019; Ulväng 2013; Ahlberger 1996, s. 84–104.

14 Walsh 1995.

15 Coquery 2004.

16 Pérez 2008.

17 Evans & Withey 2012.

kraftiga ökning i den agrara sektorn under 1700- och 1800-talen främst var avhängig produktiva ändamål.¹⁸ Den urbana metallkonsumtionen har ägnats mindre intresse, detta trots att det i staden fanns ett stort antal individer i behov av alltifrån lyxvaror till redskap och råmaterial. Stockholms metallvaruhandel kan här tänkas belysa ett brett spektrum av inköp och försäljningspraktiker, i linje med diskussionen av Schröders och Wahlboms förehavanden, och därmed vidga förståelsen för olika materiella, rumsliga och sociala cirkulationsprocesser i det tidigmoderna samhället.¹⁹ I detta sammanhang är det viktigt att åskådliggöra försäljningens grunddrag: var och hur såldes metallvaror i staden? Vem sålde vad? Till vilka konsumenter?

Till detta bör läggas fler infallsvinklar. Avyttringen av metallföremål var, precis som andra handelsformer, starkt reglerad under den tidigmoderna perioden.²⁰ Forskningen har dock visat att handeln även präglades av ständiga överträdelser, tydligt så i fallet med importvaror. Anna Knutsson har på denna punkt belyst spänningarna mellan ”patriotisk protektionism” och cirkulationen av smuggelgods under det sena 1700-talet.²¹ Inflödet av nya varor gjorde också avtryck i tidens konsumtionsdebatt, vilket Leif Runefelt visar.²² All import ansågs emellertid inte vara av ondo. Direktör Schröder lyckades engagera flera handlare, såsom den redan omnämnde Josef Schürer, att sälja svenska manufakturvaror tillverkade genom ”imitation” av utländska ”modeller”.²³ Detta kapitel bygger vidare på sådana iakttagelser genom att diskutera förhandlingen av föremål och försäljning: hur presenterades och marknadsfördes metallvaror? Med vilka argument sökte man uppmuntra eller förhindra vissa former av saluföring?

Med grund i ovan refererade forskning ter det sig lämpligt att inrikta undersökningen mot 1700-talets andra hälft. Detta kapitel studerar avyttringens olika rum och utbudets variation, samt förhandlingen av varor och salupraktiker i Stockholms metallvaruhandel under nämnda period. Genom att göra detta är avsikten även att belysa mer övergripande förändringsprocesser. I

18 Hallén 2003.

19 Se Hutchison 2019; Coquery 2014; Lilja, Murhem & Ulväng 2007; Fontaine 2003.

20 Wottle 2000, s. 75–80, 97–99; Wernstedt 1935, s. 8–16, 77–92.

21 Knutsson, 2019, för det citerade begreppet, min övers., se s. 56–78.

22 Runefelt 2015.

23 Jansson 2020.

det första avsnittet uppmärksammas försöken att avyttra svenska manufakturvaror under 1750- och 1760-talen. Som vi kommer att se gynnade dessa satsningar inte bara försäljningen av föremål för privat konsumtion. Därefter behandlas avyttringen av modevaror och hushållsartiklar sammanvävt, i syfte att uppmärksamma variationer och tvister under 1700-talets sista årtionden. Diskussionen bygger till stor del på Schröders dagböcker och de rapporter som direktören ingav till Kommerskollegium år 1755 och 1760.²⁴ Dessa källor kompletteras av mantalslängder, bouppteckningar och annonsmaterial, samt av skrivelser till statliga myndigheter och uppgifter om shoppande konsumenter. I det senare fallet bör det påpekas att merparten av utsagorna berör personer från de övre samhällsskikten. I stort ger kapitlet dock utrymme för en bred uppsättning av urbana aktörer, av vilka många hade viktiga funktioner i en tilltagande metallcirkulation.

Manufakturvaror och metallcirkulation

Konkurrensen inom Stockholms metallvaruhandel ökade under 1720- och 1730-talen, i takt med att äldre lagstiftning reviderades och nya förordningar tillkom. När skrämästare år 1734 fick rätt att driva minutförsäljning i ”öppen bod” hade redan en handfull manufakturverk, såsom Vedeväg och Carl Gustaf Stad, erhållit tillåtelse att avyttra sina produkter i staden – till järnkrämarnas förfång.²⁵ Den manufakturvänliga politiken var en starkt bidragande orsak till framväxten av en rad nya saluinrättningar under de följande åren, särskilt efter riksdagen 1738–1739.²⁶ Detta illustreras av handelsmannen William Maisters bod i hörnet Slottsbacken-Österlånggatan. Där såldes modeföremål, såsom skospännen (se bild s. 239), av vilka merparten tillverkades i en närbelägen verkstad, men även verktyg och material i form av ”engelska filar” och ”åtskillige sorter engelskt stål”.²⁷ De senare varorna var sannolikt inte alls engelska, utan framställda vid Maisters stålfabrik i

24 De senare i tryck, se Schröderstierna 1925, I och II.

25 Nordin 2009, s. 60; Wottle 2000, s. 97–99; Rönnow 1944, s. 111–115; Wernstedt 1935, s. 71–77.

26 Se t.ex. Wottle 2010, s. 120–125. Se dock även Håkan Jakobssons kapitel i denna bok.

27 *Stockholms Posttidningar* 30 juni 1743, s. 4, hämtad 20 mars 2020; Schröderstierna 1925, I, s. 42.

Bågformade skospännen, troligen gustavianska, av stål och vitmetall samt med låsningar av järn. Liknande föremål, av olika metallegeringar, tillverkades i William Maisters verkstäder och såldes i handelsmannens bod vid Slottsbacken under 1700-talets mitt. Foto Sigfrid Carlsson, Bohusläns museum.

Tyresö. Bodan vid Slottsbacken var således också en plats för uppvisande av ”imitativ kunskap”, i linje med Natacha Coquerys resonemang.²⁸

Dessa salubodar tävlade med andra fasta eller tillfälliga, legala eller mer ljuskygga, former av försäljning. Flera skråhantverkare, däribland knivsmeder, gelbgjutare, mässingslagare och guldsmeder, tog intryck från de nya bestämmelserna, och valde att avyttra metallvaror i egna eller av staden hyrda bodar vid Slussen, i området kring Slakthusbron och Norrmalmstorg (nuvarande Norrebro och Gustav Adolfs torg), samt på Stortorget och Riddarhustorget. Till detta skall läggas den försäljning som fortsatt bedrevs i, eller i nära anslutning till, skråbundna verkstäder.²⁹ Fina metallföremål kunde dessutom inhandlas under någon av stadens marknader. Amiralen Carl Tersmeden beskrev hur han som sextonåring under julmarknaden på Stortorget år 1731, blev påmind att ge en julklapp till en kvinnlig bekant. Den unge Tersmeden köpte till slut en

28 Coquery 2004, s. 77–83, citat från s. 83, min övers. Se även Jansson 2020; Jansson 2017, s. 127–131.

29 Se Handlingar rörande stadens särskilda inkomstskällor, Hus och bodhyror 1740–1885, Stadskamreraren, F8:25, SSA; Hus- och bodhyreslängder, Stadskamreraren, G5A1–3, SSA; Berg 1995; Söderlund 1943, s. 112–13.

”moucheask af guld med spegel i locket” i ett juvelerarstånd, men konstaterade senare att han ”utan nödvändighet pluttrat bort öfver 400 plåtar”.³⁰ Alternativt saknades inte för mindre bemedlade stadsbor. Vid upprepade tillfällen under 1730- och 1740-talen framställdes cirkulationen av billiga smuggelvaror som ett påtagligt problem. Knivsmedsämberet beklagade sig exempelvis våren 1734 över att utländska knivar och gafflar såldes illegalt i staden av kryddkrämare, stålslipare, månglerskor och båtsmän. De sistnämnda kunde på utrikes resor köpa på sig ”dussintahls” eggjärn som de sedan tog i land ”otullat och det i sine gångkläder”.³¹

Det sena 1740-talet erbjöd dock goda utsikter för aktörer involverade i både inhemsk förädling och försäljning. Fabrikörer och hantverkare fick år 1749 utökade rättigheter att avyttra sina tillverkningar i ”parti” (grosshandel) och ”minut” (detaljhandel), och samtidigt tilldrog sig den fina metallmanufakturen, ”finsmidet”, ett växande intresse.³² Flera av de salubodar i Stockholm som direktör Schröder besökte under 1750-talets första hälft hade också starka band till statligt bistådda projekt ute i riket. Smide från Vedevågs bruk i Västmanland kunde alltjämt köpas i boden vid Riddarhuset, även om Schröder hösten 1753 noterade att det där ”fattades förråd” av många mer lättsålda varor.³³ Brukets produkter såldes emellertid också i Storkyrkobrinken av bruksbetjänten Magnus Wahlbom. Enligt en annons i december 1754 tillhandahöll denne ett brett sortiment av eggjärn, verktyg och hushållsartiklar.³⁴ Vissa brukspatroner använde sig av än fler handelsombud i huvudstaden. Bruksägaren Erik Westerberg från östgötska Gusums nål- och knivfabriker, uppdrog knappålsförsäljningen åt järnkrämaren Anders Örnbeck, medan kryddkrämaren Erik Norman och handlaren Nathanael Westerberg anlätades för att avyttra knivar och gafflar.³⁵ Valen var, rumsligt sett, väl motiverade. Örnbeck höll till vid Skeppsbron, och Normans kryddbod låg i kvarteret Brunkhuvudet vid den

30 Tersmeden 1912, s. 62.

31 Knivsmedsämberet, skrivelse (presenterad) 1 april 1734, Skrivelser från Kommerskollegium till Kungl. Maj:t (hädanefter Skr Komm.), vol. 37, RA.

32 Jansson 2020; Nordin 2009, s. 60; Wottle 2000, s. 79–81; Sahlin 1925, s. VI–VII.

33 Schröder, ”Dagbok”, I, 1753, s. 15.

34 *Stockholms Posttidningar* 12 december 1754, s. 4, hämtad 23 mars 2020.

35 Se även Forsberg 1953, s. 87–122.

livliga delen av nedre Drottninggatan på Norrmalm.³⁶ Westerberg, slutligen, drev sin verksamhet vid Stora Smedjegatan i det centrala kvarteret Neptunus, ett stenkast från Storkyrkobrinken (se bild ovan).³⁷

Erik Westerberg försökte genom åtskilliga brev till sina kommissionärer utforska avsättningsmöjligheterna i staden. I mars 1753 utlovades kryddkrämaren Norman flera sorters bordsknivar som skulle levereras ”dussintals i papper”. Westerberg hade då också noterat nödvändiga förbättringsåtgärder, och försäk-

Kvarteret Neptunus, 1700-talets senare hälft. Nathanael Westerberg ägde själv tomt n:o 10 vid Storkyrkobrinken (överst till höger i bild). Saluboden var dock under hela 1750-talet belägen i fastighet n:o 165–166 vid Stora Smedjegatan (norra delen av Västerlånggatan). Foto Jarmo Sundman, Stockholms stadsarkiv.

36 Schröder, ”Dagbok”, I, 1754, s. 88; Mantalslängd Stockholm, 1755, Norrmalm västra övre och övre yttre, Överståthållarämbetet för uppboresärenden (hädanefter Övupp), G1BA:20:2, s. 3, SSA, hämtad 23 mars 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057063_00001.

37 Mantalslängder Stockholm, 1755, Staden västra och 1760, Staden södra och västra, Övupp, G1BA:20:1, s. 109 och G1BA:21:1, s. 172, SSA, hämtade 17 april 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057062_00001 och https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057073_00001; *Stockholms Posttidningar* 10 september 1759, s. 4, hämtad 23 mars 2020.

rade att ”hwad folcket klandrar på skal blifwa obserwerat”.³⁸ Vissa produkter tycks med tiden ha fallit stockholmarna särskilt i smaken, även om Westerbergs ombud saluförde breda sortiment av bestick och knivar.³⁹ När brukspatronen våren 1756 avsände bordsknivar med ebenholtsskaft till Stockholm noterade han att denna sort var ”mäst begiärlig der å orten”.⁴⁰ En sådan kommentar bör ses mot bakgrunden av att handlarna Norman och Westerberg sålde en mängd artiklar, vilket utgör ett mönster som känns igen från andra verksamheter. Johan Molins kryddbod ett stenkast från Normans dito tillhandahöll exempelvis bestick och saxar, samt knappar, nålar och spännen, ihop med textilier, specerier, färgämnen och tobak. Vilka av varorna som fick plats inne i boden, där Molin hade ”lådor, hyllor [...] och diskar”, går inte att utröna. Fastigheten rymde nämligen också ”pack-bodar och kiällare”, och troligen fick handlaren styvson Eric Rahm och de två bodgossarna uträtta ett antal ärenden till lagren under en arbetsvecka. Att vissa metallföremål fanns att beskåda på disk eller hyllor är dock troligt, och möjligen gavs kunderna upplysningar genom bodens ”skyltar”.⁴¹ Varor kunde därtill visas upp i fönstren ut mot gatan. Denna marknadsföringsyta lär ha varit särskilt viktig för stadens kryddkrämare, vilka inte förde någon yttre skyltning baserad på specifika varuslag.⁴² Molins fastighet var belägen med entré från Drottninggatan (se bild s. 243), vilket torde ha gjort det möjligt att visa upp varor i den nedersta våningens fönster, för ett stort antal förbipasserande individer. Oavsett exponeringsplats kan man sluta sig till att de saluförda metallvarorna behövde vara nog så begärliga för att sticka ut i myllret av saker.

38 Eric Westerberg, brev till Eric Norman 3 mars 1753, Gusums bruksarkiv, Brevböcker, B:1478, VLA. Stort tack till Sven Olofsson, som har låtit mig använda fotografier av detta material.

39 *Stockholms Posttidningar* 8 oktober 1753, s. 4 och 10 september 1759, s. 4, hämtade 23 mars 2020.

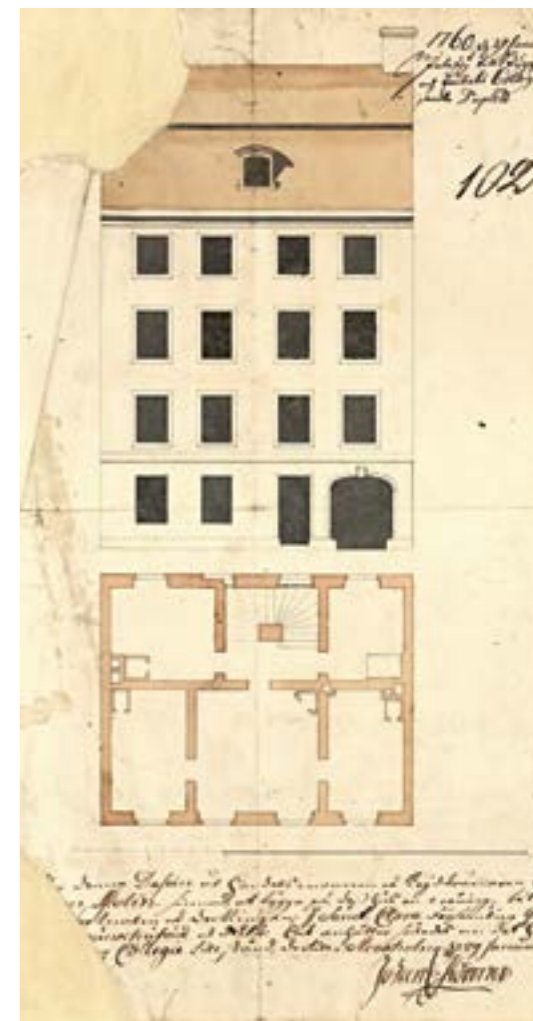
40 Eric Westerberg, brev till Eric Norman 29 maj 1756 och Nathanael Westerberg 29 maj 1756, Gusums bruksarkiv, Brevböcker, B:623, s. 17–21, VLA.

41 Diskussionen bygger på uppgifter från mantalslängder samt bouppteckningen efter Johan Molin och dennes fru Margareta Tyscher. Se Mantalslängd Stockholm, 1760, Klara västra övre och yttre och Kungsholmen, Övupp, G1BA:21:3, s. 166, SSA, hämtad 23 juni 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057075_00001; Bouppteckningar Stockholm, 1765 (del 3), Justitiekollegium, F1A:203, fol. 745–784, SSA, hämtad 8 juni 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0107684_00001.

42 Lagerquist 1938, s. 175–177, 182. Se även Walsh 1995, s. 160–161, 171.

Det fanns dock handlare med ambitioner att inrikta försäljningen enbart mot metallmanufaktur. Med denna föresats flyttade exempelvis Magnus Wahlbom sin verksamhet till Riddarhustorget våren 1756. När Schröder inspekterade boden på öppningsdagen hade handlaren mottagit varor från Tunafors knivfabrik i Eskilstuna, Davidshyttans förtenningsverk i Dalarna och Petter Wirgmans fabrik i Alingsås, samt Stockholmstillverkade verktyg och nipperföremål, det vill säga modeattiraljer och prydnadsvaror av olika slag. Direktören berömde initiativet, och betonade att försäljningen krävde ”ett helt annat sinne och waner än tilwerkandet”, vilket kan tolkas som ett stöd för specialinriktade, men från manufakturverken mer fristående, salubodar. Wahlbom besatt därtill både ”förstånd” och en ”skickelighet med folcket at umgå”. Olyckligtvis dröjde det inte länge förrän handlaren plötsligt avled, och planerna gick därmed i stöpet.⁴³ Wahlboms bod var emellertid inte den enda där Schröder granskade inhemskt finsmide. Hos hattstofferaren Anders Reimers i Storkyrkobrinken fick han hösten 1753 möjlighet att bese knivar från fabriken i Tunafors. De täljknivar som brukspatron Johan Hallenius hade sänt till staden ”woro utan fel”, medan bords- och pennknivarna enligt Schröders tycke var mindre väl gjorda och dåligt polerade. Senare noterade han att Reimers även sålde spännen och snusdosor från stålfabriken i Duvnäs på Sicklaön utanför huvudstaden, samt fint dekorerade stål- och silverföremål gjorda av Stockholmsfabrikören Johan Erland Schnack.

43 Schröder, ”Dagbok”, I, 1756, s. 62–65, 97.

Kryddkrämaren Johan Molins fastighet (n:o 12) i kvarteret Wahrenberg på Norrmalm, enligt en ritning från år 1760. Fastigheten var belägen med ingång från Drottninggatan. Längs med samma gata fanns flera liknande verksamheter, exempelvis Erik Normans handelsbod. Foto Jarmo Sundman, Stockholms stadsarkiv.

Handlaren Josef Schürer, i samma kvarter, sålde också Schnacks nipperarbeten. I de senare fallen ombesörjde direktör Schröder själv upprättandet av särskilda kontrakt mellan producent och försäljare.⁴⁴

De ovan diskuterade handelspraktikerna bidrog inte bara till spridningen av föremål för privat konsumtion. Snarare bör de ses som noder i ett större system av rörelser, genom vilka metaller och metallföremål cirkulerades inom och bortom staden. Stockholms kramhandel fyllde bland annat en viktig funktion när det gällde att förse hantverkare och andra fackmän med nödvändiga utensilier. Handlaren Schürer sålde, som nämndes ovan, Anders Wahlboms urmakeriverktyg i sin bod, men även redskap för bildhuggare, snickare och svarvare, vilket enligt Schröder bidrog till att hämma importen.⁴⁵ Hattstofferaren Reimers ville inte vara sämre, och annonserade senare om lokalt producerade medicinal- och viktualievikter som kunde användas av apotekare, hökare och kryddkrämare.⁴⁶ Ibland kompletterades redskapsförsäljningen av olika specialerbjudanden. I Sockerbruksboden vid Södermalmstorg kunde man exempelvis köpa filar och raspar från Vällinge bruk i Södermanland, men även lämna in äldre upplagor för ”omhuggning”.⁴⁷ I flera bodar såldes därtill råmaterial för upparbetning. Vede- vågsägaren Claes Hallenius riktade sig till stadens metallhantverkare, när han i mars 1758 uppgav att det i bruksboden gick att få tag på en mässingsliknande legering, kallad pinsback, ”af en nyl. upfunnen composition”.⁴⁸ På samma sätt såldes stål, i knippor, stänger eller packat i bunkar, inom ramarna för kramhandeln. Gusumspatronen Westerberg gav förvisso sina kontakter i uppdrag att inhandla stål i järnvågen, likt Wahlbom och Schröder, men han beställde också särskilda stålsorter – ofta ihop med verktyg – från handelsmannen Maisters och järnkrämaren Örnbecks bodar.⁴⁹

Senare källor belyser ytterligare en aspekt av metallnäringens bredd, nämligen de sätt på vilka försäljningen vävdes samman med uppvisandet av kuriositeter och tekniskt kunnande, i linje med Liliane Pérez diskussion av handelsverksam-

44 Schröder, ”Dagbok”, I, 1753, s. 41 och 1755, s. 17; Schröderstierna 1925, II, s. 47, 61.

45 Schröder, ”Dagbok”, II, 1757, s. 123–124; Schröderstierna 1925, II, s. 37, 41, 67.

46 *Dagligt allehanda* 13 februari 1773, s. 5, hämtad 16 mars 2020. Se även Lagerquist 1938, s. 181–182.

47 *Stockholms Posttidningar* 21 februari 1763, s. 4, hämtad 2 april 2020.

48 *Stockholms Posttidningar* 16 mars 1758, s. 6, hämtad 3 april 2020.

49 För exempel, se Gusums bruksarkiv, Brevböcker, B:1478, VLA. Se även Jansson 2020.

heter i 1700-talets Paris och London.⁵⁰ Detta framgår av den Norrköpingsbördige tjänstemannen Carl Bernhard Wadströms anteckningar från en vistelse i huvudstaden år 1770, då han bland annat besökte instrumentmakaren Johan Petter Rosenbergs verkstad. Efter att ha beskådat flera ”Mathematiske, Mechaniske och Physiske Instrumenter” bestämde sig Wadström för att ”handla af honom en Elektricitets kula, hvilken han sjelf ärnat armera”. Rosenberg försäkrade sin kund att elektriciteten var ”försökt och befunnen god”, men lät för säkerhets skull även förevisa handhavandet.⁵¹ Kemisten och bergmästaren Johan Gottlieb Gahn återger å sin sida en episod av det mer udda slaget, då han i ett brev berättar hur ett åsknedslag i järnkrämaren Nils Hasseluhns bod vid Skeppsbron hade ”lämnat smälta fläckar” på många av varorna. Vissa föremål, däribland cirklar och hyveljärn som förvarats tätt tillsammans, var rentutav ”så hopasmälte i contacts Puncterne, att man med en, kunde lyfta hela klasen”. Järnkrämaren hade dagen efter åskknallen haft ”god afsättning till åtskillige curieusea, som velat hafva hvar sitt stycke med något märke uppå”, och Gahn medgav att han själv handlat ”för 4 plåtar lappris saker”. Om man ville ta del av det förvanskade järnkramet gällde det dock att skynda sig, menade brevskrivaren, innan Hasseluhns – som nog var mer mån om den löpande kommersen – ”för mycket rangerar om sina Wahrer”.⁵²

Den urbana metallvaruhandeln belyser således en mångfald av konsumtionsfärer. I flera av Stockholms salubodar och verkstäder förenades idéer om nyttig förädling med en nyfikenhet inför nya varor.⁵³ Dessa försäljningspraktiker kan med fördel betraktas som skärningspunkter mellan å ena sidan praktiserandet av ”patriotisk protektionism”, för att använda Anna Knutssons term, och uppvisandet av kvalitet, imitation och innovation å den andra.⁵⁴ Samtidigt var metallvaruhandelns tillväxt inte oproblematisk, sett ur ett perspektiv av reglering och statlig kontroll, vilket blir tydligt om fokus riktas specifikt mot avyttringen av konsumtionsvaror.

50 Se Pérez 2008, s. 28–35.

51 Carl Bernhard Wadström, ”Journal för 1770”, s. 129, Wadströmssamlingen, 240, NSB.

52 Johan Gottlieb Gahn, brev (odaterat, troligen tidigt 1790-tal) till Johan Carl Wilcke, tryckt i Gahn 1994, s. 297.

53 Se Hutchison 2019; Evans & Withey 2012; Pérez 2008; Berg 2005, s. 154–192.

54 Knutsson 2019. Se även Jansson 2020; Coquery 2004; Styles 2000; Clifford 1999.

Nymodigheter och nödvändigheter i en reglerad urban ekonomi

Som ovan nämnts har spridningen av såväl modevaror som hushållsartiklar av metall under 1700-talet återkommande tilldragit sig forskningens intresse. Stockholms metallvaruhandel inbegrep en tilltagande försäljning av både nymodigheter och nödvändigheter, och kan i detta avseende ses som ett viktigt element i ”den ökade cirkulationen av varor i ett framväxande konsumtionssamhälle”.⁵⁵ Handeln präglades dock även av en ständig förhandling; avyttringen av importerad lyx och fuskartiklar skulle alltjämt kuvas, så långt det nu var möjligt.⁵⁶

Flera handlare insåg vikten av att marknadsföra metallvaror med hjälp av intresseväckande upplysningar, vilka sedan kunde byggas på genom det praktiska förevisandet av föremålen och skapandet av ett personligt förtroende vid köptillfället.⁵⁷ Nipperkrämaren Josef Schürer den yngre, som övertog handelsrörelsen i Storkyrkobrinken efter sin far, visste att informera konsumenterna. Sommaren 1769 uppgav han i *Dagligt allehanda* att fabrikören Anders Schagerborgs ”Federal och andra Galanteriarbeten” fanns att köpa i boden, och betonade att dessa var ”förswarligen giorde” och ”behörigen stämplade”. Detta till skillnad från de ”sämre” och ”förfuskade” varor som handlaren menade ”dels kringbäras til salu på Gator, dels i andra Bodar försäljes”.⁵⁸ Av den stora mängd knappar, smycken, dosor och andra galanteriföremål som upptas i Schürers bouppteckning kan man sluta sig till att kunderna också var i behov av assistans på plats för att orientera sig bland varorna.⁵⁹

Aktiv vägledning i boden behövdes säkerligen tillika vid inköp av hushållsartiklar, detta trots att handlare som Eric Ostermarck ganska ingående beskrev sina saluförda varor i regelbunden annonsering. I juli 1754 uppgav järnkrämaren att ”franska stähl grytor”, som också var ”ganska beqwäma at bruka såsom castroller”, fanns att köpa i boden vid Skeppsbron. Där såldes även ”nymodiga

55 Lilja, Murhem & Ulväng 2007, citat från s. 56.

56 Knutsson 2019, s. 183–240; Runefelt 2015, s. 43–64, 93–98. Se även Anna Knutssons kapitel i denna bok.

57 Se t.ex. Coquery 2004, s. 73–80; Walsh 1995, s. 171–173. Se även Carolina Browns kapitel i denna bok.

58 *Dagligt allehanda* 21 juli 1769, s. 2, hämtad 12 mars 2020. Om far och son Schürer, se även Lagerquist 1981, s. 136–138.

59 Bouppteckningar Stockholm, 1786 (del 1), Justitiekollegium, F1A:284, fol. 246–272, s. 8A, hämtad 8 april 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0107765_00001.

järnkiettlar”, troligen identiska med de förtenta kokkärl som Ostermarck tidigare hade underrättat sina kunder om.⁶⁰ Det framgår inte vilka som var de tänkta mottagarna av informationen, men med utgångspunkt i Göran Ulvängs undersökning av 1700- och 1800-talens auktionsinköp kan det hållas för sannolikt att både män och kvinnor ur stadens borgerskap besökte Ostermarcks järnkramhandel för att göra inköp av metallutensilier. Enligt Ulväng tenderade kvinnor att i större utsträckning anskaffa enklare hushållsobjekt, såsom tennfat och förvaringskärl, medan män oftare ropade in mer exklusiva ting som exempelvis silvervaror och bestick.⁶¹

Dessa upplysningar bör också ses mot bakgrunden av en tilltagande konkurrens. Handlaren Schürer den yngre var verkligen inte ensam om att sälja lyxföremål och modeartiklar i stadens centrum. Liknande varor kunde exempelvis köpas, även det i Storkyrkobrinken, hos den av Hertig Karl ofta anlitate Pierre Crés samt hos möbelhandlarna Carl Henrik och Carl Adolph Grevesmühl.⁶² Flera nipperkrämare inriktade sig på att förse en liten, men köpstark, elit med flärd och förströelse, och av denna anledning var det kanske tur att bodarna låg nära varandra. Gustav III kunde därför i brådska och hemlighet under en decemberafton år 1779 uppsöka bland andra Schürer och lyxkrämaren, tillika guldsmeden och hovgravören, Pehr Suther på Stora Nygatan för att inhandla ”julklappar och små presenter”.⁶³ Om nipperbodarnas utbud svek kunde en visit istället avläggas hos någon av de hantverkare som tillhandahöll exklusiva metallföremål. Hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta, som ofta köpte på sig modevaror i form av bland annat knappar och smycken, var inte bara kund hos stadens galanterihandlare, utan gjorde även inköp av fackmän som gulddragaren Carl Oldenburg och förgyllaren Adolf Fredrik

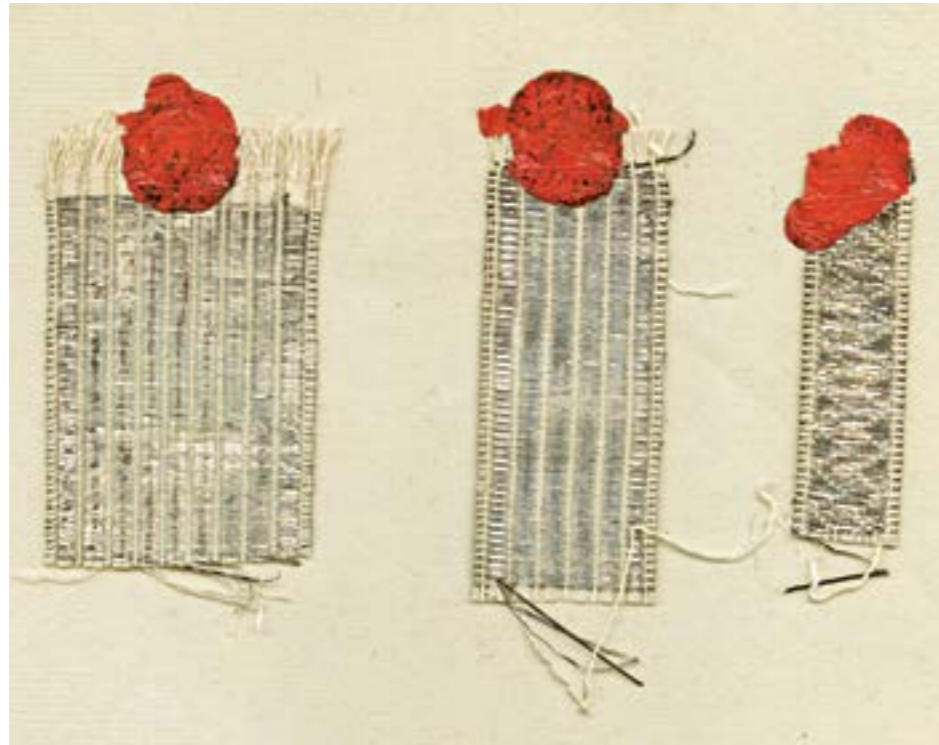
60 *Stockholms Posttidningar* 2 juli 1753, s. 4 och 4 juli 1754, s. 4, hämtade 2 juni 2020.

61 Se Ulväng 2013, s. 129–152 (framförallt s. 151–152).

62 *Stockholms Posttidningar* 29 maj 1755, s. 4, hämtad 19 mars 2020; *Inrikes tidningar* 28 september 1769, s. 4, hämtad 14 april 2020; Hertigarna Karls och Fredrik Adolfs gemensamma skuld, Räkningar och handlingar 1767–1770, fol. 25–26, Kungliga arkiv, K380, RA, hämtad 19 mars 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0073775_000001. Se även Lagerquist 1981, s. 127–130; Granberg 1931, s. 28–30.

63 Ehrensvärd 1877, s. 441. Se även Granberg 1931, s. 28.

”Oäkta” lanväver av försilvråd koppartråd, tillverkade av gulddragaren Carl Oldenburg, 1778. Såväl äkta som oäkta väver, avsedda att användas till spetsar, fransar och andra klädesdetaljer, såldes och monterades även av Stockholms hattstofferare.
Foto Henrik Lithner, Riksarkivet.

Österdam.⁶⁴ Ibland var dock varorna av sådana slag att köpare var tvungna att uppsöka flera näringsidkare, vilket inte alltid sågs med välvilja av myndigheterna. Tunt utdraget guld och silver som i vävd form nyttjades till galoner, spetsar och fransar, lät sig till exempel sällan stämplas enligt påbud, menade det statliga Kontrollverket. Hos gulddragaren beställdes vanligen bara små stycken som kunderna sedan tog med sig för att få påsydda hos en hattstoffe-

64 Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker 1787–1790 och 1793–1801, Kungliga arkiv, K295–296, RA, hämtade 7 december 2022 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0073702_00001 och https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0073703_00001. Om Hedvig Elisabet Charlotta och hennes inköp hos olika Stockholmshandlare, se även Anna Knutssons och My Hellsings kapitel i denna bok.

rare. Inköpen gjordes därtill ofta ”i Middags tiden eller sent om qvällarne af resande, som ei kunna wänta på stämplingen”.⁶⁵ Möjligen fanns en lösning på problemet i de ”oäkta” väver som gulddragaren Oldenburg år 1778 fick tillåtelse att sälja (se bild s. 248).

I jämförelse med de bättre nipperbodarna, av vilka merparten var samlade i Stockholms centrum, var avyttringen av enklare vardagsföremål mer utspridd i stadsrummet. Även i detta fall går det dock att belägga en varucirkulation som länkade samman salubodar, verkstäder och hushåll. När läsare av *Inrikes tidningar* i april 1761 uppmanades att besöka ”Järnblecksboden” vid Kornhamnstorg på Stora Nygatan, var inköp av kittlar och bunkar en av flera möjligheter. I boden kunde man nämligen också byta gamla matskedar av järn mot nya eller lämna in utnött gods att ”om-förtennas” på Södermalm.⁶⁶ I senare annonser framträder försäljningens olika rum än tydligare. År 1771 fanns ”alla sorter förtent Järnarbete” att köpa hos fabrikören Jean Raymond Laurier på Norrmalm, medan Thomas Lewis sålde grytor och kittlar vid sitt gjuteri (Bergsund) på Södermalm samt i en bod på Lilla Nygatan.⁶⁷ Femton år senare kunde gjutgods av olika slag fortfarande beställas från Bergsund, även om kokkärl från det södermanländska Hellefors (Hälleforsnäs) bruk var till synes mer i ropet. De senare föremålen kunde köpas hos järnkrämaren Henrik Rosenberg vid Skeppsbron och i bruksmagasinet vid Slussen.⁶⁸

Liknande föremål av koppar såldes av flera fackmän i staden, däribland tillfälliga besökare. Kopparslagaren Gustaf Goldback från Uppsala var driftig nog att annonsera om de ”allahanda sorter Koppar-arbete, så förtent, som Oförtent och polerat”, som han avsåg att sälja i sitt stånd på höstmaknaden år 1781.⁶⁹ En sådan upplysning var viktig då handhavandet av föremålen skiljde sig åt. Om avsikten var att använda ett kopparkärl för tillredning, alternativt intag,

65 Anton von Swab, memorial 22 december 1757, Kommerskollegium, huvudarkivet, FX:1, Handlingar rörande kontrollverket 1694–1796, RA.

66 *Inrikes tidningar* 20 april 1761, s. 4, hämtad 2 juni 2020; Schröderstierna 1925, II, s. 31.

67 *Dagligt allehanda* 16 april 1771, s. 2, hämtad 13 mars 2020; *Stockholms Posttidningar* 17 januari 1771, s. 4 och 16 september 1771, s. 4, hämtade 3 juni 2020.

68 *Stockholms Posttidningar* 24 juni 1784, s. 4 och 11 juni 1785, s. 4, hämtade 3 juni 2020; *Stockholms Posten* 6 juli 1786, s. 4, hämtad 3 juni 2020; *Dagligt allehanda* 13 mars 1789, s. 3, hämtad den 13 mars 2020.

69 *Stockholms Posten* 10 oktober 1781, s. 4, hämtad 25 mars 2020.

av mat eller dryck behövde den invändiga ytan behandlas med ett tennlager, vilket utgjorde ett skydd mot korrosion och bildandet av giftig ärg. Detta slapp kunderna tänka på, åtminstone ett tag, om de inhandlade objekten redan var förtenta.⁷⁰ Uppriktighet rörande produktutföranden var därtill att föredra i en kontext där anklagelser om fusk aldrig var avlägsna. På kopparslagarämbetets begäran lät till exempel stadsfiskalen år 1764 beslagta tepannor och kaffekannor ur Petter Winbergs bod vid Slakthusbron, med hänvisning till att varorna var ”ordinaire”, och därför enbart fick tillverkas och säljas av ämbetets medlemmar. Fabrikören Winberg gjorde bäst i att sälja det för honom tillåtna emaljerade koppararbetet.⁷¹

Ovannämnda konflikt är ett av många exempel från perioden. Övertrampen och tvisterna var talrika inom den brokiga nipperförsäljningens domäner.⁷² Produktionen av fina metallföremål i städer som London och Paris tjänade inte bara som förebild för imitation i svenska verkstäder. Importen från dessa och andra orter, bland annat flera tyska, förorsakade ibland också en svår konkurrenssituation.⁷³ Nipperarbetaren Gustaf Zetterman beklagade sig år 1760 och menade att ”Galanterie-Bodarne” var fyllda med insmugglade silverföremål, såsom örhängen och spännen.⁷⁴ Fabriks societeterna reagerade med en lika påfallande bestörtning när stadens minuthandlare år 1771 anhöll om att få sälja utländska länknappar, syringar, plånböcker och glasögon, med motiveringen att varorna inte tillverkades i Sverige. Fabrikörerna menade att detta var lögn, och framhöll att syringar kunde hittas ”ibland det myckna västgiötha kram, som årligen på gatorna utbiudas”.⁷⁵ Försmådda hantverkare fick dock inte alltid rätt. Guld-

70 Här skall dock nämnas att samtida skribenter även problematiserade bruket av sämre tennblandningar, och då särskilt sådana innehållande tillsatser av bly; se t.ex. *Inrikes tidningar* 14 maj 1770, s. 1–2, hämtad 2 juni 2020.

71 Ämbets- och Byggningskollegium, utslag 9 oktober 1764 (avskrift), Skr Komm., vol. 154, RA.

72 Se även Knutsson 2019, s. 220–238; Hinnemo, 2016, s. 136–148; Wottle 2000, s. 88–89, 202–205.

73 Jansson 2020; Knutsson 2019, s. 395–400 (Appendix 1), för exempel på insmugglade metallvaror år 1769.

74 Gustaf Zetterman, memorial 23 december 1760, Frihetstidens utskottshandlingar, R. 3198, fol. 890–891, RA.

75 Stockholms fabriks societeters deputerade, memorial 16 september 1771, Frihetstidens utskottshandlingar, R. 3598, fol. 712–715, RA.

smedsämberet lyckades förvisso år 1752 vinna bifall till att förbjuda avyttringen av guld- och silverföremål samt juveler i stadens klädmäklarstånd. Förbudet omfattade även de månglerskor som bedrev försäljning medelst ”kringlöpande i husen”.⁷⁶ När ämbetet senare anklagade möbelhandlarna Adolph Ludvig Levin, Nils Palin och Anders Himberg för handel med liknande föremål blev reaktionen en annan. De ”äkta och oäkta Jouveler samt Silfwer-arbeten” som våren 1765 beslagtagits från de anklagades bodar var, enligt Kommerskollegium, inte annat än ”Meubler och Nipper”, och sådant stod det handlarna fritt att sälja. Att många av föremålen troligen också var smuggelvaror fick kollegiet i detta fall bortse ifrån.⁷⁷

Den illegala nipperhandeln kunde, som föregående exempel visar, vara svår att komma åt, trots reglering och tillslag. Om avyttringen bedrevs mobilt, och därför antog rumsligt och socialt mer komplexa former, var kontrollen ofta än svårare att vidmakthålla, vilket även har framhållits i tidigare studier.⁷⁸ Månglerskor och västgötar fick därtill nya kollegor att samsas med under 1700-talets slut, såsom ”omkringgående Italienske nipperhandlare” och inflyttade judiska handelsidkare.⁷⁹ Misstänksamheten var föga förvånande stor. Kommerskollegium noterade år 1777 att det, i syfte att hindra olaglig handel med silver- och juvelarbeten, var bättre att tilldela de judiska krämarna särskilda ”districter eller platser”.⁸⁰ Vissa försäljare lyckades med tiden tillskansa sig platsbundna verksamheter. Till dessa kan räknas fabrikören Josef Mazza, som förestod en nipperbod vid Stora Smedjegatan.⁸¹ Andra förblev dock rörliga i sin näringsutövning. Johan Carotti uppgav år 1784 att han hade arbetat åt flera italienska ”landsmän”, innan han fick tillåtelse att själv sälja nipper från en ”boutique portative”, det vill säga ”en burens låda”.⁸²

76 Kommerskollegium, utlåtande 30 januari 1752, Skr Komm., vol. 78, RA.

77 Kommerskollegium, utslag 24 maj 1767, Skr Komm., vol. 171, RA.

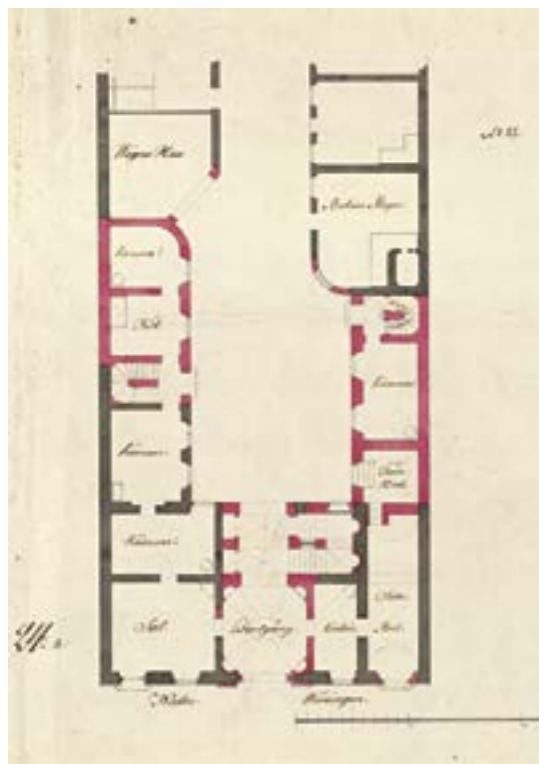
78 Knutsson 2019, s. 188–197; Lundqvist 2008, s. 141–182. Se även Fontaine 2018.

79 Citatet från Samuel Schröder, rapport 4 april 1769, fol. 685, Frihetstidens utskottshandlingar, R. 3494, RA. Om de judiska handlarna, se Knutsson 2019, s. 220–232; Valentin 1924, s. 174–194.

80 Kommerskollegium, utlåtande 2 juli 1777, Skr Komm., vol. 201, RA.

81 Se t.ex. *Dagligt allehanda* 19 december 1786, s. 5 och *Stockholms Posten* 17 mars 1789, s. 4, hämtade den 9 april 2020. Se även Forsstrand 1913, s. 146.

82 Johan Carotti, skrivelse 14 april 1784, Skr Komm., vol. 224, RA.

Järnkrämaren Fredrik Widboms fastighet i kvarteret Frigga på Norrmalm, enligt en byggnadsritning från år 1793. Längst ned till höger i bild ses saluboden med ingång från Drottninggatan, och belägen i direkt anslutning till ett contoirt och en järnbod.

Foto Jarmo Sundman, Stockholms stadsarkiv.

Diskussionen ovan sätter fokus på ett breddat utbud och spridningen av modeideal till en växande skara konsumenter.⁸³ Dessa processer var som vi har sett långt ifrån konfliktfria. Förhandling och tvister inskränkte sig emellertid inte till nipperhandeln, utan står även att finna rörande avyttringen av metallföremål för hushållsbruk. Under det sena 1700-talet blossade stridigheter upp rörande saluföringen av smidesvaror från Eskilstuna Fristad (grundad år 1771).⁸⁴ När Kommerskollegium år 1784 ville engagera Stockholms järnkrämare i försäljningen på ett mer omfattande sätt, valde societeten att avböja med hänvisning till att varorna var svårsålda. Därtill ansåg man sig missgynnade av konkurrensen från hattstoffare, möbelhandlare och nipperkrämare.⁸⁵ Att vissa järnkrämare ändå involverade sig i försäljningen kan ses mot bakgrund av att Fristadens eget magasin tillfälligt lades ned under 1780-talets slut. "[W]ackra Manufactur-arbeten" från Eskilstuna kunde då istället köpas hos Fredrik Widbom på Västerlånggatan och i Anders Wahlbergs bod "under Reisens Caffehus" vid Skeppsbron.⁸⁶

I järnkrämarnas bodar skulle Fristadsvarorna, precis som i fallet med kryddkramhandeln, samsas med andra föremål. Med utgångspunkt i en senare ritning över en fastighet som Fredrik

83 Se Runefelt 2015, s. 179–216.

84 Ohlsson 1971, s. 130–150.

85 Järnkramhandelssocieteten, skrivelse 21 september 1784, citerad i Ohlsson 1971, s. 141.

86 *Dagligt allehanda* 17 april 1787, s. 5 och 24 juli 1788, s. 5, hämtade 13 mars 2020; Wernstedt 1935, s. 258–260.

Widbom beställde (se bild s. 252), kan det hävdas att ett viktigt fundament i dessa verksamheter var det jämna varuflödet: smide som beställdes från "contoirt" skulle, sedan det anlant, prismärkas och därefter avyttras omgående i "saluboden" – inte förbli liggande på lagret ("järnboden").⁸⁷ I bästa fall var varorna både billiga och av god kvalitet, och därmed lättsålda, vilket bäddade för att bokföringen på "contoirt" kunde uppvisa ett jämnt in- och utflöde. Att en sådan kontroll nyttjades av vissa handlare illustreras av bodbetjänten Anders M. Ericssons redovisning av 1778 års försäljning i Vedevågsboden, som då troligen låg vid Stora Smedjegatan (se bild s. 254).⁸⁸

Smidesvarorna var dock inte alltid så lätta att avyttra, vilket framgår av en skrivelse från år 1795. Järnkrämarna klagade då över att Fristadsarbetet hade blivit "inskränkt till mindre granlaga stycken". Vid flera tillfällen hade de återstätt "odugligt och förfuskadt Smide" till Eskilstunaförläggaren Lars Ernst Hallenius. Denne hade svarat med att "ej sända några Smiden på Stockholm", och istället "vändt sig [mot] Landsorterne såsom lättare att tillfredsställa". Fristaden hade dessvärre också konkurrerat ut flera manufakturverk, och järnkrämarna menade att det därför förelåg en brist på "dugeligt Smide" i staden, framförallt på de varor "som för allmänheten äro mäst oumgängelige", bland annat lås, beslag, bordsknivar och förtent gods.⁸⁹ Detta visar, å ena sidan, att varken utbud eller efterfrågan i Stockholm nått de höjder som direktör Schröder och dennes kollegor hade arbetat för. Å andra sidan illustrerar järnkrämarnas inlaga hur avyttringen av metallvaror, samt dessa föremåls kvalitet, aktivt diskuterades med betoning på allmänhetens behov. Den urbana marknaden var trots allt nog så viktig, vilket tydliggörs av att Eskilstuna Fristads egen bod hade återinrättats

87 Se även Wernstedt 1935, s. 193–195.

88 "Försälgnings och Incasserings-Räkning för Wedwågs Manufactur Bod i Stockholm för år 1778", Eskilstuna rådhusrätt och magistrat, Ö2:1, Fabrikören Anders M. Ericssons efterlämnade handlingar, 1778–1810, ULA; Mantalslängder Stockholm, 1780, Staden södra och västra, Övupp, G1BA:24:14, s. 267, SSA, hämtad 25 juni 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057115_00001; *Dagligt allehanda* 19 december 1786, s. 5.

89 Järnkramhandelssocieteten, utlåtande 19 december 1795, Kommerskollegium, huvudarkivet, FVIIc:1, Handlingar rörande Eskilstuna Fristad 1773–1811, RA. Se även Ohlsson 1971, s. 143–150; Wernstedt 1935, s. 138–142. Lars Ernst Hallenius var brorson till ägaren av Tunafors bruk, Johan Hallenius.

"Försälgnings och Incasserings-Räkning" från Vedevägs manufakturbod, år 1778. Uppslaget visar inkomster, "Debet", och utgifter, "Credit", för januari månad, då bodbetjänten Anders M. Ericsson sålde smide för drygt 113 riksdaler. Ett halvårs bodhyra (betald 7 januari) kostade drygt 33 riksdaler. Uppsala landsarkiv. Foto Måns Jansson.

på Stora Nygatan, två år före krämarnas klagomål. Priset för "alla fine polerade Smiden" var där "ganska civilt".⁹⁰

Det fanns emellertid goda exempel bland de Fristadsvaror som visades upp i Stockholms bodar. På julafton 1784 upplystes läsare av *Stockholms Posten* om fabrikören Johan Elvius stålarbeten och pläterade föremål, vilka en anonym informant hade beskådat i "hörnboden wid Stora Nygatan på Riddarhustorget". Bodbesökaren framhöll att dessa varor (knappar och spännen, knivar och saxar, lackerat bleckarbete med mera) "om icke öfverträffar, åtminstone täflar med Engelska tilverkningar i skönhet, smak och upfinning". De som inte hade köpt någon julklapp kunde således "suprenera en Wän, en Anhörig" med något

90 *Dagligt allehanda* 24 december 1793, s. 5, hämtad 13 mars 2020.

som "af Swenska händer är tilwerkadt", och därigenom "förena det angenäma med det nyttiga".⁹¹ En senare annons från år 1789, rörande järnkrämaren Anders Wahlbergs bod, som då hade flyttats till Södermalmstorg, belyser på ett än mer träffande sätt metallvaruhandelns variation. Wahlberg meddelade att han, förutom "de wanliga i en Jernkram-bod befintliga waror", sålde olika slags knivar, av vilka flera var tillverkade i Eskilstuna, men även urkedjor, ljusstakar och strykjärn, samt förtenta kastruller och kittlar. Dessutom fanns det i boden "extra fina Snickare-Sågblad och Sågar" för hugade fackmän.⁹² Dessa notiser visar tydligt hur försäljningen omfattade ett mångsidigt utbud av metallföremål, i linje med diskussionen ovan. Härigenom ges även inblickar i cirkulationen och den rumsliga koncentrationen av angenäma och nyttiga ting – eller "granlåtskram" och "nödvändigheter" – i upptakten till 1800-talets sociala och ekonomiska omvälvningar.⁹³

En mångfacetterad handel i en tid av förändring

Det Stockholm som smidesdirektören Samuel Schröder och instrumentsmeden Anders Wahlbom promenerade genom i januari 1757 var på många sätt mycket olikt den stad som växte till under det följande århundradet. Tydliga skillnader kan också noteras rörande metallnäringsen. Enligt Folke Wernstedt blomstrade avyttringen av järn- och stålföremål, i samklang med stadens expansion, från 1800-talets mitt; efterfrågan steg, antalet "affärer" ökade och "firmorna" blev större.⁹⁴ Med utgångspunkt i senare studier kan det dock hävdas att äldre handelsformer, några av vilka har diskuterats i denna artikel, hade en fortsatt stark ställning i Stockholm fram till näringsfrihetens införande.⁹⁵ Det är således en fråga om gradvisa förändringar i en urban handelsmiljö som präglades av variation. Belysningen av utbud, aktörer och försäljningspraktiker i huvudstadens metallvaruhandel under 1700-talets andra hälft har i detta sammanhang visat på ett antal viktiga omständigheter och utvecklingslinjer.

91 *Stockholms Posten* 24 december 1784, s. 4, hämtad 25 mars 2020.

92 *Inrikes tidningar* 20 april 1789, s. 3, hämtad 2 december 2022.

93 Citaten från *Stockholms Posten* 24 december 1784, s. 4.

94 Wernstedt 1935, s. 169–171.

95 Wottle 2010; Lindberg 2001.

För det första bör mångfalden framhållas. Det fanns förvisso handelsidkare, såsom järnkrämarna, med en ledande ställning rörande försäljningen av vissa varuslag. I många fall kunde dock metallföremål införskaffas hos en bred uppsättning av näringsidkare i staden. Handeln involverade på detta sätt flera olika rum, såsom privilegierade manufaktur- och bruksbodas, verkstäder och marknadsstånd, samt kryddkram-, möbel- och nipperbodas. Därtill skall läggas den försäljning som bedrevs av rörliga månglare. Avsnitten ovan har dessutom belyst utbudets diversifiering. Vi kan här notera en variation mellan handelspraktiker; vissa sålde exklusiva föremål, men enbart till en liten grupp köpstarka konsumenter, medan andra saluförde enklare smidesvaror eller billiga imitationer. Variationen stod emellertid också att finna i enskilda bodas, och detta oavsett om vi talar om modeföremål, hushållsartiklar, verktyg eller råmaterial. Denna mångfald avspeglar en utveckling där metallvaror kom att efterfrågas av större grupper av medborgare, både i rena konsumtionssyften och för produktionsändamål, något som nyligen även har framhållits av Ragnhild Hutchison.⁹⁶ Med grund i sådana iakttagelser kan vi i linje med flera internationella studier bättre förstå de olika sätt på vilka grannlåt och nödvändigheter presenterades i annonser och visades upp i bodas, i syfte att upplysa om kvalitet, locka fram nyfikenhet och – i bästa fall – stimulera till inköp.⁹⁷

Staden var emellertid ingen statisk kontext. Vi har noterat att diskussioner och tvister förekom rörande såväl försäljningens former som de enskilda föremålen kvalitet. Denna interaktion, exempelvis mellan handlare och producenter, har relaterats till mer övergripande förändringar, såsom manufakturväsendets expansion, spridningen av nya varor för både mode och hushållning, samt en tilltagande social och geografisk rörlighet. Dessa processer gjorde på olika sätt avtryck i den urbana miljön, och belysningen av metallvaruhandeln lyfter härvidlag fram flera viktiga exempel, i form av förhandlingen av svenskt och utländskt, nyttigt och överflödigt, äkta och oäkta. I enlighet med Anna Knutssons resonemang har jag även försökt åskådliggöra hur denna förhandling var förankrad i erfandet och handhavandet av fysiska objekt.⁹⁸

96 Hutchison 2019, s. 274–276.

97 Se framförallt Pérez 2008; Coquery 2004; Walsh 1995.

98 Knutsson 2019, framförallt s. 183–240.

Diskussionen ovan har även belyst en mängd överlappande aktiviteter. Avyttring och inköp var nära relaterade till bedömning, beslag och statlig inspektion, men också till varierande former av förflyttning, återvinnande, förevisning och förströelse. Dessa rörelser och göromål länkade samman olika rum i staden, såsom kramhandelsbodas och metallarbetsverkstäder, och sätter därtill fokus på ”sambanden mellan cirkulationen av varor, försäljningspraktiker och konsumtionskultur”, för att använda Natacha Coquerys ord.⁹⁹ I detta avseende har kapitlet visat hur såväl försäljare som konsumenter deltog i en metallcirkulation som omfattade flera konsumtionsfärer. I vissa av stadens bodas såldes som vi har sett verktyg sida vid sida med modevaror, i andra avyttrades både hushållsartiklar och råmaterial avsedda för vidare förädling. Här finns det avslutningsvis anledning att återknyta till den integrerande förståelse av större system och enskilda näringar som diskuterades i kapitlet inledningen, och som var central för hur Schröder och dennes samtida betraktade den samhälleliga hushållningens olika – men tätt sammanflätade – segment.¹⁰⁰ Jag menar att de empiriska uppgifter som belysts och diskuterats i denna artikel illustrerar just länkarna och de (mähända trögrörligt) föränderliga kontaktytorna mellan tillverkning, handel och konsumtion. Min förhoppning är att belysningen av 1700-talets stockholmska metallnärings i så måtto har bidragit till en djupare förståelse för såväl den tidigmoderna varuhandels variation som den bredare konsumtionstillväxtens nyansrikedom.

99 Coquery 2014, citat från s. 13, min övers.

100 Se även Rydén 2008.

Författarens tack

Forskningen som ligger till grund för detta kapitel har finansierats av Handelsbankens forskningsstiftelser (Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse samt Tore Browaldhs stiftelse). Stort tack till redaktörerna My Hellsing och Johanna Ilmakunnas, samt till övriga deltagare i denna antologi, för konstruktiv feedback på tidigare textversioner. Tack även till Göran Rydén.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Kungliga biblioteket (KB)

Handskriftssamlingen

X.283, Samuel Schröder, ”Dagbok rörande Directeurs-Sysslan öfver Jern- Stål- och Metall-Fabrikerne i Riket af S Schröder”, vol. I–III

Riksarkivet (RA)

Frihetstidens utskottshandlingar

Kommerskollegium, huvudarkivet

Handlingar rörande kontrollverket 1694–1796

Handlingar rörande Eskilstuna Fristad 1773–1811

Kungliga arkiv

Hertigarna Karl och Fredrik Adolfs gemensamma skuld. [Elektronisk], hämtad via <https://sok.riksarkivet.se>

Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker. [Elektronisk], hämtad via <https://sok.riksarkivet.se>

Skrivelser från Kommerskollegium till Kungl. Maj:t

Uppsala landsarkiv (ULA)

Eskilstuna rådhusrätt och magistrat

Fabrikören Anders M. Ericssons efterlämnade handlingar, 1778–1810

Vadstena landsarkiv (VLA)

Gusums bruksarkiv

Brevböcker

Norrköpings stadsbibliotek (NSB)

Wadströmssamlingen

240, Carl Bernhard Wadström, ”Journal för år 1770”

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Församlingsritningar

Justitiekollegium

Bouppteckningar, Stockholm. [Elektronisk], hämtade via <https://sok.riksarkivet.se>

Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar

Stadskamreraren

Ämnesordnade handlingar (Handlingar rörande stadens särskilda inkomstkällor).
Räkenskaper (Hus- och bodhyreslängder)

Överståthållarämbetet för uppbördsärenden

Mantalslängder, Stockholm. [Elektronisk], hämtade via <https://sok.riksarkivet.se>

TRYCKTA KÄLLOR

Dagligt allehanda, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Ehrensverd, Gustaf Johan, 1877. *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof, D.1. Journal för åren 1776 och 1779 samt berättelse om Svenska teaterns uppkomst*, E.V. Montan (red). Stockholm: Norstedts.

Gahn, Johan Gottlieb, 1994. *Brev D. II*, Jan Trofast (red). Lund: J. Trofast.

Inrikes tidningar, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Schröderstierna, Samuel, 1925. *Berättelser över de finare järn- stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759, I och II*, Gösta Malmborg (red). Stockholm.

Stockholms Posten, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Stockholms Posttidningar, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Tersmeden, Carl, 1912. *Amiral Carl Tersmedens Memoarer, I, Från Kadettåren*, Nils Sjöberg (red). Stockholm: Wahlström & Widstrand.

FORSKNINGSLITTERATUR

Ahlberger, Christer, 1996. *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionshällets framväxt 1750–1900*. Göteborgs: Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.

Berg, Jonas, 1995. ”Julmarknad”. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1995.

Berg, Maxine, 2002. ”From Imitation to Invention. Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain”. *Economic History Review*, 55(1).

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Clifford, Helen, 1999. ”Concepts of Invention, Identity and Imitation in the London and Provincial Metal-Working Trades, 1750–1800”. *Journal of Design History*, 12(3).

Coquery, Natacha, 2004. ”The Language of Success. Marketing and Distributing Semi-Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris”. *Journal of Design History*, 17(1).

Coquery, Natacha, 2014. ”The Social Circulation of Luxury and Second-Hand Goods in Eighteenth-Century Parisian Shops”. I Ariane Fennetaux, Amélie Junqua & Sophie Vasset (eds). *The Afterlife of Used Things. Recycling in the Long Eighteenth Century*. New York: Routledge.

Evans, Chris & Rydén, Göran, 2007. *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.

Evans, Chris & Withey, Alun, 2012. ”An Enlightenment in Steel? Innovation in the Steel Trades of Eighteenth-Century Britain”. *Technology and Culture*, 53(3).

Fontaine, Laurence, 2003. ”The Circulation of Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris. Social Redistribution and an Alternative Currency”. I Maxine Berg & Elizabeth

Eger (eds). *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable goods*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Fontaine, Laurence, 2018. "At the Margins? Itinerants and Pedlars". I Jon Stobart & Vicki Howard (eds). *The Routledge Companion to the History of Retailing*. London: Routledge.

Forsberg, Karin, 1953. *Gusums bruks historia 1653–1953*. Stockholm.

Forsstrand, Carl, 1913. *Spåkvinnor och trollkarlar. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.

Granberg, Olof, 1931. *Svenska konstsamlingarnas historia. Från Gustav Vasas tid till våra dagar. 3, Gustav III–Karl XIII*. Stockholm.

Hallén, Per, 2003. *Järnets tid. Den svenska landsbygdsbefolkningens järninnehav och järnkonsumtion 1750–1870*. Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen.

Hayen, Mats, 2007. *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Hinnemo, Elin, 2016. *Inför högsta instans. Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Hutchison, Ragnhild, 2019. "Exploring an Early Cross-Border Trade System. Norwegian Copper in the 18th Century". *Scandinavian Journal of History* 44(3).

Jansson, Måns, 2017. *Making Metal Making. Circulation and Workshop Practices in the Swedish Metal Trades, 1730–1775*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Jansson, Måns, 2020. "Global Materials, Contact Zones, and Imitation. The Making of Metal Commodities in Eighteenth-Century Sweden". I Holger Weiss (ed.). *Locating the Global. Spaces, Networks, and Interactions from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Berlin: De Gruyter.

Knutsson, Anna, 2019. *Smuggling in the North. Globalisation and the Consolidation of Economic Borders in Sweden, 1766–1806*. Florens: European University Institute.

Lagerquist, Marshall, 1938. "Speceributiken för hundra år sedan". *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1938*.

Lagerquist, Marshall, 1981. *Den yrkesmässiga möbelhandeln i Sverige intill år 1780. Studier i Rokokotidens möbelhantverk och möbeldistribution*. Stockholm: Nordiska museet.

Lilja, Kristina, Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2007. "Auktionshandeln i stad och på landsbygd. Varucirkulation i Enköping med omnejd under 1700- och 1800-talen". I Christer Ahlberger och Pia Lundqvist (red). *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1900*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.

Lindberg, Erik, 2001. *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Lundqvist, Pia, 2008. *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.

Nordin, Christina, 2009. *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918*. Lund: Sekel.

Ohlsson, Bror-Erik, 1971. *Eskilstuna fristad. Fristadsinrättningen i Eskilstuna före sammanslagningen med gamla staden 1771–1833*. Eskilstuna: Eskilstuna kommun.

Pérez, Liliane, 2008. "Technology, Curiosity and Utility in France and in England in the Eighteenth Century". I Bernadette Bensaude-Vincent & Christine Blondel (eds). *Science and Spectacle in the European Enlightenment*. Aldershot: Ashgate.

Roche, Daniel, 2000. *A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800*, övers. Brian Pearce. Cambridge: Cambridge University Press.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Rydén, Göran, 2008. "System och föränderlighet i synen på det svenska bergsbruket under 1700-talet", 1700-tal. *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*.

Rönnow, Sixten, 1944. *Wedevågs bruks historia*. Stockholm.

Sahlin, Carl, 1925. Introduktion till: Schröderstierna, Samuel, 1925. *Berättelser över de finare järn- stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759*, Gösta Malmberg (red), s. V–XII. Stockholm.

Styles, John, 2000. "Product Innovation in Early Modern London". *Past and Present*, 168.

Söderlund, Ernst, 1943. *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*. Stockholm: Norstedts.

Ulväng, Göran, 2013. "Varorna". I Göran Ulväng, Sofia Murhem & Kristina Lilja. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlunds.

Valentin, Hugo, 1924. *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Bonniers.

Walsh, Claire, 1995. "Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London". *Journal of Design History* 8(3).

Weatherill, Lorna, 1996. *Consumer Behaviour and Material Culture 1660–1760*, andra upplagan. London: Routledge.

Wernstedt, Folke, 1935. *Järnkrämare i Stockholm 1651–1890. Historiska och biografiska anteckningar / på uppdrag av Stockholms jernkramhandlareförening*. Stockholm.

Wottle, Martin, 2000. *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Wottle, Martin, 2010. "Detaljhandeln med kläder och tyger, 1734–1834". I Klas Nyberg (red). *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

*Skådespelarna och den
iscensättande konsumtionen
kring sekelskiftet 1800*

AV MARIE STEINRUD

”**T**ROTS DET KYLIGA och blåsiga vädret den här decemberdagen 1804, då hagel och snöflingor virvlade runt i luften, var en av Stockholms unga kvinnliga skådespelare, Sophia Wäström, på väg till handelsmannen och butiksinnehavaren Sandborg, som hade sin affär i kvarteret Cybele i stadens centrum.¹ Jeremias Sandborg sålde i sin butik olika typer av textilier, accessoarer, band, kläder och bijouterier. Sophia Wäström, som nyligen hade flyttat till staden började snart besöka honom och hans butik. Den här dagen valde hon ut ett par olika typer av textilier, strumpor och en sjal och ökade sin redan omfattande kreditskuld hos Sandborg. Under december månad återvände Wäström två gånger till och innan hon senare nekades mer kredit hann hon besöka hans affär ett flertal gånger, i april inte mindre än sju gånger: den 3, 6, 8, 12, 18, 24 och 26 april 1805.²

Under en relativt kort period från december 1804 till maj 1805 lyckades Sophia Wäström välja ut varor i Sandborgs butik för drygt 154 riksdaler, och under tiden fram till maj 1806 hade hon inte betalat en enda av alla sina krediter. I maj 1805 besökte hon hans butik för sista gången. I en inlaga till rätten uttryckte Sandborg sin irritation över situationen och meddelade att enligt honom var det inte något ”fel” på Wäström och avsåg med detta troligtvis hennes förstånd. Snarare, menade han, att hennes beteende visade på hennes stora brister i hushållning. Att hon under den här tiden inte visat något intresse att förse sina kreditorer med någon som helst säkerhet var också ett tecken på att hon inte hade för avsikt att betala sina skulder. Jeremias Sandborg hade, enligt Wäströms krediträkning, visat prov på stort tålamod med hennes oförmåga att betala räkningar och han hade beviljat henne anstånd flera gånger.³

Jeremias Sandborg var dock inte den enda butikägare som Wäström regelbundet besökte under vintern och våren 1804–1805. Hennes promenader genom stadens butiker går att följa i hennes kreditors räkningar som skickades in till Stockholms rådhusrätt 1806 i samband med hennes konkursansökan. Här går att utläsa att Wäström under sina shoppingturer inhandlade kaffe, socker

1 Märta Helena Reenstiernas arkiv, B1 dagböcker, volym 2 1793–1807, NMA; Överståthållarämbetet för uppboresärenden, G1 BA Mantalslängder, vol. 27/6, SSA.

2 Wäströms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 159/1806, SSA.

3 Wäströms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 159/1806, SSA.

och arrak hos Georg Kitsner och som så många andra av skådespelarna hade hon lånat pengar av kassören Isaac Nordwall. Tyger och textilier köpte hon hos flera olika handelsmän, men återkom helst till Jeremias Sandborg.⁴

Det här är en inte alltför ovanlig situation när det gäller skådespelarna i Stockholm vid sekelskiftet 1800. Konsumtionsmönster i stort, såsom rationella val gällande ekonomiska beslut, det omgivande samhällets åsikter om individer med (moraliskt) tvivelaktiga yrken, som skådespelaryrket vid denna tid, och olika sätt att hantera balansgången mellan fattigdom och välstånd är några av de företeelser som kommer till ytan i mötet mellan skådespelarna, deras skulder och deras kreditorer.

Vardagskonsumtion

Det här kapitlet tar sin början när shoppingen, konsumtionen, redan ägt rum. Den konsumtion som skådespelarna ägnat sig åt och som fått dem över den kritiska gränsen för att klara sina krediter har redan passerats. Den tid de här individerna rör sig på Stockholms gator är också en tid när konsumtion och shopping som företeelse med ett allt större utbud av varor och butiker etableras i staden. Det är även en väldefinierad grupps genomförda konsumtion som är i fokus, nämligen individer knutna till Stockholms teatrar. Teateryrket krävde av skådespelarna att de förvärvade och förvaltade kunskaper om livsstilar som förknippades med de högre klasserna i samhället. De skulle övertygande kunna spela en mängd olika roller vars identiteter spände från mjölkflicka i Alperna till greve på slottet Versailles. Även utanför scenen förväntades skådespelarna kunna tämligen obehindrat röra sig mellan olika sociala grupper i samhället, med kunskap om rätt sorts kläder och uppförande. De rörde sig med andra ord längs hela den hierarkiska samhällsliga sociala skalan, utan att egentligen tillhöra något skikt.⁵

Genom att studera konkursansökningar som lämnades in till Stockholms rådhusrätt av individer knutna till Stockholms teatrar under Gustav III:s teatermonopol vill jag undersöka hur scenfolkets konsumtion gestaltade sig utifrån

4 Wäströms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 159/1806, SSA.

5 Nordin Hennel 1997, s. 62–67; Steinrud 2017b, s. 127–129. Även Ohlsson noterar detsamma, men för den senare perioden (Ohlsson 2018, s. 72–73).

frågor om konsumtion som kulturell praktik. Här är det de handlingsmönster som gruppen skådespelare uppvisar och omsätts i ett handlande, som hamnar i fokus och som bygger på och förhåller sig till det omgivande samhällets normer. På det här sättet reproduceras till exempel handlingsmönster och andra uttryck för kulturell identitet och gemenskap.

Det övergripande syftet är att studera skådespelarnas konsumtion i Stockholm under decennierna före och efter 1800. I centrum står det förhållande som uppstod mellan borgenär och gäldenär. I konkursansökningarna är det möjligt att utläsa hur denna ofta instabila relation byggdes upp och förvaltades av parterna och vilka faktorer som var drivande när den till slut kollapsade. Studien är indelad i två delar, där den första har fokus på vilken typ av konsumtion skådespelarna ägnade sig åt, vilka deras kreditorer var och var i staden de befann sig. I den andra delen ser jag närmare på hur gäldenärer och borgenärer resonerade kring sina respektive roller och den relation de byggt under kredittiden. De olika inlagorna i samband med konkursansökningarna kan ses som ett pågående samtal mellan individ och kultur, på det sättet att individen här resonerar, förklarar och förhåller sig till en dold röst, vars ideal om hur individen förväntas vara och agera i samband med sin konsumtion blir tydliga. I detta blir kön, social miljö och bakgrund viktiga perspektiv.⁶

Att begära sig i konkurs, eller cession som var det uttryck som användes under den här perioden, innebar rent konkret att man som individ inte längre kunde fullgöra de skyldigheter man hade till sina kreditorer. Detta var visserligen inte något ovanligt under den här perioden, men betydde heller inte att det på individnivå inte var stigmatiserande.⁷ För flera av de skådespelare som står i centrum för studien är det uppenbart att de under en längre tid kämpat med en omfattande skuldbild och där konkursansökan var sista utvägen ur en besvärlig situation. Dock fanns det även fördelar med ett konkursförfarande; under ansökningstiden var gäldenären skyddad mot utmätningar och konkursen kunde även innebära en möjlighet till sanering av de ofta mycket trassliga ekonomiska förhållandena, en möjlighet att börja om när skulderna var reglerade. Proceduren att gå i cession var i stora stycken densamma som idag och startade med att personen gick till (i det här fallet) rådhusrätten med en ansökan om att avstå alla

sina tillgångar till sina kreditorer och en förklaring till vad som föranlett cessionen. Kreditorerna, som i och med detta blev borgenärer, kallades till ett möte där de kunde presentera sina krav på gäldenären. Från 1766 genomgick konkurslagstiftningen ett flertal reformer, som resulterade i den nya konkurslagens införande 1773. Ett av de nya elementen i lagen var att gäldenären nu var skyddad från utmätning under tiden konkursen handlades. Detta innebar att ett konkursförfarande inte bara var negativt för den skuldsatta.⁸

Konkursansökningarna blir en berättelse som inte bara beskriver gäldenärens ekonomiska situation, utan även den relation som gäldenärer och borgenärer grundade. Relationen startade med att en kredit beviljades, som sedan behövde underhållas för att relationen skulle kunna fortsätta. På det sättet är det även möjligt att se konkursansökningarna som ett pågående samtal mellan gäldenärerna som förklarar sig och förhåller sig till samhällets normer och sammanhang, som i sin tur kommer till uttryck i rättens agerande, medan borgenärerna besvarar gäldenärernas yrkanden och argumenterar för sin sak. Flera av ansökningarna kopplade till skådespelarna innehåller även inlagor från borgenärerna där de svarar på gäldenärens påståenden inför rätten om anledningen till skuldens uppkomst samt oförmågan att betala. Ofta inkom borgenärerna med detaljerade kvitton där specificerade inköp angavs tillsammans med datum liksom eventuella överenskommelser kring skulden. En del konkursansökningar gick aldrig vidare i pro-

Christina Wilhelmina Enboms ansökan till rätten om att få gå i konkurs. Stockholms stadsarkiv.

6 Ett liknande resonemang använder sig Ekström av (2002, s. 47–48, 51–52).

7 Muldrew 1998, s. 194; Finn 2007, s. 153.

8 Hayen 2017, s. 141–142; Steinrud 2017a, s. 167–168, jfr Steinrud 2017, s. 121–128.

cessen. Anledningarna till detta kunde bland annat ha varit att individerna kom överens utanför rätten eller att man fick hjälp att betala sina skulder.⁹

Hur många skådespelare totalt som ansökte om konkurs i Stockholm under den här perioden är generellt sett svårt att få en uppfattning om då deras titlar kunde variera kraftigt i konkursdiarierna, som anger inkomna ansökningar. Det är med andra ord inte möjligt att tala om individer knutna till skådespeleri som varken över- eller underrepresenterade i materialet.¹⁰

Stockholm som dramatisk scen

De offentliga teaterscenerna i Stockholm vid tiden kring sekelskiftet 1800 var främst två: Kungliga Operan vid Gustav Adolfs torg och Arsenalsteatern eller Kongliga Mindre Teatern i palatset Makalös i Kungsträdgården.¹¹ Anledningen till detta något magra utbud var förstås det kungliga teatermonopolet som infördes 1798 för att skydda de nyinrättade teatrarna från konkurrens, ett monopol som kvarstod fram till 1842, då kapten Anders Lindeberg invigde Nya Teatern vid Kungsträdgården.¹² Ytterligare en tongivande teaterscen var den så kallade Stenborgska teatern eller den Nya svenska teatern, verksam 1784 till 1799.¹³ Det var en av de större och mer populära teatrarna i huvudstaden under den gusta-

9 Dessa ansökningar har inte tagits med i den här studien, då många av dem gallrades tidigt. Även om en del finns kvar är bevarandegraden låg bland de tillbakadragna ansökningarna medan diarierna förstås bevarades och möjliggör information om att en ansökan lämnats in men dragits tillbaka. Ett talande exempel är Stenberg, som under sommaren 1794 ansökte om konkurs tre gånger, varav de två första drogs tillbaka (Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, C5a: 143, 144, 150).

10 För de kvinnliga skådespelarnas del har detta utretts (Steinrud 2017a och b, 2019) medan det för de manliga skådespelarnas del återstår att göra. Hittills har fler ansökningar kunnat noteras än som finns upptaget i litteratur eller i databasen www.tidigmodernkonkurser.se. För männen finns 179 ansökningar noterade för åren 1780 till och med 1850, jämfört med de tolv ansökningar som inlämnades av kvinnliga skådespelare under samma tid. Värt att notera är att samma individ ibland får yrkestiteln ”sångare/sångerska” eller ”chorsångare/-sångerska” medan han/hon i andra ansökningar har titeln ”actör/actris”.

11 Stribolt 1982, s. 11–13.

12 Stribolt 1982, s. 15–18; Holm 1980/1981, s. 339.

13 Även namn som Svenska komiska teatern eller Komiska teatern förekommer vid olika tider (Nordensvan 1917, s. 72).

vianska tiden. Fram till Dramatens grundande 1788 var den Stenborgska teatern också den enda fasta dramatiska teatern som använde svenska som spelspråk. Det var far och son Stenborg, Petter och Carl, som förestod teatern.¹⁴

Det är tio individer som utgör den här studiens utgångspunkt, fem kvinnor och fem män: Christina Wilhelmina Enbom (konkurs 1843), Maria Charlotta Erikson (konkurs 1840), Johan Niklas Frodelius (konkurs 1841), Jean Isaac Högvist (konkurs 1843), Petter Johan Lindskog (konkurs 1791), Anders Lundberg (konkurs 1800), Jean Magnus Maurde (konkurs 1818), Ebba Jeanette Morman (konkurs 1794, 1796), Lisette Stenberg (konkurs 1789, 1794) och Sophia Wäström (konkurs 1806).¹⁵ De var alla aktiva och verksamma som skådespelare i Stockholm under decennierna kring sekelskiftet 1800. Den här perioden i svensk teaterhistoria är dominerad av det kungliga teatermonopolet som bland annat medförde att teatern förändrades från att ha varit en arbetsplats främst för utländska kringresande teatersällskap till att bli en nationell angelägenhet.¹⁶ Samtliga av de tio skådespelarna ansökte om och beviljades konkurs minst en gång under sin tid som aktiva skådespelare.¹⁷

Att ägna sig åt skådespeleri under teatermonopolet var allt annat än förknippat med ärlighet och en stabil tillvaro. Särskilt hårt drabbades kvinnorna av detta, även om också männens tillvaro som teateranställda kritiserades. Dock handlade det sällan om kritik mot deras sexuella ära som det gjorde för kvinnornas del. Promiskuitet, slösaktighet och en ostadig tillvaro var åsikter som var allmänt förhärskande när det gällde teaterfolk under den här perioden.¹⁸

Studien omfattar i huvudsak perioden då Gustav III:s teatermonopol var aktivt, men av konkursansökningarna att döma har majoriteten av skådespelarna brottats med ekonomiska bekymmer under en längre tid. Skådespelarna är valda utifrån ungefär samma verksamhetsperiod och därmed möjliggörs jämförelser, både i fråga om vad de inhandlade på kredit och av vem, men även var i staden de rörde sig. I detta urval har de kvinnliga skådespelarnas konkursansökningar varit styrande, då de i jämförelse med männens är färre. Generellt

14 Flodmark 1893, s. 3–15.

15 Konkursåret avser när konkursansökan lämnades in.

16 Stribolt 1982, s. 11–13; Steinrud 2019, s. 5–6.

17 Flera av skådespelarna genomgick dessutom skilsmässor och hade äktenskapsförord, vilket ger ytterligare insyn i deras ekonomiska och materiella villkor.

18 Nordin Hennel 1997, s. 55–61; Steinrud 2019, s. 4–5; Lilti 2017, s. 228–233.

bör nog konkursansökningarna ses som en sista utväg för människor som var svårt skuldsatta och inte såg någon annan väg ut ur sin situation.¹⁹

Som grupp uppvisar skådespelarna flera likheter utöver valet av yrke och att de var aktiva under samma period. Majoriteten av dem rekryterades till yrket från socialt och ekonomiskt instabila bakgrunder. I synnerhet tycks detta gälla de kvinnliga skådespelarna. För deras del var det till exempel ofta svårare att skaffa sig ett annat yrke efter sin tid på teatern medan männen hade flera andra karriärmöjligheter. Av de tio individer som står i centrum här kom majoriteten från socialt instabila uppväxtmiljöer och flera av dem sattes i olika typer av teaterskolor tidigt, kanske som en utväg för föräldrarna att förse barnen med någon sorts utbildning och framtida yrke. En närmare analys av de tio individernas bakgrund visar att flera av dem haft god kännedom om högreståndsmiljöer under sin uppväxt, även om de själva levde i för sin tid armod och fattigdom.²⁰ Som grupp betraktat är det en brokig skara individer som står i centrum för den här underökningen.

19 Hayen 2017.

20 Att utifrån skådespelarnas bakgrund bestämma deras uppväxtmiljö kan vara vanskligt på flera sätt. Vad som på ytan kan se ut som en ordnad uppväxt med gifta föräldrar som försörjde sina barn kan vid ett fördjupat studium visa sig vara något annat. Ett exempel på detta är Jean Isaac Högqvist, som vid första anblicken ser ut att komma från ett ordnat hem med föräldrar med anställningar som också försörjde barnen. En närmare undersökning av hans och syskonens uppväxtmiljö, där den så berömda skådespelare systemen Emelie Högqvist står i centrum, visar att barnen växte upp i grevens till Leufsta, Carl de Geers, hushåll på Västra Trädgårdsgatan i Stockholm. Han var i början av 1800-talet en av Sveriges rikaste män. Föräldrarna arbetade i hushållet som kammartjänare och kammarjungfru, men äktenskapet var komplicerat och det är tydligt att barnen Högqvist i många stycken befann sig i en socialt och känslomässigt utsatt position, även om de ekonomiskt var sörjda för (Blanche 1870, s. 152–153). Högqvist levde med ett svårt alkoholmissbruk, en tillvaro han verkar ha varit bekant med från uppväxtåren med sina föräldrar (Wikland 1971–1973, s. 679). På samma sätt visar Jean Magnus Maurdes bakgrund flera motsägelsefulla sidor. I dopet fick han namnet Johan Magnus Andersson, son till en guldsmed i Halmstad, och hans mor var dotter till guldsmeden i Varberg, Peter Röding. Trots de framgångsrika släkterna verkar både föräldrarna ha dött mer eller mindre utfattiga, fadern på fattighuset i Kungsbacka och modern i Stockholm där hennes bouppteckning visar att hennes ägodelar i stort sett bestod av ett par klädesplagg (Halmstads kyrkoarkiv, C1: 3, GLA, Guld- och silversmeder i Halmstad under 1700- och början av 1800-talet, Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1965, s. 54–56, Svensson 1969, se även bouppteckning efter A M Röding, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F1AA: 48, SSA).

De tio individerna har även andra gemensamma nämnare. De var framför allt aktiva på Kungliga Dramatiska Teatern, som grundades 1788 av Gustav III. De var välkända skådespelare under sin tid och finns nämnda i många av de både samtida och senare källor som beskriver Stockholms teaterliv. De Stenborgska skådebanorna samlade flera av dem i slutet av 1700-talet och de var kolleger vid något tillfälle. Maria Charlotta Erikson, Petter Johan Lindskog, Anders Lundberg, Jean Magnus Maurde, Ebba Jeanette Morman och Lisette Stenberg uppträdde alla under far och son Stenborg. Flera av dem gick också vidare till Dramaten. Undantaget här är Stenberg, som trots sin stora popularitet inte blev erbjuden en tjänst på de kungliga scenerna. Möjligen skulle mängden av skandaler som omgärdade hennes liv vara en av orsakerna till detta.²¹

Prekära yrken, prekära lägen

”Bakom dessa murar ligger Sodom” är ett vanligt förekommande uttalande när det gäller teatern under lång tid. Omoraliskt beteende, flärd och jakt efter ständig njutning och omedelbar behovstillfredsställelse tillsammans med en tvångsmässig lyxkonsumtion var en bild av skådespelarna som var vanligt förekommande under den här perioden, men även tidigare och senare. I veckotidningen *Heimdall*, som ägnade särskild uppmärksamhet åt litteratur och teater går det att 1830 läsa följande om skådespelarens yrke, där tidningen menar att orsaken till de fördomar

Skådespelerskan Maria Charlotta Erikson, här tecknad av Maria Röhl 1832. Kungliga biblioteket.

21 Flodmark 1896, s. 5, 7–8; Steinrud 2019, s. 9–11.

som i allmänhet råder mot skådespelaryrket grundar sig i ”att mängden af de personer, som användas för theatern, hafva föga sedlig kultur och än ringare kunskaper, samt, genom sitt sätt att lefva för dagen, föra ett oregelbundet lif, hvilket föga står tillsammans med de allvarsammare grundsatser, hvarpå huslig lycka och medborgerligt välstånd hvila.”²² Skådespelaryrket blev ofta i allmänhetens ögon en symbol för dekadens, destruktivitet och ansvarslöshet. De ansågs allmänt leva ett liv i lyx och överflöd, ständigt konsumerande varor de inte hade råd med för att slutligen hamna på fattighuset, svårt skuldsatta.²³

Skådespelare och deras kopplingar till insolvens har studerats av både teaterhistorikern Tracy D. Davies och historikern Bernard Ince.²⁴ De pekar i sina studier på hur de enskilda individernas ekonomiska förutsättningar som skådespelare kan kopplas till såväl den lokala som den regionala ekonomin. Ince pekar även på hur man genom att studera mängden konkurser bland teaterföreståndare och teaterägare kan säga något om den ekonomiska situationen i landet i stort. En generell nedgång i ekonomin gjorde det svårare för teatrarna att överleva och antalet konkurser ökar bland den gruppen.²⁵ Skådespelarnas utkomst och deras förutsättningar att försörja sig i sitt yrke grep in i hur de hanterade sina egna tillgångar och förväntade inkomster. Detta tema är något som historikern Margot C. Finn belyser i sin forskning om den engelska konsumentkulturen. Det Finn bland annat pekar på är den sociala karaktär som ett kreditgivande omges av, men också hur sociala normer fungerar i relation till kopplingen mellan gäldenär och borgenär.²⁶ Att ingå i ett kreditgivande och kredittagande var att ingå i ett system av skulder och krediter som blir synligt på individnivå. Det är detta nätverk som står i centrum här.

Davies och Inces studier rör förhållandena i Storbritannien under framför allt 1800-talet, men liknande resultat kan ses i studier som rör de svenska skådespelarna. I mina tidigare studier av scenfolkets konsumtion har jag visat att den kan betraktas som nödvändig för att skapa och upprätthålla en eftertraktad position. I omvärldens ögon betraktades skådespelarnas konsumtion i stora stycken som

22 *Heimdall*, nummer 28, 1830.

23 Platen 1980; Steinrud 2019, s. 6–8.

24 Davies 2000, se särskilt s. 186–199; Davies 1991, s. 24–35; Ince 2014, 2016, 2017.

25 Ince 2017, s. 392–394.

26 Finn 2007, s. 9, 25, 67ff.

lyx i betydelsen onödig konsumtion. Men konkurshandlingarna visar snarare att den konsumtion de ägnade sig åt var förutsättningen för deras tillvaro vid stadens teatrar – garderobskostnaderna var en utgift som varje skådespelare själv fick stå för.²⁷ Skådespelarna hamnade lätt i något av ett Moment 22: för att arbeta behövde de skaffa sig utrustning, för att få utrustningen behövde de medel som de fick genom sitt arbete. Att sätta sig i skuld kan då också tolkas som ett rationellt beteende. Samtidigt kan det här konsumtionsmönstret även ses som ett sätt att skapa sig en identitet som just scenfolk. Konsumtionen blir därmed en performativ akt. Genom konsumtionen väljer man att presentera sig själv. De föremål man omger sig med föreställer man sig även ska berätta för andra – och för en själv – vem och vad man är. Det handlar om en kulturell praktik som i deras konsumtionsmönster blir synlig. Den brittiske historikern Peter Burke, och många med honom, har utvecklat sociologen och ekonomen Thorstein Veblens begrepp för att göra konsumtion synlig och förståelig när det gäller olika gruppers konsumtionsmönster och den kulturella meningen bakom denna.²⁸ För att göra den här typen av konsumtion begriplig behöver den sättas in i en kontext där tid, rum och social miljö blir bärande kategorier. Genom konsumtionen kan kulturen skönjas då individen omsätter de normativa budskapen i sin egen tillvaro.²⁹

Flärd och pengar på fickan

Teaterns organisation var uppbyggd kring det faktum att skådespelarna i stor utsträckning var entreprenörer som drev sina egna rörelser. De var tvungna att själva ordna med kostymer för olika roller, frisyrier och håruppsättningar, skor, smink och accessoarer. Det här var ofta en tung utgiftspost för skådespelarna under deras karriärer och man kan se att deras möjligheter att prestera på scenen stod i direkt samband med hur mycket pengar de tjänade.³⁰

Lönen baserade sig på två olika system; som anställd kunde din lön antingen betalas ut efter teaterns samlade inkomster eller som en fast lön. Under första

27 Steinrud 2017a, s. 165–169.

28 Veblen 1899; Burke 1987, s. 132–149, 1993, 1995, s. 67–69.

29 Historikern Alexandra Shepard (2015, s. 2, 310) skriver om individens egna uppfattningar om sin ekonomi och sin betalningsförmåga, men också kring de beslut de fattar kring sin ekonomi, som rationell och god.

30 Steinrud 2017a.

halvan av 1800-talet var det första systemet förhärskande och många skådespelares löner följde vad teatern kunde tjäna på sina föreställningar. Detta betydde förstås att lönen varierade mycket, vilket gör att det är svårt att ge en heltäckande bild av hur stora inkomster skådespelarna hade från teatern. År 1820 kunde en skådespelare tjäna någonstans från tvåtusen riksdaler per år till under femhundra, men kvinnorna var förstås inte de som nådde de högre lönerna. Snarare låg deras lönespann någonstans mellan ettusen och femhundra med några undantag.³¹ Christina Wilhelmina Enbom berättade 1843 att hon tjänade omkring åttahundra riksdaler per år, vilket placerade henne i gruppen av mer välbetalda skådespelare.³² Johan Niklas Frodelius å sin sida uppgav sin lön till fyrahundra per år.³³ Dessa summor ska dock inte ses som gällande för hela gruppen skådespelare. Snarare är spannet stort, en del tjänade mer på en månad än vad andra gjorde under ett år. Vissa av skådespelarna lyckades förhandla sig till löneökningar och olika förmåner, medan andra kämpade hela sin yrkesverksamma tid på randen till fattigdom och hade stora svårigheter att klara försörjningen på lönen från teatern.³⁴

Genom att studera vad skådespelarna faktiskt köpte och inte betalade för i de räkningar som kreditorerna lämnade in till rätten är det tydligt att de kvinnliga skådespelarna framför allt hade skulder efter inköp som hade med deras profession att göra. Mellan 85 och 95 procent av deras skulder kom från inköp av textilier, kläder, accessoarer, skor och bijouterier.³⁵ De manliga skådespelarnas konsumtion uppvisar ett något annorlunda mönster. De, liksom de kvinnliga skådespelarna, har skulder till butiksinnehavare och handelsmän som saluför textilier och accessoarer, men inte alls i samma utsträckning som de kvinnliga skådespelarna. Istället är det ett annat mönster som blir tydligt. Diagrammen nedan illustrerar

31 Nordin Hennel 1997, s. 118. Samma mönster kan ses hos de viktoriaiska skådespelarna (Davis 1991, s. 24–35).

32 Enboms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 129/1844, SSA. Jfr med Nordin Hennel 1997, s. 119.

33 Frodelius konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1842, SSA. Lönerna kan jämföras med priset för en tunna råg som kostade 20 riksdaler riksgäld 1840 och med priset för ett lispund smör 1845, vilket uppgick till 7 ½ rdr rgs (Lagerqvist och Nathorst-Böös 2002, s. 93–94).

34 Steinrud 2019, jfr även Lilti 2017, s. 27–32.

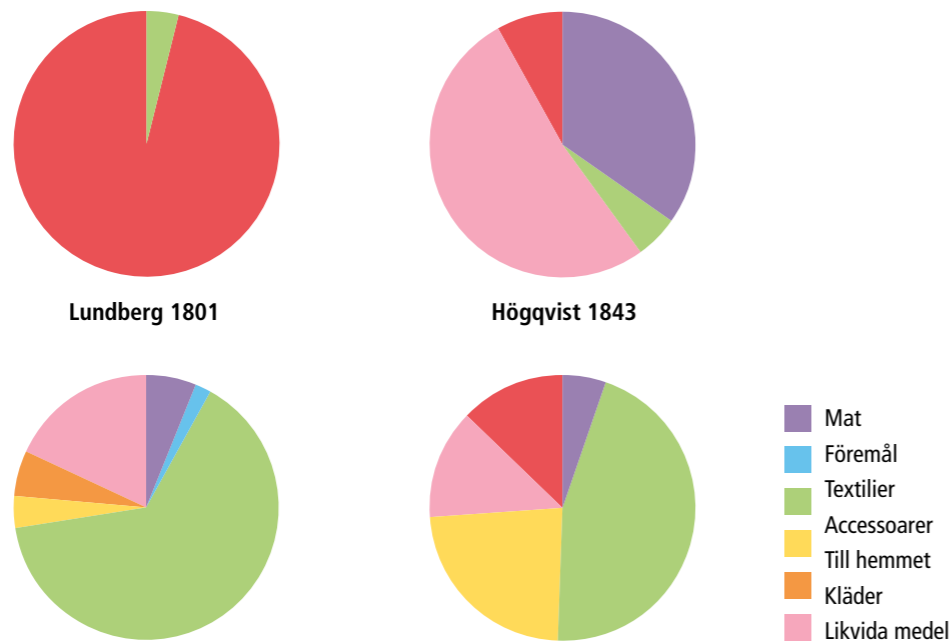
35 Steinrud 2017a, s. 167–169.

skillnaderna mellan de kvinnliga och de manliga skådespelarnas konsumtion och skuldbild. Oavsett deras individuella finansiella situation, ålder, karriär eller familjesituation uppvisar deras skulder ett distinkt könsmissigt mönster.

Om de allra flesta skulderna som de kvinnliga skådespelarna uppvisade hade uppstått när de handlat föremål, mestadels textilier och accessoarer, hade de manliga skådespelarna skulder som kom från personliga lån, exempelvis från penningutlånare eller så kallade "procentare". Det är inte möjligt att säga att de inte ägnade sig åt samma typ av konsumtion som de kvinnliga skådespelarna, men i konkursansökningarna är det tydligt att de i betydligt större utsträckning lånade pengar än de kvinnliga skådespelarna. De verkar ha föredragit att ha pengar att tillgå. Om detta berodde på att de inte var betrodda med kredit hos butiksinnehavare och handelsmän eller att de, som män, förväntades ha pengar på fickan, är svårt att säga. Det är dock tydligt att kvinnorna hamnade i prekära situationer på grund av konsumtion av personliga föremål medan männen hamnade där på grund av personliga lån.

En annan intressant skillnad mellan de två grupperna blir synlig när man studerar själva konkursansökningarna. Visserligen hade båda grupperna skulder till hantverkare, som frisörer, skomakare och skräddare, men mer sällan till handelsmän som sålde möbler, mattor, gardiner, porslin och köksutensilier. Detta ska inte tolkas som att de inte köpte dessa typer av föremål. En annan möjlighet är att de nekades kredit hos den här typen av hantverkare, eller att de betalade sina skulder i tid. Dock är det väl värt att notera att den här typen av hantverkare sällan finns listade som kreditorer hos skådespelarna som grupp. I en del fall kan dessa föremål ha ingått i en hyrd bostad, men ser man till de tillgångar som varje konkursbo upprättade finns en del av dessa föremål med, hos en del i

större utsträckning än andra. Den stora skillnaden ligger snarare i att de manliga skådespelarna i genomsnitt hade fyra gånger högre skulder till skräddare än de kvinnliga skådespelarna. Av dessa individer hade Jean Isaac Höggvist absolut störst skulder till en skräddare. Frågan är om inte kvinnorna själva i viss utsträckning förväntades kunna framställa kläder av tyger snarare än att vända sig till skräddare. Den kvinnliga skådespelaren Henriette Widerberg berättar i sina memoarer om hur hon själv syr sina scenkläder och om sin rädsla för att framträda i fula och misstänksamma kläder.³⁶ Även adelsdamen Märta Helena Reenstierna noterar i sin dagbok att hon själv deltar i arbetet att sy om och förändra kläder så de passar en ny kropp eller en ny kontext, medan skräddare anlitas för att omskapa makens och sonens kläder.³⁷ De könsmissiga skillnaderna till trots utgörs gruppen av individer, och deras olika situationer i livet kan spåras

³⁶ Widerberg 1850:8, 24.

³⁷ Rasmussen 2016, s. 202–203.

i konkursansökningarna. Diagrammen nedan visar de skulder som två manliga respektive två kvinnliga skådespelare uppvisade i sina konkursansökningar.

Dessa fyra individer hade alla olika bakgrund vad gällde karriärer och familjeförhållanden, och de var dessutom olika gamla vid tiden för sina konkurser. Deras ekonomiska förutsättningar och möjligheter var med andra ord helt olika. De fyra diagrammen visar deras skulder fördelade på sju olika kategorier; *Mat*, *Föremål*, *Textilier*, *Accessoarar*, *Till hemmet*, *Kläder* och *Likvida medel*. Kategorin ”Mat” inbegriper livsmedel i bred bemärkelse, men även kaffe, socker och bakelser till exempel. ”Föremål” omfattar saker som pipor, tobakspungar, kammar och hand-/rakspeglar medan ”Accessoarar” innehåller föremål som spetsar, band, plymer, knappor och smink. ”Textilier” omfattar alla typer av tyger och ”Till hemmet” refererar till föremål som starkt förknippas med heminredning, som täcken, mattor, gardiner och möbler. Kategorin ”Likvida medel” inkluderar alla typer av personliga lån och skuldsedlar. Omkring hälften av Sophia Wäströms skulder kom sig av att hon handlat, och inte betalat för, textilier men också kläder. Ungefär en fjärdedel av textilierna var tillverkade av siden, sammet och sidensarge. Wäström hade även en del obetalda skulder efter att ha handlat mat på kredit, som kaffebönor, socker, sötsaker och bakelser.³⁸ Hennes konsumtion uppvisar många likheter med Maria Charlotta Eriksons, som också hon hade många obetalda skulder efter att ha inhandlat textilier, kläder och accessoarer. Jean Isaac Höggvist, å andra sidan, hade många skulder till olika traktörer (och hos dessa framför allt alkoholhaltiga drycker) och vinhandlare. Under en förhållandevis kort period konsumerade han stora kvantiteter alkohol på restauranger i Stockholm men även på andra ställen i Sverige, troligen dit hans yrke som omkringresande skådespelare tagit honom. Han hade utöver detta en omfattande skuld till en skräddare, som under en månad försåg honom med byxor, kavaj och rock. Anders Lundberg var den av de fyra som hade den absolut lägsta sammantagna skulden, men som heller inte uppvisade några omfattande tillgångar. Värt att peka på är att den mängd textilier som de manliga skådespelarna inhandlade var betydligt mycket mindre än de kvinnligas. Istället för siden och sammet var de textilier de valde av kambrik och linne medan föremål som handskar och halsdukar var tillverkade av siden.

³⁸ Wäströms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 159/1806, SSA.

Den tydligaste skiljelinjen mellan skulder och typer av varor står alltså att finna mellan de manliga och de kvinnliga skådespelarna, snarare än mellan individerna, vilket diagrammen här ovan illustrerar.

Levnadsvanor och shopping

I de förklaringar som individerna lämnade in tillsammans med sina konkursansökningar kommer normer och föreställningar om skådespelarnas tillvaro upp till ytan. En *kulturell praktik* innebär för skådespelarna ett visst handlingsmönster och ett visst ställningstagande som bygger på och speglar förväntningar från det omgivande samhället. Förklaringen som skådespelarna gav i konkursansökningarna liknade i många fall ett försvarstal där de ofta förde ett resonemang kring hur de själva föreställde sig sin tillvaro och sina möjligheter att agera utifrån de förutsättningar de hade, med andra ord hur de omsatte dessa kulturella praktiker i handling. Historikern Alexandra Shepard menar i sin studie att mängden lösöre – och det värde det representerade – påverkade i hur stor grad människor var betrodda, men också hur de själva använde sina tillgångar som ett bevis på att de var hederliga, hårt arbetande och ärliga.³⁹ Samma fenomen syns i de ansökningar som skådespelarna lämnade in. I synnerhet de manliga skådespelarna återkommer till detta i sina förklaringar, där de ofta inleder med sina intentioner och försök att försörja sig och sin familj på ett hederligt vis – genom lönearbete.⁴⁰ Väl värt att notera är att motsvarande resonemang inte står att finna i de kvinnliga skådespelarnas ansökningar. Där handlar det snarare om att de försäkrar att de inte överkonsumerat, utan att de varit tvungna att inhandla föremål på kredit för att kunna utöva sitt yrke och att de sedan inte kunnat få rätt roll, rätt lön eller på annat sätt inte haft pengar att betala sina skulder.⁴¹ Tillgångar som bestod av föremål som var logiska och rationella i ett hem anges som nödvändiga och enkla (madrasser, filtar, enkla kläder) medan

39 Shepard 2015, s. 82–87, 95–98.

40 Se t.ex. Lundbergs konkursansökan (Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 247/1801) samt Maurde (Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 104/1818).

41 Eriksons konkursansökan (Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1841). Undantaget här är möjligen Stenberg, som i sin konkursansökan uttryckligen anger att hon inte har kontroll över varken sina tillgångar eller sina fordringar (Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 28/1796).

föremål som skulle kunna tolkas som överflödiga och onödiga lyxföremål (pianon, solfjädrar, peruker) tonas ned eller noteras som pantsatta eller belånade.⁴²

I sin studie *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities* från 1988 lyfter antropologen Grant McCracken fram individens behov av att presentera sig som tillförlitliga och kapabla i samband med konsumtionsbeslut. Genom att visa upp ett yttre som tydliggör att man har tillgångar och kan konsumera ger man även intrycket av att vara om inte rik så i alla fall kapabel att betala sina räkningar och hantera sina krediter. Detta att med sitt yttre och med sina handlingar visa att man har betalningsförmåga kan kopplas till sociologen Erving Goffmans tankar kring det slags handlande (*performance*) som syftar till att visa upp ett görande, en praktik. Genom sitt agerande vill man berätta något för omvärlden.⁴³ Ett sådant resonemang är ytterligare ett sätt att förstå den konsumtion som skådespelarna ägnade sig åt. Jean Isaac Högqvist, som under mer eller mindre hela sin aktiva period som skådespelare levde på randen till utblottning är ett exempel på detta. Med jämna mellanrum ekiperade han sig med nya kläder i kombination med lagning och uppfräschning av de gamla.⁴⁴ Det är dessutom möjligt att det är i samband med att han tilldelas en roll i en uppsättning eller försöker få en anställning som han ekiperar sig.

Konsumtionshandlingen är en källa till identifikation och distraktion. Lisette Stenberg försatte sig i stora skulder alldeles dagarna innan hon ansökte om konkurs, men även efter att konkursansökan lämnats in. Det här väckte ont blod hos hennes kreditorer/borgenärer, som lyfte fram det beteendet som särskilt illa. I sina ansökningar angav hon att hon bara har ”det allra nödvändigaste”, dessa stora inköp till trots. Det är möjligt att hon handlade på kredit hos en för att sälja föremålen eller pantsätta dem hos någon annan. Hon blir efter ett liknande förfarande tagen till arresten under 1790-talet, men släpps då någon (okänd, troligen manlig beundrare) betalar hennes skulder.⁴⁵ Oavsett anledningarna till de ekonomiska svårigheterna menade rätten att de inköp som gjorts handlade om

42 I sin ansökan anger t.ex. Lisette Stenberg föremål som solfjädrar och särskilt dyrbara kläder som helt eller delvis pantsatta och belånade (Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 28/1796).

43 Goffman 1974, s. 222, jfr Grimes 2006, s. 163–165.

44 Högqvists konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 455/1843, SSA.

45 Flodmark 1896, s. 15.

en onödig konsumtion av lyxvaror. Stenbergs försvar, ”det allra nödvändigaste”, är ett svar på den väntade kritiken, liksom andras liknande utsagor. Oavsett inköpen karaktär tolkades de i omvärldens ögon som ett slöseri.

Historikern Alexandra Shepard har i sin studie av domstolshandlingar och vittnesframträdanden under det tidigmoderna England fokuserat på hur individerna själva omtalade och beskrev sina tillgångar. Hon pekar på hur stor del av individernas sociala ställning som berodde på andras uppfattning om deras betalningsförmåga, grundad på en föreställning om deras tillgångar.⁴⁶ Att individerna här ovan uppfattades som solida och stadda vid kassa var oerhört viktigt för deras fortsatta liv i staden; ett rykte om att däremot befinna sig på ett sluttande plan och i en pekuniärt svår situation kunde orsaka att flera kreditorer samtidigt krävde sina fordringar åter, vilket kunde orsaka stora problem. I slutet av augusti 1793 kunde läsaren av *Dagligt Allehanda* i Stockholm läsa teaterdirektören Carl Stenbergs kungörelse om att någon förfalskat hans namnteckning på en revers och att han befarade att ”det från samma hand flere falska Accepter kunna vara utpräglade” och uppmanade allmänheten att inte låta sig lura av dessa.⁴⁷ Den som förfalskat namnteckningen är Lisette Stenberg.⁴⁸ Troligen omsatte hon inte dessa förfalskade reverser till kontanter genom att sälja dem vidare i någon större utsträckning, eftersom det inte gjordes någon rättssak av det. Snarare använde hon dem för att visa sin solvens och att hon var vid stadd kassa. Att se ut som och framträda som en individ med tillgångar var i dessa kretsar möjligen lika viktigt, om inte viktigare, än att faktiskt ha det. Samma spår, fast tvärt om, står att finna i konkursförordandet; här skulle man visa att man hade möjlighet att betala sina skulder men samtidigt inte ge intryck av att man ägde ”för mycket”, då risken för utmätning var stor. Anders Lundberg, som dog 1804 hade enligt bouppteckningen inga tillgångar alls, men änkan ansökte året efter om konkurs och anger att makens skulder förorsakat hennes prekära situation och då finns en detaljerad bouppteckning med i ett försök att en gång för alla ge borgenärerna det som fanns i boet.⁴⁹

46 Shepard 2015, s. 43–46.

47 *Dagligt Allehanda* 31 augusti 1793.

48 Flodmark 1896, s. 13–14.

49 Lundbergs konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 247/1801, hans bouppteckning, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F1a: 356, hustruns konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 203/1805.

Borgenärerna: närhet och avstånd

Konkursansökningarna utgör en sorts ögonblicksbild av en konsumtion som skådespelaren hade förlorat kontrollen över, ett konsumerande av varor och tjänster utan möjlighet att återgälda skulderna. Ansökningarna var för både männen och kvinnorna befolkade med traktörer, textilförsäljare, penningutlånare och handelsmän som saluförde bijouterier. Med hjälp av dessa är det möjligt att måla upp en bild av Stockholm och se var skådespelarna bodde, var de handlade och hur de rörde sig i staden.⁵⁰

Kartbilderna ger samma bild också vad gäller samtliga studerade skådespelares urbana närvaro. Det är i trakterna kring teatrarna som de i huvudsak rör sig och det är på Norrmalm som deras vardagsliv framför allt utspelar sig. Den geografiska kartläggningen visar även att när det gällde inköp av tyger och annat textilt material som band och spetsar, rörde de sig i stadens centrum. Västerlånggatan var en av de gator som de regelbundet återkom till, och kvarteren runt omkring hyste flera av de handelsmän vars etablissemang de besökte. Särskilt tydligt blir detta i studiet av Maria Charlotta Eriksons borgenärer. Hon besökte regelbundet en rad textilförsäljare i stadens centrala delar. Här gjorde hon inköp av linne, lärft, siden- och sammetstyger, av näsdukar och av flanell. Även handskar, plymer, band och spetsar inköptes i de här kvarteren.⁵¹ I de manliga skådespelarnas konkurshandlingar är det tydligt att stadens centrum vad gällde textilinköp under den undersökta tidsperioden för dem var här. För övrig konsumtion, och i fråga om skulder till restauratörer, källarmästare och krögare, var deras rörelsemönster utpräglat lokalt med närheten till hemmet och till arbetsplatsen.

50 Kartorna uppvisar en ögonblicksbild vid det tillfälle då konkursansökan beviljades. Det är möjligt att kreditorerna från det att skulden ingicks till att ansökan lämnades in flyttade, precis som att skådespelarna kunde byta adress. Kartbilderna ger dock en relativt sammanhållen gemensam bild för skådespelarnas del, något som stärker deras relevans. Handelsmännens geografiska hemvist har kartlagts utifrån mantalslängderna 1800, 1810, 1820 samt 1840 (Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Mantalslängder, SSA). Kartbilderna är 1855 års karta över Stockholm från boken *Vägvisare inom Stockholm* (Mentzer 1855).

51 Eriksons konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1841, SSA.

Kartbilderna i Stockholms stads karta 1855 anger var fyra skådespelares bostad, arbetsplats samt borgenärer fanns. De blåmarkerade borgenärerna har försett skådespelarna med mat och dryck. Skådespelarna är Erikson (konkurs 1840), Frodelius (konkurs 1841), Högqvist (konkurs 1843) samt Wäström (konkurs 1806). Kartorna ger en samlad bild kring var skådespelarna rör sig i staden. Framför allt är det kring bostaden och arbetsplatsen som deras vardagskonsumtion äger rum.

Ett återkommande namn bland skådespelarnas borgenärer var Richard Tudéer, en populär traktör som ägde och drev en matservering i stadens centrum. Både Maria Charlotta Erikson och Jean Isaac Högvist var återkommande gäster där under 1840-talets tidiga år. Majoriteten av skulderna från mat och dryck i Högvists ansökan kom från besök på Tudéers matservering. Erikson, å andra sidan, åt regelbundet hos Tudéer, så regelbundet att det troligen handlar om att hon hyrde en matplats hos honom och åt hos honom mer eller mindre varje dag. Om han var mer generös mot sina gäldenärer är svårt att säga, men väl värt att notera att Tudéer förekommer i flera konkursansökningar inlämnade av teaterfolk som skådespelare, balettdansörer och sångare.⁵²

Genomgången av borgenärerna visar även att det förekommer flera judiska handelsmän och affärsmän bland dessa. I synnerhet när det gäller de kvinnliga skådespelarnas borgenärer och då framför allt hos Lisette Stenberg och Maria Charlotta Erikson. Marius, Benjamin, Hollender, Hirsch, Nachmansson och Kahn är bara några av de handelsmän som figurerar bland borgenärerna och som sänder in krav på gäldenären vid konkurstillfället. Värt att notera är att Stenberg vid sin andra konkurs hade fler skulder till judiska affärsmän och köpmän än vid sin första konkurs. Det är möjligt att Stenbergs dåliga rykte när det gäller ekonomiska affärer och hennes minst sagt instabila återbetalningsmöjligheter gjorde att hon hade större chans att få krediter hos nyetablerade judiska affärsmän, som försökte skapa sig en plattform i Stockholm.⁵³

En framträdande kategori av borgenärer som är särskilt synliga i samtliga konkursansökningar är gruppen penningutlånare. I synnerhet hos de manliga skådespelarna är dessa särskilt vanligt förekommande, men de dyker även upp hos de kvinnliga. Maria Charlotta Erikson hade till exempel regelbundet lånat upp stora belopp hos den judiska affärsmannen Johan Nathan Suber (1778–1849).⁵⁴ Erikson hade nära tusen riksdaler i sammanlagd skuld till en ränta på sex procent och hon hade länge kämpat med skulden innan konkursansökan lämnades in. 666 riksdaler återstod då, räntan oräknad. Suber hade titel krät-

52 Tudéer förekommer även som borgenär i Enboms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 129/1844.

53 Valentin 2004 (1919), s. 85–87. De judiska handelsmännen blev även, som Valentin noterar, viktiga kreditgivare, kreditförmedlare och bankirer.

54 Eriksons konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1844, SSA. Om Suber, se även Lindahl 1897, s. 201–204.

svaskare, en något ovanlig titel vid den här tiden men som avslöjar att hans yrke var att ta tillvara guldet i det avfall som bildades vid guldsmedjorna.⁵⁵ Vid sidan om detta var det framför allt genom en omfattande låneverksamhet som han byggde upp sin förmögenhet.⁵⁶ En annan av dessa penningutlånare var kassören och bokhållaren Isaac Nordwall (1757–1836), som förtjänar ett särskilt omnämnande. Han specialiserade sig tidigt i sin karriär på att låna ut pengar, verkar ha fokuserat på skådespelare och återkommer i flera konkursansökningar. När han som änkling vid 78 års ålder avled utan biologiska arvingar är hans bouppteckning en färgstark berättelse om en man med många tillgångar, både fasta, främst i form av fastigheter runt om i Stockholms stad, och lösöre. Men än mer iögonenfallande är uppgifterna om de fordringar (både säkra och osäkra) som finns med i bouppteckningen. Olika typer av kulturarbetare, artister och skådespelare är välrepresenterade bland dem som är skyldiga Nordwall pengar, som aktören Almlöf, dansörerna Spilhammar och Ambrosiani och kammarmusikern Megelin, men även brukspatroner, statssekreterare, majorer, notarier, stadsfiskaler, direktörer och fabriksägare finns representerade bland fordringarna.⁵⁷

De inlagor som Isaac Nordwall skrev till rätten visar en man som är väl insatt i hur det juridiska systemet fungerar och som kan både argumentera för sin sak och hävda sina rättigheter. Inte nog med att han hade kontroll över alla sina affärer – för de var många – också hans förmåga att argumentera för sina intressen var välutvecklad. I samband med Lisette Stenbergs konkursansökan 1796 skrev han flertalet inlagor till rätten och tonen i dem blev mer och mer uppfordrande. Varje gång som Stenberg och hennes av rätten utsedda förmyndare försökte slingra sig ur den betänkliga situationen var Nordwall där med ytterligare en inlaga till rätten. Att Stenberg varit helt okunnig om vad hon gjorde när hon ingick alla skuldförbindelserna höll han för otroligt och menade att hon själv

55 SAOB ”krätsvaskare”.

56 Krätsvaskning ansågs av de svenska myndigheterna som möjlig att jämställa med skedning, ett sätt att skilja guld och silver åt med salpetersyra. Detta var enligt judereglementet förbjudet och Suber fick istället anställning som lärling och gesäll hos en guldsmed, erhöll så småningom skyddsbrev och blev svensk medborgare. Titeln ”krätsvaskare” återfinns dock i samband med hans namn under 1840-talet (Johnson 2017, s. 44–45).

57 Isaac Nordwalls bouppteckning, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F1a: 487, SSA.

faktiskt försatt sig i den besvärliga situationen. Han hävdade också att Stenberg, efter alla hennes sammandrabbningar med rättvisan, på intet sätt var okunnig om de lagar hon hade att följa och rätta sig efter. Det är tydligt att Nordwall inte var en av Stenbergs favoriter, och inte heller hon skrädde orden när hon kallar honom igel – vilket egentligen bara var ett av alla de öknamn han fick. Hans sammandrabbningar med Stenberg var långt ifrån de enda.⁵⁸

Även om Isaac Nordwall inte var en affärsidkare i den bemärkelsen att han sålde varor, var han ett av de ofta återkommande namnen bland skådespelarnas kreditorer i konkursansökningarna. Han verkade ha varit en person som skådespelarna vände sig till i besvärliga situationer, där pengar behövde ordnas snabbt. I de olika inlagor som Nordwall skrev till rätten framkommer att han själv ansåg det som en risk att låna pengar till skådespelare. Denna risk verkade han dock vara villig att ta till en ränta på sex procent, som gjorde att skulderna ökade i en alarmerande hastighet.

Elastiska relationer

Listorna på kreditorer i konkursansökningarna visar att skådespelarna vände sig till nästan samma handelsmän och butiksinnehavare i Stockholm. De beviljades dessutom kredit igen och igen, trots att de varken betalade sina skulder eller underhöll räntan.

I konkursansökningarna är det möjligt att följa spåren efter relationen mellan å ena sidan borgenären och å andra sidan gäldenären. Ofta följer den ett mönster som går ut på att en relation etableras, gäldenären inhandlar något till en mindre summa på kredit som sedan betalas inom överenskommen tid. Därefter inhandlas ytterligare något och en kredit beviljas igen, som till en början underhålls, både vad gäller beloppet och räntan, medan olika typer av inköp görs och skuldbeloppet ökas på. Efter en tid missköts skulderna och endast delar av beloppen betalas för att sedan upphöra helt. I ansökningarna framkommer det tydligt att detta skapar irritation hos borgenärerna och de känner sig förda bakom ljuset. I Lisette Stenbergs ansökan från 1789 framgår att hon hade skaffat sig stora skulder genom att bland annat handla kläder på

58 Strand 1966, s. 47 om Ebba Jeanette Morman som togs till arresten för sina obetalda skulder, bland annat till Isaac Nordwall. Se även Mormans konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 212/1799.

kredit och till slut till och med pantsatt sitt klaver för att kunna betala hyran. Hon hade skulder hos bland andra sin hyresvärd, kramhandlare Brasch, handelsman Stenberg (som för övrigt återkommer som borgenär i flera av skådespelarnas ansökningar) och hos Carl Stenborg, som ofta lånade ut pengar till sina skådespelare. När hon lämnade in sin ansökan om cession till magistraten den 27 oktober 1789 lät hennes utsedde förmyndare, Didrik Gabriel Björn, mena att Stenberg som varande en ”värnlös ungdom”, helt borde befrias från de skulder hon hamnat i och pekade på att kreditorernas skuld var stor i detta. De, ”som hvarken äga förstånd eller hjärta”, hade ingått skuldförbindelser med Stenberg trots att hon var omyndig, och just därför menade Björn att Stenberg borde befrias från skulden.⁵⁹

Fem år senare, 1794, bad Lisette Stenberg återigen magistraten om tillstånd att gå i cession på grund av oförmåga att betala sina skulder. Vid detta tillfälle bestred dock fordringsägarna hennes ansökan och det framgår tydligt att de ansåg att Stenberg själv försatt sig i den här svåra pekuniära situationen och att hon därmed borde ”såsom en slöerska med andras penningar straffas efter lagar med tydligt innehåll”. Detta till trots förklarades hon på grund av sin omyndighet fri från alla borgenärskrav när domen föll den 4 april 1796, men domen anger också, att eftersom skulden varken berodde på olycka eller fattigdom, så kvarstod den och skulle betalas.⁶⁰ En av Stenbergs större fordringsägare var kramhandlare Gustaf Brasch. Hos honom hade hon under en relativt kort period, från den 20 april till och med den 16 maj 1789 – alltså en knapp månad – handlat på kredit för en summa på strax över nittiosex riksdaler. Enligt Braschs räkning hade hon på kredit inhandlat sidentyger, band, spetsar, fjädrar, handskar, silkesstrumpor, solfjädrar och hattar.⁶¹ Stenberg återkom dock till Brasch under de kommande åren och han beviljade henne som sagt kredit igen.

Den relation som skådespelaren byggde upp till sina kreditorer innebar även att de kunde följa med kreditorn när denna flyttade. Sällan var det några större sträckor som det handlade om, men det innebar att skådespelaren gjorde avsteg

59 Stenbergs konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 294/1791, SSA.

60 Flodmark 1896, s. 5–6, se även Stenbergs konkursansökningar i Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 294/1791 samt 28/1796.

61 Stenbergs konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 294/1791, SSA.

från regeln om att i vardagen handla så lokalt som möjligt. I synnerhet Johan Niklas Frodelius men även Maria Charlotta Erikson och Ebba Jeanette Morman uppvisar långa relationer till sina kreditorer med skulder som gick lång tid tillbaka.⁶²

Relationen mellan borgenär och gäldenär kan beskrivas som elastisk. Den grundades på tillit som underhölls och stärktes för att sedan sträckas ut och utsättas för påfrestningar när skulder förblev obetalda. Till slut brast relationen och mer eller mindre hårda krav på återbetalning kom och slutade – ibland – i en konkursansökan. Relationen sträcktes, drog ihop sig och sträcktes igen. Att erbjuda kredit var visserligen en risk, som historikern Margot C. Finn pekat på, men det var också nödvändigt för handelsmännen att erbjuda det eftersom möjligheten till kontant betalning var mycket liten.⁶³ Trots att skådespelarna ständigt tycktes brista i uppfyllandet av de ideal som de satte upp som mål för sitt beteende i sina ansökningar, fanns det en sorts beständighet i misslyckandet. I en del av de inlagor som inkommer till rätten i samband med konkursansökningarna framkommer det att borgenärerna i det närmaste hade gett upp om att få tillbaka sina pengar och såg ett förväntat beteende hos skådespelarna.

Flyktighet och beständighet

I samband med konkursansökningen lämnade individen in en förklaring till det svåra ekonomiska läge som han eller hon befann sig i. I dessa förklaringar är det tydligt att det är samtidens kvinno- och mansideal som de tar avstamp mot i sina konkursansökningar. Johan Niklas Frodelius, som i början av oktober 1841 lämnade in sin ansökan, förklarade att det var de ”knappa inkomster”, som ”varit otillräcklige för min och min familjes bärgning” som hade tvingat honom att ta lån och hamna i en allt snabbare skuldspiral som bara ledde nedåt. Ett liknande resonemang lyfter Petter Johan Lindskog fram, när han i juli 1791 lämnade in sin ansökan.

62 Frodelius konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1841, ssa, Eriksons konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1841 samt Mormans konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 212/1799.

63 Finn 2007, s 15. Visserligen gäller detta brittiska förhållanden, men detsamma är giltigt för en svensk kontext, se t.ex. Ågren 2017, s. 119–122.

*Ehuruwäl jag alltid sökt till att i möjligaste måtto undwika skulld, och genom ett redeligt sätt förwärfwa mig oungängeliget Soutjen [fr. soutien, 'försörjning, utkomst'] samt förthy år 1786 företog mig en resa till Finland för at söka någon mig tjenlig employe; har doch hwarjehanda motgångar och oförmodade olyckshändelser inträffat så att jag nödgast fördjupa mig i skulld, och är för det närwarande tjenstgörande wid Stenborgska Theatern utan Lön, hwadan mine omständigheter äro ibland de bekymmerfullaste i synnerhet som större delen af mine Crediorer nu på en gång i strängaste måtto mig derföre kräfwa.*⁶⁴

Lindskog redogjorde här för hur han gjort allt i sin makt för att försörja sig, men motgångar och olyckshändelser har orsakat så stora svårigheter att han inte ser någon väg ut ur sin situation annat än att ansöka om konkurs. Detta med försörjningsplikten inför en familj är något som inte alls i samma utsträckning förekommer hos de kvinnliga skådespelarna, trots att flera hade barn både inom och utom äktenskapet – med ett intressant undantag. Maria Charlotta Erikson var sedan skilsmässan från sin make, Johan Fredric Wikström, skyldig honom för barnens underhåll, medan han hade vårdnaden om dem.⁶⁵ Lisette Stenberg saknade visserligen barn, men pekade på att det var hennes okunskap som försatt henne i den prekära situationen och hon gjort det hon kunnat och förmått för att kunna försörja sig.⁶⁶ Samma företeelse återkommer hos flera av de andra kvinnliga skådespelarna. De för fram att de har gjort så gott de kunnat utifrån sin förmåga och den ställning de hade som juridiskt omyndiga försökte de på olika sätt framhålla. I ett brev till magistraten menar Sophia Wäströms far, att de verkligt skyldiga var dotterns kreditorer, som gång efter annan beviljade henne kredit trots att hon inte kunnat betala de inestående skulder hon redan hade. Spetsigt anmärker han att ”någre varor utan Contante penningar, hade henne ej bordt lämnas”. Han fortsätter sin inlaga med att hänvisa till Wäströms omyndiga ställning och drar slutsatsen

64 Lindskogs konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 188/1792, ssa.

65 Om deras skilsmässa, se Justitierevisionens utslagshandlingar, 18210724, RA.

66 Stenbergs konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 28/1796, ssa.

att kreditorerna har sig själva att skylla när de gång efter annan beviljat en omyndig kvinna kredit.⁶⁷

De manliga skådespelarna vill i sina ansökningar framställa sig som rediga, eftertänksamma och framför allt försörjare, och då i synnerhet om det finns minderåriga barn i familjen. Johan Niklas Frodelius och Anders Lundberg har uppenbarligen under en längre tid levt på marginalen och underlåtit att underhålla sina skulder och lämnade efter sig mycket litet till sina familjer när de avled, något som andra forskare har lyft fram som ett exempel på dåligt husbondeskap.⁶⁸ De kvinnliga skådespelarna refererade till en annan bild när de redogjorde för sin ekonomiska ställning. De visade för rätten upp hur de försökt hushålla med de medel de blivit tilldelade, snarare än att trycka på hur de försöker skaffa mer pengar för att klara av att underhålla sina skulder. De beskriver den uppkomna situationen och de fordrande kreditorerna med ord som ”hjärtlös”, ”grym” och ”obarmhärtig” och vädjar till deras känslor snarare än deras förnuft. Särskilt tydligt blir detta i Maria Charlotta Eriksons ansökan, där hon visar hur hon satt sina barns behov i första rummet och utrustningen till sina roller i andra och hur hon försökt klara sig på sin lön och de extrainkomster hon kunnat skaffa.⁶⁹ Just hushållandet med medel är något som framhålls hos de kvinnliga skådespelarna, och i kontrast till de manliga skådespelarnas ansökningar framstår mannen som försörjare och kvinnan som hushållare.⁷⁰ För att klara rollen som hushållare krävs dock kunskap om konsumtion i bredare bemärkelse, något de å andra sidan fördöms för.

Borgenärerna, och då främst handelsmännen, framhöll i sina inlagor till rätten sin högre status, som grundade sig på deras moraliska övertag över de som är skyldiga dem pengar. Kassören Isaac Nordwall, som återkommer som borgenär i flera av ansökningarna, är den som tydligast framhöll detta, men även flera handels-

67 Wäströms konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 159/1806, SSA.

68 Frodelius och Lundberg är två exempel på detta, som tagits upp tidigare, jfr med Lövkrona 1999, s. 22–27, Steinrud 2008, s. 140–144 samt Pleijel 1970, s. 34–38.

69 Eriksons konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1841, SSA.

70 Kvinnors hushållskunskaper återkommer i Rasmussens bidrag i denna antologi, liksom hos Hellsing och Andersson och Ulväng. Husmödrarnas kunskaper om konsumtion, priser, var och när inköp sker bäst återkommer i dessa bidrag.

män gav i sina inlagor till rätten uttryck för harm och irritation över situationen med de skuldsatta skådespelarna. De hade, som först kreditorer och sedan borgenärer, hela tiden agerat enligt överenskommelser och lagar, medan skådespelaren, gäldenären, i sin tur slarvat, bedragit och duperat. I samband med Lisette Stenbergs konkursansökan 1794 bestred fordringsägarna ansökan och menade att Stenbergs ”slösande lefnadsart till hennes obestånd endast varit vållande, äfvensom en laglig näpst torde vara nödig”.⁷¹ Det här, pekar även Margot C. Finn på i sin studie, var det som gjorde det möjligt för borgenärer att yrka på att gäldenärer sattes i häktet för sina obetalda skulder. Det fanns helt enkelt ett behov av att kontrollera och reglera gäldenärerna.⁷² Värt att påpeka är att flera av de borgenärer som skådespelarna var skyldiga pengar återkommer i egna konkursansökningar.⁷³

71 Stenbergs konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 24/1791, SSA. Se även Flodmark 1896, s. 15.

72 Finn 2007, s. 143–147.

73 Bara i Eriksons konkursansökan förekommer flera borgenärer som redan var försatta i konkurs; handlaren Levy Abraham Jacobsson (konkurs 1840), kanslisten L A Malmgren (konkurs 1840) och handelsbetjänten P G Malmgren (konkurs 1840) medan andra redan förekommit i en konkurs (t ex fabrikören Johan Pousette (1828), fabrikören Elias David Ries (1823) och handlaren M H Nachmansson (konkurs 1825)) eller snart efter ansökte om konkurs (t ex handlaren M Kahn (konkurs 1843, 1847) och L P Malmgren (konkurs 1846) (Eriksons konkursansökan, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv, F6a, akt 361/1841, SSA). Övriga ansökningar uppvisar ett liknande mönster.

Den franske skådespelaren Henri-Louis Le Kain, verksam vid Comédie-Française 1751–1778, i titelrollen i Voltaires tragedi Mahomet. Teaterkostymerna var konstfärdiga och dyrbara. Här återgiven i veckotidningen *Costumes et annales des grands théâtres de Paris, en figures colorées, accompagnés de notices intéressantes et curieuses* som gavs ut 1786–1789. Musikverkets bibliotek

Att vara och att bli

I början av det här kapitlet fick vi följa med Sophia Wäström på shoppingtur till en av butiksinnehavarna i Stockholms centrum, Jeremias Sandborg. Wäström var en av hans återkommande kunder, även om hennes oförmåga att betala för de varor hon köpte av honom slutligen orsakade en brytning mellan dem.

I det här kapitlet är det skådespelarnas shopping som stått i fokus och med den även den relation som de skapade med olika butiksinnehavare och handelsmän. Skådespelarnas kulturella sammanhang behöver vägas in för att förstå den konsumtion de ägnade sig åt. I samhällets ögon var skådespelarnas konsumtionsbeslut alltid förknippade med slösaktighet, extravagans och misshushållning – det de inhandlade kom som regel att tolkas som en lyxkonsumtion, och i den betydelsen också som onödig. I synnerhet de kvinnliga skådespelarna drabbades hårt av den dubbelmoral som gjorde sig gällande när det kom till föreställningarna om kvinnors moral. Balansgången och kopplingarna mellan lyx, nödvändighet och slöseri blir här intressanta att studera vidare. Många av skådespelarna levde på gränsen till utblottning och hade få tillgångar, varken fasta eller lösa. Ekonomisk överlevnad berodde på en mycket noggrann avvägning mellan förhållandet mellan tillgångar och skulder

I de konsumtionsbeslut som skådespelarna fattade finns det en tydlig könsmässig skillnad. De manliga skådespelarna hade främst pengaskulder medan de kvinnliga skådespelarna främst hade konsumtionsskulder. Detta ska dock inte tolkas som att de manliga skådespelarna inte köpte textilier och accessoarer på kredit, men att de gjorde det i mindre utsträckning. Skådespelarnas konsumtionsmönster visar även hur kön kan förstås och hur kön konstitueras under den här perioden. Skådespelarna som grupp rörde sig lokalt i stadsrummet i första hand, de både bodde och arbetade på Norrmalm, de köpte spiskvarter nära hemmet och arbetsplatsen och de besökte skomakare och slaktare nära bostaden. Till stadens centrum och de butikskvarter som fanns kring framför allt Västerlånggatan vände de sig för att göra inköp av tyger, bijouterier och accessoarer. De skapade gärna en relation till handelsmän och butikägare, som de regelbundet återkom till. Relationen utsattes för olika typer av påfrestningar som alla handlade om att krediter beviljades men inte underhölls. Detta till trots verkar flera av kreditorerna haft stort tålamod med sina gäldenärer innan relationen bröts.

Den samlade bilden av skådespelarnas konsumtion så som den framträder i deras konkursansökningar visar att de förväntades ägna sig åt en konsumtion,

en shopping, på en nivå som deras inkomster och tillgångar egentligen inte tillät. Minsta rykte om insolvens orsakade att kreditorerna krävde sina pengar tillbaka, en situation som för skådespelarnas del vanligen innebar utmätning och konkurs. Den här typen av konsumtion var ostentativ, det vill säga avsiktligt framhävd, utmanande och aningen skrytsam, för att låna ett begrepp från Thorstein Veblen. För skådespelarnas del var konsumtionen avgörande för att dels skaffa sig arbete i form av roller i olika pjäser, dels för att framstå som solida nog att fortsätta få kredit. De besökte samma handelsmän och butiker som andra skådespelare och till och med samma pengautlånare som andra skådespelare, något som bekräftade deras identitet som just skådespelare. Det gör dem på inget sätt unika, men det var ett sätt att skapa sig en identitet och som sådan kan konsumtionsbeslut även ses som en performativ akt.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet (RA)

Justitierevisionens arkiv

Utslagshandlingar 18210724

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stockholms Rådhusrätt och Magistrats arkiv

Överståthållarämbetet för uppborärenden, Mantalslängder

Konkursdiarier, Konkursakter

Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924.

Bouppteckningar

Nordiska museets arkiv (NMA)

Märta Helena Reenstiernas arkiv

Dagböcker

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Halmstads kyrkoarkiv

Födelse- och dopbok

TRYCKTA KÄLLOR

Dagligt Allehanda.

Charnois, Levacher de 1786–1789. *Costumes et annales des grands théâtres de Paris, en figures colorées, accompagnés de notices intéressantes et curieuses.*

Heimdall.

Mentzer, Thure Alexander von, 1855. *Vägvisare inom Stockholm.* Stockholm: P. A. Huldbergs förlag.

Widerberg, H. S., 1850. *En skådespelerskas minnen. Sjelfbiografi.* Gävle: A. P. Landin.

FORSKNINGSLITTERATUR

Blanche, August, 1870. *En skådespelares äventyr.* Stockholm: Bonniers.

Bringéus, Nils-Arvid, 1993. ”Bröllops seder i Sverige – en översikt”. I *Kulturen. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige.* Lund.

Burke, Peter, 1993. ”Res et verba. Conspicuous Consumption in the Early Modern World”. I John Brewer & Roy Porter (eds.). *Consumption and the World of Goods.* London: Routledge

Burke, Peter, 1995. *Samtalskonstens historia.* Göteborg: Daidalos.

Burke, Peter, 1987. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication.* Cambridge: Cambridge University press.

Davies, Tracy C., 1991. *Actresses as Working women. Their Social Identity in Victorian Culture.* London/New York: Routledge.

Davis, Tracy C., 2000. *The Economics of the British Stage, 1800–1914.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ekström, Simon 2002: *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparaten hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950.* Stockholm: Gidlunds förlag.

Finn, Margot C., 2007. *The Character of Credit. Personal Debt in English Culture, 1740–1914.* Cambridge: Cambridge University Press.

Flodmark, Johan 1893. *Stenborgska skådebanorna. Bidrag till Stockholms teaterhistoria.* Stockholm: Norstedts.

Flodmark, Johan 1896: *Lisette Stenberg. Konturteckningar ur ett äfventyrligt lif.* Stockholm: Stockholms Dagblads tryckeri.

Guld- och silversmeder i Halmstad under 1700- och början av 1800-talet, *Föreningen Gamla Halmstads årsbok*, 1965. Halmstad.

Goffman, Erving, 1974. *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik.* Stockholm: Rabén och Sjögren.

Grimes, Ronald L., 2006. *Rite Out of Place, Ritual, Media, and the Arts.* Oxford: Oxford University Press.

Hayen, Mats, 2017. ”Ett hav av omöjligheter. Konkurer för personal vid Kungliga Teatern 1773–1792.” I Klas Nyberg (red.) *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850.* Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget.

Holm, Nils F., 1980/1981. ”Anders Lindeberg”. I *Svenskt biografiskt lexikon*, band 23, Stockholm.

Ince, Bernard, 2014. ”Spectres of Debts in the Victorian Theatre. A Case Study of Management Failure”. *Nineteenth Century Theatre and Film*, 41(1).

Ince, Bernard, 2016. ”Rash Speculation or Sheer Misfortune? Insolvency and Bankruptcy in the Victorian and Edwardian Theatre”. *New Theatre Quarterly*, 32(3).

Ince, Bernard, 2017. ”Precarious Professions. Insolvency and Bankruptcy among Theatrical Artistes in Victorian and Edwardian England”. *New Theatre Quarterly*, 33(4).

Johnson, Anders, 2017. *Hela Stockholms Isaak Hirsch. Grosshandlare, byggherre, donator 1843–1917.* Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Lagerqvist, Lars O. och Ernst Nathorst-Böös, 2002 [1984]. *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar.* Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Lilti, Antoine, 2017. *The Invention of Celebrity. 1750–1850.* Cambridge: Polity Press.

Lindahll, Carl Fredrik 1897. *Svenska millionärer. Minnen och anteckningar.* Del 1. Stockholm.

Lövkrona, Inger, 1999. "Hierarki och makt. Den förmoderna familjen som genusrelation". I Birgitta Meurling, Britta Lundgren & Inger Lövkrona (red.) *Familj och kön. Etnologiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

McCracken, Grant, 1988. *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press.

Muldrew, Craig, 1998. *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*. Basingstoke: Macmillan.

Nordensvan, Georg, 1917. *Svensk teater och svenska skådespelare från Gustav III till våra dagar*, del 1. Stockholm: Bonniers.

Nordin Hennel, Ingeborg, 1997. *Mod och försakelse. Livs- och yrkesbetingelser för Konglig Theaterns skådespelerskor 1813–1863*. Hedemora: Gidlund.

Ohlsson, Héléne, 2018. "Gudomlig, ingenting mindre än gudomlig!" *Skådespelerskan Ellen Hartmans iscensättningar på scen och i offentlighet*. Stockholm: Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet.

von Platen, Magnus, 1980. "Djävulens bländverk. Om motstånd mot teatern i gamla tiders Sverige." I *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok*.

Pleijel, Hilding, 1970. *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.

Rasmussen, Pernilla 2016. "Recycling a Fashionable Wardrobe in the Long Eighteenth Century in Sweden". *History of Retailing and Consumption* 2(3).

Shepard, Alexandra, 2015. *Accounting for Oneself. Worth, Status, and the Social Order in Early Modern England*. London: Oxford University Press.

Steinrud, Marie, 2008. *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur*. Stockholm: Carlssons bokförlag.

Steinrud, Marie, 2017a. "Såsom en slöerska". Skådespelerskors levnadsvillkor och ekonomiska förutsättningar 1780–1850". I Klas Nyberg (red.) *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget.

Steinrud, Marie, 2017b. "Performing Women. The Life and Work of Actresses in Stockholm c. 1780–1850". I Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds.) *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650 to the 1850s*. Abingdon: Routledge.

Steinrud, Marie, 2019. "Scenens demimonder. Stockholms skådespelerskors försörjningsmöjligheter decennierna före och efter sekelskiftet 1800". *Rig. Kulturhistorisk tidskrift*, 102(1).

Strand, Sigfrid, 1966. "Operainstitutionen under Gustaf III. Organisation och arbetsfördelning". Uppsats för 3 betyg i musikforskning vid Stockholms universitet, våren 1966.

Stribolt Barbro, 1982. *Stockholms 1800-talsteatrar. En studie i den borgerliga teaterbyggnadens utveckling*. Stockholm: Liber.

Svenska akademins ordbok, uppslagsord 'krättsvaskare'.

Svensson, Sigfrid, 1969. "Halsläset, ett expansivt småländskt silversmycke". *Rig. Kulturhistorisk tidskrift*, 52(3).

Thorstein Veblen, 1899. *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study in the Evolution of Institutions*. New York.

Valentin, Hugo, 2004 (1919). *Judarna i Sverige. Från 1774–1950-talet*. Stockholm: Judiska museet.

Wikland, Erik, 1971/1973. "Emelie Högqvist". I *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19. Stockholm.

Ågren, Karin, 2007. *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlars ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Economic History 82. Uppsala: Uppsala universitet.

DATABASER

www.tidigmodernakonkurser.se

*Ett aristokratiskt
1700-talshushåll
som konsument under
ett räkenskapsår*

AV JOHANNA ILMAKUNNAS

”NÄR GREVE AXEL VON FERSEN I MAJ 1749 anlände till Stockholm efter ett drygt decennium i fransk tjänst som officerare betalade man två daler kopparmynt och arton öre för att rengöra hans resvagn.¹ Därtill skaffade han en ny ståndsmässig klädsel till sig och sin lakej. Samtidigt renoverade och inredde den nygifte brodern Carl von Fersen sitt hus på Blasieholmen. Stockholmshantverkare installerade nya blåvita kakelugnar och färggranna papperstapeter medan handelsmän och hantverkare levererade mässingsljusstakar och möbler i valnötsträ. Båda brödernas utgifter togs om hand inom ramen för deras avlidna mors, grevinnan Eleonora Margareta Wachtmeisters, hushåll. Bokföring, räkenskaper och verifikat ger en detaljerad inblick i 1700-talets adelsliv för vardag och fest, med alla dess stora och små utgifter.²

Detta kapitel visar ett adligt hushåll som tidigmodernt mikrokosmos där kön, ålder, civilstånd och position i familj och hushåll påverkade konsumtionsmönstren på ofta intrikata vis. Jag betraktar mäns och kvinnors konsumtion i förhållande till varandra och i relation till hushållet för att lyfta fram hur schematiska kategoriseringar som kvinnligt–manligt och högrestånd–lägrestånd tenderar att förenkla den komplexa väv av personliga begär, förväntningar och beroendeförhållanden mellan hushållets medlemmar som påverkade shoppingmönstren i familjen von Fersen-Wachtmeister. Min undersökning tar avstamp i tidigare forskning om hushållet som aktör, lyxkonsumtion och 1700-talets nya ideal om bekvämlighet i relation till vad man då uppfattade som gångna tiders pråliga och ostentativa lyx.

Räkenskapsböcker – ett fönster till adelns vardag och konsumtion

Sent på hösten 1749 eller tidigt på året 1750 bands bokföringen av det grevliga Fersenska sterbhuset till en tjock volym. Den innehåller såväl en sammanfattning av sterbhusets inkomster och utgifter på 74 sidor som hushållets månatliga inkomster och utgifter mellan den 1 oktober 1748 och den 30 september 1749 (det vill säga räkenskapsåret 1749) – på 187 sidor och 659 kvitton. De månatliga

1 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 115. Hans von Fersens arkiv vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

2 Om forskning som baserar sig på adelns räkenskapsmaterial, se t.ex. Göran Ulvängs och Gudrun Anderssons kapitel i denna bok; Ilmakunnas 2012; Stobart & Rothery 2016; Ulväng 2008; Whittle & Griffiths 2012.

anteckningarna fördes av bokhållaren J.C. Brostedt och granskades av kamreren Lars Pagander, båda anställda på Fersenska kontoret.³ Detta kontor förvaldade egendomar som hade kommit i Eleonora Margareta Wachtmeisters ägo via kungliga donationer och flera äktenskap inom familjen. Personalen på Fersenska kontoret arbetade i en särskild flygelbyggnad på en av de tomter på Blasieholmen som fanns i familjens ägo. För personer väl bekanta med Stockholms historia är dessa tomter kända som Fersenska palatset efter boningshuset och Fersenska terrassen, den praktfulla terrasserade trädgård och veranda som Axel von Fersen d.ä. lät anlägga på 1760-talet.⁴

Under 1700-talet sköttes bokföringen av familjen von Fersen noggrant och professionellt. Arbetet leddes under flera decennier av den i italiensk bokföring utbildade Lars Pagander.⁵ Den dubbla bokföringen med verifikat möjliggjorde förvaltningen av familjen von Fersens förmögenhet där ett flertal stora lantegendomar i Sverige och Finland ingick, bland dem Mälsåker i Södermanland och Steninge i Uppland, Löfstad och Ljung i Östergötland och Wuojoki i Eura i Finland. I familjens ägo fanns även tegelbruk och järnbruk liksom aktier i glasbruk och andra manufakturer. Räkenskaperna för året 1749 är otypiska, även för familjen von Fersen vars ekonomi är särskilt väl dokumenterad. Under detta räkenskapsår kartläggs minutiöst livsföring och konsumtion hos en adelsfamilj som omväxlande var bosatt i Stockholm och på sina lantegendomar.⁶ Andra studier visar inte desto mindre på dessa resultatets representativitet, både för räkenskapsböcker *per se* och för högadlig konsumtion vid mitten av 1700-talet.⁷

3 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA. Summeringen av alla inkomster och utgifter är däremot i Paganders hand, även om han inte under-tecknade räkningarna.

4 Ilmakunnas 2014, s. 15. Benämningarna finns belagda i källor åtminstone sedan 1760-talet.

5 Ilmakunnas 2012, s. 408–411.

6 Fersenska sterbhusets räkenskapsbok för året 1750 är dock nästan lika omfattande som årets 1749, inkluderande en 54-sidig sammanfattning av inkomsterna och utgifterna, 131 sidor av månatliga utgifter och 449 kvitton. Cassa Räkning hållen uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1749 til samma tid 1750. Hans von Fersens arkiv, vol. 78. Stafsundsarkivet, RA.

7 Ilmakunnas 2012; Stobart & Rothery 2016; Jfr Göran Ulvängs och Gudrun Anderssons kapitel i denna volym.

Det så kallade "Fersiske sterbhuset" företräddes av grevinnan Eleonora Margareta Wachtmeister, änka efter officeren och presidenten i Svea hovrätt, greve Hans von Fersen. I hushållet ingick även deras vuxna barn Carl Reinhold, Anna Sofia och Fredrik Axel. Dessa medlemmar av Fersenska familjen är i fokus i min text, där jag analyserar shopping ur ett aktörsperspektiv. Jag skildrar familjemedlemmarnas och tjänstefolkets shoppingpraktiker och jämför deras konsumtionsmönster. En central fråga i kapitlet, som jag kommer att resonera kring avslutningsvis, är i vilken mån ett hushåll kan anses vara en aktör, konsument och shoppare. I synnerhet tjänstefolkets arbete och agerande kan betonas som en organisk del av hushållet som aktör inom vardaglig konsumtion. Genom analysen av hushållet som konsument är det möjligt att synliggöra tjänstefolkets aktörskap, eftersom räkenskapsmaterialet domineras av hushållets adliga medlemmar. Deras konsumtion och shoppingvanor är synliga under deras egna namn, medan tjänarstaben förblir betydligt mer osynlig och anonym om man inte betraktar den som en helhet.

Före Eleonora Margareta Wachtmeisters död den 23 december 1748 utformade hon och hennes vuxna barn i rättslig bemärkelse det Fersenska – eller det Fersiska som namnet lyder i räkenskapsböckerna – sterbhuset eftersom boet efter Hans von Fersen stod odelat sedan 1736 ända till Wachtmeisters död 1748 och arvsfiktet 1749. Möjligtvis var det grevinnans insjuknande, död och begravning i början av räkenskapsåret, på hösten 1748, som motiverar en så detaljerad bokföring. Sannolikt hängde det även ihop med andra omständigheter i familjens liv. Både Carl Reinhold och Anna Sofia von Fersen gifte sig 1748, vilket avspeglas i utgifterna. Fredrik Axel von Fersen förberedde hemkomsten från Frankrike där han hade varit i militär tjänst sedan 1739.⁸ Det hände alltså mycket i familjens liv under denna drygt två år långa period. Det synnerligen utförliga källmaterial som räkenskapsboken 1749 utgör erbjuder på så vis en förtätad bild av i sig typiska händelser under en människas livscykel. Den är ett fönster mot individernas och hushållets dagliga konsumtion, shoppingpraktiker och vardagens strukturer. Vi får inblick i varuinköp, varornas distribution, leverantörer och hantverkare. Genom räkenskaper och bevarade kvitton är det möjligt att kartlägga hur familjemedlemmar och tjänstefolk handlade, vem som gjorde inköpen, men även hur ålder och civilstånd påverkade shopping och konsumtionsmönster. Eftersom utgifter orsakade av exempelvis äktenskap sällan verkställdes under ett enda räkenskapsår utvidgas käll-

8 Om familjen von Fersen, se t.ex. Ilmakunnas 2012, Norrby 2014.

En balansräkning från det Fersenska sterbhuset från räkenskapsåret 1749 visar inkomster på vänster sida och hushållets månatliga utgifter på höger sida. Riksarkivet, Stockholm.

materialet vid behov även till andra år än 1748–1749 för att få en mer heltäckande bild av familjen von Fersens shoppingvanor.

Eliternas konsumtion och shopping är teman som har intresserat historiker i växande grad under 2000-talets första decennier. Min analys av konsumtionsmönster och betydelsen av shopping, konsumtion och livsstil hos familjen von Fersen bildar ett svenskt exempel till en redan omfångsrik vetenskaplig litteratur om europeiska eliters konsumtion. Jag menar att den svenska högadelns sätt att konsumera och göra inköp hörde till en europeiskt gränsöverskridande livsstil. Karaktäristiskt för denna konsumtion var värderingar om en bekväm vardag, betydelsen av livsomfattande händelser som äktenskap eller död och ett brett nätverk av leverantörer och hantverkare som gärna anlätades för familjens inköp under lång tid och som man därmed knöt ett särskilt band till.⁹

9 Om den breda historiografin, se t.ex. Andersson 2009, Berg 2005, Chatenet-Calyste 2013, Coquery 2011, Greig 2013, Roche 1997, Runefelt 2015, Stobart & Rothery

På 1700-talet vände sig denna elit emellertid bort från den materiella kultur och ostentativ lyxkonsumtion som förut hade varit förhärskande till subtilare manifestationer av en bekväm om än fortfarande ståndsmässig livsstil.¹⁰ Begäret till bekväm lyx påverkade hur smaken definierades och präglade inredningar och bohag.¹¹ Vad ansågs då vara bekvämlighet på 1700-talet? Carolina Brown menar att synen på lyx förändrades under 1700-talets gång, till att se den som en ”fungerande vardag med komfortabla, praktiska kläder och vackra, funktionella möbler och husgeråd”.¹² Jan de Vries och Maxine Berg har beskrivit förändringen av 1700-talets lyxkonsumtion i termerna gammal och ny lyx. Gammal lyx var i deras tappning en uppvisning av prakt och storslagenhet, medan ny lyx koppelades till personligt nöje och komfort.¹³ de Vries och Bergs tolkningar av gammal och ny lyx som motpoler behöver dock nyanseras. Gammal lyx förlorade inte sin betydelse under 1700-talet, eftersom ny lyx utformades för att imponera lika mycket som silverserviser eller dyrbara tyger tidigare hade gjort. Exempelvis Bruno Blondé och Veerle De Laet betonar hur likadana konsumtionsmönster samtidigt kunde ha skilda sociala och kulturella ändamål.¹⁴ På 1700-talet riktade adeln sin konsumtion både mot ny lyx som skapade en bekväm livsföring i vardagen och mot gammal lyx för att manifesteras sin status.

Dessa ingångar erbjuder nya perspektiv på adelns konsumtionsmönster och shoppingvanor, som i denna studie genomförs som en mikrohistorisk analys av familjen von Fersen 1748–1749. Jag börjar med de vuxna barnen i familjen och fortsätter med deras mors, grevinnan Wachtmeisters, konsumtionspraktiker för att sedan skildra tjänstefolkets handlingsutrymme som konsumenter och shoppare. Slutligen betraktar jag hushållet som aktör för att analysera kollektiva konsumtionsmönster och shoppingvanor som inte kan individualiseras i källmaterialet men som var väsentliga för familjens och hushållets vardag.

2016, Ulväng m.fl. 2013, von Wachenfeldt & Nyberg (red.) 2015; se även inledning till denna bok och forskningen som hänvisas till där.

10 Se t.ex. Ilmakunnas & Stobart 2017.

11 Brown 2020; Crowley 2001; DeJean 2009; Ilmakunnas 2020; Stobart 2021; Stobart 2020; Stobart & Prytz 2018; se även Perrin Khelissa 2020.

12 Brown 2020, s. 23.

13 Berg 2005; de Vries 2008.

14 Blondé & De Laet 2017.

Carl von Fersen – hovmannens lyxshopping

Via Carl von Fersens shoppingvanor framkommer hans ställning i familjen som äldste son och den sociala ställning och karriärsaspirationer som denna position medförde. Hans individuella val och preferenser, kosmopolitiska livsstil och smak – dessa viktiga beståndsdelar i högadelns lyxkonsumtion under denna tid – får också genomslag i räkenskapsboken. Carl von Fersen hade en framskjuten plats vid hovet, först som kammarherre och sedan som hovjägmästare från 1745 vid det nya hov som utgjordes av kronprins Adolf Fredrik och kronprinsessan Lovisa Ulrika (regentpar från 1751). Fersen hade ingått i det följe som under ledning av greve Carl Gustaf Tessin reste till Berlin på försommaren 1744 för att ledsaga Lovisa Ulrika till Sverige. Han hade även tillbringat flera år i det kontinental Europa, från slutet av 1730-talet till början av 1740-talet som officer i fransk tjänst.¹⁵

Carl von Fersens smak och konsumtionsbegär formades helt säkert av dessa utlandsvistelser med möjlighet att ta del av den rika materiella och konstnärliga kulturen på kontinenten. Under ledning av överstemarskalk Carl Gustaf Tessin blev det nya svenska hovets sällskapsliv glansfullt, lekfullt och luxuöst efter fransk förebild. Nya konsumtionsvanor och materiell kultur utvecklades bland hovaristokratin, adeln och det förmögna borgerskapet.¹⁶ Bygg- och inredningsarbeten på Stockholms slott under tiden 1730 till 1770 innebar ett kreativt uppsving för hantverkare.¹⁷ Det märks i ett förhöjt intresse för inredningskonst i hela Sverige och sannolikt i utbudet av högklassigt hantverk i form av möbler, textilier, porslin och andra inredningsföremål som antingen kunde beställas eller väljas bland ett färdigt sortiment hos en handelsman eller hantverkare.¹⁸ Även för Carl von Fersens shoppingmönster hade inköp av möbler och inredningar stor betydelse i slutet av 1740-talet då han gifte sig och satte bo med sin fru.

15 Elgenstierna 1998, s. 685; Hildebrand 1956, s. 680–681; se även Ilmakunnas 2012, s. 58–59. Under 1700-talet var det vanligt att svenska adelsmän ingick i utländska regementen. Se Ilmakunnas 2012, s. 89–110; Wolff 2005, s. 146–185.

16 Hur Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas livliga hovliv påverkade utbudet av varor och tjänster i Stockholm är ett ämne i vilket mer forskning behövs.

17 Om inredningar i Stockholms slott se Hinnars 2012, Vahlne 2012, Michel 2015.

18 Se t.ex. Murhem & Ulväng 2017.

I februari 1748 gifte sig den då 31-årige Carl von Fersen med den 29-åriga friherrinnan Charlotta Fredrika Sparre. Bröllopet var en stor händelse vid hovet. Eftersom Sparre var hovfröken bekostade hovet en del av bröllopet, men gästerna trakterades även överdådigt av brudgummens mor. Grevinnan Wachtmeisters räkning visar inköp av hundratals vaxljus, musikanter, nya livréer åt Fersens lakejer och en karmosinröd sammetsdräkt till Carl von Fersen själv. Bröllopförberedelserna påbörjades redan ett år före vigseln. Räkningarna var fortfarande ingående när räkenskapsåret 1748 gick över till 1749 i oktober 1748.¹⁹

Största delen av utgifterna på cirka 32 000 daler kopparmynt i balansräkningen för 1748–1749 under Carl von Fersen i räkenskapsboken är hans egna utgifter. Kvittona visar dock att Fersens nya hustru Charlotta Sparre shoppade flitigt i Stockholm. Hon hade erfarenhet från shoppingutbudet i Paris, där hon hade tillbringat en längre tid tillsammans med sin faster grevinnan Ulla Sparre och hennes make, den förut nämnde greve Carl Gustaf Tessin som då var svensk envoyé i Paris. Brev som Charlotta Sparre skrev till den nye ambassadören i Paris greve Claes Ekeblad efter att hon och paret Tessin hade återvänt till Sverige, avslöjar hennes intresse för lyxföremål och säkra smak i valet av varor. Från Paris beställde hon silkesstrumpor, broderade tofflor, smycken och kosmetik och gav mycket detaljerade instruktioner om hur allt skulle se ut och av vilka material de skulle tillverkas.²⁰

Räkenskaperna kan dölja till vem vissa inköp gjordes och vem som fattade beslut om inköpta föremål, tjänster eller matvaror. I Fersens och Sparres fall hänvisar balansräkningen till Fersen, som alltså kan räknas som konsument, medan verifikaten visar att den egentliga shopparen var hans fru. Emellertid menar jag att de agerade i sin konsumtion som ett par och en enhet vars konsumtionsval avspeglade inte bara personliga begär och högadelns livsstil utan också hjälpte till att bygga Fersens karriär vid hovet från och med 1740-talets slut och senare även hennes. När deras fem döttrar växte upp anställdes Charlotta Sparre som hovmästarinna och överhovmästarinna vid hovet.²¹

På liknande sätt deltog de äkta makarna i skapandet och upprätthållandet av det kulturella och sociala kapitalet i ett adelshushåll genom medverkan i det

19 Hof Cassa Räkning hållen hos Grefvinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister ifrån den 1 October 1747 till samma tid 1748. Hans von Fersens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA; Ilmakunnas 2012, s. 226–228.

20 Ilmakunnas 2015, s. 121–125.

21 Om Charlotta Sparres hovkarriär, se Ilmakunnas 2017.

sällskapsliv som utgjorde dåtidens sociala, politiska och ekonomiska arena.²² För det nygifta paret Carl von Fersen och Charlotta Sparre gällde det att genom sitt hem, sin klädsel och genom Fersens hovfunktion visa upp god smak, initierad kännedom om mode och material samt kulturell tillhörighet i de nya hovkretsar som företrädde av kronprinsparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Detta skedde via en tidsenlig bekväm livsstil, en moderiktig habitus och satsningar på affärer som gynnade Fersens funktion som hovjägmästare.

Kläder, accessoarer och smycken är föremål som lätt förknippades med shoppingpraktiker redan under 1700-talet. Under andra hälften av seklet marknadsfördes sådana varor flitigt i pressen, i modeplanscher och via rekommendationer från nöjda kunder.²³ Att välja tyg, band, spetsar, knappor och annat tillbehör till dräkter som oftast måttsyddes av skraddare efter kundens beställning gav de mode- och materialmedvetna konsumenterna shoppingupplevelser där sinnen och taktill kunskap spelade stor roll.²⁴ Ett passande yttre med dyrbar dräkt och moderiktiga accessoarer hade stor betydelse för högadelns livsstil. Carl von Fersen och Charlotta Sparre visade upp sin framskjutna ställning i Stockholmssoieteteten och vid kronprinsparets hov genom kläder i luxuöst utförande. Kvitton och räkenskaper visar inköp av sidensars, sammet och kamlott som de shoppade hos Stockholms handelshus och handelsmän.²⁵

Strävan efter ett ständsmässigt och bekvämt boende avspeglas i familjen Wachtmeister-von Fersens renoveringar av deras fastigheter på Blasieholmen i Stockholm och på 1750–1770-talen av deras herrgårdar på landet.²⁶ Carl von Fersen och Charlotta Sparre samt Anna Sofia von Fersen och Jacob von Lantingshausen bodde under 1748–1749 i samma stenhus vid Kungsträdgårdsgatan 2. Samtidigt lät Carl von Fersen reparera ett större hus vid Blasieholmstorg (nuvarande Utrikesministerhotellet) dit han flyttade med familjen först 1776.²⁷ Renoveringarna och ombyggnaden av huset på Blasieholmstorg 8 hade påbörjats

22 Om betydelsen av sociala livet för högreståndskulturen i en bred bemärkelse under 1700-talet, se t.ex. Artukka 2021; Dyrmann 2021; Greig 2013; Hellsing 2013.

23 Se bidragen av Carolina Brown, Anna Knutsson och Pernilla Rasmussen i denna bok.

24 Dyer 2020; Dyer 2021; DeJean 2014; Smith 2012.

25 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 83, kvitto 310. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

26 Ilmakunnas 2012, s. 251–298; Ilmakunnas 2014.

27 von Ajkay 1977, s. 43–44; Wrangel 1914, s. 66–67, 83–84, 88, 115.

Sittmöblerna under 1700-talet blev mer bekväma än tidigare utan att förlora i ståndsmässigt utförande. Denna fransktillverkade fåtölj har stoppade armstöd, sits och ryggstöd klädda i ett elegant sidentyg och möjliggjorde en avslappnad hållning i salongerna. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

av Eleonora Wachtmeister redan 1746,²⁸ sannolikt för att huset skulle bli ett både representativt och bekvämt hem när familjens äldste son inom en snar framtid skulle gifta sig. Då var det mer passande att han bodde i ett eget hus i stället för att dela bostad och hushåll med sin ursprungsfamilj. Byggandet och inredningarna sysselsatte många Stockholmslantverkare, exempelvis byggmästaren Georg Fröman, murarmästaren Johan Franck, kakelugnsmakaren Petter Holm, glasmästaren Anders Wilhelm Bodenbergs, smederna N. Zetterström och Johan Hamm, järnkrämaren Anders Petter Krus, snickarna Erick Lundfelt och Torbiörn Svensson Bäck, målarna Johan Christian Hopp och Fabritz samt stenhugaren Fristedt.²⁹ Tapetfabrikören Johan Hindrick Koch levererade nya tapeter till flera rum. Ett rum fick blåa papperstapeter och ett annat röda papperstapeter med röda dekorationer. Ytterligare inköp gjordes av tapeter i grön moaré, medan ett fjärde rum fick tapeter i grön lärft.³⁰ Moderiktiga och dyrbara blåvita kakelugnar placerades i de mer representativa rummen, medan

28 Gottfried Franck, Bygglovsritning 24 april 1746, Hennes Nåd, fru grefwinnan Ferssen på Plasieholm [sic] wid Stenbockska huset. Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar 1746:302. NS37, SE, Stockholms stadsarkiv; Wrangel 1914, s. 112; se även Ilmakunnas 2012, s. 274–276.

29 Hof Cassa Räkning hållen hos Grefwinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister i från den 1 October 1747 till samma tid 1748. ”Nya Stenhuset”, ”Grefwe Carl”, ”Dito”. Hans von Ferssens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA.

30 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 111; kvitto 381. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

betydligt billigare och mindre dekorerade gröna kakelugnar valdes till rum som mestadels användes av tjänstefolket.³¹ Majoriteten av rummen fick kakelugnar och stora fönster som var både moderiktiga och bidrog till en bekväm vardag genom jämn värme och goda ljuskällor.

Till den ståndsmässiga livsstilen och bekväma vardagen hörde även de nya möbler och inredningsartiklar som Carl von Fersen beställde från stockholmska hantverkare. Hit hör exempelvis en dyrbar pulpet och en tobakslåda, båda av valnöt och med ljusarmar i mässing, allt levererat av en L.F. Martin,³² eller ett silverskrin, en liten skål med lock och detaljer i silver på en tobakspipa som guldsmeden Hindrich Wittkopff tillverkade åt von Fersen före bröllopet i februari 1748, och som betalades i mars 1749. Tobaksrökande var uppenbarligen ett vardagsnöje för Fersen eftersom han regelbundet skaffade tobak för stora summor, exempelvis från handelsmännen Siwert & Habicht. Han hade därtill låtit tillverka föremål som pipor och tobaksskrin i dyrbara material.³³

På Wachtmeysterska hushållets räkning har det för Carl von Fersen och Charlotta Sparre köpts en myckenhet av delikatesser.³⁴ Sannolikt erbjöds dessa vid de storslagna fester som paret ordnade, antingen som vardagslyx eller som gåva. Även om källmaterialet förtiger detaljerna om hur dessa delikatesser intogs, berättar inköpen om intresse för livets njutningar och rika matkultur. Fersen och Sparre handlade franska viner och arrak, frukter och bär som aprikos, körsbär, hallon, apelsinskal och lingonmos. De köpte även karameller, biscotti, makroner, sockerbröd, brända mandlar, marsipan, biskvier, dragéer och olika geléer.³⁵

En betydande del av Carl von Fersens shoppingpraktiker förknippas med hans ämbete som hovjägmästare. Hovet betalade visserligen lön för de höga ämbetena, men i praktiken behövde varje adelsman och adelsdam investera egna medel för att göra en karriär vid hovet. Dessa villkor framkommer tydligt i Carl von Fersens konsumtionsvanor. Under räkenskapsåret 1748–1749 handlade det

31 Kvitto 202. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

32 Förteckning uppå the till Cassan In och Utgångne Medel uti Decembr. Månad Åhr 1748, s. 41, kvitto 153, 154. Hans von Ferssens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA.

33 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 78–79, 83, kvitto 288, 289, 310. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

34 Räkenskapsboken anger det som Wachtmeysters utgift medan det framgår av kvittona att de var ämnade för paret von Fersen-Sparre.

35 Kvitto 247, 248, 261, 658, 659. Hans von Ferssens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

om exklusiva och lyxiga sadlar, munderingar och andra hästrelaterade accessoarer, vagnar men även utgifter som kan förknippas till olika evenemang som Fersen arrangerade i egenskap av hovjägmästare.

En exklusiv mundering beställdes till exempel från den tyske sadelmakaren J.G. Pfeffer till en kostnad av 210 daler kopparmynt. Sadelmakaren Jacobias Seidels räkningar uppgick sammanlagt till 445 daler kopparmynt, varav en löpte över tre foliosidor. Räkningen visar att sadlar, ridpiskor och andra persedlar både beställdes nya och reparerades. Vagnmakare Olof Lindman anlätades för att bygga en ny resvagn, medan reparationer för andra åkdon uppgick till nära 400 daler kopparmynt. Den tyske hovslagaren George Saur fakturerade 500 daler kopparmynt för beslag till en ny vagn. Därtill finns det i räkenskaperna tullutgifter för en häst med tillhörande foder, tullavgifter för tolv laster hö och arton tunnor havre, kostpengar för jägaren Andreas Bretter, dito för en stalldräng och en hushållerska.³⁶ På 1700-talet var hästen en viktig symbol för makt och status, och kunskaper i ridkonst och hästhållning var åtråvärda. Ryttaren höjde sig från sin omgivning både konkret och symboliskt: en med adelsvapen dekorerad vagn dragen av ståtliga hästar med praktfull mundering representerade den resandes status, smak och ställning.³⁷

Carl von Fersen kvitterade även ut stora kontanta summor som räkenskaperna inte preciserar. I princip fick han 1 500 daler kopparmynt per kvartal för sina löpande utgifter, men flera andra gånger kvitterade han ut ytterligare 1 500 daler på vintern och våren 1749 från Fersenska kontoret. I maj och juni 1749 får han ut 3 000 respektive 2 000 daler kopparmynt. Dessutom utbetalades det i juni 1749 från Fersenska kontoret via Carl von Fersen 1 684 daler kopparmynt till Fersens svåger Jacob Albrecht von Lantingshausen. I augusti inlöstes fyra pantsedlar på sammanlagt nästan 2 200 daler kopparmynt. I slutet av räkenskapsåret 1749 var Carl von Fersen skyldig 4 000 daler kopparmynt till Kontoret.³⁸ Åtminstone en

36 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”, ”Dito”; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 86; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 136–137; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Julii Månad Åhr 1749, s. 154, kvitto 317, 476–479, 516. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

37 Se Roche 2011.

38 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”, ”Dito”. Hans von Fersens arkiv, vol. 77.

del av de kontanta summorna utbetalades uppenbarligen till Carl von Fersens fru Charlotta Sparre.³⁹ Källorna röjer inte hur dessa stora summor användes, men det var allt annat än ovanligt att adelsmän kvitterade ut kontanta medel som sällan lämnade spår i räkenskaper. Dessa användes ofta för politiska aktiviteter, mutor, välgörenhet, traktering och spel.⁴⁰ I Carl von Fersens fall är den mest sannolika förklaringen hans och hans frus sociala satsningar vid hovet. Fersens ämbete och möjliga befordran gynnades av att han utnyttjade egna medel för att organisera exempelvis jaktfärder för hovets räkning.

Sammanfattningsvis framgår det av dessa icke-specifierade summor samt av kvitton och verifikat i räkenskapsböckerna att Carl von Fersen var en shoppare som lade ut stora summor för egna nöjen och tidsfördriv och för att unna sin unga fru luxuösa ting och ett bekvämt och moderiktigt boende. Via sin befattning som hovjägmästare kom dessa utgifter även andra till del. Bokföring kan genom sitt format och på grund av hushållsstrukturer dölja den som gjort aktiva val gällande specifika inköp, vilket har diskuterats tidigare av bland andra Jon Stobart och Amanda Vickery, samt även av Göran Ulväng och Gudrun Andersson i denna antologi. Bland annat har tidigare forskning framhållit att det är svårt att avgöra vilka val som gjordes av män respektive kvinnor.⁴¹ Detta är även fallet för makarna Carl von Fersen och Charlotta Sparre under 1749. Hushållsstrukturen innebar som regel att gifta makar sågs som en ekonomisk enhet och därav räknades Sparres shopping in under makens utgifter. I Fersens och Sparres fall är det kanske mindre relevant vem av dem som köpte vad. För genom sin gemensamma konsumtion skapade de ett bekvämt och ståndsmässigt liv. De materiella och kulturella satsningarna på Fersens hovkarriär kom dem båda till del. Gammal lyx – strävan att genom ostentativa konsumtionsval manifesteras sin sociala status – kombinerades hos paret med ett begär för en bekväm livsstil som väsentligen skapades i hem och inredning.⁴²

Stafsundsarkivet, RA.

39 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 132. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

40 Ilmakunnas 2012, s. 149–150, 199.

41 Stobart 2015; Vickery 2009; Vickery 1998.

42 Jfr Blondé & De Laet 2017; Brown 2020; Stobart 2021.

Axel von Fersen – en ogift officers shoppingpraktiker

På våren 1749 återvände Axel von Fersen till Sverige efter en framgångsrik officerskarriär i Frankrikes tjänst.⁴³ Hans shoppingvanor vid mitten av 1700-talet präglades av hans ogifta tillstånd, flytten tillbaka till Sverige efter mer ett decennium i Frankrike och hans personliga preferenser. Exempelvis behövde hans rum i familjens hus på Blasieholmen renoveras,⁴⁴ sannolikt för att motsvara den moderiktiga bekvämlighet han bör ha vant sig vid utomlands. För adelsofficere var sällskapslivet en oumbärlig del av karriären, och Fersen hade åtskilliga möjligheter att betrakta hur nya idéer om bekvämlighet formade boendet såväl i garnisonsstäder som i herrgårdar och mindre städer samt i Paris.

Från firman Frans Carré & compagnie köpte Axel von Fersen i juni 1749 ett exklusivt blått kläde, blått sidensarge och kamlott sammanlagt uppgående till en summa om 208 daler kopparmynt. Vid samma tid köpte han tillbehör till en dräkt från handelsmannen Johan Henning på 42 daler kopparmynt. En O. Fernmark anlätades som skraddare, som även senare skulle arbeta för Fersen och hans familj. Fernmark tillverkade två nya dräkter till greven och ändrade en gammal svart dräkt. Som arbetslön för de tre klädesplaggen samt tillbehör i form av knappar, band och tyger debiterade Fernmark 116 daler kopparmynt.⁴⁵ Därtill köpte Fersen en hermelinprydd Lappmudd – en päls av renskinn – för 288 daler kopparmynt från päls-handlaren Reinhold Johan Möller.⁴⁶ Dessa exempel visar ett bekant faktum, nämligen att material och stoff som tyg, knappar, band, galoner, paljetter och andra prydnader utan undantag var dyrare än en skicklig hanverkarmästares arbetslön.⁴⁷ Serena Dyers och Kate Smiths forskning om shoppingens taktila dimensioner och behovet av kunder för läskunnighet

43 Ilmakunnas 2012, s. 92, 94; se även Wolff 2005, s. 149–180.

44 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 84; kvitto 312. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

45 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Axel”; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 128, 135; kvitto 441, 442, 465. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

46 Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 131; kvitto 451. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

47 Jfr Ilmakunnas 2012, s. 240–241; se även Rasmussen 2015 och Rasmussen 2010.

av material, snitt och hantverk handlar om kvinnor,⁴⁸ men samma kunskaper behövde även män på 1700-talet. För att välja exklusiva tyger som sidensars eller kamlott i blått eller karmosin, band, knappar och hermelin för dekoration av en päls visar klädernas och utseendets betydelse för en adelsmans ställning. Efter en lång tid utomlands ville Axel von Fersen förmodligen visa sin raffinerade smak och status i Stockholmsocieten via eleganta och moderiktiga kläder.

För Fersens lakej Gustaf Haag införskaffades nya kläder, hatt och strumpor. Lakejens dyrbara och rikt dekorerade livré levererades av handelsmannen Frans Carré & compagnie till en summa av 146 daler kopparmynt. Sammanlagt kostade lakejens nya klädsel över 170 daler kopparmynt, mer än dubbelt så mycket som en lakejs årslön i det Wachtmeisterska hushållet.⁴⁹ Propert klädda betjänare, i synnerhet i exklusiva livréer, agerade som vandrande statussymboler utöver deras praktiska funktion och arbetsuppgifter, som exempelvis att utföra shoppinguppdrag.

Räkenskaperna vittnar om att Axel von Fersen hade tillbringat en längre tid utomlands och att han var ogift utan synliga planer att ingå äktenskap. Hans privata konsumtion handlade mest om kläder för honom och hans personliga tjänstefolk.

48 Dyer 2020; Dyer 2021; Smith 2012.

49 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Axel”; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 121; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 127, 139; kvitto 421, 431. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Rikt broderade västar med blomsterornament var en väsentlig del av mäns tredelade kostym under hela 1700-talet. Denna väst av sidentyg, broderad med silkes- och metalltråd och bakstycke i linne är sannolikt av brittiskt ursprung från mitten av 1700-talet. The Metropolitan Museum of Art, New York.

De flesta räkningarna handlade om utgifter som hade uppkommit relativt nyligen. Det var förvisso inte ovanligt att hantverkare skickade sina räkningar till adelsmän och adelskvinnor efter flera månader eller år, men den räkning som sadelmakare Seidel fakturerade till Axel von Fersen i maj 1749 hade varit obetald ovanligt länge, sedan november 1743.⁵⁰ Utgiften hade Fersen haft i samband med sin vistelse i Sverige för att delta i hattarnas krig 1742–1743. På våren 1743 tjänstgjorde han som korpral vid Livdrabantkåren och återvände sedan till sitt regemente i Frankrike.⁵¹

Lejonparten av Axel von Fersens utgifter bestod av växlar och skuldsedlar som han använde för att få kontanta medel på kontinenten och på vägen till Sverige från Frankrike, exempelvis i Hamburg hos ”Residenten” König via handelshuset Grill. Av de 12 414 daler kopparmynt som bokfördes under honom utgjorde 11 000 daler kopparmynt växlar eller kontanter, oftast via Jacob Albrecht von Lantingshausens – Fersens blivande svägers – nätverk.⁵² Detta medför att Axel von Fersens shoppingvanor förblir ogenomskinliga för oss och försvårar utforskandet av den ogifte adelsmannens konsumtion. Likväl visar transaktionerna hur en hög-rankad officerare organiserade sitt liv och sin sysselsättning på kontinenten. Det blir också uppenbart att en militär karriär innebar betydliga ekonomiska insatser.

Anna Sofia von Fersen – den modesta konsumenten

Anna Sofia von Fersens köpvanor var representativa för en adelskvinnas vardagliga konsumtion i mitten av 1700-talet. Hon köpte tyger och accessoarer som band, handskar och skor. Jämfört med de stora summor som hennes båda bröder och svägerska Charlotta Sparre använde under 1748 och 1749 framstår hennes konsumtion som mycket anspråkslös. I december 1748 gifte Anna Sofia von Fersen sig med sin kusin, tillika broder Axels nära vän, Jacob Albrecht von Lantingshausen. Detta syns dock inte alls lika tydligt i räkenskaperna som den äldre brodern Carls giftermål och bröllop tidigare samma år. För henne be-

50 Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 122; kvitto 423. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

51 Jägerskiöld 1956, s. 689.

52 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Axel”; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Maii Månad Åhr 1749, s. 113; kvitto 394. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

ställdes dyrbara tyger och band samt smycken, men däremot ingen omfattande brudutstyrel i form av en *trousseau* – ett linneförråd och toilettartiklar i silver – från Stockholms ansedda juvelerare, guldsmeder eller linnevävare.⁵³

Att syskonen i familjen hade olika ställning beroende på sin plats i familjen, liksom söner och döttrars skilda lott, är påfallande då Anna Sofia von Fersens konsumtion och penninganvändning ställs mot hennes två bröders. För Anna Sofia och hennes mans blivande boende gjordes renoveringar och ommöbleringar i en betydligt mindre skala än för den äldre brodern och hans fästmö. Eftersom Jacob Albrecht von Lantingshausens räkenskaper inte har bevarats är det svårt att uppskatta parets tillgångar. Enligt bokföringen ingick de i Fersens mors hushåll, men Lantingshausen hade stora inkomster via en pension som aldrig bokfördes i den för övrigt dubbelt förda bokföring som täcker både inkomster och utgifter.⁵⁴ Även gränserna mellan en kvinnas familjetillhörighet framstår enligt räkenskapsmaterialet som oklara. Att en kvinna flyttade från sin faders hushåll till sin äkta mans hushåll när hon ingick äktenskap är en normativ skillnad som inte nödvändigtvis motsvarar praktiken. Medan Carl von Fersens fru Charlotta Sparre hörde till Fersens hushåll sedan vigseln, blev Anna Sofia von Fersens man Jacob Albrecht von Lantingshausen endast delvis en medlem av det Fersenska hushållet efter giftermålet. Hans inkomster räknades inte i bokslutet på samma sätt som sina svägrars. Möjligtvis räknades han redan tidigare som medlem i Eleonora Wachtmeisters hushåll; källorna är inte entydiga på den punkten. Även Anna Sofias make hade ett eget konto medan Carls frus inköp som nämnts ovan bokfördes som hans utgifter. Av räkenskaperna att döma var gränserna mellan gift och ogift stånd flytande, och förlovningen gav skäl nog att inkludera Lantingshausen i familjen Wachtmeister-von Fersens ekonomiska angelägenheter.

Under 1749 handlade Anna Sofia von Fersen mest kläder och accessoarer. Bland hennes utgifter fanns även konsertbiljetter. De handpenningar hon lyfte mellan oktober och december 1748, men inte senare under räkenskapsåret, kunde hon naturligtvis använda efter eget skön. Handpenningen brukade uppgå till sex daler kopparmynt för Anna Sofias del, vilket kan jämföras med de kontanta summor à 1 500 daler kopparmynt som Carl von Fersen kvartalsvis lyfte från Fersenska kontoret.⁵⁵

53 Ilmakunnas 2012, s. 223–234.

54 Ilmakunnas 2012, s. 95; Wolff 2005, s. 278.

55 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”, ”Dito”, ”Fröken”. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Under perioden från oktober 1748 till september 1749 shoppade Anna Sofia von Fersen hos handelsmännen Geist, Reinke och Matheus, guldsmeden Sikman och juveleraren Almgren. För sömnadsarbeten anlätades skräddaren Hammar, flera par handskar köptes från Madame Anna Knigge. I november och december 1748 skaffade Fersen 9½ alnar svart sammet från handelsman Reinke, 11¾ alnar vit satäng och diverse band från handelsman Geist, hisnande 240 alnar vita kantiljer (en vriden guld- eller silvertråd) från Cristian Fronick och 44 alnar röda kantiljer från Michael Brus, fem par vita handskar från Anna Knigge samt fem par skor och ett par tofflor. Därtill kom 19½ aln taft, över 50 alnar smalare och bredare taftband i rött och vitt samt ett par spetsmanschetter.⁵⁶ Den vita satängen och de vita kantiljerna användes högst sannolikt till Anna Sofia von Fersens brudklänning. På 1700-talet var brudklänningen en moderiktig dräkt som bruden använde till fest och högtid. En praktfull vit klänning, en så kallad *robe*, var vanlig redan vid mitten av seklet för brudar i de högre samhällsskikten.⁵⁷

Räkenskapsmaterialet visar som sagt hur gränserna mellan gift och ogift stånd var flytande och att äktenskapet inte nödvändigtvis syntes särskilt tydligt i shoppingpraktiker och konsumtionsval. Anna Sofia von Fersen representerar inte den både i samtiden och senare utbredda stereotypen om en konsumerande kvinna som inte förmådde behärska sina begär utan shoppade ivrigt, nästan i omoraliska proportioner.⁵⁸ I stället kan hennes shopping, liksom brödernas och svägerskans, läsas som materiell kunskap som förutsatte ingående insikter om tyger, spetsar, band och tråd som adelsdamer lät sy till modedräkter eller använde för broderier som de utförde själv.⁵⁹

En räkning på 1 053 daler kopparmynt från juveleraren Andreas Almgren exemplifierar hur intrikata familjeförhållandena kunde vara inom en familj. Räkningen som i balansräkningen fördes under Carl von Fersens namn är riktad

56 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Fröken”; Förteckning uppå the till Cassan In: och Utgågne Medel uti Novemb: månad Åhr 1748, s. 18, 22, 23, 28; Förteckning uppå the til Cassan och Utgågne Medel uti Decembr månad Åhr 1748, s. 36, 38; kvitto 70, 90, 94, 111, 133, 228. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

57 Pyllkänen 1982, s. 359–364.

58 Se t.ex. Styles & Vickery 2006; Kowalewski-Wallace 1996.

59 Jfr Dyer 2020; Dyer 2021.

till ”Högwälboren Grefwinnan Ferssen”. Under räkenskapsåret 1749 kunde detta innebära Eleonora Wachtmeister, Anna Sofia von Fersen eller Charlotta Sparre eftersom alla tre bar titeln grevinnan von Fersen. Fakturan gäller dock arbete utfört under 1746 och 1747, då Charlotta Sparre ännu inte var gift med Carl von Fersen. Eftersom han kurtiserade henne redan då vet vi inte med säkerhet vem som använde guldringen med en stor rosendiamant, de dyrbara girandolerna (örhängena) med briljantslipade diamanter från Hamburg och ett specialutformat etui att förvara dem i. Smyckena kunde möjligen ha beställts och burits av Eleonora Wachtmeister, men det kan också ha varit så att diamantringen eller girandolerna gavs som gåva till Carl von Fersens tilltänkta Charlotta Sparre. Däremot är det mindre sannolikt att de dyrbara och moderiktiga smyckena skulle ha varit ägnade för dottern Anna Sofia. Det står nämligen också utskrivet i fakturan att ett sigill av guld till ett värde av 72 daler kopparmynt tillverkades åt fröken, det vill säga till henne.⁶⁰

Av räkenskaperna att döma fanns det i familjen Wachtmeister-von Fersen tydliga skillnader mellan medlemmarnas shoppingvanor. Familjens vuxna dotter verkar inte ha konsumerat överdådigt. Delvis kan olikheterna bero på kön – att i synnerhet äldste son med fru kunde använda

60 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Grefwe Carl”; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Julii Månad Åhr 1749, s. 146; kvitto 502. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Starka färger var populära vid mitten av 1700-talet. En vaddstickad och broderad kjol var både dekorativ och varm. Denna dräkt i silke från 1765 är fodrad med linne och har använts av en högre ståndsbrud som så kallad annandagsklänning, det vill säga på festen dagen efter vigseln. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

pengar frikostigt – men lika mycket kan det ha berott på personliga preferenser, olika kynne bland syskonen och olika ambitioner. För Anna Sofia von Fersen, en förmögen högadlig kvinna som hade alla shoppingmöjligheter som Stockholm kunde erbjuda, uppvisade ändå en modest konsumtionsstil under det år hon ingick äktenskap och hennes mor gick bort. I förhållande till Anna Sofias konsumtionsvanor både som ogift och gift avviker inte 1749 från hennes konsumtionsmönster. Hon var i dessa mycket mer anspråkslös än sina bröder eller svägerskor.⁶¹

Eleonora Wachtmeister – grevinnans shopping inför döden

Grevinnan Eleonora Wachtmeister dog den 23 december 1748. Den 64-åriga grevinnans krämpor orsakade betydande läkar- och apoteksutgifter under hennes sista tid i livet. Arkiatern, det vill säga livmedikusen, Rosens arvode var 600 daler kopparmynt medan livmedikus Becks och fältskärens Ribes arvoden var 300 daler kopparmynt respektive, assessor Bökmans arvode var 400, assessor Strandbergs 200 och fältskären Schutzers 200 daler kopparmynt. Alla dessa arvoden betalades i juni 1749, ett halvår efter grevinnans sjukdom och bortgång.⁶²

Bristen på dokumentation och det faktum att många inköp kvitterades av handelsmän, hantverkare och leverantörer långt efter det att själva shoppingen ägt rum, gör att vi inte vet hur länge Eleonora Wachtmeister var sjuk eller när hon hade lagt ut pengar för de exklusiva kläder som framkommer i räkenskapsmaterialet. En del av grevinnan Wachtmeisters shopping fakturerades först i mars 1749, flera månader efter hennes död. Likaså gällde några av fakturorna varor som hon hade köpt flera år tidigare. Hennes shoppingpraktiker kan endast anas från räkenskapsboken för året 1749, men det är uppenbart att hon skaffade dyrbara och väl valda saker. Hennes materiella kunskaper kunde användas både för att skapa och tillverka själv, men också för att ge instruktioner till hantverkare för att de skulle förverkliga efter hennes design.⁶³ Under grevinnans egen konsumtion antecknades tyger, band och andra tillbehör för dräkter samt skräddares arbetslön. De sista fakturorna är daterade i mars 1749, då så gott som alla handlare och hantverkare i Stockholm san-

61 Se Ilmakunnas 2012, s. 238–245.

62 Cassa Räkning hållen uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1749 til samma tid 1750. ”Medicamenter”. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

63 Jfr Dyer 2014, Dyer 2021 samt Dyer & Wigston Smith 2020.

nolikt var medvetna om hennes bortgång flera månader tidigare. Wachtmeister handlade två alnar grönt bast, 29 alnar gredelinfärgat *gros de Tours*-tyg för 261 daler kopparmynt från en fransk grossist, sidentyger värda 541 daler kopparmynt, fem och en halv aln randig kammarduk, en fin, batistliknande vävnad, värd 89 daler kopparmynt, en och en halv alnar nättelduk, fyra alnar vitt taftband, en ny styvkjol, två saffianskinn samt silkesvadd. Medan tyger och andra material kostade 963,92 daler kopparmynt var skräddaren Hammars arbetslön blott 56 daler kopparmynt.⁶⁴

Historiker som har studerat materiell kultur, mode och kläder har betonat att 1700-talets konsumenter behövde kunskap om material och arbetspraktiker och att de bör betraktas både som konsumenter och som producenter eller skapare. Färdigheter i sömnad och kännedom om tekniker och material gav i synnerhet kvinnliga konsumenter en läskunnighet i fråga om material som de behövde då de själva tillverkade klädesplagg eller accessoarer eller gjorde beställningar hos skräddare och sömmerskor.⁶⁵ Dessa taktiska kunskaper om material behövde kvinnor (och givetvis även män) då de shoppade, valde, bläddrade och rörde vid ting för att förstå deras egenskaper.⁶⁶ Så-

64 Cassa Räkning hållen uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1749 til samma tid 1750. ”Hennes Nåd”; Förteckning uppå the till Cassan In- och Uthängne Medel uti October Månad Åhr 1748, s. 6, 9, s. 122; kvitto 36, 424. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

65 Dyer 2020, s. 99–116; Dyer 2021; Rasmussen 2015.

66 Dyer 2020; Smith 2012.

Rokokotyger var färggranna och rikt mönstrade med blommor eller girlander. Bilden visar textilprover ur professor Anders Berchs läromedel *Theatrum oeconomico-mechanicum* från ca 1731, som bland annat förevisade svensktillverkade tyger för studenter vid Uppsala universitet. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

dan kunskap och materiell läskunnighet behövde Eleonora Wachtmeister då hon hos handelsmän valde ut tyger och band, eller då handelsmän kom till hennes hus för att förevisa sina varor till försäljning, eller när hon lät skraddaren Hammar sy henne kläder av de mest dyrbara tyger. Av nättelduk och ett annat tyg som beskrevs i räkenskaper som batistliknande, syddes sannolikt skjortor, handdukar och annat linne och det är högst sannolikt att detta arbete gjordes av kvinnor anställda i det Wachtmeisterska hushållet.

De största utgifterna under detta år var emellertid grevinnan Wachtmeisters begravningskostnader, som sammanlagt uppgick till en kostnad av 2 993 daler kopparmynt, som betalades mellan 23 december 1748 – hennes dödsdag – och 31 september 1749. Dit hörde likkistan med beslag samt svart kläde som hade inhandlats den 24 december 1748 från handelsmannen C. Dahlman, spån inne i kistan, holländsk lärft för liksvepningen, svart kläde till Riddarholmens kyrka där begravningen ägde rum, sorgpapper för att meddela grevinnans dödsfall brevledes. En kostnad var svarta strumpor och vita handskar för nio lakejer och en kusk som hade hyrts in från andra adelsfamiljer enkom för processionsvagnen under begravningen. Därtill tillkom vita vaxljus, hyrda lampetter och små bord för att sätta ljushållare på i och utanför graven, klockringning i Stockholms kyrkor, allmosor till fattiga, saffranskringlor som serverades vid begravningen, författandet av epitafiet samt arvoden för gardesvakter, klockare, personal i begravningskapellet och klere-siet. I Eleonora Wachtmeisters likprocession deltog förutom familj, släkt och andra personer med hög rang även åtta underofficerare och 32 korpraler från gardet.⁶⁷

Begravningar var ännu vid mitten av 1700-talet manifestationer av makt samt den avlidnas samhälleliga position och släktband. För arrangemang av en lit de parade, likprocession och begravning användes stora summor och en

67 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. ”Begravningsomkostnaden”; Förteckning uppå the til Cassan In och Utgångne Medel uti Decembr Månad Åhr 1748. s. 41–48; Förteckning uppå the til Cassan In- och Utgångne Medel uti Januar: Månad Åhr 1749, s. 52–55, 57; Förteckning uppå the till Cassan In och Utgångne Medel uti Febr: Månad Åhr 1749, s. 72; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749, s. 86; Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti April Månad 1749, s. 93; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Julii Månad Åhr 1749, s. 151; Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Septembr Månad 1749, s. 185; kvitto 156, 157, 158, 160, 168, 174–177, 180, 182, 185, 189, 191, 198, 200, 205, 210, 219, 221, 316, 330, 524, 657. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

mångfald av varor och tjänster.⁶⁸ Källorna röjer inte om grevinnan Wachtmeister efter döden lades på lit de parade. Det är troligt att familjen följde den sedvänjan eftersom de ordnade en pampig likprocession som synliggjorde ättens status via ceremonin och tillhörande materiella uttryck som svart klädsel bland deltagarna, allmosor till fattiga och klockringning i stadens kyrkor.

Shoppingpraktiker hos tjänstefolket – Margaretha Wiedermeyer

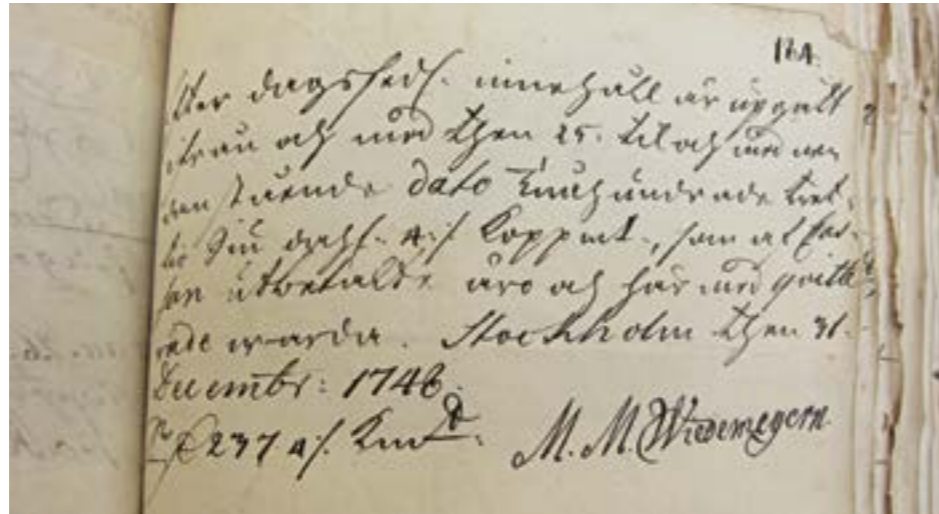
En stor del av vardagens konsumtion i den avlidna Eleonora Wachtmeisters hushåll – som alltså i dessa räkenskaper kallades Fersenska sterbhuset – gjordes av den ogifta jungfru Margaretha (Greta) Wiedermeyer. Greta Wiedermeyer hade arbetat i familjen sedan 1710-talet och nått en position som förtrogen tjänarinna i det grevliga hushållet. Hon fungerade som arbetsledare och hushållerska. Hennes årslön var avsevärt högre än de andra tjänarinnornas och hon hade betydande makt över hushållets vardagliga konsumtionsmönster och praktiker. Wiedermeyer kvitterade betydande summor, över 100 till 150 daler kopparmynt i kontanta medel varje månad för att använda till löpande kostnader i hushållet eller till uppköp som hon gjorde å Eleonora Wachtmeisters och Anna Sofia von Fersens vägnar.⁶⁹ De enda tjänare i hushållet som hade lika stort utrymme att agera och hantera kontanta medel var bokhållaren J.C. Brostedt och kamreren Lars Pagander. Men de var män, arbetade i Fersenska kontoret och deltog inte i det dagliga hushållsarbetet. Pagander och Brostedt hade stor makt över finanserna i form av förvaltningen av gård och gods samt manufaktur och järnbruk som familjen ägde. De betalade hantverkare och leverantörer som antingen drev sina fordringar omgående efter utgjort arbete eller varor, eller enligt krediter som hade samlats under en längre period, ibland under flera år.

Greta Wiedermeyer hade en ställning där hon antingen själv kunde välja exempelvis varifrån och hurdana matvaror som köptes för hushållets räkning, eller skickade en jungfru eller en piga ut att handla. Därtill shoppade Wiedermeyer trofast lyxföremål och vardagliga bruksartiklar åt familjens grevinnor i stadens

68 Ilmakunnas 2012, s. 189–197; se även Lönnqvist 2013.

69 T.ex. Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti April Månad 1749; se kvitto 184, 199, 206, 218, 230½, 237, 246, 264, 274, 280, 287, 298, 324, 333, 340, 355. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

En jungfru betecknade en tjänstekvinna med kvalificerade arbetsuppgifter i ett hushåll. Jungfru Margareta Wiedermeyer var både läs- och skrivkunnig och ansvarade för att det Fersenska hushållets organisation löpte smidigt, bland annat genom att utföra shoppingärenden på daglig basis. Riksarkivet, Stockholm.

bodar. Positionen som trotjänarinna syns även i den årliga livräntan på 600 daler kopparmynt som Eleonora Wachmeister testamenterade åt henne.⁷⁰

Mycket av det som ovan beskrivs om familjen Wachtmeister-von Fersens konsumtionsmönster förvaltades sannolikt av Wiedermeyer i hennes egenskap av kvinnlig tjänarinna med störst ansvar och självständighet. Även om hon beskrivs i källmaterialet som jungfru – i familjen var även fyra andra jungfrur anställda – var hennes position i praktiken en hushållerskas. Eftersom kocken Eric Enbeck inte i räkenskapsmaterialet syns ha lyft kontanta medel från kontorets kassa för att betala dagliga utgifter var det sannolikt just Greta Wiedermeyer som ansvarade för hushållets dagliga uppköp, eventuellt i samråd med kocken som ansvarade för matförsörjningen.⁷¹ Wiedermeyer hade således tillgångar till kontanta medel och tillit från familjens medlemmar vilket gav henne handlingsutrymme och aktörskap som konsument i hushållets vardag.

70 Arvskifteshandlingar efter Eleonora Wachtmeister. Hans von Fersens arkiv vol. 52. Stafsundsarkivet, RA; om Greta Wiedermeyers position och arbete i familjen von Fersen, se Ilmakunnas 2012, s. 302–303, 318–319.

71 Hof Cassa Räkning hållen hos Grefwinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister ifrån den 1 October 1747 till samma tid 1748. "Löningar". Hans von Fersens arkiv, vol. 75. Stafsundsarkivet, RA.

Ett adligt hushåll som konsument

Förutom de inköp som kan hänföras till enskilda personer i det Fersenska hushållet finns en stor andel utgifter som kan antas ha varit gemensamma. Eftersom ett adelshushåll var en kollektiv enhet liksom hushåll var i alla sociala skikt,⁷² belyser ett hushållsperspektiv adelns konsumtionsvanor ur ett bredare perspektiv än en individs konsumtion. Under räkenskapsåret 1749 uppgick sådana hushållsutgifter till 15 319 daler kopparmynt. Dit räknades det som gick till "hofhållningen", alltså den vardagliga konsumtionen.⁷³ Därtill kom inköp av ved och kol (357 dl km), nya dräkter för lakejer (156 dl km), postavgifter (279 dl km), brandvaktens avgift (138 dl km), hö och havre samt andra utgifter för stallet (1 059 dl km) och "Uppköpte Persedlar" (229 dl km), exempelvis en spinnrock, åtta mjölkbunkar, en kaffekvarn och en kaffebrännare samt femtio flaskor och femtio korkar. Den vardagliga konsumtionens andel var elva procent av familjens årliga utgifter. Hela hushållets konsumtion, i proportion till inköp för enskilda medlemmar av familjen von Fersen-Wachtmeisters räkning, är anspråkslös, i synnerhet i jämförelse med utgifter orsakade av Eleonora Wachtmeisters två söner. Lönerna för anställda kan relatera till kostnadernas andel. Kamreren Lars Pagander och bokhållaren J.C. Brostedt hade de högsta årslönerna (1 800 respektive 441 dl km) medan huspigana Maria Mörcks årslön (25 dl km 28 öre) var den lägsta. Sammanlagt betalades 3 673 daler kopparmynt – lite över två procent av årliga utgifter – som löner åt de tjugotvå anställda hos Eleonora Wachtmeister.⁷⁴ Manliga betjänter hade i regel högre löner än kvinnor, och skickliga och mer erfarna tjänare eller tjänarinnor hade högre lön än yngre och mindre erfarna.⁷⁵

För matlagning åt det gemensamma hushållet inhandlades vinättika, bomolja, salt, socker och kaffeböner. Även vita vaxljus och såpa samt kökspapper köptes in. De dyrare vaxljusen användes i större utsträckning än de billigare talgljusen som inhandlades vid ett enstaka tillfälle. Sannolikt tillverkades majoriteten av de talgljus som användes i hushållet också där, medan vita vaxljus av hög kvalitet köptes. Bland matvarorna inhandlades ofta fisk: färska och torkade gäddor, torsk, sill,

72 Jfr Eibach & Lanzinger 2020.

73 Ordvalet berättar om storleken av Eleonora Wachtmeisters hushåll samt den ställningen det hade som ett högadligt hushåll dit hörande stora tjänarstaben och furstliga livsstilen. Se SAOB, 'Hovhållning'.

74 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

75 Ilmakunnas 2012, 303; jfr Humphries & Weisdorf 2015.

Hushållet von Fersen-Wachtmeister handlade ofta moderiktiga drycker som te och kaffe. Tedosa i fajans med en nordstjärndekoration, tillverkad av Rörstrand på 1740–1750-talet. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

strömning, stockfisk och saltad lax. Även ostron, som handlades sextio eller hundra stycken på en gång, konsumerades regelbundet. Däremot köpte man sällan kött. Det finns en anteckning om färskt oxkött från mars 1749, och två andra gånger under året handlades färskt kött i juli och i augusti. En stor del av köttet som konsumerades i familjen von Fersen fraktades till Stockholm från familjens herrgårdar, vilket gör köttet osynligare än fisken i räkenskaperna. Samma sak gäller exempelvis mjöl, som köptes endast en gång under året då kocken hade akut behov för det. I övrigt försörjde gårdarna hushållet i staden med dylika varor. Även engelsk ost, holländsk ost, engelsk malt, kringlor och sockerkonfekt köptes in. Svagdricka, dubbelöl och brännvin hörde till drycker som flitigt köptes för hushållets behov. Ärtor, bönor och kryddor inhandlades från flera kryddkrämare i Stockholm.⁷⁶

Även om det fanns en liten köksträdgård i kvarteret på Blasieholmen där Eleonora Wachtmeisters hus låg är det osannolikt att den skulle ha räckt för att tillgodose hela behovet hos det grevliga hushållet.⁷⁷ För ett högreståndshushåll i 1700-talets Stockholm var herrgårdar utanför huvudstaden med trädgårdar, köksträdgårdar och kreatur betydelsefulla för tillgången på färska matvaror. Detta märks även i detta fall. Familjen ägde flera stora herrgårdar inom ett par dagsfärder till sjöss från Stockholm, vilket betydde att gårdarna behändigt kunde leverera färska matvaror till hushållet i staden. Olika tull- och accisavgifter eller skjuts- och fraktpenningar betalades 157 gånger under räkenskapsåret 1749,⁷⁸ i genomsnitt cirka tretton gånger per månad eller varannan till var tredje dag. Från herrgårdarna Granhammar, Mälsåker och Steninge fraktade man bland annat ägg, smör, mjöl, rågbröd och grönsaker till hushållet i Stockholm.⁷⁹

Det som handlades från Stockholms torg, bodar och handelshus skildrar vardagens bekvämligheter, lyx och behovsstyrda varor för ett adelshushåll. Många varor som behövdes i stora mängder och mer sällan, exempelvis flera dussin öl- och vinglas, föredrog man uppenbarligen att hyra i stället för att äga själv.⁸⁰

76 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749; kvitto 251, 542. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

77 Se von Ajkay 1977, 45; Ilmakunnas 2014, 14–15.

78 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

79 Se t.ex. Förteckning på Cassans Inkomst och utgift uti Martii Månad 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

80 Tex. Förteckning uppå Cassans Inkomst och utgift uti Junii Månad 1749, s. 127; kvitto 435. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

Konsumtionen för Eleonora Wachtmeisters hushålls räkning inkluderade även de utgifter som rörde förbättringar av värmekomforten i Soopska fattighuset. Det låg på samma tomt på Blasieholmen som det stenhus där familjen bodde och kontoret som förvaltade dess egendomar. Fattighuset hade grundats i början av 1730-talet av Wachtmeisters svärmor, friherrinnan Anna Maria Soop, som pension för äldre kvinnor som hade varit i familjens tjänst. Enligt dåtidens samhällseliga ideal skulle adeln, som förväntades ha stora tillgångar, stötta mindre lyckligt lottade. I de årliga utgifterna i Wachtmeisters hushåll ingick engångsallmosor och subventioner med löpande betalning. Ur grevinnans kassa betalades 1749 exempelvis allmosor till fattiga hustrur, en fattig student, en fattig major, en fattig bokhållare och flera gånger åt ”Turkiska fångar”. De största donationerna gick till fattighuset i familjens hemförsamling St. Jacob samt till Soopska fattighuset. I november 1748 begåvades Soopska fattighuset med en grön kakelugn, tillverkad av den stockholmske kakelugnmästaren Petter Holm. Därtill reparerade han kakelugnar i tjänstefolkets kamrar och i Fersenska kontoret. Sammanlagt betalades över 4 000 daler kopparmynt under kategorin ”Fattiga”.⁸¹ Gröna kakelugnar var enklare och i synnerhet billigare än de fashionabla blåvita och dekorerade kakelugnar som beställdes för representativa rum. De förra installerades ofta i tjänstefolkets rum under 1700-talet.⁸²

Att undersöka ett hushåll som aktör visar hur konsumtion, olika typer av arbete och maktstrukturer skapades och återskapades i vardagslivet. Källmaterialet som jag har använt avslöjar sällan vem som fattade de avgörande besluten gällande vardagens konsumtion och inköp i Eleonora Wachtmeisters hushåll. Denna studie har visat att hushållet i själva verket bestod av flera enheter men som ibland agerade som ett hushåll – hennes och hennes vuxna och gifta barns – och som ekonomiskt förvaltades gemensamt. Däremot är det berättigat att betrakta ett hushåll som en aktör eftersom det fungerade som sådant i vardagen och hade betydliga befogenheter att fatta beslut som påverkade individerna som ingick.

81 Cassa Räkning uti det Grefwelige Fersiske Sterbhuset ifrån den 1. Oktober 1748, till samma tid 1749. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA; Förteckning uppåthe till Cassan In: och Utgångne Medel uti Novemb: Månad Åhr 1748, s. 25; se även kvitto 98 och 99. Hans von Fersens arkiv, vol. 77. Stafsundsarkivet, RA.

82 Se t.ex. Ilmakunnas 2020, s. 52–53.

Vardagens mönster i räkenskapsböckerna

Räkenskapsböcker med verifierat möjliggör en detaljerad analys av konsumtionspraktiker och vardagens mönster. Räkenskapsåret 1748–1749 är för familjen von Fersens del synnerligen intressant eftersom det fångar både daglig konsumtion och väsentliga drag för adliga personers livscykel. Av de olika stegen under en människans levnadslopp lämnade giftermål och begravning de tydligaste spåren i adelns räkenskaper. I alla samhällets stånd var dessa riter viktiga manifestationer av familjens ställning och resurser. Giftermål planerades och förhandlades ofta länge. På motsvarande sätt föll omkostnader för äktenskap och bröllop under flera räkenskapsår. Själva vigseln eller bröllopet var under 1700-talet sällan den viktigaste utgiftsposten. Det var dock brudutstyrseln (som användes flera gånger senare av den gifta kvinnan), renovering eller ny inredning av det framtida hemmet för det gifta paret. Som Carl von Fersens och Charlotta Sparres omfattande renoveringar och nya inredningar visar, byggde det nygifta paret sin ställning i samhället genom hemmets gestaltning. Det handlade givetvis om att förstärka hela familjens och släktens sociala och kulturella position i ett samhälle där börd och utseende hade stor betydelse för hur en person eller familj bemöttes och respekterades på olika arenor.

En synnerligen påkostad händelse under tidigmodern tid var en adlig begravning. Den skulle manifesteras den avlidnes samhälleliga position och familjens och släktens anor. Begravningskostnadernas stora andel i bokföringen betyder därtill att en familjs konsumtion fortsatte in i döden, där dess medlemmar fortsatte att bekosta den bortgångna personens utgifter. Detta är ännu en pusselbit för att greppa konsumtionsval som ett gemensamt åtagande. Det kan vara minst lika meningsfullt att se konsumtionspraktiker på hushållets nivå som på individnivå. En stor andel av dagliga utgifter och konsumtionsval gjordes av enstaka familjemedlemmar eller tjänare, men formades i samråd och kom flera personer till del.

Däremot är en individ någonting utöver sin släkts och familjs perspektiv. Det fanns även utlopp för konsumtion grundad i individuella preferenser och meritokratiska anspråk även om dessa anpassades till sociala konventioner. I mitten av 1700-talet hade medlemmarna av Eleonora Margareta Wachtmeisters hushåll olika shopping- och konsumtionsvanor, vilket både speglar deras livssituation, kön, personliga preferenser och position inom de sociala kretsar familjen rörde sig i. Av räkenskapsmaterialet att döma hade Carl von Fersen och Charlotta Sparre ett mycket mer påkostat och lyxbetonat liv än Anna von Fersen och Jacob von Lantingshausen eller den ogifte Axel von Fersen. Genom satsningar i

nöjeslivet och på utgifter som kan kopplas till befattningen som hovjägmästare bidrog Carl von Fersen och hans fru tillsammans till hans hovkarriär. Inköp av möbler, inredningsartiklar, tyger, band, spetsar och knappar och beställningar hos hantverkare vittnar om materiell läskunnighet som medlemmarna av familjen von Fersen drog nytta av när de gjorde sina respektive konsumtionsval.

Räkenskapsmaterialet döljer ibland vem som fattade beslut om att köpa någonting eller vilka specifika saker som inhandlades. I synnerhet gäller detta gifta kvinnor och deras aktörskap, eftersom deras shoppingvanor och konsumtionsmönster bokfördes under äkta makens konto, medan en ogift kvinnas eller en änkas utgifter redogjordes för under hennes eget namn i balansräkningen. Även under allmänna hushållsutgifter finns en stor del av vardagens utgifter från Carl von Fersens och Charlotta Sparres nya bo. Dock framgår det av verifikaten, inte av balansräkningen. Att urskilja vem som verkligen stod för inköpen av makarna i ett äkta par, det vill säga vem som fattade beslut och vems intressen inköpet speglade är både komplicerat och inte särskilt meningsfullt. Äkta makar fungerade som ett par och en helhet gällande shoppingpraktiker som var associerade med mannens karriär och familjens bekväma vardagsliv.

Även ett adligt hushåll kan med rätta betraktas som aktör eftersom det fungerade som en organisk struktur där flera ofta oidentifierbara individer hade makt att bestämma över användningar av pengar och anskaffning av vardagliga ting, råvaror eller produkter.

I ett aristokratiskt 1700-talshushåll överlappade konsumtion och handlande med nya sätt att shoppa, att välja och planera. Även om mycket av konsumtionen var enkla vardagliga uppköp, fanns det i mitten av 1700-talet i Stockholm också gott om möjligheter till shopping i bemärkelse av tidsfördriv, sällskaplighet, att umgås och att röra vid och känna på varor, att engagera sinnen. I konsumtions- och shoppingpraktiker hos det högadliga hushållet sammanflätades gammal och ny lyx: maktpositionering med hjälp av luxuösa kläder, föremål, möbler och byggnader var fortfarande betydande, men förenades med strävan till en ståndsmässig vardag och fashionabel livsstil där lyxen användes för att skapa ett bekvämt liv och kulturellt kapital lika mycket som för att markera status. I ett adligt hushåll förenades också olika roller av konsument och shoppare: medan hushållet och medlemmarna av tjänstefolket antingen som individer eller kollektivt kan betraktas som konsumenter, hade medlemmarna i adelsfamiljen möjligheten att glida från konsumtion och införskaffande till shopping.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet (RA)

Stafsundsarkivet

Hans von Fersens arkiv, vol. 52, 75, 77–78

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar

FORSKNINGSLITTERATUR

von Ajkay, Anna, 1977. *Fersenska palatset. Tradition och förnyelse på Blasieholmen*. Stockholm: P.A. Nordstedt & söners förlag.

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Blondé, Bruno & De Laet, Veerle, "New and Old Luxuries between the Court and the City. A Comparative Perspective on Material Cultures in Brussels and Antwerp, 1650–1735". I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, s. 39–57, London: Bloomsbury Academic.

Brown, Carolina, 2020. *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*. Stockholm: Carlssons.

Chatenet-Calyste, Aurélie, 2013. *Une consommation aristocratique, fin de siècle. Marie-Fortunée d'Este, princesse de Conti 1731–1803*. Limoges: Pulim.

Coquery, Natacha, 2011. *Tenir boutique à Paris au XVIIIe siècle. Luxe et demi-luxe*. Paris: CTHS.

Crowley, John E., 2001. *The Invention of Comfort. Sensibilities and Design in Early Modern Britain and Early America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

DeJean, Joan, 2014. "The Senses in the Marketplace. Coffee, Chintz, and Sofas". I Anne C. Vila (ed.), *A Cultural History of the Senses in the Age of Enlightenment*, s. 65–84. London: Bloomsbury Academic.

DeJean, Joan, 2009. *The Age of Comfort. When Paris Discovered Casual – and the Modern Home Began*. New York: Bloomsbury Academic.

de Vries, Jan, 2008. *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press

Dyer, Serena, 2021. *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena, 2020. "Stitching and shopping. The material literacy of the consumer". I Serena Dyer & Chloe Wigston Smith (eds), *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*, 99–116. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena, 2014. "Shopping and the Senses. Retail, Browsing and Consumption in 18th-Century England", *History Compass*, 12(9).

Dyer, Serena & Wigston Smith, Chloe (eds), 2020. *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyrmann, Kristine, 2021. *Salondiplomati og politisk selskabelighed. Kvinderne i reformkredsen som politiske aktører 1784–1797*. Aarhus: Aarhus Universitet.

Eibach, Joachim & Lanzinger, Margareth (eds), 2020. *The Routledge History of the Domestic Sphere in Europe 16th to 19th Century*. London & New York: Routledge.

Elgenstierna, Gustaf, 1998 [1926]. *Svenska adelns ättartavlor II*. Stockholm: Sveriges släktforskarförbund.

Greig, Hannah, 2013. *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*. Oxford: Oxford University Press.

Helsing, My, 2013. *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*. Örebro: Örebro universitet.

Hildebrand, Bengt, "Fersen, Carl Reinhold von", *Svenskt biografiskt lexikon* 15, Stockholm: Albert Bonnier.

Hinners, Linda, 2012. *De fransöske handtverkarne vid Stockholms slott 1693–1713. Yrkesroller, organisation, arbetsprocesser*. Stockholm: Stockholms universitet.

Humphries, Jane & Weisdorf, Jacob, 2015. "The Wages of Women in England, 1260–1850", *Journal of Economic History*, 75(2).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm & Helsingfors: Atlantis & Svenska litteratursällskapet i Finland.

Ilmakunnas, Johanna, 2014. "Högadeln bor i staden. Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 32(68).

Ilmakunnas, Johanna, 2015. "The luxury shopping experience of the Swedish aristocracy in eighteenth-century Paris". I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, London & New York.

Ilmakunnas, Johanna, 2018. "From Mother to Daughter. Noblewomen in Service at Swedish Royal Court, c. 1740–1820". I Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*. London och New York: Routledge.

Ilmakunnas, Johanna, 2020. "Northern Comfort and Discomfort. Spaces and Objects in Swedish Country Houses, c.1740–1800". I Jon Stobart (ed.), *The Comforts of Home in Western Europe, 1700–1900*. London: Bloomsbury Academic.

Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon (eds), 2017. *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London & New York: Bloomsbury Academic.

Jägerskiöld, Olof, 1956. "(von) Fersen, Fredrik Axel". I *Svenskt biografiskt lexikon* 15. Stockholm: Albert Bonniers.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth, 1996. *Consuming Subjects. Women, Shopping, and Business in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press.

Lönnqvist, Bo, 2013. *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Vasa: Scriptum.

Michel, Anne-Sophie, 2015. "Une communauté d'artistes et d'artisans français à l'étranger. Le cas des sculpteurs au château royal de Stockholm au XVIIIe siècle", *1700-tal. Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 12.

Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2017. "To Buy a Plate: Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm during the Eighteenth Century". I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London & New York: Bloomsbury Academic.

Norrby, Göran, 2014. *Huset von Fersens uppgång och fall 1561–1879*. Stockholm: Atlantis.

Perrin Khelissa, Anne, 2020. *Luxe intime. Essai sur notre lien aux objets précieux*. Paris: Éditions du CTHS.

Pylkkänen, Riitta, 1982. *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Rasmussen, Pernilla, 2015. "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830", *Historisk Tidskrift för Finland*, 100(4).

Rasmussen, Pernilla, 2010. *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museets förlag

Roche, Daniel, 1997. *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation XVIIe–XIXe siècle*. Paris: Fayard.

Roche, Daniel, 2011. *La gloire et la puissance. Histoire de la culture équestre XVIe–XIXe siècle*. Paris: Fayard.

Runefelt, Leif, 2015. Att hasta mot undergången. *Anspraak, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Smith, Kate, 2012. "Sensing Design and Workmanship. The Haptic Skills of Shoppers in Eighteenth-Century London", *Journal of Design History*, 25.

Stobart, Jon, 2021. *Comfort in the Eighteenth-Century Country House*. London: Routledge.

Stobart, Jon (ed.), 2020. *The Comforts of Home in Western Europe, 1700–1900*. London: Bloomsbury Academic.

Stobart, Jon, 2015. "Status, Gender and Life Cycle in the Consumption Practices of the English Elite. The Case of Mary Leigh, 1736–1806", *Social History*, 40(1).

Stobart, Jon & Prytz, Cristina, 2018. "Comfort in English and Swedish Country Houses, c. 1760–1820", *Social History*, 43(2).

Stobart, Jon & Rothery, Mark, 2016. *Consumption and the Country House*. Oxford: Oxford University Press.

Styles, John & Vickery, Amanda (eds), 2006. *Gender, Taste and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. New Haven: Yale University Press.

Ulväng, Göran, 2008. *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*. Hedemora: Hallgren & Björklund Förlag.

Ulväng, Göran, Murhem, Sofia & Lilja, Kristina, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Svrige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlunds Förlag.

Vahlne, Bo, 2012. *Frihetstidens inredningar på Stockholms Slott. Om bekvämlighetens och skönhetens nivåer*. Stockholm: Balkong förlag.

Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Wachenfeldt, Paula & Nyberg, Klas (red.), 2015. *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Stockholm: Carlssons.

Whittle, Jane & Griffiths, Elisabeth, 2012. *Consumption and gender in the early seventeenth-century household. The world of Alice Le Strange*. Oxford: Oxford University Press.

Wrangel, F.U., 1914. *Blasieholmen och dess inbyggare*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.

INTERNETKÄLLOR

Svenska Akademiens Ordbok, www.svenska.se

1 par Shen krusstakar	36	1987 21 6
1 Klädes Borste	16	
2 1/2 Citroner a 4 1/2	9	
Prättikor 2 1/2 Papper	3	5
Lampvickar 1/2 2 1/2 Pudor	9	
Blekar lön för Dräll	2	4
20 af meubel Cartona	13	16
12 af Cartuntill Kläder	24	24
14 af 8 ^o till tacker a	7	0
14 af Bom tyg till foder	4	32
1 thelanister 2 1/2 Souatshon	4	32
1 1/2 Congo	1	16
3 af Blått tafst att färja	2	36
4 af linona 2 Pud 1/2 af	9	16
6 par Hvita Skindskar	4	x
1 Möp tyg ätlena	1	x
4 af Sv: Kant band	24	x
1 par Calocher 3 1/2 papper		
af svart läder mid i 140	4	40
läst, trä m: metill i fädn	36	x
1 1/2 trüb	24	=
1 Hells Palm, och Kam	1	x
6 Buntar Nässträ	24	
1 attiga 2 1/2 Hyrvagn	32	1
2 Hömans flickat wagg	1	0
1 tinarest på lon	3	16
12 af Sv: Pardouie band	12	e
till Huok: enf: räkning	1	14
1 m m		

Huokhaller skansrest 8 ^o	7	
Lenas rest 1/2 24	2	
Present vid afflykt	2	24
Kio Kopigans rest	4	
Mellor rest på lon	2	21
Stina Stadia	1	x
170 15 1/2 Pudor sedan		
i somras som glömt	1	28
2 1/2 tiog ägg i somras	20	
6 tiog Katt ägg		
eng: inskrifningarna	24	
Jacob skrifv: 39 1/2 af öfver		
sättning 4 1/2 Svensk: 16 1/2		
Fransiskan 24 1/2	1	38
Carls skrifv: 29 1/2 55 1/2 öfver		
sättning 4 1/2 Svensk: 16 1/2		
Fransiskan 24 1/2	1	27
Bord salt 16 1/2	16	
Salt petter 16 1/2 Pasoped 1	4	
Dick 2 1/2 2 1/2 Himpor 24	1	28
Eri till huok: ety i lypsala	20	
6 2 tiog ägg a 16 1/2	4	33
9 2 tiog 13 1/2 1/2	4	33
Dr: pen till Hustrun	16	
i till lypsala		
3 1/2 kort till lifs	36	
vid örunda		
3 1/2 Hönst till lifs	36	
och 2 1/2 att skakta	5	
2 1/2 Brun Bresilia	45	
1 1/2 4 lod spansk Gröna	10	
2 1/2 1/2 Stärkelse vit	4	

Grevinnorna Spens konsumtion under ett föränderligt 1700-tal

AV GÖRAN ULVÄNG OCH GUDRUN ANDERSSON

”NÄR ANNA JOHANNA GRILL 1788 reste till England gjorde det stora utbudet av konsumtionsvaror ett djupt intryck. Hon reflekterar häröver i sin resedagbok, när hon den 30 maj besökte London:

Det är och förblir en obegriplighet för alla människor och en af de frapantesta syner för utlänningar att först och främst se en så stor mängd bodar af alla slag och sedan den rikedom som uti dem finnas. [...] Uti somliga bodar handlas endast till exempel med pennor och papper, uti en annan bara med käppar, en annan bara med strumpor och så vidare, det bör äfwenledes nämnas att engelsmännen hafwa ett särskilt sätt att med smak exponera sina wahrer som ofta narrar folk att handla.¹

Anna Johanna Grill var uppenbarligen inte van varken vid mängden bodar eller vid det specialiserade utbudet. Likaså imponerade det smakfulla sättet att exponera varorna, även om det också narrade folk att handla mer än de tänkt. Shoppingkulturen i London gjorde intryck inte bara på svenskar, utan resenärer från Tyskland och Schweiz gjorde liknande iakttagelser.² London framträder som ett konsumtionens Mecka. Att Elizabeth Schackleton, som bodde i Lancashire, vände sig till huvudstaden för inköp av kläder och bordsserviser visar hur viktig den var även för mer långväga konsumtion. Samtidigt fanns det runt om i England ett stort utbud av affärer.³ När möbler skulle införskaffas vände sig Schackleton till de mer närbelägna städerna Colne, Manchester och Lancaster.⁴ Förutsättningarna för shopping var med andra ord synnerligen goda i England. Kommentarer från Grill och andra resenärer visar att förutsättningarna var betydligt sämre i många andra länder. Kunskapen om hur konsumtionen, och än mer shoppingen, faktiskt såg ut såg ut i 1700-talets Sverige är inte särskilt omfattande. Kan Stockholm ses som en svensk motsvarighet till London? Hur såg möjligheterna ut i andra delar av landet?

I föreliggande kapitel kommer vi att analysera räkenskaperna från den grevliga familjen Spens, godsägare utanför Uppsala och tjänstemän och officerare, med utgångspunkt från hushållsräkenskaper förda av två grevinnor Spens på 1720- respektive 1790-talet. Räkenskapsmaterial av detta slag har sällan bevarats till ef-

- 1 Anna Johanna Grill, 30 maj 1788, s. 46.
- 2 Purdy 1998, s. 27; Berry 2002, s. 380–382.
- 3 Cox 2000.
- 4 Vickery 1998, s. 168–169.

tervärlden och än mer sällsynt är att det härstammar från en och samma familj med samma godsinnahav. Det rör sig om en mikrostudie. Genom denna kan vi på detaljnivå komma åt vilka inköp ett hushåll gjorde och även var inköpen skedde.

Som framgick av inledningskapitlet i denna antologi är forskningen om 1700-talets konsumtion och shopping omfattande särskilt avseende elitens lyxkonsumtion i Europas storstäder samt kvinnornas roll i konsumtionssamhället och de moraliska implikationer som förknippas därmed.⁵ I den högsta eliten var det huvudstäderna som var den främsta konsumtionsplatsen. Familjerna var verksamma i statsförvaltning, armé och vid hovet och ingick i det nätverk som var avgörande för möjligheten att få tjänster och ingå giftermål; här fanns utbudet av högkvalitativa lyxvaror, och – inte minst viktigt – ett nöjesliv. I dessa familjer var herrgårdarna i första hand en ”konsumtionsfond”, som bidrog med kapital och livsmedel.⁶ Den lägre delen av eliten bodde i stor utsträckning på sina herrgårdar och var långt mer beroende av godsets produktion, småstädernas utbud av varor och av en andrahandsmarknad.⁷ Konsumtionens och den materiella kulturens betydelse för den växande medelklassen ska också nämnas. Just företeelsen shopping – i betydelsen att utan direkt mål vandra från affär till affär och köpa varor – kom att spela en viktig roll i deras identitetsskapande.⁸

I Sverige var förutsättningarna för shopping sämre, även om det i Stockholm fanns ”myriader” av handelsmän och försäljare.⁹ Ekonomin var i hög grad ännu naturabaserad med relativt litet kontanter i omlopp, och städernas produktion och konsumtion var ännu hårt reglerad med förbud mot skyltfönster, iögonfallande affärsskyltning och konkurrens. Systemet var emellertid under hårt tryck från såväl lagstiftare som producenter och konsumenter och avreglerades gradvis.¹⁰ Det är med andra ord av stort intresse att försöka analysera förändringarna i konsumtionsbeteendet i Sverige under 1700-talet. Hur viktig var Stockholm som

- 5 Se t.ex. Fairchilds 1993; Coquery 2004; Vickery 2006; Whittle & Griffiths 2012.
- 6 Se t.ex. Iilmakunnas 2012, s. 321–390; Stobart & Rothery 2016.
- 7 För exempel på lokala godsägares samspel med staden, se Bailey 2015. Andrahandsmarknadens betydelse för inköp av konsumtionsvaror, se t.ex. van Damme & Vermoesen 2009, s. 288–291; Ulväng, Murhem & Lilja 2013, s. 119–127, 153–163.
- 8 Smith 2002; Berg 2005; Andersson 2009.
- 9 Nyberg 2021, s. 84.
- 10 Boëthius 1943, s. 96ff; Söderlund 1943, s. 222–226, 298.

Till vänster greve Carl Gustaf Spens, hovjägmästare och ägare till Höja fideikommiss i Uppland och Ökna i Södermanland, samt Grensholmen i Östergötlan. I familjen Spens ägo..

Till höger grevinnan Beata Oxenstierna af Croneborg, ägde Oxenstiernska malmgården i Stockholm som hon föredrog framför familjens många herrgårdar. Hon förvaltade alla gårdarna och förde på egen hand såväl gårdsräkenskaper som de privata räkningskaperna. I familjen Spens ägo.

inköpsplats för familjen Spens på 1720-talet respektive 1790-talet? Vad köpte de för typer av varor i Stockholm, och hur skiljer sig dessa från de som köptes på andra platser? Och, slutligen, hur påverkades inköpen mot bakgrund av produktion av varor och tjänster som ägde rum inom ramen för det egna jordbruket?

Ätten Spens räkningskap

Utgångspunkten för studien är de privata räkningskaperna efter två grevinnor, gifta Spens, från 1720-talet förda av grevinnan Beata Oxenstierna af Croneborg, och från 1790-talet av grevinnan Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby, som kompletterats med gårds- och hushållsräkningskaperna från samma perioder.

Ätten Spens har sina rötter i Skottland och inkom till Sverige med Jakob Spens, som i början av 1600-talet värvades för svensk räkning och tjänstgjorde som officer och diplomat. Sonsonen Jakob nådde generalsgrad och utnämndes 1712 till greve och blev genom sitt giftermål med Beata Bonde, köp och arv en

Till vänster greve Carl Gustaf Spens, lagman, men avgick 1789 och levde därefter som lantjunkare på sina många herrgårdar, däribland Höja och Salnecke i Uppland och Grensholmen i Östergötland. I familjen Spens ägo.

Till höger grevinnan Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby. Hon förde hushållsräkningskaperna i det grevliga hushållet Spens med alla dess gårdar. I familjen Spens ägo..

stor jordägare. Paret säkrade ätten Spens ekonomiska ställning genom att stifta fideikommissen Höja i Uppland och Ängelholm i Östergötland.

Beata Oxenstierna af Croneborg var gift med Carl Gustaf Spens, den förste fideikommissarien till Höja.¹¹ Han ärvde även Ökna i Floda i Södermanland efter sin far och senare, år 1745, Grensholmen efter sin bror Axel. Carl Gustaf var till en början officer, men gjorde sedan en civil karriär och slutade som överhovjägmästare. Efter Beatas död gifte han om sig med friherrinnan Beata Jacqueline Ribbing. Carl Gustaf tycks mest ha varit bosatt i Stockholm, i Oxenstiernska malmgården som hustru Beata fört med sig i boet, och var ofta på resande fot. På Höja vistades han bara periodvis. Carl Gustaf Spens och Beata Oxenstierna hade sju barn och år 1730 fanns fyra söner i livet, Jakob 20 år, Gabriel 18, Fredrik Gustaf 9 och Carl Gustaf 4, varav de två äldsta var studenter i Uppsala.

11 Om ättemedlemmarnas personuppgifter och gårdsinnehav, se Elgenstierna VII, s. 427–432 samt Ulväng 2015.

Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby gifte sig vid 23 års ålder 1789 med Carl Gustaf Spens, sonson till Beata Oxenstierna. Han blev fideikommissarie till Höja som 14-åring och ärvde även Grensholmen med underlydande, samt gods i Pommern och Finland efter sin mor. Carl Gustaf Spens utnämndes vid trettiofem års ålder 1776 till lagman men tog samma år som han gifte sig avsked från tjänsten för att ägna sig åt förvaltningen av de många gods han ärvt och köpt. Utöver Höja, Grensholmen och Frösvik blev han genom arv 1774 ägare till säteriet Steninge i Sagu socken i Finland.¹² Detta sålde han 1782 och i dess ställe inköpte han Salnecke säteri som låg granne med Höja, och som blev hans huvudsäte. Ulrika Eleonora var delägare i Bålby säteri med Hasselfors järnbruk i Närke, som sedan såldes. År 1807 inköptes även Ribbingsholms säteri i Östergötland. Ulrika Eleonora avled redan 1802 i lungsjuka, blott trettiosex år gammal. Parets två söner Jakob Melker och Carl Gustaf var då elva och tio år gamla, båda skolgossar i Uppsala.

Den geografiska platsen hade givetvis betydelse för möjligheten till konsumtion och i förlängningen shopping. På 1720-talet var Höja den gård som både greven, grevinnan och sönerna vistades mest på, om än inte alltid samtidigt. Salnecke var greve Carl Gustaf Spens fasta punkt under 1790-talet medan grevinnan rörde sig mer fritt mellan Stockholm och Uppsala.

Räkenskaperna från åren 1720–1731 samt 1789–1816 är ovanligt väl dokumenterade, och vi har valt att närmare analysera perioderna 1727 till 1730 och 1797 till 1800. Under perioden 1720 till 1731 var det Beata Oxenstierna som ansvarade för familjens ekonomi, eftersom maken var hovjägmästare och mycket på rörlig fot.¹³ Beata förde en räkenskapsbok över samtliga inkomster och utgifter i familjen och hushållet, löpande vecka för vecka och omfattande både intäkter, kontantinköp, kontantutlägg till familjen och betalningar av fakturor, vilket ofta gjordes med viss fördröjning.¹⁴ Beata förde även gårdsräkenskaperna

12 Höja gårdsarkiv, K6:1.

13 Under 1700-talets första hälft var det vanligt att kvinnor hade ansvar för såväl hushållets som gårdarnas ekonomi, vilket bland annat har setts som en följd av den höga dödligheten i samband med det stora nordiska kriget. Det låga antalet studier som finns på familjers ekonomiska förhållanden under 1700-talet innebär dock att vi har begränsad kunskap om ansvarsförhållandena.

14 Höja gårdsarkiv, G1:1. Fakturor för åren 1704 till 1729 är samlade och hophäftade med register. De flesta återfinns i grevinnans hushållsräkenskaper. Liknande räkenskaper fördes av Elizabeth Schackleton, se Vickery 1998, s. 168.

för Höja, som sannolikt byggde på rapporter från inspektorn. All produktion bokfördes kontovis, dock utan att värderas i kontanter. Parallellt med dessa fördes ett kassakonto där alla utgifter och inkomster i daler kopparmynt på gården antecknades.

För perioden 1789 till 1801 är räkenskapsmaterialet av en högre kvalitet men samtidigt mer ofullständigt. Under loppet av 1700-talet utvecklades ekonomin som vetenskap och ett mer sofistikerat värderings- och bokförings-system utvecklades. Det sena 1700-talets räkenskaper har ett större inslag av interndebitering mellan de olika gårdarna och verksamheterna som ingick. Bokföringen var delad mellan greven och grevinnan men tyvärr saknas grevens räkenskaper för åren före 1810, med några undantag.¹⁵ Vi har istället fått använda grevens årliga sammanställningar över sina och familjens inkomster och utgifter från 1810 till 1816. Någon större skillnad mellan 1790-talets ekonomiska situation och den på 1810-talet verkar inte föreligga.¹⁶ Hustrun Ulrika Eleonora Falkenberg skötte *hushållets räkenskaper* från giftermålet 1789 till sin död 1802 och enligt hennes anteckningar på försättsbladet avser de hushållet, henne och barnen.¹⁷ Efter 1802 fördes hushållsräkenskaper av anställda och greven sammanställde dem efteråt. *Gårdarnas inkomster och utgifter* fördes av inspektorer. En sammanställning gjordes varje år av greven och finns för åren 1783 till 1816 och innehåller både penningkontot och jordbruksprodukter.¹⁸ Vi menar att räkenskaper från 1727–1730 respektive 1797–1800 är jämförbara, med vissa undantag.

15 Höja gårdsarkiv, K2:2. Möjligen har greven eller hans söner efter hans död medvetet rensat ut dessa eftersom de ansågs vara känsliga handlingar, för utifrån den stora mängd bevarade skuldsedlar är det uppenbart att grevens ekonomi var svajig. Mellan cirka 1799 och 1806 fördes till exempel särskilda räkenskaper för Stockholmsaffärerna av en Johan Gustaf Hjertberg. Hjertberg redovisar allt som sålts från gårdarna i Stockholm samt de utgifter som man har för huset som greven äger. En Öberg skötte husets ekonomi och redovisade till Hjertberg.

16 Han ägde i princip samma gårdar år 1816 som år 1800, med undantaget att han sålt sin hustrus andel i Hasselfors bruk och istället inköpt herrgården Ribbingsholm i Östergötland, se Ulväng 2015.

17 Höja gårdsarkiv, K3:1.

18 Höja gårdsarkiv, K2:2.

TABELL 1 Räkenskapernas typ och ansvarig bokförare 1727–1730 respektive 1797–1800.

OMRÅDE	1727–1730		1797–1800	
	Ansvarig	Räkenskaper	Ansvarig	Räkenskaper
Totala ekonomin	Grevinnan	Ja	Greven	För 1810–1816
Gårdarna	Grevinnan	Ja	Greven	Ja
Kontribution	Grevinnan	Ja	Greven	Ja
Löneutbetalningar anställda	Grevinnan	Ja	Greven (gården) Grevinnan (hushållet)	Ja Ja
Kontantutbetalningar till familjemedlemmar	Grevinnan	Ja	Greven	Endast de som gick till grevinnan
Inköp av textilier, kläder, mat	Grevinnan	Ja (med vissa luckor för kommissionsköp)	Greven (gården)	Ja
		Greven fick kontanter av grevinnan	Greven (?)	Nej

Beata Oxenstiernas räkenskaper innehåller som sagt den totala ekonomin, men dels förekommer kontantutbetalningar som görs till greven och barnen, dels de uppköp som görs på kommission av anställda. Av anteckningar i räkenskaperna och även bevarade fakturor som inlämnats till grevinnan framgår dock att det till största delen rör sig om vardagliga inköp av samma slag som de grevinnan gjorde.¹⁹

När det gäller grevinnan Falkenbergs inköp 1797 till 1800 är det sannolikt att hushållsräkenskaper täcker huvuddelen av familjens inköp. I räkenskaperna förekommer spridda uppgifter om att grevinnan köper varor till greven, och hennes inköp omfattar också många möbler, som i brittisk forskning lyfts

19 17 december 1730 ”Efter Lönbergs räkning [...] 1 119”, 23 februari 1730 ”Till utgift efter Lidéns räkningars kvittencer 107”.

fram som tillhörande den manliga konsumtionssidan.²⁰ Efter grevinnans död 1802 sköttes hela hushållets bokföring, inklusive grevens inköp, av en hushållerska och en jämförelse mellan utgifternas storlek före och efter 1802 visar att beloppen är ungefär desamma; de låg på omkring 6 000–7 000 riksdaler banco i fasta priser.²¹

Sammantaget vågar vi hävda att grevinnans hushållsräkenskaper av år 1797 till 1800 är i princip jämförbara med de räkenskaper som fördes 1727 till 1730. I båda fallen upptar de grevinnornas inköp av varor till hushållen, medan grevarnas konsumtion är mindre väl dokumenterad, åren 1727–1730 för att grevinnan försåg greven med kontanter för egna inköp, 1797–1800 för att greven möjligen förde egna, nu förkomna, räkenskaper.

Hushållens inkomster och utgifter

Ett förändrat konsumtionsbeteende, och i en förlängning shopping, måste delvis förstås mot bakgrund av familjernas ekonomiska situation och försörjningsalternativ. 1700-talets hushållsekonomi var komplex eftersom en stor del av ekonomin rymdes inom en naturhushållning där varor och tjänster utfördes utan kontant ersättning och inte heller bokfördes. Det innebar emellertid inte att ett utfört arbete eller vara hade ett specifikt och vedertaget värde i samtiden. Det mesta av arbetet reglerades i kontrakten med arrendebönder, torpare, drängar och pigor. Vid överskottsdagsverken utgick alltid extra lön. Utöver detta utgick ofta dusörer vid väl utfört arbete.²²

I en tid då tillgången på arbetskraft var god och en stor del av arbetet var relativt okvalificerat hölls lönerna nere och diskrepansen mellan det liv som

20 Vickery 2006, s. 34. Som Ilmakunnas visat för grevefamiljen von Fersen kunde dock kvinnorna ha stort inflytande över inredningens utformning och inköp av varor, se Ilmakunnas 2012, s. 260.

21 Omräknat till fasta priser (deflaterat KPI 1914) låg grevinnans hushållsutgifter årligen 1797–1800 på 3 576, 7 318, 6 473 och 6 689 Rd medan grevens hushållsutgifter för 1804–1813 låg på 2 970, 7 152, 6 269, 6 122, 6 149, 5 808, 6 480 och 6 127 Rd. I denna jämförelse har kostnaderna i grevens räkenskaper 1804–1813 för underhåll av husen i Stockholm och Uppsala, foder till hästarna och hyra av stallplats räknats bort. Grevinnans räkenskaper i Höja gårdsarkiv K3:1, och grevens räkenskaper i K2:2.

22 För studier av gods- och familjeekonomi, se t.ex. Magnusson 1980 och Ilmakunnas 2012, s. 321–390.

herrskaen levde och det de anställda hade är frapperande. Som ett exempel kan nämnas året 1812 då sonen Jakob Melker disputerade i Uppsala vilket inklusive middag kostade 259 Rd och utgifterna för sonen Carl Gustafs officersuniform med häst och tillbehör uppgick till 421 Rd, summa 680 Rd.²³ Det motsvarade 6 158 hela torpardagsverken på Salnecke vid samma tidpunkt.²⁴ De hantverkare som enligt räkenskaperna erhöill högre ersättning var skräddare och sadelmakare, vilket möjligen tyder på att det var angeläget att hålla garderoben uppdaterad och hästarna väl underhållna, och i sin tur på att såväl kläder som hästar var viktiga statusmarkörer. Höga löner betalades också till de lärare och professorer som undervisade barnen i bland annat dans och fäktning.

Det var resultatet på kassakontot som var det centrala där överskottet från lön, räntor och försäljningar fanns och som användes till inköp av de varor och tjänster som inte kunde produceras eller som man valde att inte producera inom ramen för sina herrgårdar.

Låt oss börja med inkomsterna i hushållen. 1720-talets grevepar hade inkomster från flera håll (tabell 2). Herrgårdarna Höja och Ökna stod för en tredjedel och ungefär lika mycket inkom från dels grevens lön som överhovjägmästare, dels de förmåner som var förknippade med hans tjänstgöring, förvaltningen av de kungliga djurgårdarna. Hela 14 procent av inkomsten kom från ränteinbetalningar från släkt och vänner. Tidigare under 1720-talet hade ränteinkomsterna uppgått till närmare 50 procent av inkomsterna. Att vara utlånare och räntetagare är känt från flera högadliga familjer; det var en del av det socialförsäkrings-system som behövdes för att kunna hantera jordbrukets konjunktursvängningar och konsumtionsbehovet.²⁵

23 Höja gårdsarkiv K2:2, Hushållsräkning 1812.

24 Höja gårdsarkiv A1:9a, Höja-Salnecke räkenskaper 1811–1819, Salnecke kassaräkning 1810–1811. Ett torpardagsverke värderades till 5,33 skilling.

25 Se t.ex. Johan Gabriel Stenbock som hade 30 % av inkomsten från räntor, Kullberg 1973, s. 25 och 133. I familjen von Fersen varierade de mellan 35 och 85 % under 1700-talets andra hälft, Ilmakunnas 2012, s. 333.

TABELL 2 Grevefamiljen Spens inkomster 1727–1730 och 1810–1815 i genomsnitt per år i Riksdaler, fasta priser (KPI 1914).

	1727–1730		1810–1815	
	Summa	%	Summa	%
INKOMSTER				
Balans från förra året	3 117	11	1 266	1
Herrgårdarna	9 263	32	39 751	43
Stadsfastigheter	0	0	1 405	2
Mannens lön	4 884	17	0	0
Djurgårdar	3 473	12	0	0
Räntor	4 208	14	46 804	51
Övrigt	3 919	14	2 440	3
Total inkomst	28 864	100	91 666	100
UTGIFTER				
Räntekostnader	598	2	71 879	78
Skatt	441	2	Okänt	
Överskott för konsumtion	24 412	85	17 991	20
Övrigt*	3 018			
Balans till nästa år	0	11	1 796	2
Total	28 469	100	91 666	100

* = Inköp av fastighet.

Källa: Höja gårdsarkiv G1:1 och K2:2.

Som redan framgått finns ingen sammanställning över greveparets totala inkomst och utgift 1797–1800 utan vi använder oss här av inkomst 1810–1815, (tabell 2) som förmodligen inte skilde sig så mycket åt från den femton år tidigare (se ovan). Jämfört med 1720-talet var inkomsterna omkring tre gånger så höga, omkring 99 000 Rd per år räknat i fasta priser (KPI 1914). Den största inkomsten kom från räntor på lån (51 procent) och från jordbruket (43 procent). Godskomplexet bestod inte bara av något fler gårdar i början av 1800-talet utan dessa hade också förbättrats genom omfattande nyodling, utdikningar och effektivare redskap, precis som på de flesta andra herrgårdar i slättbygderna, med kraftigt stigande profitnivåer som följd²⁶ På 1720-talet var den årliga inkomsten från gårdarna 10 000 Rd i fasta priser, år 1810–1816 låg den i genomsnitt på 43 000 Rd.

Spannmålen från Höja och Salnecke såldes till Bergslagen och Stockholm men blev i slutet av 1700-talet i större utsträckning förädlade till mjöl och brännvin. Den ensidiga satsningen på spannmålsodling innebar att allt mer äng och betesmarker odlades upp till åker och att skogarna användes mer intensivt som bete. Det ledde i förlängningen till mindre djurhållning och därmed brist på animalier. Det sena 1700-talets herrgårdsekonomi var med andra ord mindre självförsörjande men samtidigt mer integrerad i en marknadsekonomi (tabell 3).²⁷

²⁶ Olsson 2002, s. 320ff; Ulväng 2008, s. 113.

²⁷ För mer detaljerade studier av Höjas ekonomi, se Ulväng 2008 och 2015 och av Salneckes, Ulväng 2019.

TABELL 3 Hushållets och gårdarna behov cirka 1730 och cirka 1800.

	1730	Självförsörjande	1800	Självförsörjande
Vete	9	Ja	10	Ja
Råg	60	Ja	57	Ja
Korn	16	Ja	20	Ja
Blandsäd	8	Ja	9	Ja
Ärtor	4	Ja	0	Nej
Havre	2	Ja	5	Ja
Summa	100		100	
Malt		Ja		Ja
Humle		Ja		Nej
Kött		Delvis		Delvis
Fläsk		Ja		Nej
Smör		Ja		Delvis
Ost		Ja		Delvis
Fågel		Ja		Delvis
Sill		Nej		Nej
Salt		Nej		Nej
Ull		Ja		Nej
Hudar		Ja		Ja
Ister		Ja		Ja

Källa: Höja gårdsarkiv A1:1, A1:4a, b och c, G1:1 och K2:2.

uppgav sällan var hon befann sig men genom att hon ofta angav hos vem hon handlade (till exempel hos skräddare Giring och på Apoteket Björn) och gjorde anteckningar om att hon hade kostnader för resande, går det att få en relativt god bild av hur hon rörde sig.²⁸ När hon är på Höja görs utbetalningar till anställda samt inköp av hö, halm m.m. från granngårdar. Greven och barnen var ofta separerade från grevinnan.²⁹ Att en betalning sker när hon är i Stockholm behöver inte nödvändigtvis innebära att köpet är gjort där utan det kan lika gärna röra sig om en faktura som inkommit i efterhand. Detsamma gäller inköpen på Höja. Inköp av spik till Höja gjordes regelmässigt i Stockholm utan att det framgår av gårdskontot. I de fall en vara köpts in på en plats, men var ämnad för en annan, så anges ofta detta. Ulrika Eleonora Falkenbergs räkenskaper är mer specifika på så sätt att hon alltid anger var varan är inköpt, vilket inte utesluter att vissa varor är betalda i efterhand via faktura.

På 1720-talet gick en övervägande del av kontanterna, 74 procent, till inköp av konsumtionsvaror, om vi i dessa räknar in alla inköp av kläder, textil, livsmedel och övriga hushållsutgifter och kontanter till familjemedlemmar (tabell 4, Fördelning I). Lön till anställda uppgick till 17 procent och gårdarnas behov till 5 procent. Övriga 4 procent utgjordes av kontribution och räntor på lån.

28 Den 25 februari 1727 antecknade hon: ”Togs vid Ökna resan med oss 8 st limpor, en kalvstek samt oxkött till reskost Till Ökna”.

29 Framgår av anteckningar av typen ”då greven resa till Ekholmsund, 5 ducater” 13 augusti 1727, ”greven då han kom från Ekolsund 4” 17 augusti 1727 eller ”barnen till Sahlbergs resan 54” 5 juni 1727.

TABELL 4 Grevefamiljen Spens utgifter 1727–1730 i genomsnitt per år i Rd, fasta priser (KPI = 1914).

Kategori	Fördelning I, summa	Fördelning I, %	Fördelning II, summa	Fördelning II, %
Kontribution	441	2	Ej med	Ej med
Räntor lån	598	2	Ej med	Ej med
Löner anställda och hantverkare	4 826	17	4 826	20
Kontanter till familjemedlemmar	6 330	22	Ej med	Fördelat på inredning, kläder, textil och livsmedel
Gårdarna (byggmaterial, redskap och djur)	1 554	5	1 554	6
Inredning (hem, kök och skrivredskap)	953	4	2 525	10
Kläder	1 753	6	4 509	18
Textil	1 082	4	2 704	11
Livsmedel	3 234	11	8 294	34
Övriga hushållsutgifter	4 681	16	Ej med	Fördelat på inredning, kläder, textil och livsmedel
Övrigt	3 018*	11	Ej med	Ej med
Summa	27 876	100	24 412	100

Deflator fasta priser år 1728 (KPI 1914).

* köp av tre hemman under Ökna år 1728.

Fördelning II = fördelning där kontribution, räntor på lån, kontanter till familjemedlemmar, kommissionsköp och gårdarna uteslutits. Summorna på ”kontanter till familjemedlemmar” och ”köp på kommission” har fördelats mellan inredning, kläder, textil och livsmedel efter dessa kategoriers fördelning i ”Fördelning I”, utifrån antagandet att ”kontanter till familjemedlemmar” och ”köp på kommission” använts till en konsumtion snarlik den som grevinnan hade.

Källa: Höja gårdsarkiv, G1:1.

I det vi kallar "Fördelning II" har vi valt att ta med de kategorier som är direkt kopplade till livsföringen, nämligen konsumtionen av varor och löner till anställda och hantverkare. Av databasens 1 867 poster är det endast 116 poster som är icke-specificerade köp gjorda av anställda eller av grevinnan själv och 127 som är kontantposter. Detta innebär att 1 624 poster av 1 867 innehåller specifik information om vad som köptes per dag, vecka eller månad under fyra år, vilket rimligtvis borde ge god bild av hushållets behov av olika kategorier av konsumtionsvaror.³⁰ Vad greven och sönerna har konsumerat för sina pengar är okänt men sannolikt gick huvuddelen av dessa till en liknande konsumtion av nödvändiga livsmedel, kläder och annat. Givet att vårt antagande är rätt, och vi fördelar kategorierna "Kontanter till familjemedlemmar" och "Övriga hushållsutgifter" på övriga kategorier med konsumtionsvaror (se tabell 4) så var livsmedel den största posten med 34 procent, följt av lön till anställda 20 procent, kläder 18 procent, textil 11 procent, inredning 10 procent, och gårdarnas behov 6 procent.

När det gäller utgifterna för 1790-talet har vi gjort en sammanvägning av de mer översiktliga uppgifterna från räkenskaperna 1810–1816 med grevinnans mer noggrant bokförda hushållsräkenskaper för 1797–1800 för att få en mer specifik fördelning av kategorierna. Som framgått tidigare skedde ingen större förändring i konsumtionsutgifterna för inredning, kläder, textil och livsmedel efter grevinnans död (tabell 5). Gården och hushållet hade 1797–1800 en utgift för konsumtionsvaror på 5 809 Rd i fasta priser, vilket skall jämföras med uppgiften från 1810–1815 på 6 141 Rd, om kostnaderna för underhåll av hus tas bort, och 7 475 Rd totalt. Gårdens utgifter inklusive kontribution och löner låg 1797–1800 på 5 796 Rd (1 890+3 092+814) vilket skall jämföras med kostnaderna 1810–1815 på 8 148 Rd, men dessa inbegrep inte bara Salnecke utan även Höja, Grensholmen och Ribbingsholm och var därför högre. Sammantaget menar vi dock att det går att jämföra dessa båda uppgifter från 1797–1800 respektive 1810–1815 (tabell 5).

³⁰ Vi är medvetna om att det i både "kontanter till familjemedlemmar" och "övriga hushållsutgifter" ryms betydande inköp av konsumtionsvaror. Det är emellertid troligt att dessa inköp hade en liknande fördelning av varor som är redovisade i grevinnans inköp, eftersom de sannolikt till största del gick till vardaglig konsumtion. Inom "Kontanter till familjemedlemmar" och "Övriga hushållsutgifter" ryms säkert utgifter för "Lön till anställda och hantverkare", men vi har valt att inte fördela på denna kategori eftersom dessa belopp sannolikt var små i förhållande till konsumtionen av varor. Under kategorin "Lön till anställda och hantverkare" utgör huvuddelen av summorna lön till fast anställd personal.

TABELL 5 Grevefamiljens utgifter 1810–1815, rekonstruerade på basis av grevens utgifter 1810–1815 och Salnecke gårds och grevinnans utgifter 1797–1800, i fasta priser (KPI 1914).

KATEGORI	1810–1815 GREVENS TOTALA RÄKENSKAPER INKL. ALLA GÅRDAR	1797–1800 OCH 1810–1815 SAMMANJÄMKAT			
	Rd	Sammanjämkning	Fördelning I (%)	Fördelning II	Fördelning II (%)
Kontribution	Se Gårdarna				
Räntor lån	71 879	71 879	79	Ej med	Ej med
Löner anställda och hantverkare	Se Gårdarna				Se Gårdarna
Kontanter till familjemedlemmar	Se Inredning				
Gårdarna (byggmaterial, redskap och djur)	8 148	8 148	10	8 148	58
Inredning (hem, kök och skrivredskap)	7 475	1 342	1	1 342	10
Kläder	Se Inredning	348	1	348	3
Textil	Se Inredning	1 827	2	1 827	13
Livsmedel	Se Inredning	2 292	3	2 292	16
Övrigt	4 034	4 034	4	4 034	22
Per år	91 537	89 870	100	17 991	100

För 1797–1800, deflator för år 1798, för 1810–1815, deflator för år 1812.

Källa: Höja gårdsarkiv K2:2 och K3:1.

De höga intäkterna för grevefamiljen motsvaras av stora utgifter. Bara räntor på lån och investeringar uppgick till hela 79 procent, vilket innebar att endast 21 procent kunde användas för konsumtion och löner. Även omräknat till fasta priser så är det tydligt att 1790-talets grevefamilj lade mindre summor på konsumtion och löner, 17 991 Rd, än 1720-talets, som i genomsnitt årligen använde 24 255 Rd.

Det finns även andra iögonfallande skillnader, även om hänsyn får tas till att vi har använt olika beräkningsmodeller. Utgifter för gårdarna och löner till an-

ställda var mycket höga på 1790-talet, 58 procent jämfört med 25 på 1720-talet. Orsaken står säkert att finna i de många investeringar som gjordes i jordbruket i form av nyodlingar och nybyggnation men även det faktum att man hade långt fler anställda drängar, pigor och statdrängar på herrgårdarna på 1790-talet, som ett led i den allt mer intensifierade driften. 1790-talets familj lade ned betydligt mindre del, både räknat i andel som i fasta priser, på kläder, textilier och livsmedel än 1720-talets familj.

Familjerna Spens konsumtion

Vänder vi så blicken mot inköpen i de båda grevliga hushållen framträder omedelbart en bild av en synnerligen aktiv konsumtion. Posterna för inköp var som framhållits många. I snitt förekommer femhundra till sexhundra poster per år, och många av posterna innehåller därtill inköp av flera olika varor. Inköpen fördelar sig över årets alla månader. Något övergripande mönster vad gäller frekvensen står inte att finna, utan inköpen präglas tvärtom av stor variation: från 61 inköp i oktober 1729 och 74 i maj 1730 till ett inköp vardera i augusti 1728 och juni 1729; från 92 inköp i maj 1798 och 111 i oktober 1800 till sju i mars och fyra i november 1797. För perioden 1727–1730 är det möjligt att se vilka datum inköpen gjordes, och även här är variationen påtaglig. Vissa månader gjordes inköpen vid tio till 15 tillfällen/dagar, andra månader var de enligt vad som framgår av räkenskaperna begränsade till en knapp handfull.

Få inköpstillsfällena komparerades ofta med mer omfattande inköp. Ett belysande exempel har hämtats från den 10 juni 1729, då de 24 posterna upptog inköp av eller kostnad för: pomeranser och citroner; spik, tobak och kli; sko hästar; få ett fat smält; peruk åt greven; bomull och silke till grevinnans stubb (knäkort underkjol, ofta vaddstickad och broderad) och lön till ”Sybritta”; solfjäder åt mig (d.v.s. grevinnan); kontanter till barnen i Uppsala; kontanter till greven; växlat till kontanter (till greven); gåva till Gryta kyrkobyggnad; lön till rättare Anders; lön förärad min gamla amma; lön till Lidén; drickspengar mammas kokerska; dalkarlar (tillfälligt anställda) vid Höja; kalvkött; franskt brännvin till pomeranserna; vin och pontak (rött bordeauxvin, ursprungligen från staden Pontacq); kryddor hos Elström; apoteket Björnen; mediciner åt

Salnecke, med en huvudbyggnad uppförd på 1640-talet, förvärvades 1783 av Carl Gustaf Spens och gjordes till fideikommiss. Gården blev hans huvudsäte och mellan 1788 och 1791 renoverades huvudbyggnaden och försågs med gustavianska inredningar, till delar bevarade ännu idag. Foto Tommy Arvidson. Upplandsmuseets samlingar.

mig; lärft; diverse utgifter.³¹ Bortser vi från de kontanta utbetalningarna avsåg de största utgifterna inköpen av vin och pontak (260 daler kopparmynt, dkm) och av lärft (197 dkm), det vill säga varor som kan ses som en form av icke nödvändig konsumtion med ett högt statusvärde. De utgifter som klumpats ihop under diverse uppgick till i sammanhanget futtiga 15 dkm.

Den stora variationen i inköpta varor och inte minst de många små inköpen tyder på att konsumtionen var behovsstyrd. Varor inhandlades och tjänster anlätades när behov uppstod, givetvis förutsatt att varor och tjänster fanns att tillgå. När det gäller konsumtionen av nödvändiga varor, särskilt livsmedel och kläder, täcktes de behoven löpande, med större eller mindre inköp. Någon systematisk komplettering av dessa, såsom inför en sommar eller en julhelg, framträder inte i räkenskaperna. Större projekt, såsom renovering av Höja under 1720-talet eller uppsättande av ett skolhushåll i Uppsala, som genomfördes under 1790-talet, skapade enstaka specifika behov av såväl varor som tjänster. Behoven av de mer

31 Räkenskaper 10 juni 1729.

statusfyllda föremålen var kanske de som var mest beroende av utbud, och därmed i högre grad av var grevinnan befann sig.

Som tidigare framgått är det tyvärr inte möjligt att ta reda på vad de kontanta utbetalningarna gick till, inte mer än att de stod för en stor del av hushållets utgifter under 1720-talet. Den som höll i denna penningpåse var grevinnan Beata Oxenstierna, som alltså vid behov försåg maken, barnen och sin mamma med kontanta medel. För barnens del rörde det sig oftast om ”handpengar” inför resor till och vistelser i Uppsala. I september 1728 erhöll barnen som då vistades i Uppsala 1 242 dkm, i oktober och november året därpå fick de 982 dkm. Sammantaget fick de 6 276 dkm, vilket måste anses vara ett högt belopp. Även greven fick, eller tog sig, ofta kontanter i samband med resor till Stockholm, Grensholmen och Ekolsund eller som när han i september tog sig 40 dukater i guld inför resan hem till Höja. Just dukater och vitmynt (silvermynt) var vanliga myntslag i grevens uttag. 40 dukater i guld motsvarande inte mindre än 728 dkm. Endast i undantagsfall specificerades vad pengarna i övrigt var avsedda för, som när han i slutet av januari spelat bort två dukater (36 dkm). I december år 1730 fick han i efterskott ”uti hvita penningar till sina små utgifter [under] hela 3:e kvartalet” en betydande summa kontanter – 892 dkm. Den sammanlagda summan av grevens kontantuttag uppgick till 4 765 dkm.

I grevinnans ekonomiska åtaganden ingick också att sörja för att modern hade kontanta medel – sammantaget 4 214 dkm. Merparten av detta, närmare 3 000 dkm, står upptagna som lån, men flera poster (om 300 dkm) var specifikt avsedda för moderns hushåll. I exemplet ovan ingick även drickspengar till moderns kokerska. Även här preciseras några poster till att täcka ”små utgifter” (72 dkm). Hänvisningarna till ”små utgifter”, liksom förekomsten av många lägre värderade poster, visar att de löpande utgifterna även inom adelsståndet rörde lägre belopp som erlades kontant.

Räkenskaperna ger även en inblick i hanteringen av kontanter. Eftersom ekonomin under 1700-talet inte var monetär var det inte självklart att ha kontanter tillgängliga. Det framgår att grevinnan ofta växlat in bancosedlar mot kontanter, både för låga belopp (cirka 10 dkm) och för högre såsom den bancosedel på 592 dkm, som hon växlat till vita penningar. Ett liknade belopp fick hon genom att ”utur banken [uttaga] resten på mit arv”, medan plåtar i runstycken växlades

för att täcka små utgifter, som 36 dkm.³² Inväxlingar följer samma mönster som övriga kostnader; de tycks ha gjorts när behov funnits och åtminstone inte systematiskt i förväg för att ha ett ”lager”.

Vad var det då som köptes in till hushållet, och var gjordes inköpen? Vi har här fokuserat på de varukategorier som kan kopplas till hushållets inre konsumtion, till inredning, kläder, textilier och livsmedel. För att i möjligaste mån kunna urskilja mer statusbetonad konsumtion har inredningen två underkategorier – hem och kök. Inredningen i hemmet bör ha varit mer statusinriktad är den som rörde köksregionerna. Vad gäller livsmedel har vi strävat efter en uppdelning som kan fånga varornas ursprung, vilket torde påverka såväl pris som status: animalier, dryck, fisk, frukt/grönsaker, kryddor, mejeri och vegetabilier.

Inköpen under 1720-talet dominerades av kläder och textilier, som tillsammans stod för närmare hälften av alla inköp, 40 procent, varav kläder uppgick till 25 procent och textilier till 15 procent (se tabell 6). Därefter följer drycker och kryddor, som med andelar om 11 till 13 procent dominerade bland livsmedlen. Frukt/grönsaker och mejerivaror utgjorde en mycket liten del. Omfattningen hänger förstås samman med vad hushållet kunde producera på egen hand. Kläder och textilier var varor där egen produktion saknades, medan det motsatta var för handen för flera av livsmedlen – kryddor undantagna. Detta understryks av att livsmedlen främst inhandlades i Stockholm, där ju egna produkter inte fanns till hands.

32 Citatet ur Räkenskaper 594, 5 juni 1727.

TABELL 6 Andel av vistelse och köp av olika varor 1727–1730, totalt under fyra år.

BELOPP (RD, KPI 1914)	ANDEL %	KATEGORI [VAROR]	INKÖP FÖRDELADE PÅ VISTELSEORT				S:A
			Höja	Ökna	Stockholm	Viksbergs brunn	
		Vistelseid	26	5	65	4	100
2 607	9	Inredning hemmet	27		73		100
1 207	4	Inredning kök	30		70		100
7 010	25	Kläder	2		98		100
4 327	15	Textilier	17		83		100
1 258	4	Livsmedel: animalier	23		77		100
3 668	13	Livsmedel: dryck	3		97		100
1 598	6	Livsmedel: fisk	12		88		100
405	2	Livsmedel: frukt/grön- saker	1		99		100
3 087	11	Livsmedel: kryddor	3		97		100
605	2	Livsmedel: mejeri	0		100		100
1 394	5	Livsmedel: vegetabilier	23		77		100
1 008	4	Livsmedel: övrigt	0		100		100
28 174	100						

Anm. Under Livsmedel (övrigt) återfinns även medicin och tobak.

Källa: Höja gårdsarkiv, G1:1.

Grevinnan vistades mest i Stockholm, men reste till Höja under vår och sommar. De sista två åren, det vill säga 1729–1730, tillbringade hon alltmer tid där, sannolikt eftersom renoveringen av herrgården då var klar. Utslaget över de fyra åren upptog vistelser i Stockholm 65 procent av tiden, på Höja 26 procent och kortare perioder på Ökna och Viksbergs brunn. Att merparten av uppköpen överlag gjordes i Stockholm förvånar således inte, även om de också inkluderade sådant som var avsett för Höja. Dominansen var i stort sett total när det handlade om två av de större posterna, kläder och kryddor³³. Flera skraddare anlitas för klädsömnad

33 Dominansen för inköp i Stockholm var stor även rörande skrivverktyg, dryck, frukt/grönsaker och mejeri, men andelarna var där så låga att det inte säger så mycket om

i Stockholm: Lars Swart, Giering, Fusländer och Roman. Fusländer anlitas för grevens kläder, medan Roman främst anlitas för grevinnans kläder.³⁴ För greven och sönerna, det vill säga för herrarna, syddes bland annat klädningar och syrter (långrockar), för grevinnan kappa, klädning, snörliv och stubb (underkjol). Roman lagade även hennes mantou (ett löst sittande, långt finare klädesplagg med stor vidd). För enklare sömnad – och därmed lägre ersättning – anlitas den ovan nämnda ”Sybritta” löpande.³⁵

Inget i räkenskaperna tyder på att greveparet konsumerade ett överflöd av kläder, vare sig i omfattning eller sett till kostnaderna. Det rörde sig om enstaka mer exklusiva plagg och ett fåtal inköp av finare tyger såsom siden och kamlott (ett glansigt tyg av kamelgarn och silke), med andra ord varor som förutsätter ett större utbud. Därutöver inhandlas skor, strumpor, hattar och tofflor, peruker till greven och en solfjäder till grevinnan. Perukerna, där en av dem kostade 108 dkm, var det dyraste inköpet för greven, medan en kappa toppade grevinnans utgifter. Kostnaden för hennes klädinköp uppgick till 524 dkm, för greven till 607 dkm.

För att få en bättre bild av den mer exklusiva konsumtionen måste även textilierna beaktas. Gränsdragningen mellan de båda kategorierna kläder och textilier är svår att dra, och de går ofta omlott. Tillgången på färdigsydda kläder, eller andra ”färdiga” föremål, var fortfarande begränsad.³⁶ Inköpen av textilier gjorda i Stockholm inbegriper således kläder till syrter, lärft till skjortor och nattskjortor och silverspetsar till en mässhake (det vill säga en prästskrud), liksom ospecifierade tyger (troligen damast, kattun, kläder, lärft och kamlott) och band att använda som accessoar. Merparten av tygerna var med största sannolikhet avsedda för att framställa kläder.³⁷ Beloppen är höga: klädet till syrter kostade 432 dkm, den gröna damasten till greven 100 dkm. Summan för textilinköp gjorda i Stockholm landade på 2 994 dkm. Större partier textilier inhandlades

val av inköpsplats.

34 Lars Swarts uppdrag är alla från år 1727, medan Gierings är från år 1728.

35 Avsevärt lägre ersättning fick även de lokala skraddarna och skomakarna (i Höja) som anlitas för inköp av kläder till de anställda.

36 Whittle & Griffiths 2012, s. 64–65.

37 Eftersom dessa tyger var av finare kvalitet, d.v.s. tunnare i materialet, lämpade de sig väl för just kläder, och mindre väl som arbetskläder eller för att klä möbler. Angående textilier som statusmarkör, se Andersson 2009, s. 190–199; Alm 2021, kap. 4.

ibland via köpmän eller kommissionärer. Tyget till syrtuterna och taften kom från köpman Grubb, lärften till nattskjortorna från Lönberg, kläde och tyger till ett värde av 323 dkm från Asplund och ett parti kläde från Livin. Lönberg var flitigt anlitad av hushållet. Under vad vi kategoriserat som ”övrigt” finns många större utbetalningar till honom, som sammantalet uppgår till drygt 18 000 dkm. Även hans hustru fick en mindre summa utbetald.

Stora summor spenderades på kläder till barnen, där kostnaden uppgick till 2 227 dkm. Posterna är många och beloppen varierar avsevärt. Här köptes till exempel skor, strumpor och handskar till de ”små barnen”, hattar, strumpor, handskar och puder till de ”stora barnen”, en hårpung till sonen Gabriel, en peruk till Jaques (Jakob) och en till Ficke (Fredrik) och strumpor till lille Carl. Särskilt sonen Gabriel ekiperades för stora summor, ofta utbetalda i klump till olika köpmän.³⁸ Merparten härrör från år 1730, då han rustades för att inleda sin militära bana. Mängden kläder visar att familjen var angelägen om att klä barnen väl och, när det gällde de äldre, att de också var ståndsmässigt klädda.

Även kryddor handlades så gott som uteslutande i Stockholm. Kategorin är vitt definierad, och innefattar kryddor utan närmare specificering, smaksättare/konserveringsämnen som salt, socker, olja och ättika, och varma kolonialdrycker som te, kaffe och choklad. Kryddor och sockertoppar köptes företrädesvis hos de två kryddkrämarna Hällström och Johan Pasch. En del inköp var större, sett till beloppen, och rörde sig sannolikt då om större mängder. Till Hällström erlades 214 dkm för 20 sockertoppar och 316 dkm för kryddor, till Pasch 410, 150 och 252 dkm för kryddor. Grevefamiljen hade anammat de nya dryckesvanorna och köpte regelbundet te av olika sorter och choklad hos köpman Robert. Där emot var inköpen av kaffeböner så gott som försumbara. Gemensamt för flera av kryddvarorna är att de förutsatte en global handel, och därför kan ha varit svåra att få tag på utanför Stockholm och andra större hamnstäder. Bland livsmedel i övrigt gällde detta även inköpen av viner från Frankrike och Portugal samt för pomeranser och förvånansvärt stora mängder citroner. För det belopp som erlagts kunde grevinnan köpa inte mindre än 975 citroner.

Att någon annan gjorde uppköp för hushållets räkning var överlag vanligt. Grevinnan hade anställda som var uppköpare och därtill upparbetade kontakter

38 Vid ett tillfälle utbetalades 133 dkm till Grubb, 197 dkm till Borker och 110+320+462 dkm till Asplund på en och samma gång.

med flera av Stockholms köpmän.³⁹ De flesta av dem omnämns upprepade gånger i räkenskaperna, vilket visar att det fanns ett ömsesidigt förtroende familjen och köpmännen emellan. Några av köpmännen återkommer även inom olika kategorier – skrivverktyg köptes till exempel både hos klädhandlare Asplund och kryddkrämare Pasch – vilket i sin tur visar bredden i sortimentet hos olika handlare. Oavsett vem som gjorde inköpen framgår det tydligt att det var angeläget att köpa just dessa varor i Stockholm.

Även när det handlade om inredning till hemmet verkar Stockholm ha haft ett eftertraktat utbud. I januari 1727 upptog en post åtta klockor och tre dussin tallrikar till en kostnad om 232 dkm. Flera kakelugnar köptes, eller snarare beställdes, liksom en del större möbler, ett par speglar och flera glas. Detta blandades med mer vardagliga inköp av stort och smått till hemmet. Att så mycket som en tredjedel av inköpen avseende inredning gjordes på Höja förklaras av den pågående renoveringen av herrgården, och flera av de föremål som köptes eller beställdes i Stockholm, till exempel kakelugnarna, var avsedda för Höja.

Som framgått tidigare skilde sig 1790-talets grevehushåll väsentligt från 1720-talets, och vi har konstaterat att det spenderade lägre summor på konsumtion och löner än tidigare. En mer detaljerad jämförelse av inköp av varor visar att hushållet fick lägga ned en betydligt större summa pengar under den tidigare perioden, 26 182 Rd mot 16 684 (tabell 7). En orsak är att priset på flera varor, inte minst textilierna, sjönk under loppet av seklet, en annan att stadsboendet, som dominerade under 1720-talet, innebar större utgifter för mat.

39 Se även Whittle & Griffiths 2012, s. 72.

TABELL 7 Andel av vistelse och köp av olika varor 1797–1800, totalt för alla fyra år.

BELOPP (RD, KPI 1914)	ANDEL	KATEGORI (VAROR)	INKÖP FÖRDELADE PÅ VISTELSEORT					S:A
			Salnecke	Grensholm	Stockholm	Uppsala	Sätra brunn	
		Vistelse tid	42	17	19	20	2	100
2 554	15	Inredning hemmet	21	4	26	49		100
1 305	8	Inredning kök	39	9	9	42	1	100
1 092	7	Kläder	12	3	79	6		100
5 127	30	Textilier	21	19	32	28		100
1 130	7	Livsmedel: animalier	49	10	7	33	1	100
129	1	Livsmedel: dryck	8	3	11	75	3	100
642	4	Livsmedel: fisk	33	28	17	32		100
338	2	Livsmedel: frukt/grönsaker	13	33	29	25		100
3 109	18	Livsmedel: kryddor	23	21	33	23		100
317	2	Livsmedel: mejeri	1	28	36	34	1	100
935	6	Livsmedel: vegetabilier	78	4	6	11		100
16 684	100							

Källa: Höja gårdsarkiv, K3:1.

Men skillnaderna är mer omfattande än så. Ser vi till hur inköpen av olika varor fördelade sig på vistelseort, framträder en helt annan bild än på 1720-talet (tabell 7). Vistelserna fördelade sig nu jämnare än tidigare, undantaget Sätra Brunn, och de var också kortare. Salnecke var den fasta punkten, där nästan hälften av tiden tillbringades. Vid sidan av Stockholm vistades familjen numera på ett par nya ställen – i Uppsala och på Grensholmen. Runt en femtedel av tiden tillbringades på vardera de tre vistelseorterna. Av räkenskaperna att döma reste herrskapet oftare mellan sina boenden och tillbringade alltså mindre sammanhängande tid på ett och samma ställe. En förklaring till den ökade rörligheten är att vägarna helt enkelt höll en högre standard, en annan att hushållet nu hade egen båt för transport mellan Salnecke och den närliggande staden Uppsala. Så som ofta var fallet under äldre tid erbjöd vattenvägar en smidig transportled, och från Örsundaån, via Ekoln och uppför Fyrisån kunde man enkelt frakta varor – och medföljande resenärer – mellan Uppsala och Salnecke. Salnecke blev en viktig vistelseort för familjen, där de kom att bo lika ofta som i Stockholm. Det innebär vidare att familjen bodde i urbana miljöer nästan lika ofta som på Salnecke.

Den ökade rörligheten fick naturligtvis genomslag i konsumtionsmönstret. Om vi bortser från de varor som stod för en väldigt liten andel är det bara klädinköpen i Stockholm som med sina 79 procent visar en stor dominans. Det sammanlagda beloppet är lågt, 313 Rd, och inköpen bestod framför allt av småsaker som skor, strumpor, handskar, hattar och mössor. Det statusmässiga värdet av sådana småsaker ska dock inte föraktas, och här fanns även goda möjligheter att med små medel följa modets växlingar.⁴⁰ Vem kläderna var avsedda för specificeras inte lika ofta som tidigare. Att greven under dessa fyra år skulle ha köpt enbart två par handskar och fyra halsdukar är nog föga rimligt. För grevinnan har något fler poster noterats, däribland en muff och en grön solfjäder köpta i Stockholm och utländska solfjädrar köpta på Salnecke samt kostnader för ändring eller lagning av plagg. Inte heller dessa kan motsvara hela hennes klädkonsumtion. Klädgåtan får sin lösning i de många inköpen av textilier. Här listas tyger i mängder – lärft, lin, siden, damast, taft, atlastyg etcetera – liksom accessoarer som band och fjädrar samt stora mängder garn och tråd. De största

40 Ilmakunnas 2012, s. 138–139; Andersson 2020, s. 20.

inköpen avsåg lärft, lin och siden, alla sannolikt avsedda för klädsömnad.⁴¹ Merparten av lärft och lin inhandlades på Salnecke och i Uppsala, sidentyget framför allt i Uppsala, 68 procent mot 29 i Stockholm. I Stockholm inhandlades nu istället tråd och band, liksom mer ovanliga föremål som fjädrar och paraply. Det var med andra ord inte lika viktigt som tidigare att köpa tygerna i Stockholm. Att grevefamiljen skulle ha nöjt sig med mindre moderiktiga tyger eller tyger av sämre kvalitet är knappast troligt, utan köpmönstret speglar snarare en förbättrad distribution av varor där vattenleden mellan Uppsala och Salnecke var av stor betydelse. Stockholm spelade en fortsatt roll för mer exklusiva accessoarer, och de enstaka tillfällen som eau-de-cologne och parfym inhandlades skedde detta i just Stockholm.

Att det mesta av inredningsföremålen införskaffades i Uppsala hänger samman med att familjen höll på att sätta upp ett skolhushåll för sönerna där. Man köpte stora mängder husgeråd av olika slag, ofta i hela eller halva dussin. Några tekoppar, tekannor och tebräden samt kaffekannor och kaffekokare inhandlades, allt i Uppsala med undantag av en kaffekanna. En del möbler var mer exklusiva. På Grensholmen köptes 18 mahognystolar till huset i Uppsala, i Uppsala mahognyplankor till soffa och stolar, en bordsskiva i marmor från Östergötland, en spegel från Stockholm och en ljuskrona. Flera av inköpen som var gjorda i Stockholm, var enligt noteringar i räkenskaperna avsedda för huset i Uppsala, och det rörde sig främst om dekorativa föremål såsom mattor, potpurrier, vaser, av vilka en var i alabaster, en lackskärm och en plåtå med dockor. Inköpen bör ses som en investering, och rummen kunde sannolikt komma att hyras ut till andra studenter när sönerna avslutat sina studier. Samtidigt kan åtminstone inköpen av de dekorativa föremålen ses som en ganska typisk lustfylld shopping, vilket visar att det ena inte behöver utesluta det andra.

Livsmedel införskaffades med vissa variationer på alla fyra ställena, till stora delar bestämt av vad som fanns att tillgå i egen produktion på just den platsen. Ett nytt inslag var olika sötebröd, såsom pepparkakor, som köptes i Uppsala eller på Salnecke, och mandelkakor, Teljekringlor och bakelser som inhandlades i Stockholm. Familjen fortsatte att köpa stora mängder citroner, cirka 760

41 I reella priser lades ungefär lika mycket på textilier under båda perioderna, men med tanke på att priserna på textilier sjönk under 1700-talet torde än större mängder textilier köpts under 1790-talet jämfört med 1720-talet.

stycken.⁴² Med tanke på vistelsetiden var livsmedelsinköpen i Stockholm få, ofta långt mindre än de i Uppsala, med undantag av kryddor. Huvudstadens dominans var dock alls inte lika stor som tidigare, varför det finns anledning att se närmare på kryddköpens förändring över tid (tabell 8).

Tabell 8: Konsumtion av kryddor 1727–1730 och 1797–1800, i fasta priser, KPI 1914.

KATEGORI	1727–1730		1797–1800						
	Stockholm	%	Totalt	%	Salnecke	Grensholm	Stockholm	Uppsala	S:a
Vistelse					42	17	19	20	
Salt	105	9	101	3	10	4	0	86	100
Socket	391	32	1 909	61	21	27	40	12	100
Kryddor	200	16	181	6	40	27	4	29	100
Olja	41	3	35	1	40	30	10	20	100
Ättika	44	4	78	2	1	54	4	41	100
Jäst		0	10	0,1	0	66	0	33	100
Soja		0	10	0	66	33	0	0	100
Te	173	14	405	13	11	3	60	26	100
Kaffe	26	2	147	5	69	7	7	17	100
Choklad	235	19	8	0,1	9	0	0	91	100
Övrigt		0	234	7	22	0	0	78	100
Summa 1	1 217	100	3 118	100	23	21	33	23	100
Ospecificerat	2 000								
Summa 2	3 217								

Källa: Höja gårdsarkiv, G1:1 och K3:1.

42 På grund av en större prissäskning på citrusfrukter uppvisar räkenskaperna för 1790-talet ett avsevärt lägre sammantaget belopp än tidigare. Under 1720-talet kostade 50 citroner 12 dkm, så för 234 daler (304 Rd KPI 1914) kunde man köpa 975 citroner; under 1790-talet kostade en citron 0,05 Rd, så 38,3 Rd (133 Rd KPI 1914) räckte till 766 citroner.

Räknat i reella tal lades ungefär samma belopp ned på kryddor under båda perioderna, men där upphör likheterna. Som framgick tidigare dominerades inköpen under 1720-talet av socker, kryddor, te och choklad. Vid seklets slut hade inköpen av socker ökat enormt, och fördubblats sett till andelen, medan te låg kvar på samma andel. Inköpen av både kryddor och choklad hade minskat, för chokladens del nästan upphört, medan inköpen av kaffe ökat något. De stora inköpen av socker förvånar inte, utan ligger i linje med en allmän ökning av sockerkonsumtion i Europa under 1700-talet.⁴³ I Sverige fyrdubblades genomsnittskonsumtionen under andra halvan av 1700-talet, vilket också genom kokböcker skrivna av Cajsa Warg och Anna Maria Rückerschöld fick genomslag i matlagningen.⁴⁴ Familjen Spens använde sannolikt en del av sockret för att ta hand om de skogsbär och den frukt som de under 1790-talet inhandlade, framför allt på Grensholmen.⁴⁵

Den stora ökningen av socker gör att förändringarna över tid blir något missvisande, eftersom andelarna i alla andra kategorier blir lägre. Räknar vi om andelarna utan socker får vi en delvis annorlunda bild. Inköpen av basvarorna salt, olja och vinäger ligger på i stort sett samma nivå under båda perioderna, medan inköpen av jäst och soja under 1790-talet är i princip försumbara. Minskningen av både choklad och kryddor kvarstår, men kryddorna stod nu för 15 procent istället för 6 av inköpen, att jämföras med 24 procent på 1720-talet. Ökningen av kaffekonsumtionen blir än mer påtaglig, från 3 till 12 procent, och med detta sätt att räkna ökade även tekonsumtionen, från 21 till 33 procent. Att dryckerna var väletablerade i hushållet understryks av inköpen av kaffe- och teutensilier, det vill säga föremål som ofta hade ett högt statusvärde.⁴⁶ Den ökade konsumtionen förutsatte ökad tillgänglighet, och importen av te och kaffe liksom av andra kolonialvaror steg markant under loppet av 1700-talet. Kaffeimporten avsedd för den svenska marknaden ökade snudd på explosionsartat under andra hälften av 1700-talet.⁴⁷

43 Smith 2002.

44 Rönnbäck 2010, s. 109–112. Under 1800-talet ökade sockerkonsumtionen mer än tjugofalt.

45 Inga sådana inköp togs upp i räkenskaperna från 1720-talet.

46 Smith 2002, s. 182; Andersson 2009, s. 188–189.

47 Müller 2018, s. 32–33. De tillfälliga kaffeförbuden som infördes, bland annat för åren 1794–1796, påverkade inte ökningen. Angående kaffeförbuden, se Knutsson & Hodacs 2023.

En markant förändring är att inköpen av kryddorna, som övergripande kategori betraktad, under 1790-talet uppvisar en någorlunda jämn fördelning mellan Salnecke, Grensholmen, Stockholm och Uppsala, men stora skillnader i vad som köptes var. Kryddor och kaffe anskaffades nu främst på Salnecke, och i viss utsträckning i Uppsala. Bland kryddorna, nu specificerade i räkenskaperna, fanns kanel, kryddpeppar, muskot, ingefära, (stark) peppar, nejlikor och saffran. Tre större inköp gjordes våren 1800 via kryddhandlare Wappengren i Uppsala.⁴⁸ Andelen kryddor som köptes i Stockholm var påfallande låg, fyra procent, inte minst med tanke på att så gott som samtliga kryddor tidigare inhandlats just där. Det mesta av teet liksom merparten av sockret köptes dock fortsatt där, medan Uppsala och Grensholmen stod för större delen av salt och ättika. Den mycket goda tillgången på kolonialvaror på Salnecke hänger med stor sannolikhet samman med förbättrade distributionsmöjligheter, dels allmänt från Stockholm till Uppsala, dels specifikt med båtfrakt från Uppsala till Salnecke.

Konsumtion som shopping?

Analysen av inköpen visar att grevehushållen under båda perioderna var engagerade i en omfattande konsumtionskultur. De handlade ofta och mycket, om än inte alltid så mycket åt gången. De var konstant engagerade i att konsumera för hushållet och för de enskilda familjemedlemmarna, och de lade stor vikt vid att föra bok över sina utgifter. Att detta ansvar ålåg de kvinnliga familjeöverhuvudena förvånar inte men förtjänar att lyftas fram igen. Det finns inga iögonfallande skillnader i konsumtionsmönster mellan de båda hushållen, trots stora förändringar i ekonomin på ett samhällsligt plan. En anledning är att adelsfamiljer redan tidigare, på grund av ekonomiska och/eller sociala omständigheter, var involverade i en konsumtionspräglad livsföring och därmed inte påverkades lika mycket av en framväxande marknadsekonomi. Däremot ersattes den ofta väl överdådiga konsumtionen av lyxartiklar av en enklare men minst lika statustyngd sådan. I Spensräkenskaperna finns heller inget som tyder på en överdriven konsumtion; tvärtom tycks man ofta ha vinnlagt sig om att reparera och laga sådant som gått sönder.⁴⁹ Det är dock viktigt att relativisera enkelheten. Vi nämnde tidigare att

48 Referenser till olika köpmän eller kommissionärer är annars sällsynta under 1790-talet.

49 Hamling & Richardson 2020.

kostnaderna för sönerns disputation och officersutrustning motsvarade 6 158 torpardagsverken på Salnecke, år 1812, och Johanna Ilmakunnas poängterar att det som Axel von Fersen d.y. uppfattade som ett ”nödvändigt minimum av vardagskomfort” var en ouppnåelig nivå för många adelsmän.⁵⁰

Inte heller skiljer sig konsumtionen påtagligt åt avseende vad som köptes in, utan det rör sig mer om enstaka specifika förändringar. I 1790-talets hushåll lades mer pengar på textilier och mindre på kläder, medan det omvända var för handen för 1720-talets hushåll. Vidare hade vurmen för choklad under 1720-talet ersatts av en faiblesse för kaffe under 1790-talet, och konsumtionen av te och socker hade ökat. Vad som däremot skiljer sig åt är platsen för var man gjorde sina inköp. Till stor del beror detta förstås på var man vistades, men det är tydligt för den första perioden att Stockholm var centralt när det handlade om inköp av kläder, dryck och kryddor. Så gott som samtliga av dessa inköp gjordes där, trots att grevinnan vistades där bara 65 procent av tiden.

Vid sekelskiftet hade huvudstadens betydelse för inköpen minskat avsevärt, till förmån för både Salnecke och Uppsala. En liknande utveckling tecknas av Anna-Maria Åström för Finlands del.⁵¹ Vi vill framhålla att både Stockholm och Uppsala utgjorde urbana miljöer, och att influenser från huvudstaden förmedlades till närliggande städer. För Uppsalas del ledde det till bättre varuutbud, som också inkluderade mer statusbetonade varor. Merparten av heminredning, kläder och textilier samt kryddor, det vill säga kategorier där tidigare Stockholm dominerat, inhandlades nu på närmare håll. Utan en så ingående analys av räkenskaperna, som den vi gjort här, skulle dessa viktiga nyanser av konsumtionssamhällets framväxt förbli höljda i dunkel.

Att grevinnorna Spens ägnade både tid och möda åt konsumtion för hushållet är tydligt, men kan man också säga att de ägnade sig åt *shopping*? Den 3 juni 1727 inhandlade grevinnan trävirke till en säng åt greven, trätallrikar och skedar, skjortor, handskar och strumpor, skor, en florett, 50 pomeranser samt sparris. Utifrån vår tidigare definition av shopping som att vandra från affär till affär för att göra inköp kan detta ses som shopping, det vill säga inköpen görs allt eftersom man passerar olika försäljningsställen. Under 1790-talet förekommer många liknande diversifierade inköp, då inredningsattiraljer, kläder, mat, textilier och skrivverktyg förs in i räkenskaperna. Jane Whittle och Elizabeth Griffiths föreslår i sin studie av den engelska

50 Ilmakunnas 2012, s. 140.

51 Åström 2010–2011, s. 14.

Höja i slutet av 1700-talet. Höja förvärvades av general greve Jakob Spens, som mellan 1705 och 1712 lät uppföra en gårdsanläggning med både huvudbyggnad, fyra flyglar, park och ekonomibyggnader. Gården gjordes till fideikommiss 1712. Foto Ola Ehn, Upplandsmuseets samlingar

adelskvinnan Alice Le Stranges konsumtion, en snävare definition: ”the pleasurable activity of visiting shops to buy non-essentials”.⁵² Det centrala för shopping är här att det handlade om varor som egentligen inte behövdes för hushållets fortlevnad utan som var ett slags överflöds konsumtion. I den bemärkelsen är det svårt att tolka grevinnornas inköp som shopping. Visst fanns här enstaka inslag av överflöd, men som vi visat präglas inköpen av en blandning av stort och smått, av livsnödvändigheter och överflöd i en glidande skala. I städerna, med gatumiljöer kantade av olika försäljare, fanns dock förutsättningarna för en utveckling av shopping i ordets mer avgränsade betydelse. Avslutningsvis vill vi framhålla nödvändigheten av att analysera räkenskaper på detaljnivå för att kunna avtäcka konsumtionsmönster och skönja den tilltagande shoppingen. Även om det inte var familjerna Spens syfte med att föra räkenskaper har vi tack vare dem fått en betydligt utökad kunskap om sjuttonhundratalets shopping och konsumtionskultur.⁵³

52 Whittle & Griffiths 2012, s. 9 (citatt), 49, 84.

53 Kapitlet är skrivet inom ramen för projektet ”Herrgårdarnas hushållning. Ekonomi, hushållning och materiell kultur på herrgårdar 1700–1900”, finansierat av Jan Wallanders och Tom Hedelius Stiftelse, P2011-0239:1.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Höja gårdsarkiv

- A1:1, Höja räkenskaper 1727–1748
- A1:4a, b och c, Höja-Salnecke räkenskaper 1783–1801
- A1:9a, Höja-Salnecke räkenskaper 1811–1819
- G1:1, Beata Oxenstiernas personliga räkenskaper
- K2:2, Carl Gustaf Spens personliga räkenskaper
- K3:1, Carl Gustafs Spens, hushållsräkenskaper
- K6:1, Carl Gustaf Spens, arvshandlingar, moderns kusiner Lindheim och Lagerflycht
- K6:2, Carl Gustaf Spens, arvshandlingar Hasselfors bruk

TRYCKTA KÄLLOR

Anna Johanna Grill, 1997. *Resedagbok från England, 1788*. Stockholm: Atlantis.

Elgenstierna, Gustaf, 1925–1936. *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser*. Stockholm: Norstedts.

FORSKNINGSLITTERATUR

Alm, Mikael, 2021. *Sartorial Practices and Social Order in late Eighteenth-Century Sweden: Fashioning Difference*. London, New York: Routledge.

Andersson, Gudrun, 2009. *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770*. Stockholm: Atlantis.

Andersson, Gudrun, 2020. "Too Anxious to Please. Moralising Gender in Fashion Magazines in Early Nineteenth Century". *History of Retailing and Consumption* 6.

Bailey, Lucy A., 2015. "Squire, Shopkeeper and Staple Food. The Reciprocal Relationship between the Country House and the Village Shop in the Late Georgian Period". *History of Retailing and Consumption* 1.

Berg, Maxine, 2005. *Luxury & Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Berry, Helen, 2002. "Polite Consumption. Shopping in Eighteenth-Century England". *Transactions of the Royal Historical Society* 12.

Boëthius, Bertil, 1943. *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*. Stockholm: Norstedts.

Coquery, Natacha, 2004. "The Language of Success. Marketing and Distributing Semi-Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris". *Journal of Design History* 17.

Cox, Nancy C., 2000. *The Complete Tradesman. A Study of Retailing, 1550–1820*. Aldershot: Ashgate.

van Damme, Ilja & Vermoesen, Reinoud, 2009. "Second-Hand Consumption as a Way of Life. Public Auctions in the Surroundings of Alost in the Late Eighteenth Century". *Continuity and Change* 24.

Fairchild, Cissie, 1993. "The Production and Marketing of Populuxe Goods in Eighteenth-Century Paris". I John Brewer & Roy Porter (eds). *Consumption and the World of Good*. London: Routledge.

Hamling, Tara & Richardson, Catherine, 2021. "Lifestyles and Lifespans. Domestic Material Culture and the Temporalities of Daily Life in Seventeenth-Century England". I Gudrun Andersson & Jon Stobart (eds). *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century*. New York: Routledge 71 (2).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm: Atlantis.

Knutsson, Anna & Hodacs, Hanna, 2023. "When Coffee was Banned. Strategies of Labour and Leisure among Stockholm's Poor Women, 1794–1796 and 1799–1802". *Scandinavian Economic History Review*, 71 (2).

Kullberg, Anders, 1973. *Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705*. Uppsala: Studia historica Upsaliensia.

Magnusson, Lars, 1980. *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation – godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. Uppsala: Uppsala universitet.

Müller, Leos, 2018. *Sveriges första globala århundrade. En 1700-talshistoria*. Stockholm: Dialogos.

Nyberg, Klas, 2021. "The Institutional Setting of the Luxury Trades in Eighteenth and Early Nineteenth-Century Stockholm". I Klas Nyberg & Håkan Johansson (eds). *Luxury, Fashion and the Early Modern Idea of Credit*. New York: Routledge.

Olsson, Mats, 2002. *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Purdy, Daniel L., 1998. *The Tyranny of Elegance. Consumer Cosmopolitanism in the Era of Goethe*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Rönnbäck, Klas, 2010. "Socker och slavplantager i svensk historia". I Leos Müller, Göran Rydén & Holger Weiss (red.). *Global historia från periferin: Norden 1600–1850*. Lund: Studentlitteratur.

Smith, Woodruff, 2002. *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800*. New York and London: Routledge.

Söderlund, Ernst, 1943. *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*. Stockholm: Norstedts.

Ulväng, Göran, 2008. *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*. Uppsala: Hallgren & Björklund.

Ulväng, Göran, 2015. *Höja säteri. Fyra sekler, tre familjer*. Vänge.

Ulväng, Göran, 2019. "The Swedish Manor 1750 to 1950. Decline or Continuity?" I Jonathan Finch, Kristine Dyrmann & Mikael Frausing, (eds). *Estate Landscapes in Northern Europe*. Aarhus: Aarhus University Press.

Ulväng, Göran, Murhem, Sofia & Lilja, Kristina, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlunds.

Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Vickery, Amanda, 2006. "His and Hers. Gender, Consumption and Household Accounting in Eighteenth-Century England". *Past & Present* 1 (suppl. 1).

Whittle, Jane & Griffiths, Elizabeth, 2012. *Consumption and Gender in the Early Seventeenth-Century Household. The World of Alice Le Strange*. Oxford: Oxford University Press.

Åström, Anna-Maria, 2010–2011. "Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet", *Finskt museum*.

Redaktörernas tack

För sex år sedan föddes idén om ett projekt som skulle förena vår kompetens och forskningsintressen tillsammans med kära kollegor. Vi tackar er varmt för tillit, tålamod och kloka inspel till boken som helhet.

Tack till Riksbankens Jubileumsfond som finansierade workshopen på Gimo herrgård 2019 och Berit Wallenbergs stiftelse som har bidragit till tryckningen av boken. Vi tackar även Kriteriums vetenskapligt ansvariga och granskare samt alla medarbetare på Stockholmia förlag för ett gott samarbete. Studenterna på kursen "Skapa, ändra, laga, dela" på Stockholms universitet bidrog med sin entusiasm och nyfikna frågor till att skärpa inledningens resonemang.

Det är en ynnest att slutligen också konstatera att boken under sin tillkomsttid bidragit till en vänskap och intellektuell gemenskap som berikat hela livet.

Stockholm och Helsingfors, juli 2023

My Helsing och Johanna Ilmakunnas

Författarpresentationer

GU DRUN ANDERSSON är professor i historia vid Uppsala universitet. Hennes forskningsintressen innefattar kulturhistoria, materiell kultur och vardagsliv under tidigmodern tid, ca 1650–1850, med särskild fokus på genusrelationer. Bland hennes många publikationer om status och konsumtion kan *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770* (2009) särskilt lyftas fram. På senare tid har hon utifrån dagböcker och modemagasin studerat den (övre) medelklassens framväxt och bland annat medverkat i och redigerat antologin *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century* (2022). Orcid-ID: 0000-0001-6473-7907.

CAROLINA BROWN är docent och lektor i konstvetenskap vid Uppsala universitet med inriktning mot den tidigmoderna perioden. Under drygt tre decennier har dräkt- och interiörhistoria varit ett tema i hennes undervisning och forskning. *Mode. Klädedräktens historia genom fem sekler* (1991) följdes av en studie i skönhetsidealens historia i *Skönhetens mask* (1994, 2011). Hennes akademiska forskning har framförallt handlat om 1700-talets konst- och kulturhistoria. Doktorsavhandlingen *Liksom en herdinna* (2012) behandlade litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet. Hennes senaste bok *Den bekväma vardagen* (2020) undersökte framväxten av en ny bekvämlighetskultur under den gustavianska epoken. 2015 tilldelades hon Svenska Akademiens Gustavianska pris för sin forskning. Orcid-ID: 0000-0003-2542-585X.

MY HELLSING är historiker vid Stockholms universitet, specialiserad på monarkin och elitens sociala praktiker från 1700-talet fram till idag. Hon publicerade 2015 Hedvig Elisabeth *Charlotte, hertiginna vid det gustavianska hovet*. Hon har även bidragit med ett kapitel till Simonton, Deborah (ed.), 2017. *The Routledge history handbook of gender and the urban experience*. London: Routledge och ett kapitel till Motta, Anne & Hassler, Éric (dir.), 2022. *Noblesses et villes de cour en Europe (XVIIe–XVIIIe)*, båda analyserar Stockholm som arena för aristokratins sociala och politiska liv vid sekelskiftet 1800. Orcid-ID: 0000-0002-4346-0774.

JOHANNA ILMAKUNNAS är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Hennes forskningsintressen innefattar arbetets kulturhistoria, lyx, konsumtion och materiell kultur, adelns privatekonomi och herrgårdar, familjeförhållandena och vardagens praktiker. I sin forskning förenar Ilmakunnas perspektiv från mikrohistoria, ekonomisk historia och eliter historia, genus-, familje- och känslöhistoria med konsthistoriska närmandesätt, totalhistoria samt sinnenas historia. Bland hennes omfattande produktion kan särskilt nämnas *A Taste for Luxury in Early Modern Europe: Display, Acquisition and Boundaries* (2017), redigerad tillsammans med Jon Stobart, samt den prisbelönta *Ett ståndsmässigt liv: Släkten von Fersens livsstil på 1700-talet* (2012). Hon har också medverkat i *Adelns historia i Finland* (2023). 2013 tilldelades hon Svenska Akademiens Gustavianska pris för sin forskning. Orcid-ID 0000-0003-0746-5129.

HÅKAN JAKOBSSON är fil.dr. i historia, lektor i militärhistoria vid Försvarshögskolan och lärare i modevetenskap vid Stockholms universitet. Hans forskningsintressen inkluderar synen på expertis, teknik- och kunskapsöverföring, konsumtion, industrihistoria, samt maritim historia under tidigmodern tid. Senaste publikationerna: ”The introduction of the turkey (Meleagris gallopavo f. domestica) in early modern Sweden – historical and zooarchaeological evidence of husbandry and consumption”, (med Emma Maltin), i *Post-medieval Archaeology*, (2023); *Dutch experts in the early modern Swedish state. Employment strategies and knowledge building, 1560–1760* (2021); ”Economic behaviour and social strategies in the Stockholm silk weaving industry, 1744–1831”, i *Luxury, fashion and the early modern idea of credit* (2021). Orcid-ID: 0000-0002-5639-1413.

MÅNS JANSSON är forskare och vikarierande universitetslektor vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet. Han har nyligen forskat om 1700-talets metallmanufaktur, samt relationerna mellan hantverksarbete och statlig expertis under den tidigmoderna perioden, i projektet *The Metal Bazaar: Knowledge-making in the Stockholm Metal Trades during the 'Long Eighteenth-Century'* (P2017-0114:1). Hans publikationer inkluderar *Making Metal Making. Circulation and Workshop Practices in the Swedish Metal Trades, 1730–1775* (2017), antologikapitlet ”Global materials, contact zones, and imitation. The making of metal commodities in eighteenth-century Sweden” (2020), och tidskriftsartikeln (med Göran Rydén) ”Improving Swedish Steelmaking. Circulation and Localized Knowledge-Making in Early Modernity” (2023). Orcid-ID: 0000-0001-7220-1651.

ANNA KNUTSSON är internationell postdoktor vid Uppsala universitet, Cambridge universitet, och Norges teknisk-naturvetenskapliga universitet. Hon forskar om illegal handel och statens framväxt i Norden under det sena 1700-talet. Nyligen publicerade hon sin första bok *Shadow Economies in a Globalising World: Smuggling in Scandinavia 1766–1806*. Hon har även medförfattat en prisad artikel om den illegala kaffekonsumtionen i Stockholm under förbudstiderna ”When coffee was banned: strategies of labour and leisure among Stockholm’s poor women, 1794–1796 and 1799–1802”. Orcid-ID: 0000-0002-5015-0344.

PERNILLA RASMUSSEN är fil.dr. i textilvetenskap och verksam vid Lunds universitet som lektor i modevetenskap. Hennes huvudsakliga forskningsintresse är textil- och modehistoria under det långa 1700-talet ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Med utgångspunkt i materiella faktorer spänner forskningen brett över tillverkningstekniker, produktion och konsumtion av modekläder, arbetsorganisation och arbetsförhållanden inom modesektorn, bruk och återbruk av kläder samt modets utveckling och betydelse i såväl vardagliga praktiker som politiska manifestationer. Efter avhandlingen *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (2010) har hon bland annat publicerat artiklarna ”Recycling a fashionable wardrobe in the long eighteenth century in Sweden” (2016), ”Mode och makt i frihetstidens hovdräkt” (2021) samt ”Shirts for life and eternity in the grave of Bishop Peder Winstrup, 1605–1679” (2022). Orcid-ID: 0000-0003-1072-7564.

LEIF RUNEFELT är professor i idéhistoria vid Södertörns högskola och har framför allt forskat om synen på samhällsordning, sociala relationer, konsumtion och konsumenter från 1700-tal till tidigt 1900-tal. Bland hans publikationer finns *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet och förställning i debatten om svensk konsumtion 1730–1830* (2015), den reklamhistoriska studien *Den magiska spegeln. Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914* (2019) och *Några ögonblicks förundran. Marknaden för ambulerande underhållning i Sverige 1860–1880* (2023). Orcid-ID: 0000-0003-2453-7040.

MARIE STEINRUD är forskare och lärare i etnologi knuten till Stockholms universitet. Hennes forskning handlar om genus, identitetsskapande och manifestationer av makt och status framför allt under 1700- och 1800-talen. I sin avhandling, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur* (2008) centrerade sig kring frågor om hur uppfattningen om offentligt och privat skapade och upprätthöll könsskillnader. Hon har även publicerat flera artiklar om skådespelarens konsumtion och materiella villkor i Stockholm vid sekelskiftet 1800. Orcid-ID: 0000-0002-9350-7622.

GÖRAN ULVÄNG, är docent, forskare vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet. Hans forskning har framförallt handlat om förändringarna i bebyggelse, materiell kultur, konsumtion, finanser och försäkringar under 1700- och 1800-talen, med särskilt fokus på herrgårdar och herrgårdskultur. Bland publikationerna kan nämnas *Herrgårdarnas historia. Liv, arbete och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (2008) och *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700 och 1800-talen* (med Sofia Murhem och Kristina Lilja, 2013). Han driver hemsidan www.svenskaherrgardar.se med en databas med data om Sveriges och Finlands herrgårdar och ståndsgårdar. Orcid-ID: 0000-0002-2907-8982.

Personregister

A

Adolf Fredrik (1710–1771), kung 213, 247, 305–7
Almlöf, skådespelare 285
Anders, rättare på Höja 352
Asplund, Anders, sidenkramhandlare 218, 358–9
Ambrosiani, Charles Jean (1796–) dansare 285
Aspelin, Erik, hovknappmakare 88–9

B

Backmansson, Nils, parasollmakare 49
Bartels, Lydert (1629–1700), sidenkramhandlare 209
Bartels, Hans (–1664), sidenkramhandlare 209
Bauman, mamsell, modist 39, 41, 45
Beaumarchais, Pierre (1732–1799), dramatiker 112
Bertin, Rose (1747–1813), modist 169
Bégat, Victor, perukmakare 109, 115
Benjamin, handelsman 284
Billman Gustav, sidenkramhandlare 194–5, 198, 204–5
Billmark, fru, mössmakerska 45
Björn, Didrik Gabriel (1757–1810), dramatiker, pjäsförfattare, skådespelare 287
Blom, Didrich, sidenhandlare 219, 220n75
Bodenberg, Anders Wilhelm, glasmästare 308
Bonde, Beata (1659–1732), friherrinna 336
Borchers, Johan (–1732), sidenkramhandlare 194–5, 197, 202, 204, 207, 209, 210n53, 220
Borchers, Daniel, sidankramhandlare 210

Burgman, Johan, sidenkramhandlare 196
Borker, köpman 358n38
Boquet, Rosalie, (1752–1794) konstnär 86
Brasch, Gustaf, kramhandlare 287
Bretter, Andreas, jägare 310
Brostedt, J.C., bokhållare 301, 321, 323
Bugge, Cathrine Magdalene, (1771–1869) f. Koch 82–3, 92
Bäck, Torbiörn, snickare 308

C

Carl XIII, se Karl XIII
Carlén, Nils, juvelerare (1805–1825) 51
Carlström, Olof (1767–1825), juvelerare 51
Carotti, Johan, nipperhandlare 251
Carré, François (–1685), sidenkramhandlare 196, 200
Carré, Herman (–1717), sidenkramhandlare 196–7
Carré, Johanna (1655–1709), sidenkramhandlarhustru 196
Carré, Magdalena, sidenkramhandlarhustru 196
Crés, Pierre (omkr. 1706–1782) 247
Cedercreutz, Johan 207n43
Collin, Adolf, kramhandlare 78n31, 173
Collin, Johan (–1779) 211, 212
Corsar, Anders (1669–1745) 205

D

Dahlmansson, Anders 214, 216, 224
Dahlmansson, mamsell 44, 139n72
Dahlström, Anders, sidenkramhandlare 194–5, 198–200, 200n25, 201, 201n29, 203–4, 206–8
Dahlström, Margareta 206

Dahlström, Petter (–1727), sidenkramhandlare 224
Divov, Elisabeth Petrovna (1762–1813) f. Buturlina, grevinna 68, 76

E

Efwerling, Johan 215–6, 217
Ehrenstein, Gustav, perukmakare 107–9
Eijre, Wilhelm, sidenhandlare 219
Ek, Erik, kramhandlare 173
Ekeblad, Claes (1708–1771), greve, ambassadör 306
Ekeblad, Hedvig Katarina (Hedda) (1746–1812), grevinna, överhovmästarinna 76
Elvius, Johan, fabrikör 254
Ericsson, Anders M., bodbetjänt 253, 254
Enbeck, Eric, kock 322
Enbom, Christina Wilhelmina (1804–1850), skådespelare 267, 269, 274
Engström, perukmakare 105
Erikson, Maria Charlotta (1794–1862), skådespelare 269, 271, 277, 281, 282, 284, 288–90, 291n74

F

Fabritz, målare 308
Falkenberg af Bålby, Ulrika Eleonora (1764–1802), grevinna 336, 338
Feindt, Anna Elisabet (1685–1743), kramhandlarhustru 223
von Fersen, Anna Sofia (1717–1751), grevinna 302, 307, 314, 316–8, 321
von Fersen, Carl Reinhold (1716–1786), greve 302
von Fersen, (Fredrik) Axel d.ä. (1719–1794), greve 300–2, 312–4, 326
von Fersen, (Hans) Axel d. y. (1755–1810) greve 180
von Fersen, Hans (1683–1736), greve 302

von Fersen, Sophie (1757–1816) grevinna 68, 71–2, 75–6, 84, 85, 87
Fogelgren, Johan (1757–1812) lärftskramhandlare 41, 43
Forsberg, A.P., perukmakare 107
Fredrik I (1676–1751), kung 214
Fritz, Isac, sidenkramhandlare, advokat-fiskal 217–8, 220–1
Franck, Johan, murarmästare 308
Frodelius, Johan Niklas (1783–1828), skådespelare 269, 274, 282, 288, 290
Fröman, Georg, byggmästare 308
Fusländer, skräddare 357
Fyrvall/Fyrwald, Fredrik (1759–1813) gulddragare, guldgravör m.m. 39

G

Gahn, Johan Gottlieb (1745–1818), metallurgis 245
de Gaussen, Jean–Pierre–Francois, diplomat 6
de Geer, Carl (1781–1861) greve till Leufsta 270n20
de Geer, Charles (1720–1778), bruksherre, greve 214
Geringius, Anders (–1804), hattstofferare 44
Geringius (Girenia), Anna Margareta (–1820), modist 44, 106
Giring/Giering, skräddare 346, 348
Goldback, Gustaf (1773–1809), kopparslagare 349
Gran, hårfrisörska 106
Grewesmühl, Anna Christina 224
Grewesmühl, Carl Adolph (1744–1827) 247
Grewesmühl, Carl Henrik (1712–1782) 247
Grewesmühl, Herman (1674–1733), sidenhandlare 194–5, 197, 203, 222–4
Grewesmühl, Johan (1744–1806) 225
Grubb, Michael, sidenhandlare 221n78

Grubb, Wilhelm, sidenhandlare 213n63, 221
Grubb, Hans Wilhelm (1724–1786) 213
Grubb, köpman, Stockholm 358
Hällström, kryddkrämare 358
Grill, Anna Johanna (1753–1809),
författare 41, 334
Gustaf III (1746–1792) kung 69, 162, 175,
247, 265, 269, 271
Gustav Adolf (1778–1837), kronprins senare
Gustav IV Adolf 159, 174–5
Göthelius, Johan, perukmakare 105

H

Habicht, Carl, handelsman 309
Hallén, Eric Jonas (–1812) hovjuvelerare
med fru 49, 57
Hallén, hovjuvelerarfru 57
Hallenius, Claes (1708–1783), fabrikör 244
Hallenius, Johan (1713–1781), brukspatron
243, 253n89
Hallenius, Lars Ernst (1732–1801), förläggare 253
Hamm, Johan, smed 308
Hasselhuhn, Nils (1752–1822), järnkrämare
245
Hasselqvist, Carl Fredrick, sidenhandlare 43
Hedberg, Daniel, sidenhandlare 194–5,
197–8
Hedvig Elisabeth Charlotte (1759–1818)
hertiginna, drottning 68, 79–1, 80, 91
Hensé, Edouard, frisör 113
Hilcke, Herman (1690–1764), sidenhandlare
201, 205, 222
Hilcke, Parman (1649–1696), importör
205n39
Hilleström, Pehr (1732–1816) konstnär 21,
23, 140, 140

Himberg, Anders (omkr. 1726–1790),
möbelhandlare 251
Hirsch, handelsman 284
Hjulström, Hedvig Ulrika (1753–1821)
mamsell, mössmakerska, föreståndare
45, 51
Hollender, handelsman 284
Hoffman, Johan Ludvig 212n57
Holm, Erik, sidenvävare 212
Holm, Petter, kakelugnsmakare 308, 325
Holmberg, Johan Christopher (1743–1810),
bokförläggare, gravör 124, 126–7,
128n27, 129–131

Hultgren, perukmakare 105
Hultner, fru, brodös 47–9
Hopp, Johan Christian, målare 308
Högqvist, Emelie (1812–1846),
skådespelare 270n20, 282
Högqvist Jean Isaac (1814–1850),
skådespelare 269, 270n20, 276–7,
279, 284

J

Jacobsson, A. (1776–1838), grosshandlare
166
Jacobsson, Levy/Levi Abraham (1812–1862),
handelsman 291n74
Jacobsson, M. (1773–1827), grosshandlare
166
Junbeck, Peter Jonas (1761–1820), slöjd-
fiskalere 166

K

Kahn, M, handelsman 284, 291n74
Karl (1748–1818), hertig, senare Karl XIII
51, 69, 90, 174, 176, 247
Karl XIII (1748–1818), kung 51

von Kemphen, Anders (–1739), överstall-
mästare 211, 212n56–8
Kettscher, Stefan (1760–1827) snörmakare
49
Kindberg, Sven (1764–1824) f.d. regements-
kommissarie, informator 39, 106n27
Kitsner, Georg H, handelsman 265
Knigge, Johan Justus, sidenhandlare 222, 316
Kock, Frans, sidenhandlare 222
Koch, Johan Hindrick, tapetfabrikör 308
Krijik, Johan, sidenhandlare 210, 220
Krus, Anders Petter, järnkrämare 308

L

Laurier, Jean Raymond, fabrikör 249
von Lantingshausen, Jacob 307, 310,
314–5, 326
Lemonnier, frisör 112–3
Levin, Adolph Ludvig (1733–1807),
möbelhandlare 251
Lewis, Thomas (omkr. 1746–1783) 249
Lidén, förvaltare 352
Lindman Olof, vagnmakare 310
Lindström, Carl Gustaf, perukmakare 113
Lindeberg, Anders (1789–1849), kapten,
författare och teaterman 268
Lindskog, Petter Johan (1760–),
skådespelare 269, 271, 288–9
Littner, fru, perukmakare 105
Livin, köpman 358
Livijn, Hans (–1739) 197, 204–5
Livijn, Brita (–1726) 205n39
Ljungdahl, Louise, frisör 112
Lovisa Ulrika (1720–1782), drottning
213–4, 305, 307
Lundberg, Anders (1758–1802),
skådespelare 269, 271, 277, 280, 290

Lundberg, Christina Maria, f. Frank
(–1836), möbelhandlare 58
Lundberg, Johan B. (1743–1817),
möbelhandlare 57, 58
Lundberg, änkefru, bandfabrikörska 46
Lundfelt, Erick, snickare 308
Lundin, perukmakare 105
Lundqvist, Anders, skraddare 42, 48
Luther, Johan (1660–1716) 205n39
Löfström, P., perukmakare 113
Lönberg, kommissionär 358
Lönngren, mamsell 49

M

Maas, Johan Christian (1756–1820),
juvelerare 78
Maister, William (omkr. 1700–1776)
handlare 238–9, 244
Malmgren, L A, kanslist 291n74
Malmgren, Lars Peter/Petter, handelsman
291n74
Malmgren, P G, handelsbetjänt 291n74
Marcus, Joseph (1750–1838), grosshandlare
166
Marius, handelsman 284
Marmontel, Jean François (1723–1799) 138
Martin, L.F., möbelsnickare 309
Maulström, Anders Emmanuel (1763–
1829), grosshandlare 166
Maurde, Jean Magnus (1762–1829),
skådespelare 269, 271, 278
Mazza, Joseph (1748–1814), handlare 57, 251
Megelin, Carl Ignatius Bartholomeus
(1763–1836), kammarmusiker 285
Meltzer, Joachim (–1722) 205
Meyer, Jean, fabrikör 110
Modée, Ebba Wilhelmina (1775–1840)
grevinna 73, 75

Molin, Erik, fruntimmerskräddare 48, 58
Molin, Johan (omkr. 1706–1762)
kryddkrämare 242
Morman, Ebba Jeanette (1768–1802),
skådespelerska 269, 271
Mörner, Gustaf (1768–1841) greve 86

N

Nachmansson/Nachmanson, Michael
Hirsch (1794–1846), handelsman 284,
291n74
Nordenholm, Henrik (1690–1759),
klädeshandlare 197, 204–6
Norin, A.H., sidenhandlare 166
Norin, Hindrich (1683–1767), sidenhandlare
212–3, 222, 227
Norin, Jonas (1718–1772), sidenvävare
213n63, 214
Norin, Jacob Nordwall, Isaac (1757–1836),
kassör, bokhållare och privatdiskontör
213
Norman, Erik (omkr. 1705–1762),
kryddkrämare 240–2
Norström, fru, sömmerska 68
Nyberg, Caroline, frisör 112

O

Oldenburg, Carl (1744–1812), gulddragare
247, 248, 249
Ostermarck, Eric (omkr. 1719–1777),
handlare 246–7
Oxenstierna af Croneborg, Beata (1687–
1735), grevinna 336–8, 346, 354

P

Padebrugge, Johanna (–1708), sidenhand-
lerska 196
Pagander, Lars, kamrerare 301, 321, 323

Palin, Nils (1739–1801), möbelhandlare 251
Palmstedt, Erik (1741–1803), arkitekt 202
Pasch, kryddkrämare, Stockholm 358–9
Pauli, Barbara Suzanne (1752–) modist 21,
156, 158–65, 167, 169, 172, 177–8
Pauli, Pierre, juvelerare 158, 162–3
Petré, Robert, bodgosse, sidenhandlare 198
Petré, Johan Wilhelm, sidenkramhandlare
207–8
Petré, Wilhelm Robertson (–1736),
sidenhandlare 194–5, 198, 204, 207
Pfeffer, J.G. sadelmakare 310
Pforthus, Johan Peter (1690–1742),
sidenhandlare 207
Pihlgren, Carolina Charlotta (1776–)
mamsell, modist 44, 45
Pincier, Egidius d.ä. (–1697), handlare
200n27
Pincier, Egidius d.y. (–1725), handlare
201n29
Piper, Adolf Ludvig (1750–1795) greve 75
Piper, Carl Gustaf (1737–1803) greve 76
Platen, Baltzar von, (1766–1829) amiral
82–3
Poudrets, Frans Henrik Gistaf, (1771–)
nipperhandlare 291n74
Pousette, Johan, klädesfabrikör 291n74

R

Rahm, Eric, handlare 242
Reenstierna, Märta Helena (1753–1841),
herrgårdsägare och dagboksförfattare
18, 32–3, 35–6, 38–53, 55–62, 106, 136,
176–7, 276
Reimers, Anders (1727–1816), hattstofferare
43, 244
Reincke, Petter (1670–1752), sidenhandlare
194–5, 198–9, 201–4, 207

Reincke, Petter d.y. (1713–1767),
sidenhandlare 203
Ribbing, Beata Jacqueline (1692–1760),
friherrinna 337
Ries, Elias David (1797–1857), fabrikör
291n74
Risberg, Nils, perukmakare 105
Robert, köpman 358
Robert, Marcellin, handlare 21, 156, 159–60
Robsahm, Carl Henrik, godsägare (1778–
1838) 6
Rodecor, perukmakare 104
Roger, Jacob, gulddragare 220
Roman, skräddare 357
Rosén, Sven (1708–1750), pietist 115–6
Rosenberg, Henrik (1733–1791), järn-
krämare 249
Rosenberg, Johan Petter (1739–1777),
instrumentmakare 245
Rossini, Gioacchino (1792–1868), musiker
112
Roussiere, Claude, silkeshandlare 194n15
Rückerschöld, Anna Maria (1725–1805),
kokboksförfattare 364
Rylander, Daniel Fredrik (1768–1838)
aktuarie i Krigshovrätten 51
Röding, A M, guldsmedsdotter 270n20
Röding, Peter, guldsmed 270
Rönngren, Jacob Henric (1756–1822),
miniatyrmålare, kapten mechanicus 41, 45

S

Sahlstedt Anders (–1739), sidenkramhand-
lare 194–5, 198–200, 204, 207–9
Saint–Priest, Constance Wilhelmine (1752–
1807) f. von Ludolf, grevinna 76
Sandborg, Jeremias, kramhandlare 264–5
Saur, George, hovslagare 310
Schack, kammartjänare 87, 92

Schagerborg, Anders, fabrikör 346
Scherping, Carl (1671–1756), rådmän 211–2
Schnack, Johan Erland, fabrikör 244
Schneider, Christopher (1721–1787),
bokbindare 124, 131, 144
von Schnell, Christian Henrik (1733–1811),
ryttmästare 35, 57
von Schnell, Hans Abraham (1780–1812),
officer 36
Schoerbing, Brita Christina, f. Hesse
(–1829), sekreterarhustru 58
Schoerbing, Johan Fredrik (1756–1849),
kungl. Sekreterare, translator i Kansli-
kollegium 58
Schröder, Samuel (1720–1779), smides-
direktör 234–5, 237, 243–4, 253, 255,
257
Schwartz, Vilhelm (1759–1825), kram-
handlare 43
Schürer, Josef d.y. (1727–1785) handlare
246–7
Schürer, Josef d.ä. (1698–1770) handlare
235, 237, 244
Seidels, Jacobias, sadelmakare 310
Silfverstolpe, Magdalena ”Malla”
(1782–1861) 136, 143
Sophia Albertina (1753–1829) prinsessa 75,
79–83, 91
Spalding, Jacob (–1745), klädeskramhandlare
197, 224
Spalding, Johan (–1738), sidenkramhandlare
194–5, 197–8, 198, 200n25
Sparre, Charlotta Fredrika (1719–1795)
49, 306–7, 309, 311, 314–5, 317, 326
Spens, Carl (1792–1844), greve, major 158
Spens, Carl Gustaf (1682–1751), greve,
hovjägmästare 336
Spens, Carl Gustaf (1726–1745), greve,
korpral 337

Spens, Carl Gustaf (1741–1816), greve, lagman 337–8
Spens, Fredrik Gustaf (1721–1795), greve, landshövding 337
Spens, Gabriel (1712–1781), greve, fältmarskalk 337
Spens, Jakob (1656–1721), greve, general 336
Spens, Jakob (1571–1632), friherre, ambassadör 336
Spens, Jakob Melker (1791–1849), häradshövding 338, 342
Spilhammar, dansare 285
Stecher, Christian, sidenhandlare 194–5, 198, 204–5
Stecher, Maria Sophia (–1727), sidenhandlarhustru 207n45
Stenberg, handelsman 287
Stenberg, Lisette (1770–1847), skådespelerska 287, 289, 291
Stenborg, Carl (1752–1813), teaterdirektör 269, 271, 287
Stenborg, Petter (1719–1781) teaterdirektör 269, 271
Stjernhoff, Maria Lovisa (1781–1853), brodös 47–8
Strokirch, Anna Magdalena (Malin), (1743–1797) hovfröken 76
Suther, Pehr (1719–1789), guldsmed, hovgravör 247
Suber, Johan Nathan (1778–1849), krättsvaskare och privatdiskontör 284, 285
Sundell, C.J., perukmakare 113, 117
Swart, Lars, skräddare 357

T

Tersmeden, Carl (1715–1797), amiral 239

Tessin, Carl Gustaf (1695–1770), politiker, diplomat 305–6
Théel, Albrecht (1704–1757), brukspatron 209
Théel, Daniel (–1715), möjlig sidenkramhandlare 157, 199
Théel, Johan Abraham (1764–1811), siden- och kramhandlare 21, 42–3, 156–58, 161, 164–6, 175–8
Thelin, Mårten, sidenkramhandlare 194–5, 197–8
Tiquet, Henrik (–1725), sidenkramhandlare 196–7
Tiquet, Jacob, sidenkramhandlare 197
Tiquet, Johanna (1683–1740), sidenkramhandlarhustru 195–6
Tiquet, Mariana (1681–1766), sidenkramhandlarhustru 196
Tiquet, Samuel (d. 1701), handelsman 196
Toutin, Christina (1708–1795), sidenkramhandlarhustru 212
Toutin, Valentin (1679–1710), sidenkramhandlare 212
Toutin, Magdalena (1710–1743), sidenkramhandlarhustru 212
Tudéer, Richard Robert, traktör 284

U

van Utenhoven, Jacob (–1682), sidenkramhandlare 196, 210, 218
van Utenhoven, Margareta, sidenkramhandlarhustru 196

V, W

Wadström, Carl Bernhard (1746–1799), tjänsteman 245
Wahlberg, Anders (1754–1789), järnkrämare 255

Wahlbom, Anders, smed 234, 255
Wahlbom, Magnus (omkr. 1716–1756), bruksbetjänt 240, 243
Wachtmeister, Eleonora Margareta (1684–1748), grevinna 300–2, 326
Wahnberg, Peter, nipperhandlare, pudrefabrikör 131
Vallant, Adriana (1690–1751), sidenkramhandlarhustru 211–2
Vallant, Christina (–1728), överstallmästarhustru 211
Wappengren, kryddhandlare 365
Warg, Kajsa (1703–1769), kokboksförfattare 364
Wedenberg, Eric, sidenkramhandlare 208
Westerberg, Erik (1704–1767), brukspatron 240–1
Westerberg, Nathanael, handlare 240–2, 242n40
Vesterstråle, Stefan (1764 – 1814), guldsmed 57
Wiberg, Carl (1751–1821), sidenkramhandlare 157, 164, 166, 173, 175
Widbom, Fredrik (1756–1831), järnkrämare 252–3
Widerberg, Henriette (1796–1872), skådespelare och memoarförfattare 276
Wiedermeyer, Greta, jungfru 321–2
Wiese, Anna Maria, sidenkramhandlarhustru 197
Wiese, Daniel, sidenkramhandlare 195–6, 198–9, 203–4, 223, 225n86
Wiese, Henrik (–1740), klädeskramhandlare 197
Wiese, Magdalena Sophia, sidenkramhandlarhustru 225
Wiese, Samuel, sidenkramhandlare 224, 225

Wikström, Johan Fredric (1799–1865), kormästare 289
Winberg, Petter (omkr. 1718–1786) 250
Wirgman, Petter, fabrikör 243
Wittkopf, Hindrich (1688–1756), silversmed 309
Wrangel af Fall, Hedvig Johanna Carolina (1770–1854) 46
Wrangel af Fall, Inga Christina (1768–1834) 46
Wrangel af Fall, Martha Hedvig, f. Pistolsköld (1742–1815) 46
Wäström, Sophia Magdalena (1778–) skådespelerska 264, 269, 277, 282, 289, 292

Z

Zetterström, N., smed 308
Zetterman, Gustaf, nipperarbetare 250

Ö

Öberg, fru, nipperhandlerska, hårfrisörerska, modist 44, 52, 106
Öhrström, Charlotta, kammarfru 73–4, 91–2
Örnbeck, Anders (omkr. 1698–1759), kryddhandlare 240
Österdam, Adolf Fredrik (1753–1794), förgyllare 248

REDAKTIONSRÅD FÖR STOCKHOLMS STADS MONOGRAFISERIE

Monica Andersson, Statskunskap, Stockholms universitet

Roger Andersson, Kulturgeografi, Uppsala universitet

Ann-Charlotte Backlund, Fastighetskontoret, Stockholm

Fredric Bedoire, Arkitekturhistoria, Kungl. Konsthögskolan

Mats Berglund, Stadshistoria, Stockholms universitet

Göran Cars, Samhällsplanering, Kungl. Tekniska högskolan

Heiko Droste, Stadshistoria, Stockholms universitet

Fredrik Linder, Stadsmuseet, Stockholm

Margaretha Fahlgren, Litteraturvetenskap, Uppsala universitet

Gunnel Forsberg, Kulturgeografi, Stockholms universitet

Håkan Forsell, Stadshistoria, Stockholms universitet

Mats Franzén, Sociologi, Uppsala universitet

Alexander Husebye, Centrum för näringslivshistoria

Arne Kaijser, Historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, Kungl. Tekniska högskolan

Silke Neunsinger, Ekonomisk historia, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

Lars Nilsson, Stadshistoria, Stockholms universitet

Klas Nyberg, Modevetenskap, Stockholms universitet

Lennart Ploom, Stadsarkivet, Stockholm

Martin Rörby, Birthe och Per Arwidssons stiftelse

Ulrika Sax, Etnologi och bostadsforskning

Birgitta Svensson, Etnologi, Stockholms universitet

Denny Vägerö, Medicinsk sociologi, Stockholms universitet

Torun Zachrisson, Arkeologi, Upplandsmuseet

NÄR ANNA JOHANNA GRILL 1788 reste till England gjorde det stora utbudet av konsumtionsvaror ett djupt intryck. Hon reflekterar i sin resedagbok över de många bodarnas rikedom av varor. Somliga bodar saluför endast pennor och papper, en annan bara käppar, ytterligare en specialiserar sig på strumpor och så vidare. Hon noterar att engelsmännen exponerar sina varor på ett sätt som ”narrar folk att handla”. Hur såg det ut i Stockholm på 1700-talet och i början av 1800-talet? Fanns det särskilda shoppingstråk? Vem sålde, vem handlade och vilka varor stod till buds? Hur marknadsfördes varor? Hur såg samarbetet inom hushållen ut för att organisera inköp och försäljning?

I den rikt illustrerade antologin *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850* får vi veta om herrgårdsfrun Märta Helena Reenstierna, sidenhandlarna Wilhelm Grubb och Herman Grewesmühl, drottning Hedvig Elisabeth Charlotte, skådespelerskorna Lisette Stenberg och Sophia Wäström, kramhandlare Jeremias Sandborg, greve Axel von Fersen, familjen Spens, perukmakare Carl Gustaf Lindström samt många andra.

Bokens artiklar visar att den nya tidens shoppingstråk med dess utbud av sidentyger, nipper, modegravyrer, smide, peruker och hårpomador inte bara tillgodosåg konsumenternas behov, utan möjliggjorde drömmar om nya identiteter och en bättre position i samhället, för sig och de sina.